

म. प्र. सं. ठाणे.

विषय
परिचय

सं. क्र. ५१७

७६ कास करी आहे

संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय/वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं. २२७

विभाग परिचय

क्रमांक २२

पुस्तकाचे नांव साहित्य कला

लेखक

सूचना: — पुस्तक आठ दिवसांवर टवू नका पुस्तकाची खराबी करू नका

REFBK-0006724

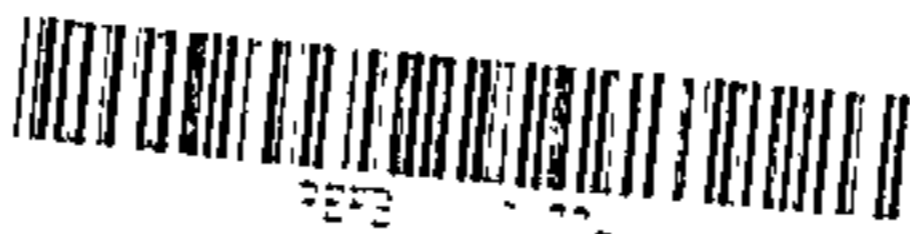
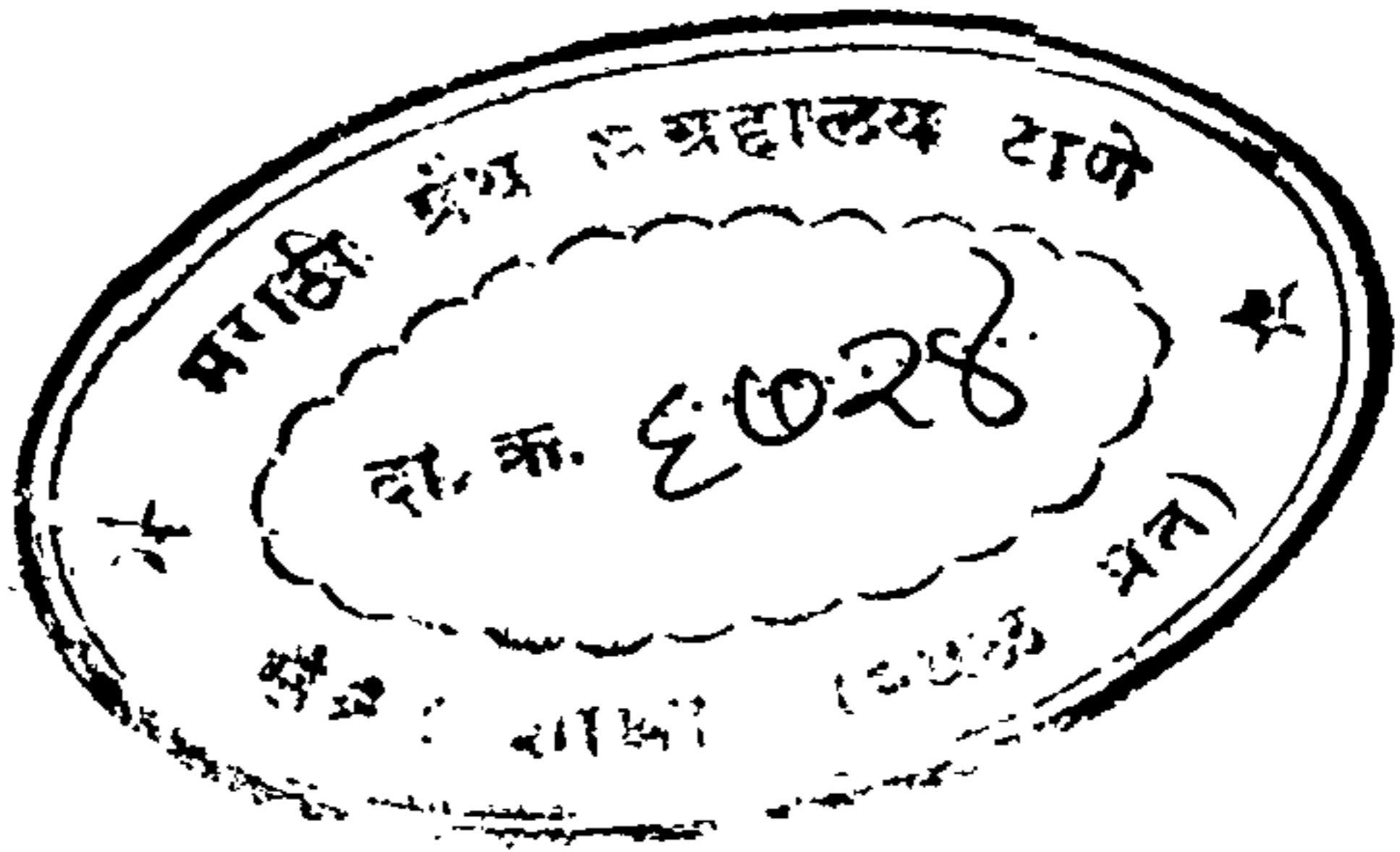
साने गुरुजी

व्यक्ति आणि वाङ्मय

म. ग्रं. सं. ठाणे.
शिववा, क. २५६०

संग्राहक

शारदा मंदिर, धुळे

REFBK-0006724

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, मुंबई ४

साने गुरुजी-व्यक्ति आणि वाङ्मय

ग. मा. पाठक, बी. ए., एस्. टी. सी.	बबन जोग न. वा. शिंदोरे, एम्. ए., बी. टी.
य. ए. नांदेडकर, एम्. ए., बी. टी.	श्री. द. दर्प, एम्. ए., बी. टी.
बाबुराव तरटे, एम्. ए., बी. टी.	कु. विमल घासकडवी, बी. ए. (ऑनर्स)
पु. वि. कुळकर्णी, एम्. ए., बी. टी.	डॉ. ना. के. महात्तन

किंमत ५ रुपये

जून १९४६

मुखपृष्ठ—दीनानाथ दलाल

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन

प्रकाशक—शंकर वामन कुळकर्णी, महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, मुंबई ४
मुद्रक—रा. का. तटणीस, श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस, मुंबई २

- श्रीराम -

मी जीवनाचा एक नम्र उपासक आहे.
सभोवतालचा सास संसार सुखी नि
समृद्ध व्हावा, शान्तेशानसंपन्न नि कल्या-
मय व्हावा, समृद्धसंपन्न नि प्रेममय
व्हावा हीच एक मला तळमळ आहे. माझे
किरीणें वा वोकणें, माझे विचार वा माझे
प्रार्थना या (काच धर्म्यासाठी असतात.

१८ ^{११}/_{८५}

साने गुरुजी

म. प्र. स. टाणे.

प्रस्तावना

.....

साने गुरुजींच्या साहित्याचें समालोचन करणाऱ्या या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहितांना मला आनंद वाटत आहे. 'धुळें येथील 'शारदा मंदिरा'च्या वतीने हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत असून शारदा-मंदिराच्या सदस्यांनीच याची निर्मिति केली आहे. यांतील बहुतेक लेखक उच्च पदव्या धारण करणारे असून शिक्षणक्षेत्रांत कार्य करणारे आहेत. व्यक्तिशः या लेखकांशीं माझा मुळींच परिचय नाही. खानदेश हें साने-गुरुजींचें खास कार्यक्षेत्र असल्यामुळें त्या भागांतीलच तरुण पदवीधरांनीं साने गुरुजींच्या साहित्यावर या प्रकारचा ग्रंथ निर्माण करावा, यांत एक विशेष प्रकारचें औचित्य आहे, यांत शंका नाही.

साने गुरुजी हे एक अलौकिक पुरुष असून आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासांत त्यांनीं आपणांसाठीं स्वतंत्र स्थान निर्माण केलें आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला विविध पैलु असून त्या सर्वोपधून त्यांच्या असामान्य जीवनाची दिव्य प्रभा सतत प्रकट होत आली आहे. त्यांचें जीवनकार्य संपलेलें नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या जीवनदिनाचा अद्यापि मध्याह्नि झालेला नाही. अद्यापि त्यांच्या सामर्थ्याचा जोमदार विकास होत राहिला असून त्यांच्या कार्याचा अधिकाधिक आविष्कार व्हावयाचा आहे. यामुळें त्यांच्या जीवनाचें आणि कार्याचें मूल्यमापन करण्याचा हा काळ नव्हे. तें काम पुढल्या पिढीला कदाचित् करितां येईल. आज सानेगुरुजींच्या जीवनासंबंधीं महाराष्ट्राला जो थोडाफार प्रत्यय आला आहे, आणि त्यामुळें त्यांच्याविषयीं

ज्या आशाआकांक्षा निर्माण झाल्या आहेत, त्याबद्दल थोडे विवेचन करता येण्यासारखे आहे.

१९२४ मध्ये अंमळनेर येथील हायस्कूलांत शिक्षकाचें काम सुरू केल्यापासून त्यांच्या सार्वजनिक सेवेच्या कार्याला प्रारंभ झाला असें म्हणतां येईल. तेव्हांपासून आतांपर्यंतच्या जवळजवळ दोन तपाच्या कालांत त्यांच्या सार्वजनिक सेवेला सतत वाढतें वैभव लाभत आलेलें दिसतें. शाळेच्या चिमण्या जगांत त्यांनीं फक्त सहाच वर्षे काम केले. आणि तेथून त्यांनीं जनतेच्या विशाल सागरांत उडी टाकली. सामान्य जनतेच्या जीवनाशीं ते अगदीं तन्मय होऊन गेले आहेत. आज साऱ्या महाराष्ट्रामध्ये त्यांच्या नांवाची जितकी मोहिनी आहे, तेवढी दुसऱ्या कोणाहि कार्यकर्त्यांच्या नांवाला नाहीं हें उघडपणें मान्य केले पाहिजे. विद्यार्थी-विद्यार्थिनी, शेतकरी-कामकरी आणि महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गीय कुटुंबांतील सर्वसामान्य स्त्री-पुरुष या सर्वांचीं हृदये सानेगुरुजींच्यासाठीं इतकीं उचंबळून कां येतात ? या सर्वांच्या हृदयाला वेड लावण्यासारखें त्यांच्यांत काय अलौकिकत्व आहे ? साने गुरुजींच्यापेक्षां एकेका विशिष्ट क्षेत्रांत अधिक बुद्धिमान, अधिक कर्तृत्वसंपन्न आणि संघटनाकुशल लोक महाराष्ट्रांत नाहीत असें नाहीं. व्यक्तिगत चारित्र्याच्या दृष्टीनें त्यांच्याइतकी शुद्धता संपादिलेले लोकहि महाराष्ट्रांत आढळतील. त्यांच्यापेक्षां अधिक स्वार्थत्याग केलेलीं माणसेंहि सध्यांच्या महाराष्ट्रांत अगदींच दुर्मिळ आहेत असें नाहीं. असें असूनहि या सर्वांपेक्षां साने गुरुजींच्या चारित्र्याचा प्रभाव जनमनांवर अधिक कां आहे ? साने गुरुजींची ही लोकप्रियता, म्हणजे एक तात्पुरतें खूळ आहे असें म्हणून या प्रश्नाची बोळवण करणें मला शक्य वाटत नाहीं. कारण हें खूळ भासलें तरी त्यांच्या पाठीमागें कांहीं एक सत्य वावरत आहे—असें मला दिसत आहे. या प्रस्तावनेच्या प्रसंगानें तें व्यक्त करण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

मनुष्याच्या जीवनांत सामान्यतः स्वतःसंबंधाचें प्रेम केंद्रस्थानीं असतें. आपल्यासाठीं सुख मिळवावें, आपलें वैभव वाढवावें, इतरांवर आपलें प्रभुत्व प्रस्थापित करावें अशी सामान्य माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ति असते, त्यासाठीं तो आपल्या सर्व शक्तींचा विनियोग करित असतो. असें

दोन प्रकारचे नवे वीर निर्माण झाले, तरी त्या दोघांकडे पाहण्याची सामान्य जनतेची दृष्टि वेगवेगळी असते. बुद्धिवादी आणि कर्तृत्वसंपन्न अशा संघटनावीराची सामान्य जनता पूजा करील तथापि त्याच्या-विषयीं तिला एक प्रकारचा वचकहि भासेल. पण शुद्ध भावनेच्या उत्कट-तेनें जनता-हृदयाशीं एकरूप झालेल्या भाव-वीराबद्दल असा वचक वाटण्याचें कारणच असत नाहीं. कारण भावना ही समाजांतील सर्व व्यक्तींना ओळखतां येण्यासारखी वस्तु आहे. भावनेच्या पातळीवर सर्वांची समानता होऊं शकते. तेथें सर्वांना तद्रूपतेची जाणीव लाभते. हृदयांच्या प्रेमरसायनानें विषमतेच्या साऱ्या खाड्या भरून जातात. म्हणून क्रांति-काळांतहि बुद्धिवीरापेक्षां भाववीर अधिक प्रभावी होतात. आजच्या महाराष्ट्रीय समाजांत साने गुरुजी हे या प्रकारचे अलौकिक भाव-वीर आहेत, हें कोणालाहि कबूल करावें लागेल.

साने गुरुजींची मनःप्रकृति संतप्रवृत्तीची आहे. त्यांना स्वतःच्या शरीर सुखाचा मुळींच हव्यास नाहीं. पहिल्या प्रतीची बुद्धिमत्ता असतांहि पांडि-त्याच्या निर्मितींत त्यांच्या बुद्धीला रस वाटत नाहीं. मानवतेचें प्रेम त्यांच्या हृदयांत तुडुंब भरून राहिलेलें आहे. दुःखाच्या दर्शनानें काय पण केवळ कल्पनेनें देखील विव्हल होण्याइतकी कोमलता त्यांच्या ठायीं आहे. यामुळें बाल-त्रालिका आणि खेड्यापाड्यांतील स्त्री-पुरुष यांच्याशीं ते चटकन् एकरूप होऊं शकतात. त्या वेळीं त्यांची बुद्धि, त्यांची विद्वत्ता अथवा त्यांचें कर्तृत्व हृदयांतील प्रेमांत बुडून जाऊन संपूर्णपणें विलीन होतात. [आपल्या प्रचंड भाव-शक्तीच्या साहाय्यानें भोंवतालच्या भावनाशील भावड्या समाजाशीं तन्मय होऊन गेल्यामुळें त्या समाजाची संपूर्ण जीवन-शक्ति ते हादरून सोडतात. ही प्रेमाची अद्भुत किमया हें साने गुरु-जींच्या अलौकिकतेचें एकमेव रहस्य आहे,] अशी माझी खात्री झालेली आहे. त्यांची प्रेमवृत्ति स्वतःसिद्ध आहे, त्यानीं ती प्रयत्नानें अथवा अनुकरणानें मिळविलेली नाहीं. ती व्यक्त करण्यांत लौकिक अथवा अलौ-किक कोणताहि हेतु असत नाहीं. वर्षणें हा मेघाचा, वाहणें हा नदीचा, पसरणें हा वाऱ्याचा, जसा स्वभाव आहे; त्याप्रमाणें प्रेम करणें हा साने गुरुजींचा स्वभाव आहे. तें प्रेम इतकें उदंड आहे कीं, ठराविक

व्यक्तींभोंवतीं तें फिरत राहात नाहीं. तें इतकें आंधळें आहे कीं, त्याला समोरचा दोष दिसूं शकत नाहीं. या प्रेमानें त्यांना स्वतःच्या शारीरिक आसक्तीपासून मुक्त केले आहे. त्यांना विश्वकुटुंबी बनविलें आहे. सत्तेचा, संपत्तीचा अथवा क्षुद्र स्वार्थाचा त्यांना कधींहि स्पर्श झालेला नाही. राजकारणांतील त्यांचे कष्टे प्रतिस्पर्धी देखील ही गोष्ट मुक्तकंठानें कबूल करितात.

मूळच्या संत प्रकृतीला देशसेवेच्या आधुनिक सामाजिक ध्येयवादाची जोड मिळाल्यामुळें साने गुरुजींच्या या प्रेमशक्तीला सामाजिक दृष्ट्या विशेष प्रकारचें महत्त्व आलें आहे. त्यांची प्रेमशक्ति ही कोठल्याहि विषमतेचा आणि अन्यायाचा स्वीकार करूं शकत नसल्यामुळें तिला सर्वोत्तम क्रांतिवादाचें स्वरूप लाभलें आहे. भारतीय संतांचा आध्यात्मिक प्रेममार्ग असाच होता. फक्त आधुनिक काळाला अनुसरून साने गुरुजींच्या जीवनांत त्याला ऐहिक स्वरूप लाभलें आहे. महात्मा गांधींचा अहिंसात्मक क्रांतिवाद आणि रवींद्रनाथ ठाकूर यांचा सांस्कृतिक आदर्श हे आधुनिक भारतांतील दोन्ही ध्येयवाद तत्त्वतः याच स्वरूपाचे असल्यामुळें साने गुरुजींच्या जीवनावर त्यांचा विलक्षण परिणाम झाला असल्यास त्यांत कांहींच आश्चर्य नाही. याच कारणामुळें अलीकडे कित्येक वर्षे त्यांच्यावर 'समाजवादा'चा वाढता परिणाम होत असलेला दिसून येत आहे. याप्रमाणें साने गुरुजींच्या द्वारा महाराष्ट्रीय जनमनांवर होत असणारे संस्कार हे वैचारिक दृष्ट्याहि पुरोगामी आणि शुभपरिणामी ठरत आहेत.

साने गुरुजींच्या कार्याचा प्रारंभ खानदेशांत झाला, ही गोष्ट देखील लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. खानदेशची भूमि साने गुरुजींसारख्या प्रेममूर्तीला सर्वस्वी अनुरूप अशीच आहे. बौद्धिक दृष्ट्या खानदेश इतर महाराष्ट्राच्या मानानें बराच मागसलेला आहे. निदान पंचवीस वर्षांपूर्वी तरी होता असें म्हणतां येईल. तेथल्या सुपीक भूमीवर वाढलेली जनता शरीरानें घडघाकट आणि मनानें दिलदार अशी आहे. तेथील कोंवळ्या तरुणांना साने गुरुजींसारखा प्रेमळ शिक्षक लाभल्याबरोबर त्यांच्या जीवनांत अननुभूत उत्साह आणि आशा यांचा संचार झाला. साने गुरुजींनीं अंमळनेरला शिक्षणक्षेत्रांत प्रवेश केला, त्या वेळीं त्यांचे वडील नुकतेच निवर्तले होते. त्यांची मातुःश्री जाऊन पांच सहा वर्षे लोटलीं होतीं यामुळें त्यांचेवर

विशेष बंधन उरलें नव्हतें. लग्नाच्या बंधनांत पडण्याची त्यांना उत्सुकता नव्हती. यामुळें विद्यार्थ्यांच्या जीवनांत ते संपूर्णपणें मिसळून गेले. आपली सारी बुद्धि, सारी संपत्ति त्यांनीं मुक्त हस्तानें विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठीं वेंचलीं. विद्यार्थी हेंच त्यांचें कुटुंब बनलें. आणि या विद्यार्थ्यांच्या द्वारांच त्यांनीं खानदेशच्या जनतेंत प्रवेश केला. १९३० च्या सत्याग्रह संग्रामामध्ये त्यांनीं आपल्या स्फूर्तिदायक वक्तृत्वानें अखिल खानदेश जागृत करून सोडला. याच सुमारास त्यांची कवित्वशक्ति जागी झाली. देवप्रेमाच्या व देशप्रेमाच्या असंख्य गीतांना तिनें जन्म दिला. तुरुंगवासांत अनेक प्रकारच्या आपत्ति भोगीत असतांही त्यांच्या साहित्यनिर्मितीला खंड पडला नाही. १९३२-३४ च्या दुसऱ्या लढ्यांतही त्यांचें लोकजागृतीचें आणि साहित्यनिर्मितीचें कार्य चालूच राहिलें. नंतरच्या सनदशीर राजकारणाच्या काळांतही त्यांचें लोकाभिमुखत्व मंद झालें नाही. उलट काँग्रेस नांवाचें साप्ताहिक पत्र काढून जनतेच्या विचाराला सुशिक्षित करण्याचें काम त्यांनीं चालविलें. या वेळीं काँग्रेसमधील अधिकारी मंडळीशीं त्यांचे खटके उडूं लागले. जहाल गटांशीं आणि कम्युनिस्टांशीं त्यांचें सहकार्य वाढूं लागलें. तथापि त्यांच्या जीवनांत कसल्याही प्रकारचा स्वार्थ नसल्यामुळें त्यांची काँग्रेस-निष्ठा शुद्धच राहिली. या काळांत महाराष्ट्राच्या इतर जिल्ह्यांतही त्यांचा प्रवेश झाला आणि ४२ च्या आंदोलनामध्ये त्यांनीं साऱ्या महाराष्ट्रांतील विद्यार्थी, कामकरी आणि शेतकरी यांचीं मनें आकर्षून घेतलीं. त्यांच्या प्रभावाचा हा वाढता विकास पाहिला म्हणजे त्यांची लोकप्रियता केवळ आगंतुक आहे असें म्हणतां घेणार नाहीं. आपल्या अविरत उद्योगानें आणि अखंड तपश्चर्येनें त्यांना जनमनांत स्थान प्राप्त झालें आहे. देशाभिमानाच्या भावनेनें तरुणांचीं मनें भारून टाकण्याच्या कामीं त्यांचा हातखंडा आहे. ध्येयवादाच्या, त्यागाच्या, सेवेच्या कल्पना त्यांच्या सान्निध्यांत आलेल्या कोणाहि मनुष्याच्या हृदयांत सहज प्रादुर्भूत होतात. रुक्ष आणि पंडित भासणाऱ्या हृदयांतही भावनेचा ओलावा निर्माण करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य मोठें अजब आहे. या त्यांच्या कामगिरीमुळें त्यांनीं महाराष्ट्रांत एक नवें युग सुरू केलें आहे, असें म्हणावयास हरकत नाही.

महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन जीवनांतहि त्यांनीं विलक्षण क्रांति घडवून आणली आहे. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्रांत जें विचारांचें अराजक सुरू झालें त्यांत महाराष्ट्रसाहित्याचें ध्येयवादित्व लोपून त्याला उथळ कलाविलासाचें क्षुद्र स्वरूप प्राप्त झालें. भावनेला तुच्छ लेखून केवळ बुद्धीचा बडिवार माजविणारा एक प्रतिष्ठित संप्रदाय निर्माण झाला. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूपर्यंत साहित्याचे दोन संप्रदाय महाराष्ट्रांत वावरत होते. एका संप्रदायांत पाश्चात्य संस्कृतींतील बुद्धिवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता. लोकशाही इत्यादि सांस्कृतिक मूल्यांचा जोमदार पुरस्कार होत असे. आणि दुसऱ्या संप्रदायांत भारतीय संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व, राजकीय स्वातंत्र्य, आध्यात्मिक ध्येयवाद इत्यादि गोष्टींवरील निष्ठा घोषित होई. खरोखर या दोनहि संप्रदायांचें मीलन करून दाखविण्याची कामगिरी महाराष्ट्रांतील बुद्धिवंतांनीं आणि साहित्यिकांनीं करून दाखविणें अगत्याचें होतें. पण हें करावयाचें म्हटलें, तर त्यासाठीं एक उच्च जीवन-निष्ठा निर्माण करावी लागली असती. अशी जीवन-निष्ठा निर्माण करण्याची शक्यता टिळकांच्या मृत्युच्या वेळीं महाराष्ट्रांतील बुद्धिमंतांत आढळून आली नाही. सुधारणावादी आणि स्वातंत्र्यवादी दोन्ही संप्रदायांतील बहुतेक जुने लोक थकून भागून निराश झाले होते. त्यांच्या स्वतःच्या पूर्वीच्या निष्ठाहि आतां दुर्बळ झाल्या होत्या. मग नवीन निष्ठा निर्माण करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत कोठून असणार ? युरोपांतील पहिलें महायुद्ध संपल्यानंतर पाश्चात्य संस्कृतीची रशियामध्ये एक नवीन आवृत्ति निघाली. त्यामुळें पाश्चात्य संस्कृतीच्या येथील पूजकांत विलक्षण गोंधळ उडाला. भांडवलदारी संस्कृति ही पुरोगामी कीं समाजवादी संस्कृति पुरोगामी याचा तंटा सुरू झाला. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालीं हिंदुस्थानांत असहकारयुगाचें जें विराट आविष्करण झालें, त्यानें महाराष्ट्रांतील दुर्बळ बुद्धिवादि संपूर्णपणें भांबावून गेले. दुर्दैवानें त्यावेळच्या महाराष्ट्रांतील बहुतेक बुद्धिवंतांना या दोनहि घटनांचा उलगडा होऊं शकला नाही. रशियांतील क्रांति आणि हिंदुस्थानांतील क्रांति या दोहोंचें मर्म ध्यानीं न आल्यामुळें महाराष्ट्रांतील विचार कित्येक वर्षेपर्यंत अडखळून राहिला आणि त्याचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रांतील साहित्य ध्येयहीन, भावहीन झालें. जीवनांतील जोमदार स्पर्श

अदृश्य झाल्यामुळें निष्प्राण झालेलें साहित्य तंत्रवादाच्या आश्रयानें तजेल-
दार करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. आणि शैली ही साहित्याची कसोटी बनली.
जीवनांतील सारे उच्च ध्येयवाद लोपल्यामुळें इंद्रियविलासाचाच गौर-
विण्याचे प्रयत्न वाढूं लागले. परंतु विलासाची तरी शक्यता कोठें आहे ?

महाराष्ट्र आधींच दरिद्री आणि त्यांतहि साऱ्या हिंदुस्थानबरोबर साम्राज्य-
शाहीच्या पाशांनीं जखडून टाकलेला. यामुळें इंद्रियविलासाची शब्दचित्रें
रंगविणें एवढेंच हातीं उरलें. अशीं शब्दचित्रें काढून देणाऱ्यांना थोर कला-
वंत म्हणून मिरविण्याचा एक तुटका संप्रदाय तयार झाला. या संप्रदायाचें
आयुष्य आतां संपलेलें दिसतें. गेल्या पंचवीस वर्षांच्या महाराष्ट्रीय चळवळीचा
निष्कर्ष म्हणून आज विश्वासपूर्वक असें सांगतां येईल कीं, महाराष्ट्रांतील हें
अराजक आतां संपूर्णपणें मोडलेलें आहे. महाराष्ट्रांतील अखिल जनता आतां
जागृत झाली आहे. तिचें नेतृत्व करणारे खंदे वीर आतां पुढें आलेले आहेत.
सांस्कृतिक विचारांचें घुसळण होऊन नव्या मूल्यांच्या स्पष्ट कल्पना
निर्माण झाल्या आहेत. नवा बुद्धिवंतांचा वर्ग हळूहळू आपलें साम्राज्य
स्थिर करूं लागला आहे. जीवनाची नवी निष्ठा निर्माण होऊन तिनें
आपलें आसन स्थिर केलें आहे. या सर्वांचा परिपाक म्हणून साहित्यांतहि
नवी निष्ठा व्यक्त होत आहे. १९३५ च्या राष्ट्रीय आठवड्यांत साने गुरु-
जींच्या काव्यांचा संग्रह 'पत्री' या नांवानें प्रसिद्ध झाला. त्यांतील कवितांनीं
खानदेशांतील सामान्य जनतेचें हृदय हलविलें असलें, तरी महाराष्ट्रीय
साहित्यिकांच्या बुद्धीला त्यांचें मुळींच आकर्षण भासलें नाहीं. त्यानंतर
'श्यामची आई', 'श्याम', 'जीवनकलह', 'विश्राम', 'सोन्या मारुति'
आणि 'भारतीय संस्कृति' अशीं पुस्तकें दोन अडीच वर्षांच्या काळांत
प्रसिद्ध झालीं. त्यांची 'श्यामची आई' प्रसिद्ध झाल्याबरोबर महाराष्ट्रांत
जणूं एक चमत्कारच झाला. त्या पुस्तकाची महाराष्ट्रांत मोठमोठ्या साहित्यि-
कांनींहि मुक्तकंठानें स्तुति केली. आणि विद्यार्थि-विद्यार्थिनींना तर ह्या
पुस्तकानें अक्षरशः वेड लावलें. त्या पुस्तकाच्या आतांपर्यंत आठ आवृत्त्या
निघाल्या आहेत. 'भारतीय संस्कृति'च्या तीन आवृत्त्या झाल्या. आणि
आतांपर्यंत त्या पुस्तकाच्या सहा हजारांवर प्रति खपल्या. 'भारतीय संस्कृति'-
नंतर गेल्या सात आठ वर्षांत त्यांची लहानमोठी २५-३० पुस्तकें

प्रसिद्ध झालीं आहेत. आज महाराष्ट्रांत साने गुरुजींच्या साहित्याचा खप पहिल्या प्रतीचा आहे ही गोष्ट सर्वांना माहित आहे. यामुळे साने गुरुजींच्या साहित्याने महाराष्ट्राच्या वाङ्मयीन जगांत एक नवीन युग निर्मिले आहे, ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल करितां येणार नाही.

साने गुरुजींचे साहित्य त्यांच्या असामान्य व्यक्तित्वाच्या वैशिष्ट्याने संपूर्णपणे रंगलेले आहे. त्यांचे जीवन ज्याप्रमाणे स्वाभाविक आणि अकृत्रिम भावनेचा आविष्कार आहे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या साहित्यांतही स्वाभाविक भावनांची अकृत्रिमता व्यक्त झालेली आहे. निसर्गाच्या आविर्भावांत जशी धडपड, झटापट आणि अत्रोधपूर्ण अहैतुकता आढळून येते, तशीच त्यांच्या जीवनाची आणि साहित्याची अवस्था आहे. यामुळे निसर्गाच्या जिवंतपणाबरोबरच निसर्गाचा आंधळेपणाहि त्यांत आढळतो. उद्दाम प्रेमभावना ही त्यांच्या जीवनातील स्थायी वृत्ति असल्यामुळे जनतेच्या सुखदुःखांशी ते विलक्षण रीतीने एकरूप होऊन सामाजिक अन्याय आणि विषमता यांच्याशी झुंज घेण्याला ते नेहमी प्रवृत्त असतात. यासाठीं कोणत्याहि त्यागाला ते कमी पडणार नाहीत. तथापि सामाजिक क्रांतीसाठीं व्यवहारनिष्ठ बुद्धीने संघटना बांधण्याचे काम त्यांचे हातून होणार नाही. जनतेमध्ये आपल्या शुद्ध चारित्र्याने ते असामान्य जागृति निर्माण करू शकतील; पण जागृत झालेल्या भावनेला दैनंदिन कार्यक्रमांत गुंतवून अखंड कार्यक्षम बनविण्याचे कार्य त्यांना साधणार नाही. क्रांतीसाठीं ते जनताहृदयाला विशिष्ट वेळीं आवेशाने उद्युक्त करतील; पण क्रांतीचा प्रत्यक्ष कार्यक्रम ते बांधून देऊ शकणार नाहीत. त्यासाठीं लागणारी तटस्थ वृत्ति, भावनांचा आवेग विशिष्ट वेळीं विशिष्ट मर्यादित राखण्याचा संयम, ध्येयवादाच्या सिद्धतेसाठीं अवश्य असणारा बुद्धिवाद आणि प्रत्यक्ष क्रांति-कार्यांत अवश्य असणारी शिस्तीची कठोर वृत्ति या गोष्टी त्यांच्या आत्यंतिक भावशक्तीमुळे त्यांना वापरतां येत नाहीत. या गोष्टींची गरज न समजण्या-इतके ते बुद्धिहीन नाहीत; पण त्यांचा स्वभावच निराळा बनलेला आहे. याची त्यांना जाणीव असल्यामुळे ते आपणाला पुढारी समजत नाहीत आणि पुढारी होण्याचा अहंकारहि त्यांच्या वृत्तींत कधीं आढळून येत नाही. निसर्गातील प्रत्येक शक्तीला एक मर्यादाहि असते. तिची शक्ति हीच तिची मर्यादा

होते. प्रेमभावना ही एक थोर निसर्गशक्ति आहे. मानवी जीवनांत तिचें सर्वांत श्रेष्ठ स्थान आहे. प्रेमाची भावना जागृत झाल्यानंतर खऱ्या बुद्धीचे डोळे उघडतात. आणि ती प्रेमाला व्यावहारिक यशस्विता आणून देण्याच्या मार्गाचें संशोधन करूं लागते. प्रेमाच्या कऱ्यांत चालणारी बुद्धि ही मानवाची थोर संपत्ति आहे. बुद्धिवादाच्या नांवाखालीं स्वार्थसाधनाची अखंड धडपड समाजांत सतत आढळते. पण ती या थोर संपत्तीची विकृति होय म्हणून समाजाच्या इतिहासांत या विकृत बुद्धिवादाच्या विरुद्ध प्रेमशक्तीचा गौरव करणारे अनेक जीवन-वीर निर्माण होत असलेले आढळतात. धार्मिक वाङ्मयांमध्ये जिला श्रद्धा हें नांव देण्यांत आलेलें आहे ती हीच वस्तु होय. बुद्धीचा स्वभाव द्वैत निर्माण करण्याचा असल्यामुळें ती अद्वैताचा अनुभव घेण्यास नेहमींच अपुरी पडते. त्या अनुभवासाठीं बुद्धीच्या पलीकडच्या शक्तीची गरज असते. ही शक्ति माणसाला हृदयाच्याद्वारां प्रतीत होत असल्यामुळें तार्किक ज्ञानापेक्षां हृदयाची श्रद्धा श्रेष्ठ मानण्यांत आलेली आहे. सामाजिक क्रांतीसाठीं देखील या श्रद्धेचाच मुख्य उपयोग होत असतो. ही श्रद्धा जोंपर्यंत जागृत झाली नाही, तोंपर्यंत क्रांतीचे बोवडे बुद्धिवाद व्यर्थ आहेत. अशी जिवंत श्रद्धा ज्या पुरुषाच्या जीवनांत व्यक्त होत असेल, तो पुरुष समाजांत नवयुगाचा प्रारंभ करतो. साने गुरुजींनीं महाराष्ट्राच्या सामान्य जनतेंत असें नवीन युग सुरू केल्याचें दिसत आहे. हिंदुस्थानांत महात्मा गांधींनीं अशा प्रकारच्या नव-युगाला जन्म दिला असून त्याच्या निर्मितीची सिद्धि करण्याचें कार्य काँग्रेसच्या झेंड्याखालीं अत्यंत जोमानें चाललें आहे. साने गुरुजींनीं आमच्या जीवनांत काँग्रेस हेंच परम दैवत बनविलें आहे आणि आपली सारी भावशक्ति त्या दैवताच्या पायीं वाहण्याचा संकल्प केला आहे. यामुळें त्यांच्या भाव-सामर्थ्याचा महाराष्ट्राला अपार फायदा मिळेल. महाराष्ट्रांतील थोर पुढाऱ्यांनीं साने गुरुजींच्या या प्रचंड भावशक्तीचें प्रत्यक्ष संघटनेंत परिवर्तन करून घेण्याची दक्षता वाळगिली पाहिजे. आपल्या साहित्यानें हीच गोष्ट साने गुरुजी सिद्ध करून दाखवीत आहेत. साहित्यानें जीवनाचें हृदय जागृत झालें पाहिजे. हृदयांतिल आशा आणि श्रद्धा प्रफुल्लित झाल्या पाहिजेत. सत्य, साधुत्व आणि सौन्दर्य यांचें अपार आकर्षण वाटूं लागलें

पाहिजे. असत्याची चीड, अन्यायाचा विरोध, क्षुद्रपणाचा तिरस्कार, दैन्य आणि दारिद्र्य यांचे विरुद्ध संताप, दुष्टपणा आणि कुरूपता यांचे विप्रयी क्रोध जीवनांत निर्माण व्हावयास पाहिजे. वैयक्तिक सुखलालसांपेक्षा सामाजिक विकासाच्या चळवळींचा हव्यास अधिक मोहक वाटला पाहिजे. साहित्याचे समाजजीवनांतील हेच महनीय प्रयोजन आहे. साने गुरुजींचे साहित्य याच कळकळीने निर्माण झालेले आहे. त्यांत तंत्रबद्धता नसेल, जागोजाग पुनरुक्ति, पाल्हाळ, कलानिर्मितीच्या सहेतुक जाणीवेचा अभाव इत्यादि पुष्कळ दोष बुद्धिवादी टीकाकाराला सहज सांपडतील. मीं ते कधीं नाकारले नाहीत. तथापि साने गुरुजींच्या साहित्यांत हृदयाची पकड घेणारे अलौकिक सामर्थ्य आहे हे कोणालाहि नाकारतां येणार नाहीं. 'पत्री'ची प्रस्तावना लिहिण्यापूर्वी त्यांचे विपुल वाङ्मय मी हस्त-लिखित रूपांत वाचले होते. त्यांच्या प्रत्यक्ष सहवासांत मीं बराच काळ काढला होता. त्यामुळे मला त्यांच्या जीवनाचे व साहित्याचे जे वैशिष्ट्य वाटले, ते त्या प्रस्तावनेत मोकळेपणाने महाराष्ट्राला निवेदन केले होते. आज दहा वर्षांनंतर ही प्रस्तावना लिहित असतांना माझ्या त्यावेळच्या मतांत बदल करण्याची आवश्यकता आहे, असें मला भासत नाही. त्यांचे साहित्य लोकहृदयाची पकड घेईल अशी माझी पक्की खात्री होती. गेल्या दहा वर्षांच्या अनुभवाने ती गोष्ट आतां पूर्णपणे सिद्ध झाली आहे. साने गुरुजींच्या साहित्याने महाराष्ट्राच्या विद्यार्थीवर्गांत आणि सामान्य जनतेत जी अभिरुचीची क्रांति घडवून आणली आहे, त्याबद्दल महाराष्ट्राने त्यांचे सदैव ऋणी राहिले पाहिजे.

साने गुरुजींच्या साहित्याचे स्वरूप साधेभोळे, भावडे भासले, तरी त्याच्यामध्ये हृदयाचे सौंदर्य जागोजाग ओसंडून येत असलेले आढळते. त्यांत कला आहे, पण ती हृदयाची स्वाभाविक कला आहे. कलेच्या जाणीवेने बुद्धीचे चातुर्य वापरून तिला सफाई आणण्याचा कोठेहि प्रयत्न केलेला आढळून येणार नाही. त्यांच्या साहित्यांत सौंदर्य आहे. पण ते हृदयाचे सहजसौंदर्य आहे. बुद्धीला दिपवून टाकणारी सौंदर्याची आतषत्राजी त्यांत कोठे आढळणार नाही. याचे कारण ते साहित्य केवळ हृदयाच्या तळमळीने निर्माण झाले आहे. मानवप्रेम हाच त्याचा एकमेव स्थायीभाव आहे.

आजच्या यांत्रिक जगामध्ये, बुद्धिविकासाच्या या काळामध्ये, माणसांची हृदये शुष्क होत चालली आहेत. मानवप्रेमाचा झरा आटून गेला आहे. ही अत्यंत भयानक घटना आहे. मनुष्यसमाजाला जर जगायचें असेल, तर त्याचें हृदय पुन्हां जागृत केलें पाहिजे. प्रेमाचा झरा पुन्हां उसळूं लागला पाहिजे. बुद्धीच्या कृत्रिमतेची आपली आसक्ति कमी झाल्याशिवाय हें कार्य होणार नाही. सानेगुरुजी बुद्धीला विस्तरण्यांत एक आनंद अनुभवूं शकतात, तोच आनंद त्यांचें साहित्य वाचतांनाहि वाचकाला अनुभवितां येतो. त्यांचें साहित्य वाचकांच्या बुद्धीला दिपवूं पाहत नाही, तर हृदयाला भुलवूं पाहतें; आणि ज्या समाजाला उद्देशून तें साहित्य निर्माण करण्यांत आलेलें आहे, तो समाजहि अजून बुद्धिवादी बनलेला नाही. हृदयानें हृदयांशीं बोलवें, जीवानें जिवांत मिसळून जावें, आत्म्यानें आत्म्यांत प्रवेश करावा, अशा थाटाचें तें साहित्य आहे. त्यांतील घरगुतीपणा, त्यांतील भावनांचा गोडवा, त्यांतील भाषेचें सहजत्व यांमुळे त्या साहित्याला एक अलौकिक मनोहारित्व लाभलेलें आहे. यामुळे त्या वाङ्मयाला अवीट गोडी प्राप्त झाली आहे. सहस्रावधि हृदयांचा हा अनुभव खोटा म्हणतां येईल काय? त्या साहित्याच्या वाचनानें सहस्रावधि जीवनांत जी भावशुद्धि घडून येत आहे, तिची सामाजिक दृष्ट्या उपेक्षा करणें शक्य आहे काय? साने गुरुजींच्या टीकाकारांनीं या गोष्टींकडे अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे. साने गुरुजींचें साहित्य हा एक साहित्याचा संपूर्ण आदर्श आहे, असें मीं केव्हांहि म्हटलें नाही. पण त्या आदर्श साहित्याकडे त्यानें तोंड वळविलें आहे. ही गोष्ट कोणीं नाकारूं शकणार नाही. साने गुरुजींच्या लेखन पद्धतीचें अनुकरण करून सर्वांनीं तसेंच लिहावें असेंहि माझे मत नाही. पण ज्या कोणाला साहित्यकार व्हावयाचें असेल, त्याच्याजवळ हृदयाचा जिवंतपणा आर्धी असला पाहिजे; मानवप्रेम हृदयांत जागृत झाल्याशिवाय श्रेष्ठ साहित्य कधींहि निर्माण होणार नाही, असा माझा दृढ विश्वास आहे.

सानेगुरुजी हे बहुजनसमाजाच्या हृदयांची पकड घेणारे आधुनिक महाराष्ट्रांतील पहिलेच साहित्यकार आहेत असें माझे मत आहे. आपल्या साहित्यांतील सर्व चळवळी सुशिक्षित लोकांपुरत्या मर्यादित राहतात. साहित्याचीं कांहीं क्षेत्रें विशेष बुद्धिवंतांपुरतीं मर्यादित राहणें अपरिहार्य असलें,

तरी सामान्य जनतेचें हृदय हातीं घेणारें साहित्य निर्माण करण्याची खास आवश्यकता आहे. असें साहित्य निर्माण झाल्याखेरीज आपलें सामाजिक जीवन समृद्ध होणार नाहीं. साहित्याचा व्याप सामान्य जनतेच्या दैनंदिन जीवनापर्यंत पोचला पाहिजे. ललित साहित्याचें स्वरूप केवळ निरुद्योगी श्रीमंताची करमणूक करणारें अथवा मूठभर मध्यमवर्गीय बुद्धिवंतांना कलात्मक आनंद देणारें असें संकुचित असून चालणार नाहीं. कारण ललित साहित्याच्या सौंदर्यांत हृदय जागृत करण्याची शक्ति असते. या शक्तीचा साहित्यिकाला प्रत्यय आला पाहिजे. ज्या साहित्यकाराला सौंदर्याच्या या शक्तीचा प्रत्यय येतो, तो साहित्यकार आपल्या साहित्याचें प्रयोजन केवळ सौंदर्यनिर्मिति आहे हें मानूं शकत नाहीं. सौंदर्याच्या द्वारां आत्म्याची संपूर्ण जागृति करणें हें त्याचें प्रयोजन बनतें. साऱ्या समाजाची आत्मजागृति घडवून आणण्याच्या कामीं ललित साहित्याचा अपार उपयोग होण्यासारखा आहे. साने गुरुजींनीं या कार्याला प्रारंभ केला असल्यामुळें साहित्याचे वतीनें मी त्यांना धन्यवाद देतो. महाराष्ट्राचे तरुण साहित्यिक याच मार्गानें पुढें जाऊन साने गुरुजींच्या साहित्यापेक्षांहि अधिक उज्ज्वल, अधिक सुंदर, आणि अधिक तेजस्वी वाङ्मय निर्माण करून महाराष्ट्रीय जीवन समृद्ध करतील, अशी मला आशा आहे.

स. ज. भागवत

निवेदन

‘ शारदा मंदिर ’ धुळें या संस्थेचें वय उणेंपुरें दोन वर्षांचें आहे. ३१-७-१९४४ रोजीं धुळें येथें डॉ. ना. के. महाजन यांच्या द्वाखान्यांतील दिवाणखान्यांत धुळ्यांतील व साहित्यसंमेलनाप्रीत्यर्थ विचार करण्यासाठीं जमलेल्या जिल्ह्यांतील कांहीं लेखकांची सहज रीतीनें सभा झाली. सारेच लेखक उद्योन्मुख. आपल्या हातून कांहीं तरी साहित्यसेवा घडावी अशी प्रत्येकाची इच्छा. इच्छा असल्यावर मार्ग सुचावयास विलंब लागला

नाहीं. प्रथम बैठकीला प्रि. वि. म. घुले, न्याहाळोदचे कवि बा. के. पुराणिक ऊर्फ केशवतनय, डॉ. महाजन, श्री. दर्प, श्री. बाबुराव तरटे, श्री. कुसुमकांत भाटे, श्री. कांतिलाल गुजराथी, श्री. वाखारकर, श्री. नांदेडकर, श्री. पु. वि कुळकर्णी इत्यादि सभासद हजर होते व नंतर सौ. गंगूताई वैद्य, सौ. शान्तादेवी तडवी, श्री. ल. नी. छापेकर, श्री. का. प्र. पुराणिक, श्री. आर. के. कुळकर्णी, कु. घासकडवी, श्री. शिदोरे, श्री. जोग, श्री. माळी, श्री. पाठक, श्री. पटवर्धन, डॉ. भागवत व इतर असे सभासद येऊन मिळाले. यांत कांहीं लेखक त्या दिवसापर्यंत मराठी साहित्यांत प्रामुख्याने वावरलेले होते व कांहीं तसा प्रयत्न करीत होते. हेतु हा कीं, जे प्रत्यक्ष लेखक आहेत त्यांचा परस्पर परिचय व्हावा, त्यांनीं एकत्र जमावें, आपलें लिखाण आपापसांत दाखवावें, सूचना द्याव्यात व घ्याव्यात आणि जेणें करून साहित्यनिर्मिति निर्दोष व्हावी व नवीन निर्मितीसाठीं स्फूर्ति मिळावी.

ज्या हेतूनें मंदिराचे सभासद एकत्र आले, तो हेतु हळूहळू सफल होईलच. सुरवातीस डॉ. महाजनांच्या ' झुंज ' या कादंबरीवर चर्चा झाली. श्री. ना. ह. आपटे यांचें ' स्वभावरखन ' या विषयावर व्याख्यान झालें. प्रो. वि. बा. आंब्रेकर यांचें तांब्रेदिनानिमित्त व्याख्यान झालें. श्री. विनोबाजी भावे यांचें ' महात्मा गांधींचें साहित्य ' या विषयावर प्रवचन झालें. हे कार्यक्रम हळू-हळू होत असतांना प्रत्यक्ष वाङ्मयनिर्मिति व तीहि सहकारी तत्त्वांवर करणें हें ध्येय सदस्यांनीं दृष्टीआड केले नाहीं. आज वाचकांच्या हातांत देण्यांत आलेले हें पुस्तक म्हणजे त्याच तत्त्वाचें फल होय.

पश्चिम खान्देशला महाराष्ट्रांत मागासलेला जिल्हा असें मानण्यांत येतें. पश्चिम खानदेश म्हटला म्हणजे भिल्लांची वस्ती अशीच जवळजवळ सर्वत्र समजूत आहे. परंतु आम्ही ह्या जिल्ह्यांतले लोक अजून बालकवि व विनायकांचीं नांवें विसरणार नाहींत. आधुनिक मराठी काव्याचा खरा पाया खान्देशांत घातला गेला, हें मराठी काव्याचा अभ्यास करणारा कोणताहि अभ्यासी मनुष्य विसरणार नाहीं. ठोंबरे-विनायकांच्या परंपरेचा आम्हांला कां बरे अभिमान वाटूं नये ? येथेंच नाथ निफाडकरांचें नांव घ्यावयास पाहिजे. मराठी वाङ्मय व इतिहासविषयक संशोधनाचें फार

मोठें महत्वाचें क्षेत्र श्रीसमर्थ वाग्देवतामंदिर व राजवाडे संशोधनमंदिर यांच्या स्वरूपांत आमच्यासमोर आहे. कार्य अफाट आहे. कार्य करणारे मात्र पुढें सरसावले पाहिजेत. आपापले नित्योद्योग सांभाळून फावल्या वेळांत हृदयाला पटणाऱ्या गोष्टी सांगून मोकळे होणें, जमल्यास दुसऱ्यास सांगणें, व शक्य झाल्यास त्यांना पुस्तकी स्वरूप देणें एवढें कार्य जरी मंदिराच्या सदस्यांनीं केलें, तरी त्यांत आम्हाला समाधान आहे.

प्रस्तुत सान्यांच्या जीवन-वाङ्मयावरील पुस्तकाची कल्पना मंदिराच्या सदस्यांना अतिशय आवडली व त्यांनीं निरनिराळे विभाग पाडून त्यावर त्यांच्या मतीनें लिहावयाचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे. सान्यांच्या जीवन-वाङ्मयावर लिहिण्याला खरोखरच अधिकारी व्यक्ति हव्यात; तसा सदर पुस्तकांतील प्रस्तावनाकार सोडून कोणालाच अधिकार नाही. सान्यांचें जीवन समजणें म्हणजे सोपी गोष्ट नाही. त्यांच्या जीवनाशीं तद्रूप झाल्या-शिवाय त्यांचें खरें दर्शन कोणाला होणार ? बरें, अजून सान्यांचें कार्यक्षेत्र अधिक व्यापक होणार आहे, त्यांचा कीर्तिसूर्य अजूनहि तेजस्वी होणार आहे. असें जरी असलें, तरी वेळींच असे पुढें महान् थोर व्यक्ति होणारे, आज त्यांच्यांत ते सर्व गुण असले तरी सौजन्यानें तळपणारे साने गुरुजी व त्यांचें वाङ्मय यांबद्दल सर्वांनाच विशेष आकर्षण वाटल्यामुळें त्यांच्याच जीवन-वाङ्मयाचा अभ्यास करून या पुस्तकांतील लेख लिहिण्यांत आले आहेत. हे लेख कसे उतरले आहेत याचा न्याय मराठी वाचकवर्ग देईल. त्यांतील गुण घेऊन दोष पदरांत घेण्यांत येतील, अशी आशा आहे.

मंदिराच्या सदस्यांनीं अंगीकारलेलें हें अभ्यासाचें कार्य आचार्य भागवत यांनीं उदारपणें साहाय्य केलें नसतें तर कदाचित् अपुरेंच राहिलें असतें. सर्व हस्तलिखित प्रत त्यांनीं स्वतः वाचिली व अत्यंत उपयुक्त सूचना केल्या व त्या आम्ही तंतोतंत अमलांत आणल्या. एवढेंच नव्हे, तर आम्हीं विनंति केल्यावरून आपल्या अत्यंत गडबडीच्या नित्याच्या कार्यांतील बहुमोल वेळ खर्च करून आचार्यांनीं सदर पुस्तकासाठीं अत्यंत विद्वत्तापूर्ण अशी अमोलिक प्रस्तावना लिहून आमच्या या कार्यास आशीर्वाद दिला, याबद्दल कोणत्या शब्दांत त्यांचे आभार मानावेत ?

तुरुंगांतील सुटकेनंतर साने गुरुजींनीं खान्देशांत जो तुफानी दौरा काढला, त्याचा लाभ ७ सप्टेंबर १९४५ रोजीं धुळ्यास मिळाला. त्यांच्या येण्यानें मंदिरावर अत्यंत उपकार झाले. त्यांच्या निरहंकारी स्वभावामुळे आम्हांला संकोच वाटत होता, तरी पण आम्ही अत्यंत चिकाटीनें त्यांचा लेख (व्याख्यानाचा सारांश) व संदेश मिळविला. आमच्या विनंतीला मान देऊन ते आमच्या सदस्यांबरोबर दोन घांस जेवलेहि. आम्हांला किती कृतार्थ वाटलें असेल त्या वेळीं ? मायभूमीसाठीं पायपीट करणारा हा महाभाग आमच्या घरच्या कण्यांवर संतुष्ट झाला. आम्हीं अंतःकरणांत भक्तिपूर्वक त्यांची पूजा वांधिली म्हणूनच आम्हांला तें भाग्य लाभलें. आमच्या, त्यांचें अद्ययावत् छायाचित्र काढावयाच्या ह्मणालाहि त्यांनीं होकार दिला. ते आम्हांला प्रसन्न झाले, का आमच्या भक्तीला ?

ज्या ज्या संदस्यांनीं ह्या पुस्तकांत लेख लिहिले त्यांचेहि आभार मानणें हें शारदा मंदिराचा अध्यक्ष या नात्यानें माझे कर्तव्य ठरतें. डॉ. महाजनांचे मित्र व “ महाराष्ट्रग्रंथभांडार, मुंबई ” या प्रकाशन संस्थेचे मालक श्री. शंकरराव कुळकर्णी यांनीं मुद्रण व प्रकाशनाचें महत्त्वाचें कार्य जर स्वतःकडे मोठ्या आपुलकीनें घेतलें नसतें, तर हें पुस्तक वाचकवर्गापुढे आलेंच नसतें. त्यांनीं स्वतः एकदां धुळ्यांस येऊन या पुस्तकाबाबत विशेष चालना दिली व मंदिराच्या सदस्यांकडून हें कार्य जवळ जवळ करवून घेतलें याबद्दल त्यांचें अंतःकरणपूर्वक आभार मानणें जरूर आहे. शारदामंदिराला मराठी वाचक आशीर्वाद देवोत, हीच इच्छा.

आपला,
 डॉ. मा. ल. सावजी
 अध्यक्ष-शारदामंदिर, धुळे

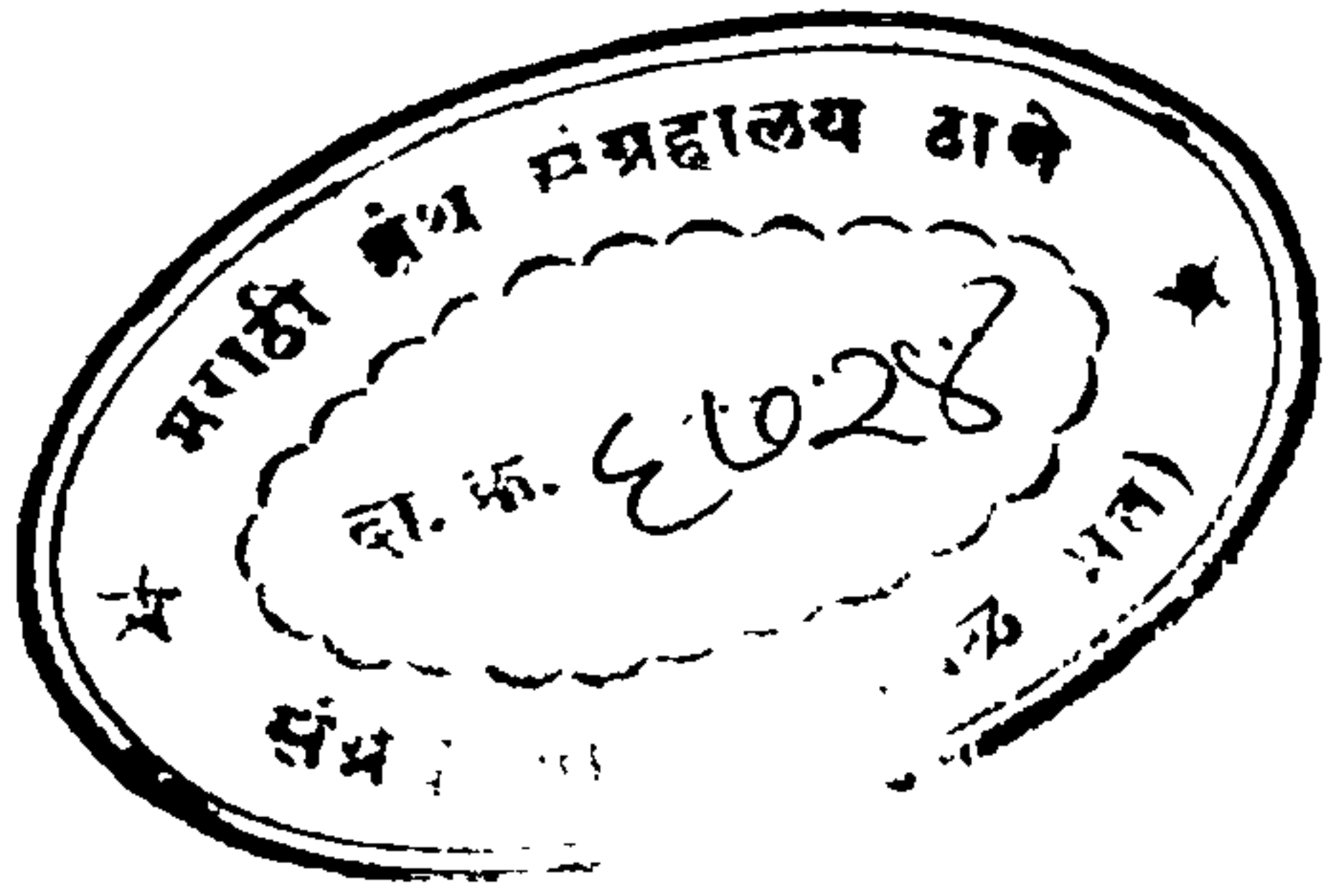

सानेगुरुजी-व्यक्ति-परिचय

म. ग्रं. सं. ठाणे.

ः लेखक :

ग. मा. पाठक बी. ए., एस्. टी. सी.

सानेगुरुजी-व्यक्ति-परिचय

पैसा, पाश आणि प्रसिद्धि यांच्याकडे पाठ फिरवून, आपल्या ध्येयाची कष्टमय वाट चालणारे सानेगुरुजी आज मराठी वाङ्मयांत निराळ्या वाटा चालत आहेत. ते जातीने वाङ्मयसेवक नाहीत. ते नुसते सेवक आहेत. सेवा हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा असून तळमळ हा त्यांच्या साहित्यो-गमाचा प्राण होय. ठेंगणीशी मूर्ति, नम्र स्वभाव व निरलस उत्साह यांमुळे साने हे कार्यशक्तीचे मूर्तिमंत अवतार असल्यासारखे वाटतात. पहांटेपासून मध्यरात्री झोंपेपर्यंत त्यांच्या चर्येवर आलस्याची छटा दिसावयाची नाही; निराशेने, स्थगिततेने त्यांचे डोळे पाणरतील, परंतु त्यांच्या ठिकाणी अगति-कत्व कधींहि दिसून येत नाही. साने हे वाङ्मयसेवक म्हणून महाराष्ट्राला माहित असले, तरी त्यांचा मान पुढारी-सेवक म्हणूनच आहे. त्या व्यति-रिक्त अंमळनेरच्या प्रताप हायस्कुलांतील जातिवंत व कळकळीचे शिक्षक म्हणूनहि त्यांना ओळखणारे कित्येक विद्यार्थी अखिल महाराष्ट्रांत पसरलेले आहेत.

साने यांचे घराणे मूळचे कोंकणातले. ते रत्नागिरी जिल्ह्यांतील दापोली तालुक्यांतील पालगडचे राहणारे. त्यांचा जन्म २४ डिसेंबर १८९९ रोजी पालगड येथेच झाला. कोंकणांतील जीवन, हवापाणी चांगले असले तरी, एकूण कष्टमयच. परंतु कष्टमय जीवनाची कमतरता तेजस्वी बुद्धीने भरून

निघालेली असते, याची उदाहरणे कोंकणांतील गांव सोडून, देशावर येऊन आपल्या कर्तृत्वाची साक्ष देणाऱ्या कित्येक पुरुषांच्या चरित्रांवरून स्पष्ट होतात. चिपळूणकर, भांडारकर, परांजपे, टिळक, आगरकर, कर्वे, सावरकर, चापेकर प्रभृति सारे कोंकणांतीलच. साने यांचे वडील चिपळूण तालुक्यांतील वडवली या गांवचे खोत होते. गांवचा सारा वसूल करून तो सरकारांत जमा करणे व या कामाबद्दल सान्याच्या एक-चतुर्थांश रक्कम घेणे हे काम खोताचें असतें आणि ही खोती वंशपरंपरेनें चालत असते.

बाळपणांत सान्यांच्या घरांतील संपन्नता त्यांना हवी तशी चाखावयास मिळाली नाही. दैवाचे फेरे फिरले आणि सान्यांना अखेर आपल्या माता-पितरांबरोबर झोंपडींत जाऊन राहावे लागले. दारिद्र्याच्या झळा कशा असतात, गरिबांच्या झोंपडींतील सुख कोणत्या प्रकारचें असतें, याची जाणीव त्यांना लहानपणींच झाली. त्या वेळीं भोगलेले कष्ट व यातना यांचा ठसा त्यांच्या बालमनावर जो एकदां ठसला, तो कायमचाच. लक्ष्मीनें त्यांच्याकडे पाठ फिरविली हें खरें; परंतु सरस्वतीनें मात्र त्यांची पाठ पुरविली हें तितकेंच खरें. त्यांच्या वडिलांचें नांव भाऊराव. त्यांचें शिक्षण तसें कांहीं फारसें झालेलें नव्हतें. अर्थात् त्यांची गणना विद्वानांत करता येणार नाही. खोतीच्या कामावर असलेला मनुष्य विद्येची सेवा कोठें आणि किती वेळ करणार? परंतु त्या काळीं पुराणश्रवण, संस्कृत सुभाषितें व स्तोत्रें यांचें अध्ययन सर्वसामान्य ब्राह्मण मनुष्याचें असे; थोडें लेखन, वाचन व हिशेब ठेवणें ही तर जीवनांतील आवश्यक बाब. एवढ्याच ज्ञानाचा विचार केला तर भाऊराव हे नुसते खोत नव्हते. आपल्या मुलांबाळांना आपल्याजवळ असलेलें ज्ञान शक्यतोवर पोहोचतें करण्याचें हिताचें कार्य त्यांनीं चोख बजाविलें. बालमनावर होणारा पवित्र परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. आणि संस्कृत स्तोत्रें, त्रिसुपर्ण, पुरुषसूक्त इत्यादिकांचें पठण लहान मुलांचें त्या काळीं जें होत असे, तें साने यांचेहि झालें.

बालकाचें मन बनविण्याचें कार्य पित्यापेक्षां मातेच्या हातांत जास्त असतें याची साक्ष साने यांच्या जीवनाकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास पटते. साने यांना वाटणारें शीलचें महत्त्व व त्यांच्या अंगीं बाणलेली सच्छीलता, त्यांचा

विनम्रशील स्वभाव हे सारे गुण त्यांना त्यांच्या मातेच्या शिकवणुकीतून मिळालेले आहेत ! 'श्यामची आई' या पुस्तकांत आईचें वर्णन करून साने यांनी आपल्या आईला कृतज्ञतापूर्वक अजरामर करून ठेवले आहे. महाराष्ट्र साने यांना जरी भविष्यकाळांत कधी विसरला, तरी 'श्यामची आई' हा त्यांचा ग्रंथ त्यांच्या स्मरणपटलावरून कधीच पुसला जाणार नाही. त्यांची माता सुशिक्षित नव्हती हें खरें. संस्कृत, इंग्रजी किंवा इतर भाषांतील ग्रंथांचें वाचन करून ती पंडिता झालेली नव्हती; तर त्यांत सामावलेले सार तिच्या स्वभावांत, आचारांत, विचारांत व उच्चारांत सूत्ररूपानें एकत्रित झालेले असल्याकारणानें, तेंच अमृत तिने आपल्या बालकांना पाजिलें. मुलांचें संगोपन करणें या गोष्टीस स्त्रीने संस्कृत अगर इंग्रजी ग्रंथ वाचावयास पाहिजे असें नाही; तें ती ज्या वातावरणांत लहानाची मोठी झाली असेल त्यांतून तिला मिळून वाढीला लागत असतें. मुलांना चांगल्या संवयी लावणें, त्यांच्या अंगी शौर्य, धैर्यादि सद्गुणांचें बीजारोपण करणें, त्यांना स्वऱ्या प्रेमाची महति, शिकवणें, म्हणजेच जीवाजीवावर खरें प्रेम करावयास शिकवणें—'आत्मवत् सर्व भूतानि' या दिव्य तत्त्वाचें शिक्षण देणें कोणतीही प्रेमळ माता करीलच. साने यांच्या मातेनेहि तेंच केले. 'झाडामाडांवर, गाय-गो-ह्यावर प्रेम कसें करावें हें आईजवळून शिकावें' असें गुरुजी मोठ्या कळवळ्याने नेहमी सांगत असतात. तिची मोरी गाय ज्या दिवशीं मेली, त्या दिवशीं त्यांची आई जेवली नाही. फुलें विकसण्यापूर्वी त्यांच्या कळ्या तोडल्या हें पाहून आई बाल सान्यांवर रागावली होती. या व अशाच लहान सहान कृत्यांचा परिणाम सान्यांच्या शीलावर झालेला आहे. 'आईची करुण कहाणी' या त्यांच्या करुणरसपूर्ण कवितेंत जीवाजीवावर प्रेम करण्याची त्यांची दृष्टि स्पष्टपणें दिसून येते. अंमळनेरच्या स्टेशनजवळ (एका गाभण गायीवर आलेला हा दुर्धर प्राणांतिक प्रसंग होय. तो चितारतांना आगगाडीचा गदारोळ व गरीब गायीची असहाय्यता यांचें त्यांनी ज्या तन्मयतेने वर्णन केले आहे त्यांत सर्व प्राण्यांबद्दल त्यांना वाटणारें असीम प्रेमच दिसून येतें. अंमळनेर छात्रालयांत आजारी पडून तेथेंच मृत्यु आलेला गोपाळ, एक साधा छात्रालयाचा गडी-ज्याला नेहमीच्या व्यवहारांत दोनचार शिव्यांचाच अहेर मिळालेला आढळावयाचा,—त्याच गोपाळ गड्यावर गुरुजींचें किती तरी प्रेम होतें !)

तेथील विद्यार्थ्यांना प्रेमाचे धडे गुरुजींनीं गोपाळच्या उदाहरणावरून द्यावे. छात्रालयाच्या विहिरीतून पाणी काढण्यासाठीं एक रेडा होता. अतिशय रगेल व मस्त असा तो रेडा. त्याच्यापुढें जाण्याची कोणाचीहि छाती होईना. परंतु तो रेडा गोपाळकडे कधींहि रागावून पाहत नसे; उलट त्याच्या रस्त्याकडे सारखी दृष्टि ठेवून गोपाळची वाट बघावयाचा. गुरुजींनीं त्याच्या त्या उदाहरणावरून नेहमीं म्हणावें; “अरे, मुक्या प्राण्याला देखील प्रेम करतां येतं ! मग तुम्ही-आम्हीं तर परमेश्वराचीं लाडकीं लेकरें !” सारीं मुलें गोपाळकडे आपला म्हणून बघूं लागलीं. तोच गोपाळ विप्रमज्जरानें आजारी पडला. त्याची छात्रालयातील जेवणाच्या वेळची अनुपस्थिति गुरुजींना जाणवूं लागली. तेंच सर्वांचें होऊं लागलें. गुरुजींनीं त्याची कल्पनातीत सेवा केली. परमेश्वराची इच्छा निराळीच होती. यश आलें नाहीं. गोपाळ गेला. अद्याप गुरुजींनीं केलेल्या गोपाळच्या सेवेची छात्रालयांतील त्या काळीं असलेल्या विद्यार्थ्यांना आठवण होते. हें सारें कशामुळें ? तर लहानपणींच त्यांच्या आईनें त्यांचें जें शील बनविलें, त्यामुळेंच नव्हे काय ?

साने कोंकणांत ज्या गांवीं राहत होते, तेथें इंग्रजी शिक्षणाची सोय नसल्यानें त्यांना आपल्या मामांकडे राहणें भाग पडलें. लहानपणापासूनच त्यांना शिक्षणासाठीं नाना प्रकारचे हाल सोसावे लागले. कित्येक ठिकाणाहून तरी त्रास असह्य होऊन पळून जावें लागलें. अशीं स्थित्यंतरें त्यांना कैक गांवांहून करावीं लागलीं. त्यांत त्यांना कधीं माधुकरीवर, कधीं एकवेळच्याच जेवणावर तर कधीं कधीं उपासतापासावरहि राहून विद्यार्जन करावें लागलें. कधीं पालघरला तर कधीं पुण्याला, कधीं मुंबईला तर कधीं औंधला तर कांहीं वर्षें दापोलीला, जेथें जमेल तेथें, जेथें सोय लागेल तेथे, याप्रमाणें त्यांचें इंग्रजी शिक्षण पुरें झालें आहे (ते स्वतः अत्यंत भावनाशील असल्यानें त्यांना हरघडी सहन कराव्या लागणाऱ्या मानापमानाच्या प्रसंगांमुळें अधिकच दुःख होई आणि याच कारणामुळें ते अत्यंत हळव्या मनाचे झाले आहेत) दुसऱ्याला दुःखांत पाहून त्यांना दुःख होतें, ते त्याच्या दुःखांत समरस होतात व त्याचें दुःख तें स्वतःचेंच दुःख समजून कष्टी होतात. आतां, ही अतिरेकी भावनावशता आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ती वाङ्मयांत कदाचित् दोषास्पद ठरूं शकेल, परंतु मुळांत टीकास्पद नव्हे. त्यांचा पिंडच तसा

बनला आहे. त्यांना बालपणांतच आलेल्या नानाविध अनुभवांमुळे तो तसा झाला आहे. त्यांचें मन व त्यांची बुद्धि बऱ्याचशा बऱ्यावाईट प्रसंगांनी विकसित होत आलेली आहे.

लहानपणापासूनच सान्यांच्या भोंवतीं त्यांच्या मित्रांचा मेळावा फार. आपल्या मनामध्ये उत्पन्न झालेल्या प्रक्षुब्ध व धारदार भावनांचें व्यक्तीकरण ते आपल्या मित्रांशीं करीत. वेद व पुराणांतील गोष्टी सांगत. आईची महति सांगत व उच्च गुणांचें गान करीत. त्यामुळे त्यांच्या मित्रपरिवारांत त्यांच्याबद्दल नेहमींच एक प्रकारचें आकर्षण वाटत असे. ज्ञान मिळवावयाची त्यांची पद्धतहि मोठ्या हव्यासाची. केवळ विद्येच्या हव्यासानें वाचन, मनन व लेखन करणारे विद्यार्थी विरळा. सान्यांना लहानपणापासूनच विद्येचा हव्यास फार. ते तिला धन मानीत व तिची पूजा करीत. अभ्यासाव्यतिरिक्त सुद्धां ते पुस्तकें विकत घेऊन वाचीत व तीं आत्मसात् करीत. लहानपणींच व्हाइटमनच्या Leaves of Grass या काव्यग्रंथाच्या नांवाचा 'तृणपर्ण' असा अनुवाद करून, पुढेंमार्गे जर आपलें एकादें कवितेचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें, तर त्याला तेंच नांव द्यावयाचें असें त्यांनीं ठरविलें होतें. त्यांनीं मोठेपणीं ज्या ज्या महान् ग्रंथांचें अनुवाद केले, किंवा ज्या थोर व्यक्तींचीं चरित्रें चितारलीं, किंवा अनुवादिलीं, त्याची सारी पूर्वतयारी त्यांनीं आपल्या विद्यार्थीदर्शेंतच पूर्णपणें करून ठेविली होती हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ज्ञानाचें संकलन करून आपली ज्ञानपिपासा भागविण्याची आवड त्यांना लहानपणापासूनच लागलेली होती. स्वतः साने म्हणजे त्यांच्या लहानपणींच्या ध्येयाचें मूर्तिमंत स्वरूपच होतें! त्यांनीं आपल्या विद्यालयीन अध्ययनांतहि अवांतर वाचनाचा त्याग केला नाहीं, तर आपल्यांत असलेल्या ज्ञानाची कसोटी परीक्षांवरच न लावतां ती व्यवहारांतील निरनिराळ्या आवश्यक ज्ञानाच्या निकषांवर घासली. बी. ए. च्या परीक्षेंत त्यांनीं उच्चांक मिळविला आणि तोहि इतिहास व अर्थशास्त्रासारख्या विषयांत. घरचा कोणत्याहि प्रकारचा आधार नाहीं, आणि मित्रांच्या व हितचिंतकांच्या केवळ सदिच्छेवरहि ज्या वेळीं भागत नाहीं अशा कटुतर परिस्थितींत त्यांनीं आपला एम. ए. पर्यंतचा अभ्यासक्रम कोणकोणत्या अडचणींना तोंड देऊन पुरा केला असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी.

एम्. ए. झाल्यानंतर अंमळनेरच्या 'तत्त्वज्ञान मंदिरां'त ते प्रविष्ट झाले. गरीब, हुशार व अभ्यासू विद्यार्थ्यांची परिस्थितीच्या अडचणीमुळे कुचंबणा होऊं नये व त्यांच्यांत असलेल्या सुप्त शक्ति जागृत होऊन त्या नवीन नवीन संशोधन करावयास व ज्ञानाच्या प्रत्येक भागावर प्रकाश पाडावयास समर्थ व्हाव्यात म्हणून अंमळनेर येथील श्रीमंत दानशूर प्रतापशेट यांनी तत्त्वज्ञान-मंदिराची स्थापना केली. ज्यांच्या विकसित ज्ञानामुळे नवा प्रकाश मिळावा असे कित्येक अभ्यासू विद्यार्थी परिस्थितीच्या गदारोळांत रगडले जाऊन जगरहाटीनुसार सामान्य जीवन जगत असतात. त्यांच्याजवळ असलेल्या मानसिक शक्तीचा राष्ट्राला नवा प्रकाश देण्यास उपयोग होत नाही. या-करितां अभ्यासू विद्यार्थ्यांला अध्ययनाची सर्व व्यवस्था करून देणें, मानसिक भुकेबरोबरच त्यांच्या पोटपूजेची काळजी घेणें, व नवीन संशोधनकार्यांत त्यांला अनुरूप चालना देऊन मार्गदर्शन करणें, इत्यादि सारी सोय या तत्त्वज्ञान मंदिरांत अतिशय उदारतेनें करण्यांत आली आहे. अशा ज्ञानसत्रा-कडे सान्यांसारखे चिकित्सक बुद्धीचे जिज्ञासू व कष्टाळू विद्यार्थी आकर्षिले गेले नाहींत, तरच नवल आपल्या ठिकाणीं असलेल्या निरलस अभ्यासू वृत्तीमुळे, निरभिमानी स्वभावानें व चिकाटीनें साने लवकरच तेथील सान्या वातावरणांत एक आकर्षण-केंद्र होऊन बसले. अशा प्रकारचा कष्टाळू विद्वान आपल्या संस्थेंत असल्यास संस्थेस तो भूषणभूतच होईल या भावनेनें अंमळनेरच्या प्रताप हायस्कूलांतील संचालक साहजिकपणेंच साने यांच्याकडे पाहूं लागले.

अंमळनेरचें 'प्रताप हायस्कूल' म्हणजे खानदेशचें त्यावेळचें 'न्यू इंग्लिश स्कूलच.' ज्या उदात्त भावनेनें व स्वार्थत्यागानें टिळक, आगरकर व चिपळूणकर यांनीं पुण्याला 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापिलें व महाराष्ट्रांत शिक्षण क्षेत्रांतील एक नवा इतिहास निर्माण केला, त्याचप्रमाणें जांभेकर, गोखले व गुणे या त्रयींनीं खान्देशांत अंमळनेर येथें 'खान्देश एज्युकेशन सोसायटी' चें हायस्कूल स्थापून तोच पायंडा पाडला. पुण्याला फर्ग्युसन कॉलेज निघालें, तसेंच अंमळनेर येथेंहि 'राष्ट्रीय विद्यालय' स्थापावयाचा प्रयत्न झाला; परंतु त्यावेळच्या राजकीय परिस्थितींत त्या विद्यालयाला बळी पडावें लागलें.

ह्या संस्थेंत जमलेली सारी शिक्षकमंडळी आपापल्या ज्ञानांत निष्णात, अध्यापनाची जन्मजात गोडी असलेली, निःस्पृह व भारतमातेला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची इच्छा मनांत असलेली व शिक्षणद्वारां तशी नवी पिढी निर्माण करावयाची मनीषा असलेली अशी होती. राष्ट्राभिमान त्यांच्या रोम-रोमांत भिनला होता, व त्याचेंच रोपटें नव्या पिढीच्या मानसक्षेत्रांत रोवून आपल्या अभ्यासू वृत्तीचें, निःस्पृहतेचें, त्यागाचें व बुद्धीचें खतपाणी घालून, त्याला वाढीला लावून, त्याचा परिपोष करावयाचा हेंच त्यांचें जीवितध्येय ठरलें होतें. गणपतराव जांभेकर या मंडळीचे मूळ सूत्रचालक. विविध शाखांतील ज्ञानी माणसांची त्यांनीं संस्थेला जोड दिली, आणि सद्गुणी, बुद्धिमान व विद्वान मंडळी तर हां हां म्हणतां एकत्र जमविली. निरनिराळ्या विषयां-वरील ग्रंथांचा संग्रह केला व तडफदार, तेजस्वी व उत्साही शिक्षकांवर विश्वास टाकला. त्यांच्यावर जबाबदारीचीं कामें सोंपवून त्यांचें सहकार्य मिळविलें. याचें मुख्य उदाहरण म्हटलें म्हणजे श्री. जांभेकर यांनीं हायस्कूलचें मुख्याध्यापकत्व श्री. गोखले, एम्. ए. बी. एस् सी. यांचेकडे सोंपविलें. श्री. ज. गो. गोखले यांची कामाची तडफ अजब व टापटीपहि विलक्षण. त्यांनीं आपलें सारें आयुष्य शाळेच्या सर्वस्वास अर्पण केलें. ज्या गोखल्यांचा विचार म्हणजे स्वातंत्र्य, आचार म्हणजे सत्यासाठीं जरूर असलेल्या सर्वस्वाचा त्याग व उच्चार म्हणजे राष्ट्रप्रेम व स्वातंत्र्याचें गायन, ज्यांच्या सान्या जीवनाचा दृष्टिकोन म्हणजे राष्ट्र व त्याचें पुनरुज्जीवन, मग तेथें साहित्य असो, संगीत असो, नृत्य असो, स्थापत्य असो किंवा अन्य कांहींहि असो, त्यांना ज्या गोष्टीचा निरंतर ध्यास होता, ज्या गोष्टीमुळें समाजाचें जीवन सुखावह होणार होतें त्याचा, म्हणजेच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचाच ते अहर्निश विचार करीत. कोणताहि कलाविलास राष्ट्रीय स्वातंत्र्य जवळ आणीत आहे कीं नाहीं याचा ते प्रथम विचार करीत. तो देशास पुढें नेत आहे का अगतिक अशा निराशा-रूपी गर्तेंत लोटून देत असून एक प्रकारचें ब्रेजबाबदार शैथिल्य आणीत आहे याचा ते छडा घेत. साने यांना जें प्रत्यंतर आलें व ज्या प्रत्यंतरामुळें सान्यांच्या वाङ्मयीन जीवनाला नवीन वळण लागलें, तें श्री. साने यांनींच सांगितलेल्या आठवणींवरून पाहणें अत्यंत आवश्यक ठरतें. ७ सप्टेंबर १९४५ रोजीं त्यांच्या धुळें येथील दौऱ्यांत 'शारदा मंदिरा' नें त्यांच्या केलेल्या सत्कार समारंभाच्या

वेळीं केलेल्या भाषणांत कै. गोखलेगुरुजी यांचा त्यांनीं जो सन्मानपूर्वक उल्लेख केला, त्यावरून गोखल्यांपासून सान्यांनीं जो वाङ्मयीन संदेश मिळविला तो त्यांनीं आचरणांत आणला आहे.-सान्यांनीं लिहिलेलें पहिलेंवहिलें 'नामदार गोखल्यांचें चरित्र'. कोणाला वाटत नाही आपलें कौतुक व्हावें म्हणून ? पहिल्या पुत्ररत्नाचा होणार नाही इतका आनंद नवशिक्या लेखकाला आपल्या पहिल्या वाङ्मयापत्याचा होत असतो. त्याचें कोडकौतुक व्हावें, सान्यांनीं त्यावर स्तुतिसुमनें उधळवीत, निदान काहीं न केलें तरी सहानभूति दाखवून आपल्याला पुढील वाङ्मयनिर्मितींत प्रोत्साहन द्यावें, असें प्रत्येक लेखकाला वाटतें. सान्यांनाहि तसेंच वाटलें. खरोखरच, त्यांनीं परिश्रमपूर्वक अभ्यासून व विशिष्ट धाटणी नटवून लिहिलेलें असें तें चरित्र होतें. त्याचा विषय सुद्धां अत्यंत अनुरूप असाच घेतलेला. स्वतः सान्यांचें तरी तात्पुरतें समाधान झालेलें होतें. आपलें मोठ्या माणसांनीं कौतुक करावें असें सान्यांना वाटत होतें आणि म्हणूनच त्यांनीं गोखलेगुरुजींना आपलें पहिलें पुस्तक दाखविलें. साने गोखलेगुरुजींकडे आशेनें पाहत होते. परंतु जीवनधारा देणाऱ्या जलदाकडे आशाळभूतपणें पाहणाऱ्या शेतकऱ्यावर आकाशांतून जीवनाऐवजीं वीज कोसळलेली पाहण्याचा योग यावा-चंदनाच्या वनांत सुवास लुटण्याला जाणाऱ्याला जिकडे तिकडे विघारी नागांचे फुत्कार ऐकूं यावेत, केवड्यासाठीं पुढें केलेल्या हातांत वचनाग यावा, तद्वत् सान्यांच्या आशांना जबरदस्त धक्का बसला ! गोखले यांनीं पुस्तक पुरें तर बघितलेंच नाही, परंतु आंतील व बाहेरील मजकुराकडेहि त्यांनीं लक्ष दिलें नाही. पुस्तक हातांत घेतलें न घेतलें तोंच पलीकडच्या कोपऱ्यांत तें पुस्तक फेंकीत गोखले सान्यांना म्हणाले, " ह्याच्यावर दोनदां चहा होईल. पुस्तकाचीं पानं पुष्कळ आहेत. जाळून टाका त्या पुस्तकांना. पुस्तकं लिहिण्याची आतांशा एक सांथच निघाली आहे. जो उठतो तो पुस्तक लिहितो. जरा आजूबाजूला बघा. आपल्या छत्रालयांत जा. तेथील घाण आवरा. मुलांना स्वच्छतेचे धडे द्या. त्यांना आपण कोण आहोंत हें समजावून सांगा. त्यांना आपलें चरित्र बनवूं द्या. ही स्वच्छता आधीं करा-" साने सारें मुकाट्यानें ऐकत बसले. त्यांना त्या वेळीं एक नवीनच दृष्टि मिळाली. सान्यांनी एव्हांपासूनच मुलांच्या खोल्यांतून, विद्यार्थ्यांच्या जीवनांतून क्रांति घडविण्याचा, त्यांचीं मनें व

वृत्ति एका विशिष्ट सांच्यांतून घडविण्याचा उपक्रम सुरू केला, कै. गोखले गुरुजींपासून अशा एका दुसऱ्या प्रसंगी आश्चर्याचा धक्का बसला आणि सांच्यांच्या मुखांतून शब्द बाहेर पडले, “ केवढी मोठी माणसें हीं ! ”

तो प्रसंग असा. साने या वेळीं हायस्कुलांत व विद्यार्थीजीवनांत अतिशय समरस झालेले होते. ‘ विद्यार्थी ’ पत्रक दररोज नियमितपणें प्रसिद्ध होत असे. त्यांतील एकूण एक ओळीवर व शब्दावर नजर गेली नाही असा विद्यार्थी विरळा. सायंकाळीं विद्यार्थी सानेगुरुजींकडे कांहीं तरी नावीन्याचा लाभ घेण्याकरितां जमत असत. अंमळनेरच्या एका छात्रालयाच्या विभागाला ‘अंद्मान’ असें नांव आहे. त्याचें आपल्या अमृततुल्य बाणीनें आणि सालस व प्रेमळ राहणीनें साने यांनीं ‘आनंदभुवन’ बनविलें होतें. साने शाळेंत व विद्यार्थ्यांत इतके प्रिय झालेले पाहिल्यावर गोखल्यांना साहजिकच आनंदानें भरतें येई. शाळेच्या इतर भागांवरील करडी नजर यत्किंचितहि ढळूं न देणारे व अव्याहत चांगला व धीराचा सल्ला देणारे व मार्ग दाखविणारे हरिभाऊ मोहोनी हे होतेच. गोखल्यांना तर समाज-व्यवहारांत नेहमीं होणाऱ्या अन्याय, अनीति वगैरे गोष्टींचा मनस्वी संताप येई. विशेषतः प्राथमिक शिक्षकांच्या बाबतींत तर त्यांचें मन अतिशयच हळुवार झालेलें होतें. प्राथमिक शिक्षकांची दैना त्यांच्यानें बघवेना. त्यांच्यासाठीं, निदान एक शिक्षक या नात्यानें, कांहीं तरी करावें व हल्लीं समाजांतील शिक्षकांच्या असलेल्या दुर्दशेला वाचा फोडून त्यांना वरचें स्थान प्राप्त करून द्यावें, असें गोखल्यांना वाटत असे. साने व मोहोनी या दोन खंद्या वीरांनीं शाळेचा भार चोखपणें उचलल्यावर गोखल्यांना बाहेरील वातावरणांत वावरण्यास पूर्ण वाव मिळाला. ते नुकतेच अंमळनेरच्या म्युनिसिपल स्कूलबोर्डांत निवडून आले होते. त्यांना पूर्व-खान्देशांतील प्राथमिक शिक्षकांच्या दृष्टीनें जिल्हा लोकलबोर्डांत काम करावयाचें होतें. जिल्हाबोर्डाच्या निवडणुकीची वेळ आली. गोखले उभे राहिले होते. स्वतः त्यांचा प्रयत्न जोरांत चालू होता. त्यांना होणारे कष्ट सांच्यांना बघवत ना. त्यांनीं गोखल्यांना मदत करण्याचें ठरविलें. पण मदत ती कशी करणार ? त्यांनीं विद्यार्थ्यांना एकत्र आणलें. आपण ‘ विद्यार्थी ’ पत्रकांत गोखल्यांच्या कार्याचा उल्लेख करून निवडणूकप्रचाराला चालना दिली. प्रत्येक विद्यार्थ्याला गोखलेगुरुजी निवडून यावेत असें वाटे. सांच्यांनीं

विद्यार्थ्यांना युक्ति सांगितली. प्रत्येकानें आपल्या घरीं, नातेवाईकांना, ओळखीपाळखीच्या लोकांना पत्रें पाठविलीं. गोखले गुरुजींना मते देण्याची विनंति केली. झालें. निवडणूक झाली. निकाल व्हायचा होता. त्या दिवशीं गोखले गांवाला गेले होते. गोखले निवडून आल्याची तार आली. हरिभाऊंनीं तार वाचली. सान्यांना दाखविली. सान्यांना आनंद झाला. गोखले रात्रीं दहाच्या गाडीनें येणार होते. त्यांचें स्वागत कसें करावें या विचारांत साने आणि त्यांचा शिष्यवर्ग होता. सर्वांनीं स्टेशनवर जाण्याचें ठरविलें. सुताचे हार घालण्याचें ठरलें. गाडीची वेळ झाली. सगळे स्टेशनवर गोखल्यांचें स्वागत करावयास निघाले. गाडी आली. सर्वांना आनंद झाला—पण, पण गोखले कोठें होते ? सारी गाडी तपासली. शेवटीं वेळ संपली. गाडी गेली. फलाटावर आलेले लोकच तेवढे राहिले. गोखले भेटले नाहीत. सर्वांची निराशा झाली. सारे छात्रालयाकडे परत फिरले. इतक्यांत हरिभाऊ मोहोनी व गोखले गोष्टी करीत बसल्याचें दिसलें. गोखले गाडीतून उतरले ते मागच्या बाजूनें. त्यांना हा सत्कार, हें प्रदर्शन व ही प्रसिद्धि नको होती. मनांतून साने अत्यंत लाजले. काय बोलावें समजेना. गोखल्यांनीं त्यांचे आभार मानले, कृतज्ञता दर्शविली, सारें ठीक झालें. परंतु सान्यांना सान्या रात्रभर चैन पडली नाही. तोडांतून शब्द निघत, “केवढीं मोठीं माणसें हीं ?” त्यांना सत्कार नको, त्यांना प्रसिद्धि नको. चंदन कोठें सांगावयाला जातो, मला वास येतो म्हणून ? विषारी नागही त्याला विळखा घालून बसतो, त्याच्याशीं गाढ मैत्री करतो ना ? आपण नको का तसेंच करावयाला ? गोखल्यांनीं तसेंच नाहीं का केलें ? खरोखर प्रसिद्धि हवी कशा-करतां ? आपलें कार्य हीच प्रसिद्धि. स्वतःचें समाधान व जनसेवा हाच खरा धर्म. कोणी जाहीर करो न करो. प्रसिद्धिविमुखता हा महान् गुण त्यांनीं बहुतेक गोखल्यांच्या ह्या उदाहरणावरूनच उचलला. त्यांच्या व्याख्यानाचा सारांश प्रसिद्ध करण्यासाठीं ‘शारदा मंदिरा’नें ता. ७ सप्टेंबर १९४५ रोजीं परवानगी मागितली तेव्हां त्यांनीं उत्तर केलें, “कशाला प्रसिद्धि देतां ? शक्यतोवर प्रसिद्धि, उत्तरें व टीका हीं नकोतच. कालापव्यय होतो. त्यापेक्षां काय करावयाचें तें प्रथम करा. ”

‘लोकशिक्षण’कार जांभेकर व लोणावळ्याच्या कैवल्यधामाचे श्री. गुणे

ऊर्फ कुवल्यानंद हेहि अंमळनेर हायस्कूलच्या संस्थापकांत होते व गोखले व मोहोनी यांचे साहाय्यापक होते. ही गोष्ट लक्षांत घेतां अंमळनेरला जमलेली ही मंडळी कोणत्या एका राष्ट्रीय ध्येयानें प्रेरित झालेली होती व त्यांनीं उभय खान्देशांत कोणत्या राष्ट्रीय कार्याचा पाया घातला, हें लक्षांत आल्या-शिवाय राहणार नाहीं. त्यांतच साने येऊन मिळाले.

ठेंगणीशी मूर्ति, साधा पोषाख, लाजाळू स्वभाव, पराकोटीचा नम्रपणा धारण करणारा शिक्षक, चोरट्या पावलांनीं भिंतीच्या बाजूनें जपून, हळूच येऊन खुर्चीच्या पाठीला न टेकतां, हातावर न रेलतां, वर्गांत जर येऊन बसला, तर आजकालचीं चोखंदळ पोरें त्याची कितपत मुर्वत ठेवणार ! सुरुवातीस सान्यांना असाच अनुभव आला. सहकारी मित्रांनीं व त्यांच्या विद्यार्थ्यांनीं त्यांच्या ह्या साधेपणाची चर्चा आरंभिली. त्यांतील कांहीं प्रवाद सान्यांच्या कानावर येत नसत असें नव्हे. परंतु गरुडाच्या झेंपेची कल्पना त्यांच्या उड्डाणांतच दिसून येते. त्याला जवळून पाहणाऱ्यास कसला आनंद ? त्याकरितां त्याची भरारीच पाहिली पाहिजे. कावळ्यांत वाढलेल्या कोकिलेचें गान-सामर्थ्य तिच्या रंगादरून अगर वेशावरून कसें समजणार ? वसंता-गमानंतर त्याकरितां तिचें मधुर संगीतच ऐकलें पाहिजे. स्वतः मुख्याध्यापकांनाहि साने कितपत यशस्वी शिक्षक होतील याबद्दल मोठी शंकाच होती. परंतु त्यांचें सामर्थ्य सर्वांना थोड्याच अवधींत कळून आलें. त्यांच्या विशाल हृदयाची साक्ष त्यांना त्यांच्या वाणींतून व प्रेमळ मनोवृत्तींतूनच पटली ! त्यांचें कर्तृत्व त्यांच्या मुख्याध्यापकांना त्यांच्या कार्यांतून प्रतीत झालें. हां हां म्हणतां त्यांच्या वाक्सामर्थ्याची मोहिनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांवर पडून ते विद्यार्थ्यांचे झाले. चर्चा, वादविवाद यांची रंगत त्यांच्या खोलीवर झडूं लागली. स्वतः छात्रालयाच्या ओटीवर, तर कधीं जिन्याखालच्या टीचभर खोलींत राहून ज्या सान्यांनीं 'अंमळ'चें 'आनंदभुवन' बनविलें त्यांच्या गोड गोष्टींचे फवारे मुलांचा आनंद द्विगुणित करूं लागले. मुलांना त्यांच्या-वांचून व त्यांना मुलांवांचून करमेनासें झालें. त्यांच्या खोलींत मुलांचे कधीं पांच पांच तर कधीं दहा दहा असे फड पडूं लागले. स्वतः साने हे सारखे बोलत न राहतां विद्यार्थ्यांनाहि ते बोलावयास वाव देत व त्यामुळें तेथें एक प्रकारचें खेळकर वातावरण पसरे व सर्वत्र प्रसन्नता राज्य करी.

एवढें असूनहि वर्गांत मुलांकडून अभ्यास करवून घेण्यांत कधींहि ते कसूर करीत नसत. ठराविक अभ्यासक्रम तर पुरा झालाच पाहिजे हा त्यांचा कटाक्ष; परंतु त्याव्यतिरिक्त नाना विषयांबाबत मुलांना ज्ञान देऊन त्यांचें जीवन समृद्ध कसें होईल याची त्यांना अहर्निश चिंता असे, आणि त्याकरतां ते मुलांना मधून मधून उपयुक्त पुस्तकें वाचावयास सांगत. तीं त्यांना उपलब्ध करून देत. मोठमोठ्या पुस्तकांतील ज्ञान स्वतः उपलब्ध करून घेणें सर्वच मुलांना केव्हांहि शक्य नसतें, तेव्हां नाना विषयांवरील महान् ग्रंथांत सांठवून ठेवलेल्या ज्ञानगंगेंतील अमृत मुलांना हवें तेवढें पुरविण्याचें कार्य त्यांनीं स्वतःकडे घेतलें. दररोजचीं सारीं वर्तमानपत्रें येत. त्यांतील साराच उपयुक्त मजकूर मुलांना वाचणें अशक्य, तेव्हां तो ते स्वतः वाचीत व कडेला तांबड्या शाईनें खुणा करून ठेवीत. अर्थात् तेवढाच मजकूर विद्यार्थ्यांना वाचणें सोपें जाई. एवढेंहि करून साने थांबले नाहींत. निरनिराळ्या ठिकाणीं पसरलेल्या ज्ञानाचे घांस स्वतः दर्शवून ते विद्यार्थ्यांनीं टिपून घेण्यापेक्षां आपण होऊनच त्यांनीं त्यांच्यापुढें एका हस्तलिखित दैनिकाच्या सहाय्यानें ठेवण्याचें ठरविलें. त्या दैनिकांत सान्यांच्या हस्ताक्षरांत अग्रलेख, स्फुट सूचना, वर्तमानसार वगैरे सर्व कांहीं असे. हें झालें दररोजच्या जागृतीचें कार्य; त्याशिवाय राजकीय किंवा सामाजिक उत्सव आले कीं सान्यांच्या व विद्यार्थ्यांच्या कार्यशक्तीला बहर येई. त्यांचा उत्साह ओसंडे. हें सारें चैतन्य कोणी ओतलें ? सूटबूट घालून व गळ्याला 'टाय' बांधून बुटांचे कर्क कर आवाज करीत वर्गांत घुसणाऱ्या अद्ययावत् पद्धतीच्या शिक्षकाचें चित्र कोठें व चोरपावलांनीं, शालीनतेनें वर्गांत जाऊन मुलांमध्ये नवचैतन्य उत्पन्न करणाऱ्या भोळसर मूर्ति परंतु महान् कीर्तीच्या कर्तृत्ववान साने यांचें चित्र कोठें ? साहित्याचार्य न. चिं. केळकरांनीं म्हटल्याप्रमाणें अलीकडील विद्वानांचें ज्ञान सर्व प्रकारचें व विपुल असतें; परंतु त्याची खोली मात्र थोडी. त्याउलट जुन्या विद्वानांचें ज्ञान चौफेर नसेल; परंतु त्याची खोली मात्र फार. साने यांच्यांत या दोनहि प्रकारचें ज्ञान एकत्र झालेलें आहे. तें जितकें चौफेर तितकें खोलहि पण आहे; ज्ञानी माणसानें नीटनेटका पोषाख करूनच आलें पाहिजे, अगर बावळ्या पोषाखांतील माणसाचें ज्ञान सामान्य होय, असें समीकरण मांडणें साने

यांच्याकडे पाहिल्यास चुकीचेंच ठरणार नाही काय ? पोषाखावरून भोळसर दिसणारे साने त्यांच्या हृदयस्थ विशाल शक्तीने विद्यार्थ्यांना त्या काळीं तेजस्वी व आदरणीयच दिसू लागले. मोठेपणा हा ज्ञान व कर्तृत्वावर अवलंबून असतो, पोषाखावर नव्हे, हेंच खरें.

सान्यांना शाळेचें आवार त्यांच्या कार्यशक्तीच्या विस्तारामुळे नेहमींच अपुरें पडलें. ते प्रताप हायस्कुलांत असेपर्यंत कधींच विमनस्क बसले नाहीत. त्यांनीं शाळेंत नवचैतन्य उत्पन्न केलें. निरनिराळ्या उपक्रमांत त्यांनीं मांडलेला 'विद्यार्थी' या मासिकाचा उपक्रम चालकवर्गाला अत्यंत नावीन्यपूर्ण वाटला. सान्यांचा उत्साह व त्यांची कार्यक्षमता याची चालकवर्गाला पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या उपक्रमास सक्रिय व हार्दिक सहानुभूति मिळाली. दैनिक पत्र काढण्याच्या कार्यानंतर 'विद्यार्थी' मासिक आलें. सान्या कार्याचा ब्रोजा अर्थात् साने यांच्यावरच पडला. याच वेळीं बाहेर स्वातंत्र्याच्या लढ्याचे नगारे वाजू लागले होते; त्याचे ध्वनि-प्रतिध्वनि या मासिकांत उमटणें अपरिहार्य होतें. 'विद्यार्थी' मासिकांत साने, इतर शिक्षक व विद्यार्थी यांचे लेख येत. त्याचा गांवोगांव प्रसार करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. खेड्यापाड्यांतून त्याचा प्रचारात्मक उपयोग करून विद्यार्थीजगांत नवचैतन्य निर्माण करण्याची साने यांची मनीषा होती. राष्ट्राभिमान, वीरवृत्ति, त्यागपूजा, धैर्यपूजा व गुणगौरव इत्यादि कार्ये करण्याच्या 'विद्यार्थी' मासिकाच्या तडफदार कामगिरीला लवकरच सरकारी धोरणाचें जें ग्रहण लागलें, तें कायमचेंच ! तें पुन्हां सुटलें नाहीं. सरकारी रोषाच्या भक्ष्यस्थानीं पडलेल्या 'विद्यार्थी' मासिकाचा उल्लेख झाल्यास अजूनहि सान्यांना त्याबद्दल पूर्ण अभिमान वाटतो. साने यांनीं विद्यार्थ्यांसाठीं शिक्षकाला काय काय करतां येतें याचा आदर्श महाराष्ट्रीय शिक्षकांपुढें ठेविला आहे. त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून जाणारा शिक्षक विरळा. इतकी त्यागवृत्ति, इतकी सालसता, इतकी सहनशीलता, इतकी शालीनता, इतका निगर्वापणा, इतका सोज्ज्वलपणा अन्यत्र आढळणें क्वचित्. हे सारें चारित्र्य त्यांनीं स्वतः कमावले आहे. स्वतः भोजनालयांत खाडे सांगून, अर्धपोटीं राहून विद्यार्थ्यांच्या विद्यालयीन शिक्षणाकरितां बचत करून मदत पाठविणारा शिक्षक कोठें सांपडला तर तो अपवादच म्हटला पाहिजे. साने स्वतः अर्धपोटीं राहून हे

सारें करतात हें कळल्यावर मुख्याध्यापक गोखले यांचें अंतःकरण भरून आलें. त्यांचा कंठ सद्वदित झाला. ते सान्यांच्या त्यागानें दिपले. परंतु साने यांनीं उपाशी राहणें त्यांना पसंत पडलें नाहीं. त्यांना घांस गोड वाटेना. जेवण जाईना. सान्यांना त्यांनीं आपल्याकडेच नेहमीं जेवावयास सांगितलें. त्यामुळें सान्यांना विद्यार्थ्यांस आणखी मदत करतां आली, तें निराळेंच.

३१ डिसेंबर १९२९ ला काँग्रेसनें संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पसार केला. झाले. सान्या राष्ट्रंत नवचैतन्य स्फुरूं लागलें. सुप्रसिद्ध 'दांडी मोर्चा' वर्तमानपत्रांतून गाजत होता. गोखले गुरुजींचे मित्र हरिभाऊ मोहोनी हे तर म. गांधींना कधींच जाऊन मिळाले होते. गांधींनीं सावरमतीचा आश्रम सोडला. इकडे मोहोनींनींही प्रताप हायस्कूल सोडलें व ते महात्माजींना जाऊन मिळाले. साने का स्वस्थ बसणार ? त्यांचें मन काय जुन्या इतिहासाचें तेच तेच पाठ शिकवीत राहणार ? त्यांच्या डोळ्यांदेखत इतिहासाची जडणघडण होत होती. सारें राष्ट्र जुलूमशाहीविरुद्ध अहिंसात्मक लढा लढावयास, निःशस्त्र प्रतिकार करून सारें बळ खर्च करावयास व वाटेल त्या हालअपेष्टा सोसावयास तयार झालें असतांना त्यांना का गोखलेगुरुजींकडील सुग्रास जेवण गोड वाटणार ? भारतमातेची किंकाळी ऐकूं आल्यावर का ते पांखरी वृत्तीनें दूरदूर जाणार ? हजारों गरीब लोकांची छळणूक चालू असतांना का ऐषारामांत गादीतक्क्यावर लोळत पडून सुखासीन मवाळ पुढान्यांच्या गोष्टी ते बोलणार ? तेथें त्यागाला आवाहन व आव्हान होतें. कर्तृत्वाची परीक्षा होती, सच्चोटीची परीक्षा होती. सहनशीलतेची परीक्षा होती. होम करावयास पुढें येणाऱ्या नव्या तरुणांची आवश्यकता होती. नव्या पुढारीपणाला बोलावणें होतें. साने एक दिवस असेच प्रताप हायस्कूलांतून निघून गेले. त्यांनीं आपलें कार्यक्षेत्र विस्तृत केलें. तें विस्तृत होण्यापूर्वीं त्यांनीं तेथें आवश्यक असलेल्या गुणांची जोपासना लहानपणीं व शिक्षक असतांना शाळेंत करून ठेविली होती. त्यांची अमृतोपम गिरा त्यांच्या मदतीस या वेळीं हजर होती. त्यांची तडफ व सेवा त्यांच्या सेवेला हजर होती. कार्य करण्याच्या पद्धति शिस्तशीर तयार होत्या. हां हां म्हणतां अंमळनेरचे सानेमास्तर आपल्या त्यागी जीवनानें सानेगुरुजी म्हणून नांवास चढले—तो इतिहास रोमांचकारी नव्हे काय ?

‘ दांडी मोर्चा ’ सुरू झाला, त्या वेळीं राष्ट्राची कितपत तयारी होती याचा अंदाज कोणालाच नव्हता. परंतु राष्ट्राची नाडी ओळखणाऱ्या एका महान् महात्म्यालाच खरा आत्मविश्वास होता. महात्मा गांधी हेच खरे राष्ट्रीय वैद्य ठरले. त्यांनीं अखिल भारतीय हृदयाचा टाव घेतला. व भरडल्या जाणाऱ्या दीन जनतेला त्यांनीं नवोत्साह दिला. त्यांच्या दुःखांतूनच १९३० सालचा लढा त्यांनीं उभा केला. राष्ट्राच्या खऱ्या दुःखाला वाचा फोडिली व सारें राष्ट्र त्यांच्या नेतृत्वाखालीं, तिरंगी झेंड्याखालीं एक झालें. सान्यांची पूर्ण तयारी झाली होती. स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या सफरीवर ते निघाले होते. त्यांच्या गलबतावर शीड होतेंच, तें त्यांनीं मोकळें केलें. नवचैतन्याचा वौरा त्यांत शिरला व गलबत चालू लागलें. तें का थांबणार ? तें का कोणत्याही संकटरूपी खडकावर आदळणार ? सान्यांनीं सान्या खान्देशांत जागृति केली व तो हलवून सोडला. त्यांचा खान्देशांतील संचार विजेच्या लखलखाटासारखा होता. त्यांची वाग्गंगा धांवत्या गंगौघासारखी विशाल व खोल होती. ते केव्हांच अचानक उपस्थित होत व आपल्या वाग्गंगेचा पूर पाडीत. तेथें शरीराच्या क्षुद्र सौख्याची का ते पर्वा करणार ? एक दिवस सरकारी बंधनांनीं त्यांना धुळ्याच्या कारागृहांत जखडून टाकलें. कारागृहें म्हणजे राष्ट्रपुढाऱ्यांचीं निवासस्थानें. आत्मचिंतन, आत्मशुद्धि व संघटना करण्याचे ते आश्रमच. सान्यांनीं तेथेंहि सारें पवित्र करावयास सुरुवात केली. त्यांचें सारें लेखन कारावासांत किंवा तत्सम एकांतवासांत झालें आहे. त्यांनीं केलेली संघटना त्यांच्या स्थानबदलानें का थोडीच थांबणार ? त्यांना धुळ्याहून त्रिचनापल्लीस हलविण्यांत आलें; तरी जोंपर्यंत भारतीय दुःख एकच आहे तोंपर्यंत तें भाषा अगर प्रांत यांच्या बंधनांत अडकूं शकत नाही. मद्रासी माणसाचें जें दुःख, तेंच महाराष्ट्रीयान्चें, तेंच वंगदेशीयाचें, आंध्रदेशीयाचें किंवा हिंदुस्थानांतील सर्वांचें ! दुःख हें मूक भाषेनेंही कळतेंच कळतें. त्यांतून सान्यांसारखा भावनाशील मनुष्य. ते तेव्हांच मद्रासी लोकांत एकरूप झाले !

त्यानंतर ‘गांधी-आयर्विन करार’ झाला व साने त्रिचनापल्लीच्या कारागारांतून मुक्त झाले. मित्रत्वासाठीं पुढें केलेला आयर्विनसाहेबांचा हात

ब्रिटिश साम्राज्यशाहीनें मागें ओढला. आयर्विनसाहेबांनंतर आलेल्या बड्या लाटसाहेबांनीं नाना प्रकारचे वटहुकूम काढून जानेवारी १९३२ पर्यंत सारी चळवळ दडपून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. सान्या प्रमुख पुढाऱ्यांना पुन्हां आपल्या आश्रमाकडे-सरकारी विश्रान्तिस्थानांकडे-पाठविण्यांत आलें. सानेसुद्धां बाहेर राहणें शक्य नव्हतें. ते पुन्हां धुळ्याच्या कारागृहांत आले.

त्या वेळीं धुळ्याच्या तुरुंगांत देशभक्तांचा मेळावाच जमला होता. राष्ट्रकरितां त्यागाची परिसीमा गांठणाऱ्या या थोर थोर देशभक्तांना एकत्र जमावयाचा प्रसंग फक्त तुरुंगांतच येत असतो. दरवर्षीं काँग्रेसच्या अधिवेशनांत एकत्र जमतां आलें तरी तुरुंगांत मिळणारें स्वास्थ्य हें बाहेरील स्वास्थ्यापेक्षां किती तरी चांगलें असतें, असेंच तेथें त्या वेळीं झालेल्या देशभक्तांच्या मेळाव्यावरून तरी म्हटल्यावांचून राहवत नाही. १९३२ सालच्या पहिल्या सहामाहींत श्री. जमनालाल बजाज, श्री. मणिलाल कोटारी, श्री. अण्णासाहेब दास्ताने एवढेंच नव्हे, तर ऋषितुल्य व गीतेवर अधिकारवाणीनें बोलणारे पूज्य विनोबाजी भावेसुद्धां धुळ्याच्या तुरुंगांत जमले होते. धुळ्याचा तुरुंग पवित्र झाला होता या थोर पुरुषांच्या भेटीनें. त्यांतच सानेहि होते. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणाऱ्या शेंकडों वीर स्त्रियाहि त्या वेळीं धुळें-तुरुंगांत होत्या. सान्यांनीं या तुरुंगांत अत्यंत महत्वाचें कोणतें कार्य केलें असेल तर विनोबांचीं गीतेवरील प्रवचनें अक्षरशः टिपून घेणें हें होय. अगोदरच सान्यांचें अक्षर सुवाच्य व सुंदर, त्यांत त्यांच्या लेखनाची गति फार आणि त्यांत विनोबाजींसारख्या अधिकारी व विद्वान ऋषींचीं गीतेसारख्या महान् ग्रंथावरील तीं व्याख्यानं. गीतेवरील विनोबाजींचीं व्याख्यानं उतरून घेऊन तीं मराठी वाङ्मयांत अमर करावयाचें फार मोठें कार्य त्यांनीं करून ठेविलें व तें धुळें तुरुंगांत केलें. त्यांना इतकें स्वास्थ्य बाहेर असल्यावेळीं मिळूं तरी शकलें असतें का ? आणि म्हणूनच पुनःपुन्हां म्हणावेंसें वाटतें कीं, देशभक्तांना तुरुंगांत जितकें स्वास्थ्य मिळतें, तितकें बाहेर मुळींच मिळत नाही. त्यांच्या अंतःकरणांत सामावलेली राष्ट्रभक्ति त्यांच्या शारीरिक बलाच्या

दसपटीनें काम त्यांच्याच शरीराकडून करून घेत असते. तुरुंगांत त्यांच्या कार्यशक्तीला तेज चढते. दळण दळावयाचें म्हटलें तरी २०-२५ किंवा ३० पौंड दळणहि गुरुजी भराभर दळून टाकीत व स्नान करून पुन्हां विनोबाजींच्या व्याख्यानास जाऊन बसत. नाना प्रांतांतून नाना तऱ्हेचे परंतु एक विचाराचे असे जमलेले ते देशभक्त. परंतु त्यांचा एकत्र मिलाफ होऊन एक जीव होण्यास वेळ लागला नाही. गुरुजी लहानांत मित्र व उपदेशक अशी भूमिका घेत, परंतु थोरांत मात्र ते श्रोत्याचें काम करीत. त्यांच्या जीवनाचें हें एक मर्म आहे. जागृति करावयाची, प्रेम मिळवावयाचें, उठावणी करावयाची व जीवन ओतावयाचें हें काम गुरुजींचें; परंतु पुढारीपण किंवा त्यांच्यामागून येणारा मानसन्मान किंवा विद्वत्तापूर्ण वक्तृत्वाचे कार्यक्रम त्यांना मुळापासूनच आवडत नाहीत. धुळ्याच्या तुरुंगांतहि नेमकें तेंच व्हावयाचें. साने एवढ्या खेळीमेळीनें काय बोलतात, कविता कसल्या म्हणून दाखवितात, गोड गोड गोष्टी कसल्या सांगतात याची खरी परीक्षा किंवा सत्यदर्शन घ्यावयास जर एखादा मोठा पुढारी तेथें आला, तर त्यांच्या तोंडाला खीळ वसावयाचीच. विनोबाजींचें प्रवचन ऐकतांना असें सांगतात कीं, त्यांनीं कधींच तोंड उघडलें नव्हतें व उघडलेंच असलें तर प्रश्न विचारण्याकरितां, मतखंडन करण्याकरितां नव्हे. परंतु धुळ्याच्या तुरुंगांतील आनंदाचा काळ फार दिवस टिकूं शकला नाही. जून १९३२ च्या अखेर त्यांना 'नाशिक-सेंट्रल' जेलमध्ये हलविण्यांत आलें. पुष्कळ राजकैद्यांना नाशिकच्या तुरुंगांत पोहोंचविलें, त्यांत साने हेहि पण होते. नाशिक तुरुंगाची त्या वेळीं अपकीर्ति फार होती. तेथील हवा, पाणी, दिवाबत्ती वगैरें सुखसोयी चांगल्या असल्या, तरी त्या वेळीं असलेल्या 'रोच' या तुरुंगाधिपतीच्या करड्या वागणुकीनें राजबंद्यांना अत्यंत हालांत तेथील जीवन घालवावें लागे. अत्यंत करड्या व मानखंडना करणाऱ्या हुकुमांचें तेथें राज्य होतें. परंतु अन्यायाचा प्रतिकार अहिंसात्मक पद्धतीनेंच करावयाचें सान्यांनीं ठरविलें. 'पायावर हात ठेवून मान गुडघ्यांत घालून उकिडवें बसलें पाहिजे' अशा प्रकारची अपमानकारक अट संध्याकाळीं जेव्हां मोजणीच्या वेळीं एक दिवस घालण्यांत आली,

त्या वेळीं तसें न करण्याबाबत आपला निषेध दर्शविणारे साने हे प्रमुख होते. कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक हाल झाले तरी चालतील; परंतु स्वाभिमानानें उन्नत झालेली मान वांकविणार नाही, हें तेजस्वी तत्त्व सर्व राजवंद्यांनीं अंमलांत आणावयाचें ठरविलें व सान्यांनीं त्यांत पुढाकार घेतला. डोक्यावर दंडुके बसत असले, तें रक्तवंबाळ झालें असलें तरी आपली ताठर मान वांकविणें शक्य नाही अशा प्रकारचें दिव्य तेज सान्यांनीं तुरुंगाधिकाऱ्यांना दाखविलें. त्याबाबत त्यांचा पुष्कळ छळ झाला. परंतु त्यांनीं तें सारें सहन केलें तें कशाच्या जोरावर ? शारीरिक बळाच्या जोरावर का ? आत्यंतिक राष्ट्रप्रेम ही अमोल भावना त्यांच्या शरीरांत ते क्लेश सहन करावयास अपूर्व तेज ओतीत होती. प्रत्यक्ष कडेलोट झाला तरी चालेल, परंतु आपली मानखंडना होऊं देतां कामा नये, अशा प्रकारची कठोर वृत्ति त्या सर्व गोष्टींच्या पाठीमागें होती. अखेर कायद्याच्या कचाट्यांत सांपडल्यानें नाशिक तुरुंगांतील अधिकाऱ्यांची अरेरावी कमी झाली व पुन्हां तें राजवंद्यांच्या मेळाव्याचें ठिकाण बनलें. पुढें १९३२-३३ सालीं सनदशीर राजकारणाचा काल आल्यामुळें सर्वच राजवंदी मुक्त झाले त्यांत सानेहि मुक्त झाले.

त्यांचा त्यानंतरचा वर्ष दोन वर्षांचा काळ जवळ जवळ अज्ञातवासांतच गेला. निवडणुका व त्यांतील निवडणुकीचें राजकारण व पक्षोपपक्षांची रणधुमाळी यांत मिळून मिसळून वागून, चार धक्के देऊन चार सोसण्याची तयारी, इत्यादि गोष्टींची त्यांच्यांत असलेली वानवा म्हणा किंवा कोणत्याही प्रकारचें पुढारीपण आपल्याकडे न घेण्याबाबतची त्यांची शालीनता म्हणा, या कारणानें ते निवडणुकीच्या वेळीं अगर त्यांचा निकाल लागल्यानंतरही जवळ जवळ अज्ञातच होते. पुण्याला त्यांचा शोध करीत असतांना ते विद्यार्थ्यांचा स्वयंपाक करतांना आढळले. एवढेंच नव्हे तर विद्यार्थ्यांमध्ये, त्या वेळांत त्यांनीं अतोनात जागृति केली होती. पेरुगेटाजवळ व त्याचप्रमाणें स. प. कॉलेजजवळच्या टिळकरोडवरील कित्येक विद्यार्थ्यांत त्यांची बैठक असे. ते एक प्रकारची राष्ट्रीय शाळाच चालवीत, असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही. अंमळनेरचे बहुतेक सारे विद्यार्थी त्या काळीं एकत्र जमत.

गप्पागोष्टी तर नेहमींच्याच व त्याहि अत्यंत उंच पातळीवरून होत. त्यांचें 'भारतीय संस्कृति' हें पुस्तक त्यांनीं टिळकरोडवरील 'नारायण भुवनांत' थोड्याशा दिवसांत पुरें केलें. विद्यार्थ्यांच्या खाण्यापिण्याची तर ते सोय पाहतच, परंतु गुरुजी असले कीं मुलींना घरीं असल्यासारखेंच वाटे. माता व पिता या दोन्हीहि नात्यांचें एकीकरणे मुलांना त्यांच्यांत आढळे व तीं आपलीं मनें मोकळेपणानें त्यांच्यासमोर उघडीं करीत. प्रेमळता अशी कीं, आई करणार नाहीं इतकी ते प्रसंगीं त्यांची सेवा करीत. सद् भालेरावला एकदां त्याच्या मित्राच्या आकस्मिक मृत्यूचें पत्र आल्याबरोबर वैतागानें त्यानें दाढीच्या पात्यानें अंगावर जखमा करून घेतल्या व तिसऱ्या मजल्यावरून खालीं उडी टाकावयाचा त्यानें प्रयत्न केला. गुरुजी त्या वेळीं बाहेर गेले होते, तोंपर्यंत जवळपासच्या विद्यार्थ्यांनीं त्याला समजाविण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ. शेवटीं गुरुजी आले. त्यांनीं त्याला अंथरुणावर निजविलें, पाणी पाजलें व शांत केलें. "सद्, असं रे काय करतोस ? तूं जखमा केल्यास-आणखी असं केल्यास मीहि जखमा करून घेईन." "गुरुजी-सोडा मला" अशी सद् आरोळ्या मारून विनवणी करीत होता, तर गुरुजी त्याला, "अरे बाबा, पायां पडूं का?" म्हणून आर्जवीत होते. त्यांचे डोळे भरून आले होते. बाकीचे विद्यार्थीहि सद्द्रदित झाले होते. रात्रभर गुरुजी सद्दूजवळ बसले. आजूबाजूच्या विद्यार्थ्यांना त्या दिवशीं कळलें कीं दररोज भोळसरपणानें यांच्या खोलींत वागणारा, त्यांचा स्वयंपाक करणारा, प्रसंगीं कपडे धुणारा, भांडीं घासणारा, औषधपाणी करणारा, बाजारहाट करणारा व रात्रीं पहांटे कांहीं तरी लिहीत बसणारा हा मनुष्य सामान्य नसून प्रत्यक्ष सानेगुरुजी होत.

अशा रीतीनें थोडा स्वस्थतेचा व अज्ञातवासाचा काळ १९३६ पर्यंत गेला. त्याच काळांत त्यांनीं बरेंचसें लिखाण केलें. याच वर्षीं काँग्रेसनें महाराष्ट्राचें आमंत्रण स्वीकारलें व म. गांधींनीं 'खेड्यांत काँग्रेस भरवावी' असें जाहीर केलें. झालें. सान्यांच्या कार्याला वाव मिळाला. श्री. एस्. एम्. जोशी व सानेगुरुजी यांनीं त्या वर्षीं पूर्व खान्देशांत जो अभूतपूर्व प्रचार केला, त्याला

सीमा नाही. गुरुजींच्या वाणींतील गोडवा व तेज असें कीं पुरुषच काय पण खेड्यांतील स्त्रियाहि मोठ्या हिरीरीनें पुढें आल्या व सारें फैजपूर राष्ट्रीय तेजानें ओसंडलें. फैजपूरचें फजितपूर होणार अशा प्रकारच्या विरोधी घोषणांना व त्या घोषित करणाऱ्या अवसानघातकी लोकांना जर कोणी सणसणीत जबाब दिला असेल, तर तो बव्हंशीं गुरुजींच्या प्रभावी राष्ट्रीय जागृतीनें व प्रचारानेंच होय. पैसा उभा करतां येतो, निरनिराळी साधनसामुग्री हस्तें परहस्तें मिळवितां येते, पाहुणे येऊन उतरतात; परंतु यजमानाचें जर कोणत्याहि प्रकारचें त्यांत हृदय नसेल तर तो पाहुणचार निष्प्रेम होतो, कोरडा होतो. सान्यांनीं काँग्रेस पाहुणी येणार म्हणून सान्या खान्देशांतील जनतेला जागृत केलें व काँग्रेसच्या सत्काराला बोलाविलें. फैजपूरचें फजितपूर न होतां फत्तेपूर झालें याचें पुष्कळसें श्रेय सान्यांच्या प्रभावी व्यक्तित्वाला, त्यांनीं केलेल्या अभूतपूर्व प्रचारालाच दिलें पाहिजे.

सनदशीर राजकारणांत काँग्रेस गुंतली असतांना सान्यांनीं पुष्कळशी वैयक्तिक चळवळ केली. ' टोल टॅक्स 'मध्ये गरीब शेतकऱ्यांना होणारा अन्याय त्यांनीं आपले प्राण पणाला लावून दूर केला. गिरणीकामगारांची गिरणी बंद केली गेल्यामुळें उपासमार होत होती ती वांचविण्याकरतां त्यांनीं तापी नदींत प्राणार्पण करावयाची तयारी दाखविल्याबरोबर बाळासाहेब खेरांच्या मध्यस्थीनें तो अनावर प्रसंग टळला. शेतकऱ्यांचे व कामगारांचे मोर्चे त्यांनीं लोकनियुक्त प्रतिनिधींकडे नेले व त्यांचीं दुःखें वेशीवर टांगावयाचे प्रयत्न केले. काँग्रेसवरील जनतेची श्रद्धा अजमावण्याकरतां २१ दिवसांचा खडतर उपवास केला व हजारोंनीं काँग्रेसचे सभासद पाठविले. हे करीत असतांना त्यांनीं काँग्रेसवरील आपलें व जनतेचें प्रेम व्यक्त करण्याचें व नैतिक पाठवळ मिळविण्याचें मोठें महत्त्वाचें कार्य केलें हें दृष्टीआड करून चालणार नाही. ' काँग्रेस ' या नांवाचें साप्ताहिक चालवून काँग्रेसच्या तत्वांचा खेड्यापाड्यांतून प्रसार केला व लोकजागृति केली. १९३७ ते ३९ पर्यंत त्यांनीं अत्यंत कावाडकष्ट घेऊन चालविलेलें हें पत्र आर्थिक दृष्ट्या तोट्यांत गेलें. त्याशिवाय सेवादल कार्याची संघटना, चांदवडची युवकपरिषद इत्यादि अनेक कार्ये त्यांनीं हातीं घेतलीं व आपल्या धडाडीनें, कष्टानें व सचोटीनें पुरीं केलीं. चांदवडच्या युवकपरिषदेनंतर त्यांनीं पुन्हां वर्ष

दीड वर्ष सरकारी पाहुणचार घेतला व ते बाहेर आले. त्याच वेळीं सरकारशीं काँग्रेसचे संबंध विघडत चालले होते. १९३९ सालांत काँग्रेसनें अधिकार-त्याग केला व साने परत आले. त्याच वेळीं १९४२ ची प्रसिद्ध अशी बैठक झाली होती. साने त्यानंतर फारच थोडा काळ चमकले व पुन्हां जे कारा-वासांत गेले, ते तीन वर्षांच्या खडतर तपश्चर्येनंतरच १९४५ त बाहेर पडले.

बाहेर आले तरी साने हे स्वस्थ बसणारे नव्हत. त्यांनीं १९४२ च्या आंदोलनाचा सारा भारतीय इतिहास गांवोगांव सांगावयास सुरुवात केली. मध्यंतरीं त्यांचे बंधु फार आजारी असल्याकारणानें ते कोंकणांत जे कांहीं काळ गेले, तेवढाच त्यांचा विश्रांतीचा काळ होय. त्यानंतर ते सारखे फिर-तच राहिले. आज मुंबईस तर उद्यां कोल्हापुरास, तर परवां अंमळनेरास असा त्यांचा विद्युत् दौरा सुरू झाला. अंमळनेरच्या जनतेनें त्यांचें किती उत्साहपूर्वक व प्रेमभरानें स्वागत केलें असेल याचें वर्णन लेखणीनें करतां येणें अशक्य आहे. साने सामान्यतः महाराष्ट्राचे अगर भारताचे असले, तरी विशेषतः खान्देश व त्यांतल्या त्यांत अंमळनेरचे आहेत. त्यांचें खरें कार्यक्षेत्र अंमळनेर हें होय. लढाईहून परत आलेल्या पुत्राला प्रेमभरानें भेटणाऱ्या मातेप्रमाणें खान्देशभू सान्यांना भेटली. त्यांचें ठिकठिकाणीं जें हजारों स्त्रीपुरुषांनीं स्वागत केलें, त्याला राष्ट्रीय इतिहासांत तोड नाही. सानेगुरुजींचें आगमन अंमळनेरला झालेलें आहे असें कळतांच शेंकडों विद्यार्थ्यांची रीघ अंमळनेरला लागली. ते ७ सप्टेंबर १९४४ रोजीं धुळ्याला गेले, त्या वेळींही त्या दिवशीं सान्या शहरांत जणूं काय नवीन चैतन्य स्फुरलें ! व्याख्यानें देऊन देऊन त्यांचा घसा बसलेलाच होता; परंतु त्यांच्या वाणींतील गोडवा व चमक थोडीच कमी होणार ? ते जेथें जेथें जात, तेथें तेथें त्यांच्या भांवतीं राष्ट्रभक्तीनें भरून गेलेलीं अंतःकरणें त्यांना भेटत. देशाकरितां त्याग करणाऱ्या प्रत्येक वीराची ते पूजा बांधीत. नंदुरवारला गेले असतांना ज्या ज्या मातांचीं बालकें आंदोलनांत धारातीर्थीं पडलीं त्या त्या मातांच्या पाया-वर लोटांगण घालीत ते म्हणाले; “ तुम्ही माता धन्य-तुम्ही देशाकरतां आपले पुत्र दिले ! ” ज्या ठिकाणीं तीं मुलें धारातीर्थीं पडलीं तेथील रजःकण उचलून त्यांनीं कपाळावर लावले. केवढी ही त्यागाची पूजा ! ऑक्टोबर १९४५ मध्यें त्यांना मनमाड येथें पुन्हां अटक करण्यांत आली

व नंतर जामिनावर मुक्त करण्यांत आलें असें म्हणतात. ते कारावासांत असले किंवा बाहेर असले, तरी ' भारतमाता ' हा एकच त्यांच्या विचाराचा मुख्य विषय आहे हें नेहमीं लक्षांत ठेवावयास हवें आहे. त्यांनीं जें जें लिखाण केलें आहे, तें तें राष्ट्रीय जागृतीचें एक साधन म्हणून केलें आहे. वाङ्मय हें प्रचाराचें एक साधन होय असें त्यांचें स्पष्ट मत आहे व या भूमिकेवरून जर त्यांच्या वाङ्मयाचें परिशीलन केलें, तर सानेगुरुजींचें हृदय जास्त स्पष्ट झाल्याशिवाय राहत नाहीं. ते प्रथम राष्ट्रसेवक आहेत व नंतर साहित्यिक आहेत, हें लक्षांत ठेवणें अत्यंत आवश्यक होय.

सानेगुरुजींच्या कादंबऱ्या

: लेखक :

य. ए. नांदेडकर, एम्. ए., बी. टी.

साने गुरुजींच्या कादंबऱ्या

श्री. सानेगुरुजी यांनी वाङ्मयप्रांतांत सर्वत्र अनिरुद्ध संचार केला असून सरस्वतीच्या दरबारांत ते पहिल्या वर्गाचे मानकरी बनले आहेत. इतर वाङ्मय-प्रकारांप्रमाणे त्यांनी कादंबरीच्या प्रकारांतही आपले व्यक्तिमत्व दाखविले आहे. ते एक प्रभावी कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या लेखनाची छाप वाचकांवर, विशेषतः तरुण वाचकांवर, चट्‌दिशीं पडते. त्यांनी आतांपर्यंत एकूण बारा कादंबऱ्या प्रकाशांत आणल्या आहेत, व अजून हस्तलिखित स्वरूपांत किती आहेत ते सानेच जाणे ! ह्या बारा कादंबऱ्यांची पृष्ठसंख्या सुमारे २४०० तरी होईल.

कादंबऱ्यांचे ओझरते दर्शन

नांव	लेखनस्थल, काल	प्रकाशनकाल	आवृत्ति	रूपरेषा
१ श्यामची आई	नाशिक तुरुंग १९३३	१९३५ १९४३	७ वी.	मातेचा महिमा मूर्ख्य सूत्र. पांच रात्रींत २२८ पृष्ठें लिहिलीं. यांत स्वानु- भवच खूप

२ आस्तिक

नाशिक तुरुंग

१९३३

१ ली.

आहेत. संस्कृत
व बालबोध
घराण्यांतील
साध्या व
रम्य संस्कृतीचें
चित्र. आईची
प्रेममय व
थोर शिकवण.
श्याम मातेच्या
स्मृति सांगतो.
महाभारतां-
तील जनमेजय
सर्पसत्र. व-
त्सला, नागा-
नंद व आस्तिक
ऋषि हे नाग-
वार्य यांच्या
संस्कृतीचें
मीलन करि-
तात. हिंदु व
अहिंदु यांवर
रूपकात्मक
कथा. भिन्न
संस्कृतीचें
मीलन भार-
तांत झालें
पाहिजे हा
आग्रह.

३ धडपडणारीं मुलें	नाशिक तुरुंग १९३३	१९३७	२ री. १९४४	कथा न का- शिवाय रम- णीय कथा; गोपाळराव, स्वामी, नाम- देव, रघुनाथ इ. भारतपुत्र मातृभूच्या उद्धारार्थ धड- पडत आहेत.
४ पुनर्जन्म	नाशिक तुरुंग १९३३	१९३९	२ री १९४४	तुरुंगांतील कैद्यांनीं सांगि- तलेल्या नाना प्रकारच्या चित्रविचित्र अनुभवांवरून रचलेली. आनंदी-भाऊ- राव, गोविंद- राव-तारा, व मन्यादादा यांच्या कथेंत देशसेवेचें उत्कट स्वरूप दिसते.
५ सती	नाशिक तुरुंग १९३२।३३	१९४०	२ री.	एका तरुणा- वर प्रेम कर- णाऱ्या, बापानें विकली म्हणून

षट् पुरुषार्थी
विवाह कर-
णान्या व पती-
बरोबर सती
जाणान्या, पण
विवाहानंतरही
प्रिय कराची
प्रेमपूजा बांध-
णान्या सतीची
कथा.

६ श्याम, खंड १

श्यामच्या इं.
५ वीपर्यंतच्या
लहा नपणच्या
आठवणी.

७ श्याम, खंड २

१९३७

श्यामच्या मॅ-
ट्रिकपर्यंतच्या
आठवणी.

८ श्याम, खंड ३
९ क्रांति

१९४०

३ री

१९४४ मध्ये
दोन सुद्रणें.

जप्त.
प्रचारप्रधान
कथा. महा-
राष्ट्रीय राम-
दास व बंगाली
माया यांचा
विवाह. मॅट्रिक
झालेली शांता
व मजूर मोहन
यांचा विवाह.
या कादंबरीत
लेखकाच्या

१० गोड शेवट

१९४३

सर्व तऱ्हेच्या तत्वज्ञानाची ओळख होते. सत्वस्थ गुणा व स्वल्पनशील जगन्नाथ ह्या खान्देशी मित्रद्वयाची कथा.

११ तीन मुलें

सुमारें
१९४०

१९४४

टेनिसनच्या 'इनॉक ऑर्डनचे' रूपांतर. बुधा व मंगा ह्या लहानपणच्या दोन्ही मित्रांशीं लग्नलावणाऱ्या मधुरीची कथा.

१२ रामाचा शेला.

त्रिचनापल्ली
तुरुंग.
१९३०
धुळें तुरुंग
१९४१

१९४४

१ ली.

१९३० सालीं त्रिचनापल्ली तुरुंगांत हें नाटक लिहिलें, पण अप्रकाशित. १९४१ मध्ये धुळें तुरुंगांत त्याचें कादंबरीत रूपांतर. सरला नि उदययांची प्रेमकहाणी.

गुरुजींच्या कादंबऱ्यांचें ओझरतें दर्शन घेतल्यानंतर चिकित्सक मनापुढें असा प्रश्न उभा राहतो कीं, त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्या कां लिहिल्या ? आपणांस असें दिसतें कीं, कांहीं लोक प्रसिद्धीसाठीं लिहितात, कांहीं पैशासाठीं लिहितात, तर कांहीं 'कागद यंत्रावर लावलेला आहे, मजकूर खुंटला आहे, कांहीं तरी मजकूर द्या' अशी निकड लागली आहे म्हणून लिहितात. गुरुजी ह्या तीनही प्रकारांत मोडत नाहींत. लेखकांचा आणखी एक चवथा प्रकार आहे. त्यांत कविवर्य तांब्यांसारखीं माणसें मोडतात. तीं माणसें आत्मविनोदार्थ लिहितात. आणि साने ? त्यांना कांहीं तरी लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं, म्हणून ते लिहितात. साने म्हणतात, "पांखरांची जशी किलबिल, तसें माझे लिहिणें. किलबिल केल्याशिवाय त्यांना राहवत नाहीं. मलाही कांहीं तरी लिहिल्याशिवाय राहवत नाहीं." फरक एकच. पांखरांची किलबिल पुष्कळदां निहेतुक असते. साने मात्र सहेतुक लिहितात. केवळ लेखनासाठीं ते लेखणी उचलीत नाहींत. 'कलेसाठीं कला' हें तर्क त्यांना मान्य नाहीं. उलट ते म्हणतात, "मला कला कळत नाहीं. पांखरें किलबिल करतात, तेथें का कलेचे नियम असतात ? झरा झुळझुळ वाहतो व गुणगुणतो कांहीं तरी. तेथें का तंत्र असतें ?" सान्यांचें कादंबरीवाङ्मय वाचीत असतांना असें दिसतें कीं, त्यांच्या मनांत विचारांची बेफाम गर्दी होऊन त्यांचे विचार आठवतील त्या शब्दांनीं प्रकट होतात. व स्वतः साने साधेल तें तंत्र अंगीकारतात. एका पुस्तकाच्या निर्मितीबद्दल ते जें म्हणतात, तेंच सर्व पुस्तकांबाबत लागू पडतें. ते म्हणतात, "माझ्या मनांत ज्या शेंकडों कल्पना येत असत, ज्या विचारांची गर्दी उसळी, स्मृती येत, ज्या ज्या व्यक्ती उभ्या राहत, त्या सर्वांतून हें पुस्तक निर्माण झालें."

लेखक अनेकदां आपल्या अतृप्त आकांक्षा निदान कल्पनासृष्टींत तरी तृप्त झालेल्या पहाव्यात म्हणून लिहितो. सानेगुरुजींचेही तसेंच झालें आहे. "प्रत्यक्ष सृष्टींत अतृप्त राहिलेल्या शेंकडों हृदयांच्या भुका तृप्त करण्याचा हा एक मार्ग होय. माझ्यासारख्या दुबळ्या कृतीच्या माणसाच्या मनांत खूप खळबळ असते, मनांत मनोहर स्वप्नें असतात; परंतु त्या सर्वांना कृतींत आणण्याचें धैर्य नसतें. मग दौत, लेखणी व कागद घेऊन कल्पनांचे घोडे नाचविणें, एवढाच पुरुषार्थ वाटतो. व तोच मी तुरुंगांत करीत बसें." सान्यांनीं

कादंबऱ्या कां लिहिल्या, याची कारणमीमांसा एकूण ही अशी आहे. त्यांच्या अतृप्त आकांक्षा तृप्त करण्यासाठी, समाधानासाठी त्यांनीं सारें कादंबरी-लेखन केलें आहे.

गुरुजींनीं कादंबऱ्या कां लिहिल्या हें पाहिल्यानंतर सहजच आपल्या मनांत अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते कीं, त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्या कशा लिहिल्या ? पुष्कळ लेखकांचें असें असतें कीं, त्यांना लिहावयास स्फूर्ति हवी असते. या स्फूर्तीच्या आवाहनाचे प्रकारही अनेक आहेत. चहा वा मद्य घेतल्याशिवाय कित्येकांना स्फूर्ति येत नाही, तर कित्येकांना सिगारेट्सच्या धूम्रवल्यांकडे पाहिल्याशिवाय स्फूर्तिदेवी प्रसन्न होत नाही. एकाद्याला एकांत हवा असतो, तर एकादा दररोजच्या धडपडग्यांतही सरस्वतीची पूजा बांधूं शकतो व स्फूर्तिदेवीला वश करूं शकतो. एकाद्याला सुपारी चघळावयास हवी असते, तर एकाद्याला तपकीरीची तल्लफ असते. परंतु यांपेक्षां गुरुजींचें प्रकरण कांहीं औरच आहे. ते म्हणतात, “हृदय भरलेलेंच आहे. भराभरा शाईनें कागदावर ओतावयाचें, एवढेंच उरलेलें आहे.” ‘श्यामची आई’ ही कथा छापील दोनशें अष्टावीस पानें त्यांनीं अवघ्या पांच रात्रींत लिहिली ! स्फूर्तिदेवता व शब्दसंपत्ति त्यांच्यासमोर सदैव हात जोडून उभ्या. आज्ञेचाच काय तो अवकाश.

कथानक लिहितांना तें कशा पद्धतीनें सांगावें याबद्दल ते कांहीं पूर्व-विचार करतील, तर तसेंही दिसत नाही. ‘धडपडणारीं मुलें’ या कादंबरीच्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात, “ एके दिवशीं तुरुंगांत मी सहज लिहूं लागलों व त्या सहज लिहिण्याचा विस्तार होत गेला. माझ्या मनांत आधीं कांहींही ठरलेलें नसे. उद्यां कोणतें प्रकरण लिहीन, कोणतें वर्णन घालीन, कोणतें नवीन पात्र निर्माण, कांहींही ठरलेलें नसे. आपोआप डोळ्यांसमोर जसजसें येत गेलें, तसतसें मी लिहित गेलों. नदीच्या प्रवाहाला जसें पुढचें पाऊल माहित नसतें, तसेंच माझे होते. माझ्या लेखनाची नदी पुढें जात होती. लिहून झाल्यावर याला नांव काय द्यावें असें मनांत आलें. पुस्तकांत शेंकडों ठिकाणीं आलेला ‘धडपडणारीं मुलें’ हा शब्द माझ्या डोळ्यांसमोर आला, व तें नांव दिलें.” या उतान्यावरून असें लक्षांत येईल कीं, पूर्वसंकेतानुसार लिहिण्याची गुरुजींची पद्धत नाही. पण मला असें वाटतें कीं, त्यांच्या अंतर्मनांत लेखनाविषयीं नेहमीं निश्चय झालेला असतो.

आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून सानेगुरुजी यांनी कादंबऱ्या कां लिहिल्या व त्या लिहिण्याची त्यांची पद्धत कोणती, हे ध्यानांत आलेच असेल. आतां त्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांचा प्रामुख्याने विचार करूं. सुरुवातीला दिलेलें 'कादंबऱ्यांचें ओझरतें दर्शन' पाहिल्यास हे लक्षांत येईल कीं, 'श्यामची आई,' 'श्याम' खंड १, खंड २ या तीनही पुस्तकांतून यशोदामातेच्या श्यामच्या आठवणी आहेत. 'धडपडणारीं मुलें' या कादंबरीच्या पहिल्या खंडांत कथानकाला प्राधान्य नाहीच, असें म्हटलें तरी चालेल. तीनही खंडमिळून येणाऱ्या कथानकाचा पाया या खंडांत घातलेला दिसतो. बाकीच्या सात कादंबऱ्यांत मात्र कथाबीज व त्याचा विस्तार झालेला दिसून येतो. त्यांपैकी 'तीन मुलें' या कादंबरीतील कथावस्तु टेनिसनच्या 'इनॉक ऑर्डन' वरून घेतली असल्याचें सुरुवातीलाच त्या कादंबरींत नमूद केलेलें आहे. 'सती' या कादंबरींत तर गुरुजींनीं त्या कादंबरीचें कथासूत्र सुरुवातीला लिहिलेल्या प्रास्ताविकांतच सांगून टाकलें आहे. 'क्रांति' व 'गोड शेवट' या प्रचारप्रधान कथा आहेत. यांत तत्त्वप्रतिपादनाला मुख्य स्थान असून कथेला गौण स्थान आहे. 'क्रांति' या कादंबरीतील नायक रामदास ह्यापेक्षां भाई मुकुंदराव ह्यालाच अधिक उठाव मिळालेला आहे. नायिका 'माया' हिच्यापेक्षां 'शांता' अधिक ठळकपणें डोळ्यांपुढें उभी राहते. कथेपेक्षां प्रचाराला अधिक महत्त्व दिलें गेलें म्हणजे कथेंतील नायक-नायिकांपेक्षां प्रचार करणाऱ्या व्यक्तींना प्राधान्य येणें स्वाभाविक असतें. तसेंच 'आस्तिक' मध्ये नागानंद व वत्सला ह्यांच्या भेट-परिचय-प्रेम-परिणय ह्या गोष्टींना महत्त्वच नाही. तीं दोघेंही आर्य व नाग ह्यांच्या-मध्ये एकी होण्याकरतां धडपडतात. आणि नेमकें याच गोष्टीला सर्व कथेंत प्राधान्य आहे. भिन्नभिन्न संस्कृतींचे प्रवाह हिंदुस्थानांत यावेत व तेथें त्यांचें मधुर मीलन व्हावें हे साने यांचें एक सुखस्वप्न आहे. त्या सुखस्वप्नाच्या पूर्तीसाठीं नागानंद व वत्सला हीं साधनें आहेत. तेव्हां 'क्रांति', 'गोड शेवट' व 'आस्तिक' ह्या तीनही कथांमध्ये प्रचाराला प्रमुख स्थान असून वाचकांच्या मनोविनोदनाला गौण स्थान आहे. 'रामाचा शेला' व 'पुनर्जन्म' ह्या मात्र आनंदप्रधान अशा गोड कादंबऱ्या आहेत.

कादंबरी हा ललित लेखनांतील मनाला आनंद देणारा एक वाङ्मय-प्रकार आहे. ह्या सूत्रानुसार कादंबरी म्हणजे कोठल्याहि प्रभावरिल पांडित्यपूर्ण प्रवचन नसून एकाहून एक चमत्कृतिपूर्ण व एकमेकांशीं कार्यकारणसंबंधानें जोडल्या गेलेल्या अनेक प्रसंगांची एक चेतोहारि मालिकाच होय. या दृष्टीने मनोहर प्रसंग व ते सांगण्याची तऱ्हा असे कादंबरीचे दोन भाग पडतील. कथानक व तंत्र अशीं या दोनहि विभागांना अनुक्रमे नांवे देतां येतील. कथानक म्हणजे चमत्कृतिपूर्ण प्रसंग व त्यांच्या मागच्या-पुढच्या कार्यकारण दुव्यांचा विस्तार असतो. हा विस्तार चित्ताकर्षक रीतीनें करणें म्हणजेच तंत्र संभाळणें होय. मध्यवर्ति घटना अशी असली पाहिजे कीं ती सांगतांक्षणींच ऐकणाऱ्याच्या मनांत तिच्या मागच्यापुढच्या धाग्यांबद्दल कुतूहल निर्माण व्हावें. श्रोत्यांची जिज्ञासा पहिल्याप्रथम जागी करून ती अखेरपर्यंत सुस्त पडूं न देणें यांतच कादंबरीच्या तंत्राचें मर्म आहे. वाचकांचें मनोरंजन होण्यासाठीं कथेंत संग्राम हवा असतो; विरोधी शक्तींची झुंज लागावयास हवी असते. वाचकांच्या मनाची पकड घेणारा प्रसंग निर्माण केला म्हणजे वाचकाची जिज्ञासा डिवचली जाते. ही डिवचलेली जिज्ञासा सतत ताजी ठेवण्यासाठीं वाचकांना विस्मयाचे धक्के द्यावे लागतात. हे धक्के देत असतांना कथानकाची गुंतागुंत करून नीरगांठ बांधून व शेवटीं ती वाचकांच्या अपेक्षेचा भंग करून उकलून दाखविली म्हणजे कादंबरीची अखेर साधली असें होतें.

कादंबरीच्या ह्या तत्त्वनिष्ठावर सान्यांच्या कादंबऱ्या घांसून पाहिल्या, तर त्याचा कस बराच कमी लागतो. काय कथन करावयाचें आहे हें सान्यांना नक्की माहित आहे. परंतु हृदयांतील खळबळ कशा रीतीने कथन करावयाची याचें जें एक शिष्टसंमत कलातत्त्व आहे, त्याकडे ते तितकेंसे लक्ष देत नाहींत. त्याला ते गौण स्थान देतात. येईल तसे लिहिण्यापेक्षां जें येईल तेंच सुत्रकपणें मांडलें तर अधिक परिणामकारक होतें, या तत्त्वाकडे ते प्रामुख्याने लक्ष देत नाहींत. प्रा. फडके यांच्या शब्दांत लिहावयाचें तर, “ एक साधु होता, तो मेला. एवढें सरळ सांगितले तर ऐकणाऱ्याच्या बुद्धीचे त्यांत रंजन होत नाहीं. उलट, एक साधु होता. त्याच्या साधुत्वाबद्दल संशय येऊन एका

दुराचारी राजानें त्याचा छळ करावयाचें ठरविलें असें आपण सांगितलें तर ऐकणारा लगेच 'हं, मग काय झालें ?' असें मोठ्या औत्सुक्यानें विचारतो आणि मग आपल्या सांगण्यानें त्याच्या बुद्धीला आल्हाद वाटतो." तेव्हां असें चित्ताकर्षक तंत्र सानेगुरुजी यांनीं कितपत पाळलें आहे, याचा विचार करणें प्रस्तुत होय.

‘ रामाचा शेला ’ या कादंबरींत सरला नांवाची एक मातृहीन विधवा मुलगी प्रेमासाठीं भुकेली असल्याचें दाखविलें आहे. तिचा बाप व तिची सावत्र आई तिला विप्रवल्ली म्हणून वारंवार हिणवून तिचा द्वेष करतात. योगायोगानें तिची व उदयची गांठ पडते. तिला हवी असलेली सहानुभूति व प्रेम या गोष्टी त्याच्याजवळ तिला मिळतात. दोघांच्या प्रेमाचें परिणयांत रूपांतर होण्यापूर्वी तिला दिवस जातात. यापुढें परिस्थितीमुळें दोघेहि दूर फेंकलीं जातात व पुन्हां योगायोगानें दोघांचें पुनर्मीलन होतें. यांतील सरला ज्या प्रतिकूल परिस्थितीशीं झुंज खेळते, ती मोठी चित्तवेधक आहे. वाचकांची जिज्ञासा शेवटपर्यंत ताजी ठेविलेली आहे. यांतील गब्बूशेट असहाय सरलेला भ्रष्ट करण्याचा निश्चय करून तिच्या खोलीत जातो. त्या वेळीं वाचक आपला श्वास कोंडून धरून पुढें काय होतें हें जिज्ञासेनें वाचीत असतो. त्याची सारी सहानुभूति सरलेकडे असते. तेव्हां रामाचा शेला तिच्या मदतीला येतो व तिची सुटका होते. सरलेची ही सुटका उदयकडून करविली असती तर हा कळस तंत्रदृष्ट्या अधिक आकर्षक झाला असता. त्यामुळें उदयनें सरलेची सुटका करण्याकरितां कसकसे प्रयत्न केले हें दाखवितां येऊन त्याच्या पदरीं कर्तृत्व बांधतां आलें असतें. परंतु सान्यांनीं तें केलें नाहीं. तें त्यांना जमलें नसतें असें नाहीं; परंतु त्या तत्राकडे ते दुर्लक्ष करतात असेंच म्हणावेसें वाटतें.

सानेगुरुजी यांच्या निवेदनपद्धतीकडे पाहतां ती साक्षात् अथवा अनुलोम पद्धत आहे. “ जसें घडलें तसे सांगितलें ” अशी ती पद्धत. पाण्याचा प्रवाह एकतर्फी पाहण्यांत जशी गंमत नाहीं, तद्वतच ही पद्धत कंटाळवाणी होते. इतर सर्व कादंबऱ्या सोडून फक्त ‘ रामाचा शेला ’ व ‘ पुनर्जन्म ’ या दोनच कादंबऱ्यांत वरील अनुलोम पद्धतीचा त्यांनीं त्याग केलेला

दिसतो. केवळ कथनाला प्राधान्य दिल्यामुळे पाह्याळ येतो. चमत्कृति, विस्मय व कुतूहल यांचें क्वचित् दर्शन होतें. त्यांतून सान्यांची मधून मधून प्रवचनें देण्याची हौस कंटाळवाणेपणांत अधिक भर घातल्यावांचून राहत नाहीं. वर सांगितलेल्या दोन कादंबऱ्या सोडून त्यांच्या बाकीच्या कादंबऱ्या तंत्रदृष्टीनें पाहिल्यास दीर्घकथा होत असेंच म्हणावेंसें वाटतें.

सानेगुरुजींच्या कादंबऱ्यांत कंटाळवाणीं प्रवचनें आहेत, चमत्कृति नाहीं, विस्मय नाहीं किंवा कुतूहल नाहीं असें असूनहि त्यांच्या कादंबऱ्या महाराष्ट्रांत घरोघर मोठ्या आवडीनें वाचल्या कशा जातात, एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्या ह्या दीर्घकथांच्या दोन दोन तीन तीन किंवा क्वचित् सातदेखील आवृत्त्या कशा निघतात, असें कोणतें आकर्षण त्यांत आहे, हा प्रश्न मनांत उभा राहिल्याशिवाय राहत नाहीं. या जत्ररदस्त आकर्षणाचें प्रधान कारण म्हणजे त्यांच्या लेखनांत दिसून येणारी आत्यंतिक कळकळ. ते अतिशय कळकळीनें व तळमळीनें लिहितात. ते हृदयाच्या रक्तानें लिहितात. कळकळीबरोबर उत्कंठाहि आहेच. माणसाच्या भावना तीव्रतर झाल्या म्हणजे त्यांना या ना त्या मार्गांनें वाट करून द्यावी लागते. साने आपल्या उत्कट भावनांना कागदावर लिहून काढतात. त्यांची भावना-प्रधानता त्यांच्या लेखनांतहि उत्कटतेनें प्रतीत होते. ते आपल्या आत्यंतिक भावनाप्रधानतेमुळे रडतात, त्याच तीव्रतर भावना कागदावर उतरल्या जात असतांना त्यांची मानसप्रजा रडते व करुणरसाच्या उत्कटतेनें वाचकहि रडतात. त्याचप्रमाणें त्यांची भाषा अत्यंत बालबोध व सोपी आहे. लहानपणीं पाठ केलेलीं स्त्रीगीतें व कहाण्या यांनीं त्यांच्या भाषेला सुबोधता आणली आहे. तळमळ, उत्कटता, बालबोधपणा ह्यांच्या जोडीला रसाळपणाची जोड मिळालेली आहे. शुद्धता आहे, पावित्र्य आहे, सद्गुणांची स्तुति व दुर्गुणांची निंदा आहे. एकूण, सदभिरुचीला विघातक असें कांहींहि नाहीं. त्यांना नेहमीं तळमळ लागलेली असते कीं, ' जें जें आपणांसि ठावें, तें तें इतरांसि शिकवावें.' प्रसंग लहानसा का असेना, परंतु त्याच्याकडे ते ' मला यांतून काय शिकवतां येईल ?' इकडे बघत असतात.

स्वतः सानेगुरुजी मध्यम वर्गीतील आहेत. त्यांनीं दारिद्र्यांत अनेक वर्षे काढलीं आहेत. ते शेतकऱ्यांच्या जीवनांत शिरले आहेत. मजुरांशीं तद्रूप

झालेले आहेत. शिक्षक असतांना विद्यार्थ्यांत मिसळले आहेत. आणि स्वतः अत्यंत संवेदनशील असल्याने मध्यम वर्गाचीं सुखदुःखें, शेतकरी, मजूर यांच्या भावना किंवा विद्यार्थ्यांचें जीवन ह्यांच्याशीं एकरूप होऊन ते लिहू शकतात. वर उल्लेखिलेल्या ह्या बहुजनसमाजांतील प्रत्येकाच्या हृदयांतील भावनांना वाचा फोडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत आलेलें आहे. त्यामुळें ह्या बहुजनसमाजांतील वाचक म्हणतो, “अरे, माझ्या मनांतलेंच गुरुजींनीं मांडलें. मला हेंच म्हणावयाचें होतें. पण गुरुजींनीं तें किती सोज्वळपणें मांडलें आहे वरें !” श्यामची आई, गुणाची आई, हीं पात्रें प्रत्येकाच्या घरांत वावरणाऱ्या माताच होत. वाचक म्हणतो, “माझ्याच आईचें, अथवा मला हव्या असलेल्या आईचेंच हें चित्र आहे.” ‘श्याम’ खंड १ मधील विद्यार्थीदशा प्रत्येक विद्यार्थ्याला वस्तुस्थितिनिदर्शक वाटते. याच विस्तृत अनुभवाच्या जोरावर प्रत्येक प्रकारच्या वाचकाचें मन आकर्षित करून घेण्याची शक्ति गुरुजींच्या अंगीं आहे. तंत्राकडे दुर्लक्ष झालें असून, विस्मय, चमत्कृति इत्यादि प्रकार अत्यल्प असूनही त्यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय कां झाल्या याचें खरें मर्म हें आहे.

शृंगाररसानें आतांपर्यंतच्या बहुतेक कादंबऱ्या ओथंबलेल्या होत्या. नवरसांत तर शृंगाराला राजा म्हटलें आहे. ह्या रसरानें आतांपर्यंतच्या कादंबऱ्यां-वर पूर्ण स्वामित्व चालविलें आहे. १९१५ च्या विविधज्ञानविस्तारांत कादंबऱ्यांबद्दल लिहितांना श्री. भानू यांनीं अशी तक्रार केली होती कीं आजच्या काळांत कादंबऱ्यांत बहुतेक अंशीं शृंगाररसच आढळून येतो. तदनंतरच्या ह्या गेल्या तीस वर्षांच्या काळांत काय शृंगाराला कमी प्राधान्य देण्यांत आलें आहे ? उलट शृंगारनदीला पूरच आलेला आपणास दिसतो. या शृंगारनदीला बांध घालण्याचा कांहींसा प्रयत्न सानेगुरुजींनीं केला आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांत शृंगाराला वरेंच गौण स्थान देण्यांत आलें आहे. उत्तम शृंगार तर नांवालादेखील नाही. त्यांच्या नायक-नायिकांना आपल्या प्रियजनांचा विरह होत नसेल असें नाही. परंतु मातृभूचें दुःख व जनतेतील सहस्रमुखी वेदना यांनीं त्या नायकनायिकांचीं हृदयें इतकीं भरून गेलीं आहेत कीं, तेथें वैयक्तिक शृंगाराला व विहाराला स्थानच नाही. क्वचित् प्रियजन शृंगाराच्या आहारीं जाऊन प्रेमाचा खेळ खेळण्याचा प्रयत्न करतात.

परंतु त्यांचा हा खेळ लहान मुलांच्या निरागस क्रीडेसारखा वाटतो. त्यांत उत्तानपणा नसल्याने रसापकर्षकपणा नाही. 'तीन मुलें' या कादंबरीतील मंगा, मधुरी आणि बुधा यांचे लहान मुलांप्रमाणे नाचणे, वाळूच्या टेकड्यां-वरून घसरणे किंवा एकमेकांच्या अंगावर समुद्राचे पाणी फेंकणे, किंवा 'आस्तिक'मध्ये नागानंद व वत्सला यांचे मेघागनमाने हातांत हात घालून नाचणे, 'पुनर्जन्म' मधील भाऊरावाने आनंदीला खांद्यावर घेऊन धांवणे इत्यादि कामक्रीडा बालिश वाटतात. लग्नापूर्वी वत्सला आपल्या प्रियकराबद्दलची आपली ओढ आपल्या वृद्ध आजीला एका झाडावर बसून मोठ्याने ओरडून सांगते. मला नाही वाटत की कोणतीही तरुणी अशा तऱ्हेने आपल्या हृदयांतील गुपित इतरांना ओरडून सांगेल. 'गोड शेवट' मध्ये गुणा व इंदु यांचे प्रेम निष्पाप बालबालिकांच्या प्रेमासारखे निरागस वाटते. तेथे कामदेवाचा प्रभाव दिसत नाही. शृंगाररसाला आळवणे हा सानेगुरुजींचा प्रमुख विचार नव्हेच. त्यांच्या वाङ्मयांतील रसराज शृंगार नसून करुण आहे. संस्कृत वाङ्मयांत ज्याप्रमाणे करुणरसाचा भवभूति हा स्वामी मानला गेला आहे, तोच मान आधुनिक मराठी वाङ्मयांत सानेगुरुजींना द्यावासा वाटतो. करुणरसांत सान्यांच्या भावना जितक्या उत्कट होतात, तितक्या इतर रसांत क्वचितच होतात. या रसाच्या आविष्कारांत त्यांनी इतर ललितलेखकांना मागे टाकले आहे. मातृभूचे पारतंत्र्य पाहून त्यांचे हृदय तिळतिळ तुटते. शेतकरी व मजूर यांच्या दीनवाण्या दारिद्र्याचे अवलोकन करून त्यांच्या हृदयाला घरे पडतात. 'क्रांति' मधील गिरणीकामगारांची दुःखे पाहून कोणाचे हृदय द्रवणार नाही? 'सती' मधील त्या साध्वी स्त्रीच्या हाल-अपेष्टा पाहून कोणत्या सहृदय वाचकाला हुंदका येणार नाही? 'गोड शेवट' मध्ये गुणाच्या आईवडिलांवर घर सोडण्याचा प्रसंग आलेला पाहून आपले डोळे ओलावतात. दारिद्र्यांत खितपत पडलेली उदयची माता व श्यामची आई, मंगाला जहाजावर पोहोचवून आलेली मधुरी ह्या कारुण्याच्या मूर्ति वाटतात; परंतु ह्या करुणरसाचे रूपांतर कधी कधी असहाय्यपणे रडण्यांत होते. त्या वेळी पात्रांची खरोखरच कीव करावीशी वाटते. 'गोड शेवट' मध्ये जगन्नाथाचे आईवडील आपल्या सुनेला

जगन्नाथाचें मन वळविण्याचा उपाय सांगतात: “तूं रड” गुणा एकदां आपल्या पत्नीला सांगतो, “इंदिरा रडते, तूही रड.” गुणा व जगन्नाथ पद्मालयास जातात. तेथें कांहीं वेळ त्यांच्या स्त्रिया त्यांना दिसत नाहींत म्हणून ते दोघेही रडतात ! ‘तीन मुलें’मध्ये आपल्याला पतंग उडवितां येत नाहीं म्हणून बुधा रडतो. तेव्हां मधुरी म्हणते, “रडतोस काय असा ?” त्यावर बुधा उत्तरतो, “रडूं नको तर काय करूं ?” मंगाला राजकन्या म्हणते, “मी रडतें. तुम्हीही रडा.” अशा प्रकारची रडवी वृत्ति मधून मधून सर्वत्र डोकावते. बुधा हें पात्र तर रडवें व निष्क्रियच आहे. श्यामचें गंगूनें वर्णन केलें आहे, “तूं रड्याच आहेस. तुला कवड्यांनीं खेळ म्हणून सांगितलें तरी रडतोसच.” गुरुजींची अशी एकही कादंबरी नाहीं, कीं जीत पात्रांचें अश्रुसिंचन नाहीं !

वीररसाचा विचार करीत असतांना नागानंदाचें उदाहरण दृष्टीसमोर येतें. नागानंद वेगानें वाहणाऱ्या नदीच्या पुरांत उडी मारून वत्सलेस वांचवितो. तो एका सिंहाला मारतो. तो म्हणतो, “दुर्बल असणं पाप होय.” तो बलोपासना करतो. मैलेंगणती चालतो. ‘क्रांति’ मधील आनंदमूर्ति घोडा कौशल्यानें हांकण्यांत पटाईत असतो. शारीरिक वीरवृत्ति येथेंच संपते. मानसिक वीरवृत्ति क्रांतीमधील मुकुंदरावांच्या ठिकाणीं दिसते. तो निधड्या छातीचा वीर भरलेल्या मोटरीपुढें आडवा पडतो व मजुरांसाठीं प्राणार्पण करतो. नागानंद व वत्सला आपल्या ध्येयपूर्तीसाठीं आपली काया अग्नींत होमून घ्यावयास तयार असतात. अशा रीतीनें वीरवृत्तीचीं उदाहरणें मधून मधून त्यांच्या कादंबऱ्यांतून नजरेसमोर येतात.

हास्यविनोदाबद्दल फारसें लिहिण्यासारखें आढळत नाहीं. विनोद हा त्यांच्या लिखाणाचा आत्मा नव्हे. कादंबऱ्यांच्या चोवीसशें पृष्ठांत एकदांही खळखळून हंसूं आल्याचें आढळत नाहीं. सानेगुरुजी हे गंभीर स्वभावाचे असल्यानें विनोद त्यांच्या वृत्तीला मानवत नसेल. सानेगुरुजींच्या सर्व कथांतून करुणरसालाच प्राधान्य दिलें गेलें आहे, हें निश्चित.

त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या वाचून झाल्यावर त्यांनीं निर्माण केलेल्या पात्रांबद्दल एकत्र विचार केला तर खालील गोष्टी सरळपणें नजरेस पडतात.

त्यांचीं कांहीं पात्रें तोंडवळ्यानें, विचारानें व कृतीनें एकसारखीं दिसतात. त्याबद्दल साने 'आस्तिक'च्या प्रस्तावनेंत लिहितात: " पुस्तकांचीं नांवे निराळीं; आंतील पात्रांचीं नांवे निराळीं. थोडेफार प्रसंग निराळे, परंतु विचार तेच. भावना त्याच. मी निराळें देणार तरी काय ?"

गुरुजींनीं आत्मसदृश अशीं जीं पात्रें निर्माण केलीं आहेत, तीं एकमेकां-सारखीं आहेत. दयाराम भारती, मनोहर, मुकुंदराव, स्वामी व आस्तिक ऋषि हीं पात्रें पहा. गुरुजींना व्यवहारी जगांत जें करतां येत नाही तें तीं कादंबरीच्या विश्वांत करून दाखवितात. 'धडपडणारीं मुलें' ह्या कथेच्या प्रस्तावनेंत ते लिहितात: " माझ्यासारख्या दुबळ्या कृतीच्या माणसाच्या मनांत खूप खळबळ असते. परंतु सर्वांना कृतींत आणण्याचें धैर्य नसतें." याचा अर्थ असा कीं, अतृप्त आशा, इच्छा यांची पूर्ति ह्या पात्राकरवीं पुण्या केलेल्या असतात. दयाराम भारती, मनोहर, मुकुंदराव व स्वामी हीं प्रचार करणारीं पात्रें सदैव हिंडत असतात. यांना ऊन बाधत नाहीं. पाऊस त्रास देत नाहीं. यांचें खाण्यापिण्यांत लक्ष नाहीं. सानेगुरुजींच्या ध्येयानें मानवाचीं रूपें घेतलेल्या त्या साऱ्या मूर्ति आहेत. त्यामुळें हीं पात्रें आदर्श, उत्कट, भावनाप्रधान, त्यागी व सर्वगुणसंपन्न अशीं बनलेलीं आहेत.

'गोड शेवट' मधील दयाराम भारती ही एक आकर्षक शक्ति आहे. ते नेथें जेथें जातील तेथें तेथें लोकांना आकर्षून घेतील व आपणासारिखें तात्काळ करतील. जगन्नाथ व गुणा तर त्यांचे भक्तच बनलेले आहेत. ध्येयनिष्ठ दयाराम भारतींचें मन हिंदुस्थानचा शतद्वारांनीं होणारा अधःपात पाहून तळमळतें. त्यांनीं आपला देह शेतकरी व मजूर यांच्या सुखासाठीं झिजविला. अन्यायाचा प्रतिकार केला व करविला. सर्वत्र क्रांति घडवून आणावी या मताचे ते एक वंदनीय पुरुष होत. त्यांचें मन शुद्ध विचारांनीं भरलेलें असून त्यांची वाणी मधुर आहे. दयाराम भारतींचें शब्दचित्र रेखाटतांना महात्मा गांधी तर सानेगुरुजींच्या दृष्टीसमोर नसतील ना ?

'धडपणारीं मुलें' यांतील स्वामींच्या शब्दचित्राकडे पाहिलें म्हणजे खुद्द सान्यांचीच पदोपदीं आठवण होते. स्वामींनीं देशासाठीं सर्व सुखांचा त्याग केलेला असून अक्षरशः संन्यास घेतलेला आहे. ते भटकत भटकत गोपाळ-

रावांच्या अंमळनेर येथील आश्रमांत येतात व तेथेंच आग्रह झाल्यावरून स्थिर होतात. आश्रमांतील मुलांच्या चादरी धुतात, कंदील साफ करतात. आश्रमांतील मुलांसाठीं रोज सकाळीं उठून एक हस्तलिखित दैनिक लिहून काढतात. एकदां दोन तीन दिवसांत दोनशें छापील पृष्ठें होतील एवढा मजकूर त्यांनीं लिहून काढला. लिखाणाचें नांवही 'गोड गोष्टी' असेंच दिलें. एकदां ते आजारी पडले असतां आश्रमांतील मुलें त्यांची सुश्रुषा करीत होती व ते गादीवर आरामांत पडले होते. त्या वेळीं त्यांना गरीब, अनाथ जनतेची आठवण होऊन त्यांना रडूं कोसळलें. विवेकानंदांना देखील अमेरिकेंतील मऊ मऊ पलंग असेच रुतले होते. स्वामी एके ठिकाणीं म्हणतात, "मला मुलांची आई होऊं दे." साने गुरुजींचें चरित्र डोळ्यांपुढें ठेविल्यावर साने व या कथेंतील स्वामी हे एकच नव्हेत काय ?

'क्रांति'मधील मुकुंदराव हें पात्र देखील गुरुजींची प्रतिकृतिच आहे असें वाटतें. मुकुंदराव प्रथम आदर्श शिक्षक म्हणून गाजतात. ते विद्यार्थि-प्रिय असून त्यांचें वाचन विस्तृत असतें. त्यांची राहणी साधी असून विचारसरणी उच्च आहे. त्यांना खादी व श्रमजीवि लोकांवरून फार प्रेम आहे. त्यांनीं शिक्षकाची नोकरी सुटल्यावर उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास करून स्वतःच्या ज्ञानांत भर घातली. ते विश्वभारतींत राहिले; निरनिराळ्या कामगार-संघटनांना त्यांनीं भेट दिली. नंतर महाराष्ट्रांत येऊन मजुरांच्या उन्नतीप्रित्यर्थ त्यांनीं अहोरात्र श्रम केले. मीनीवर प्रेम असूनहि तें प्रेम आपल्या कार्याच्या आड येऊं नये म्हणून त्यांनीं मरणवटक्रेपर्यंत तें व्यक्त केलें नाहीं ! ते मोटरींतून तर प्रवास करीत नसतच, परंतु गाडीवान बैलाला मारतात म्हणून बैलगाडीचा प्रवासहि ते टाळीत. त्यांचा संचार पायींच असे. त्यांनीं महाराष्ट्रीय संस्कृति बंगालला उत्तम तऱ्हेनें समजावून दिली. त्यांना समाजांत क्रांति हवी आहे. श्रमणाऱ्यांचे हक्क प्रस्थापित व्हावेत ही त्यांची मनीषा आहे. मुलांना त्यांनीं उपदेश केला: "सुखाचे संसार सोडून गरिबांत मिसळा. शिकून हमाल व्हावा. अन् मजूर बना. क्रांति करा."

ह्या तीनहि पात्रांचें वर्णन एकत्र वाचलें म्हणजे गुरुजींच्या चरित्राची, त्यांच्या आचारविचारांची बरीचशी ओळख होते. या पात्रांपुढें त्या त्या

कादंबऱ्यांतील नायक फिके पडतात. त्यांचीं आणखी अनेक पात्रें ध्येयदर्शी आहेत, त्यांच्याबद्दल आदर वाटतो व भीतीहि वाटते ! आस्तिक हा महान् पुरुष आर्य व नाग यांच्या एकीसाठीं प्राणपणानें झिजतो. तो ह्या तत्त्वाच्या मार्गें इतका लागलेला असतो कीं, त्याला जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणीं हेंच तत्त्व दिसतें. लहान बालकांबरोबर पाण्यांत भाकरीचा खेळ खेळतांना देखील तो हें तत्त्व विसरत नाहीं. दुसरें अतिमानुष पात्र म्हणजे वत्सला. ती नागानंदाबरोबर हर्षभरानें नाचते. ध्येयनिष्ठेसाठीं एका नागाबरोबर विवाह करते. आपला पोटचा मुलगा आजारी असतांना त्याला टाकून प्रचारकार्य करते. आर्य व नाग यांच्या एकीसाठीं होमकुंडांत उडी घेणारी ही स्त्री केवळ देवता वाटते. ती तुमच्या आमच्या घरांत वावरणारी स्त्री वाटत नाहीं. मानव हा सद्गुणदुर्गुणांचा पुतळा आहे. एकाद्यांत सद्गुण अधिक असतील, तर एकाद्यांत दुर्गुण अधिक असतील. वत्सलेंत दुर्गुण नाहींतच. आणि म्हणूनच ती अतिमानुष वाटते. ' रामदास ' व ' भाऊसाहेब ' आपल्या कुळांचीं गहाणखतें, प्रॉमिसरी नोटा जाळून टाकतात ! सामान्य व्यवहारांत हा आदर्शवाद कितपत शक्य आहे ?

याबरोबरच कांहीं मानवी पात्रांचीहि ओळख झाल्यावांचून राहत नाहीं. **गुणा** हा सच्छील आईबापांचा एकुलता एक सद्वर्तनी मुलगा असतो. त्याचें मित्रावर अपरंपार प्रेम असतें. तो सारंगी उत्तम वाजवितो व नादब्रह्मांत समाधि लावतो. आईबापांसाठीं वनवास भोगतो व कर्जापोटीं गेलेलें घर परत मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा वाळगतो. त्याचें आपल्या पत्नीवर अलोट प्रेम असतें; परंतु तिच्या प्रेमांत न गुरफटतां तो सर्व परीक्षा पास होतो. त्याला हलक्या कामाची लाज वाटत नाहीं. दयाराम भारतींचा शिष्य असल्यामुळें तो पुढें कर्तृत्ववान् निपजेल अशी आशा वाटते. **जगन्नाथ** मित्रासाठीं भावाला दूर लोटतो. खेडोपाडीं जाऊन दयानंद भारतीच्या आदेशानुसार जागृति करतो. मजुरांना चांगल्या तऱ्हेनें वागवितो. भिकाऱ्यांना उष्टें घालूं देत नाहीं. लग्नांत खादी वापरतो. तो दागिन्यांचा तिरस्कार करतो; कारण ती संपत्ति गरिबांना लुटून, पिळून मिळविलेली असते ना ! तो पत्नीच्या मोहांत न पडतां सद्धेतूनें, दक्षिण हिंदुस्थानांत आईबापांच्या इच्छेविरुद्ध जातो. येथपर्यंत तो होतकरू वाटतो. पुढें कावेरीच्या मोहांत

सांपडून तो उल्लू बनतो व आईबाप व पत्नी ह्यांना तो विसरतो. भोगप्रधान प्रेमासाठी उच्च आचारविचारांची होळी करतो. त्याच्या हातून एकहि सत्कृत्य होत नाही. कावेरीच्या मरणानंतर त्याला पश्चात्ताप होतो व त्याची पत्नी इंदिरा त्याला उदार मनाने क्षमा करते. नागानंद हा साने गुरुजींच्या सर्व नायकांत उठून दिसणारा हा धीरगंभीर वीरनायक आहे. त्याला दुर्बलतेची चीड आहे. तो पट्टीचा पोहणारा आहे. शूर आहे. एकदां त्यानें भाल्यानें वाघ मारला. तो जातीनें नाग असूनहि आर्यांचा द्वेष करीत नाही. वत्सलेनें अनेकदां प्रेम सूचित करूनहि उल्लूपणानें तिच्या प्रेमपाशांत तो पडत नाही. 'प्रेमाची खातर' पटल्यानंतरच व सुश्रुता आजीनें सांगितल्यानंतरच वत्सलेशीं तो लग्न करतो. मुलांवर निरतिशय प्रेम असूनहि त्याला आजारी स्थितींत टाकून तो प्रचारकार्य करतो. त्याला अनेक कला येतात. शेती येते, टोपल्या विणतां येतात, वांसरी वाजवितां येते. तो आपल्या तत्त्वासाठीं देहाचा होम करावयास सिद्ध होतो.

इतर गौण पात्रे अगदींच सामान्य वाटतात. गुरुजींनीं त्यांचा उपयोग पार्श्वभूमीसारखा करून नायकांना उठाव दिला असता तर अधिक बरे झालें असतें. परंतु गुरुजींच्या कादंबऱ्यांत नायकांना तरी कोठें महत्त्व आहे ? महत्त्व आहे तें दयाराम भारती, स्वामी किंवा मुकुंदराव यांनाच. दुसरा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे सर्व पात्रांना संगीताची अपरंपार गोडी असलेली दिसते. जगन्नाथ, गुणा, रामदास, शांता, मुकुंदराव, भाऊराव इत्यादि बहुतेक पात्रे संगीत म्हटले कीं तल्लीन झालेलीं दिसतात. त्याशिवाय हलकीं सलकीं कामें करण्यांत त्यांना संकोच वाटत नाही. मोठमोठीं कामें करतां आलीं, तरी हलकीं कामें कोणीं करावयाचीं हा उदात्त विचार पात्रांतून गुरुजींनीं सांगितला आहे, असें दिसतें. त्यांना धोतर धुणें, भांडीं घांसणें, झाडणें, दळणें इत्यादि कामें करतांना कोणत्याहि प्रकारचा संकोच वाटत नाही. त्यांनीं अलीकडच्या तरुणांना 'हलक्या कामाचें उदात्तत्व' (Dignity of Labour) पटवून दिलें आहे. आजान्याची मोठ्या प्रेमळपणानें सुश्रूषा करणें यांतील सेवेचें तत्त्वहि त्या पात्रांनीं अंगीकारिलें असल्याचें श्याम, गुणा, जगन्नाथ, व इंदिरा ह्या पात्रांतून दिसतें.

हल्लींच्या कादंबऱ्यांतून रूढ असलेल्या परित्यक्ता स्त्रियांचे प्रश्न, प्रौढ कुमारिकांचे प्रश्न, वेश्यांचे किंवा त्यांच्या मुलींचे प्रश्न इत्यादि विषयांहून सान्यांच्या कादंबऱ्यांतील प्रश्न अधिक व्यापक स्वरूपाचे आहेत. तसे पाहिले तर हिंदवी स्वातंत्र्यांत अंतर्भूत असलेले प्रश्न म्हणजेच त्यांचा एकच एक व्यापक प्रश्न आहे असे म्हटले तरी चालेल. त्यांनीं निसर्गवर्णनां कादंबऱ्यांतील पाने भरलीं नाहीत. 'श्यामची आई' मधील यशोदा व श्याम एका देवाला जातात त्यावेळचे निसर्गवर्णन वगळल्यास कोठेहि परिणामकारक निसर्गवर्णने आढळत नाहीत. 'गोड शेवट'मध्ये जगन्नाथ दक्षिण हिंदुस्थानांत जातो. 'क्रांति'मध्ये रामदास बंगालमध्ये जातो. परंतु या कादंबऱ्यांतून एकाहि गांवाचे अगर स्थळाचे वर्णन सांपडत नाही. कोणतीहि निसर्गरम्य जागा डोळ्यांपुढे उभी राहत नाही. प्रा. फडके यांनीं 'दौलत' कादंबरींत लोणावळ्याचे हुबेहुब केलेले वर्णन किंवा तत्सम सुंदर निसर्गवर्णन सान्यांच्या कादंबऱ्यांतून नाहीत. त्याचप्रमाणे सूक्ष्म मनोविश्लेषणाचा कोठेच प्रयत्न केलेला दिसत नाही. त्यांना बरेचसे सांगावयाचेच असल्यामुळे संयमाचा अभाव दिसतो. लांबलचक प्रवचने व व्याख्याने त्यामुळेच वाचकांना अडवितात. कित्येक ठिकाणी पुनरुक्ति फार. उलट त्यांच्या कादंबऱ्या लघु आकारांत (Abridged) पुन्हां प्रकाशित केल्या तरी रसहानि होणार नाही. 'तीन मुले' यांत मधुरीच्या मुलाच्या आजाराचे इतके वर्णन आहे की त्याच्या प्रातर्विधीचे वर्णन करून सान्यांनीं औचित्यभंगहि पत्करला आहे. खरोखर संयम राखून ते वगळतां आले नसतें असें नाही. त्याप्रमाणे लेखकाने एकहि खलपुरुष निर्माण केलेला नाही. 'पुनर्जन्मांत' गोविंदराव कांहींसा त्या वळणावर जातो. पण तो प्रकृति दुष्ट नसल्याने निवळतो. स्वतः साने हे अतिशय सात्विक स्वभावाचे असल्याने खलपुरुषाच्या खलत्वाची पराकोटीची केलेली कल्पनाच त्यांना मानवत नसावी. ते 'सती'च्या प्रस्तावनेत लिहितात की, "मला खलपुरुषाची कल्पनाच करतां येत नाही." त्याचप्रमाणे त्यांच्या कादंबऱ्यांतून क्षुद्र व अमंगल विचार किंवा अश्लीलता आढळत नाही. ते वाचकांच्या किंवा प्रकाशकांच्या आहारीं न गेल्याने जें खपेल तें लिहावयाचे किंवा जें रुचेल तेंच लिहावयाचे असें त्यांनीं केले नाही. त्यांनीं हीन मनोवृत्तीला कधीहि गुदगुल्या केलेल्या नाहीत.

केवळ कथनाला महत्त्व दिल्याकारणाने तांत्रिक दृष्टीने सान्यांच्या कादंबऱ्यांतून बरेच दोष दिसून येतात. त्याचा थोडक्यांत विचार झालाच पाहिजे. एखादा कुशल स्थापत्यविशारद उत्तम घर बांधतांना प्रथम सर्व घराचा आकार अंतःचक्षूसमोर आणतो. नंतर कागदावर त्याचे प्रमाणबद्ध चित्र काढतो. नंतर घर बांधतो. प्रत्यक्ष घर बांधतांनाहि प्रत्येक वीट, प्रत्येक खिडकी, दार, कोनाडा, कपाट घराच्या सौंदर्यांत भर घालीत आहे ना, हे हे तो चौकस रीतीने बघतो. तोच दाखला ललितलेखनांतहि द्यावासा वाटतो. लेखकाने आपल्या ललितकृतीचे आपल्या मनार्शी स्थूल चित्र उभारून त्या चित्राच्या सौंदर्यांत भर घालतील व त्या चित्राला शोभतील असेच शब्द, संवाद, स्वभावपरिपोष इत्यादि ललितकथेचीं अंगे सजवावयास हवीं असतात. परंतु सान्यांच्या लिखाणांत सारीच रीत निराळी दिसते. कांहीं कादंबऱ्यांचा त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास लिहितां लिहितां विस्तार होत गेलेला आहे व अशा ह्या लिहिण्यानेच कांहीं कांहीं दोष निर्माण होणे अपरिहार्य झालेले आहे.

त्यांच्या कादंबऱ्यांतील कथेचा ओघ अखंड सुरू आहे असे वाटत नाही. ज्या ज्या ठिकाणी त्यांचीं पात्रे व्याख्याने देतात, त्या त्या ठिकाणी तेवढा भाग वगळून वाचल्यास रसहानि होईल असे वाटत नाही. हीं व्याख्याने उद्बोधक व विचारप्रवर्तक असलीं, तरी कलेच्या व तंत्राच्या दृष्टीने तीं कादंबरीचीं मनोहर उपांगे ठरत नाहीत. खरोखर कादंबरींतील एखादा जरी शब्द सुटला, तरी आनंदांत उणेपणा आला असे वाचकाला वाटले पाहिजे; परंतु तसे होत नाही. याच्याउलट कोठे कोठे, उदाहरणार्थ 'आस्तिक'मध्ये वत्सलेला मूल होतें तो भाग पाहिला तर एकाच पानांत लग्न, डोहाळे, मूल, चालणारे बालक, खोड्या करणारा मुलगा इतकाहि कथाभाग येऊन गेलेला आढळतो. त्याचप्रमाणे प्रवचनांच्या हिरीरीत कित्येक ठिकाणी विषयांतरेंहि झालेलीं आहेत. 'श्यामच्या आई'त आपण विषयांतर करीत आहोंत अशी श्यामला म्हणजेच पर्यायाने साने गुरुजींना जाणीव आहे असे दिसते; परंतु भावनेच्या भरांत त्याला आळा घालणे त्यांना जमत नाही. ते आळा घालीत नाहीत. 'श्यामची आई' व 'श्याम' खंड एक व दोन हीं खरोखर स्मृतिपुस्तके होत; परंतु श्री. लक्ष्मीबाई टिळक यांचे 'स्मृतिचित्रे' व दुसरे कै. वा. म.

जोशी यांचें ' स्मृतिलहरी ' या पुस्तकांतील कथनाची कलात्मक दृष्टि माझ्या मते जास्त आकर्षक वाटते. कारण त्यांत भरपूर विनोद असून विषयांतरें मात्र पूर्ण गाळलीं आहेत.

सानेगुरुजींच्या कादंबऱ्यांची सुरुवात बहुशः कधींहि आकर्षक अशी नसते. 'गोड शेवट' या कादंबरीची सुरुवात एरंडोलवर एक भारदस्त निबंध लिहून झालेली आहे. 'गोड शेवट' जर प्रा. फडक्यांसारख्या तंत्र-विशारदानें लिहिली असती, तर ' गुणा व इंदू यांची भेट ' या गोड प्रसंगानेंच तिची सुरुवात झाली असती ! 'पुनर्जन्मांत' गोविंदराव आनंदीचा हात धरतो, अशाच आकर्षक प्रसंगानें त्या लेखकानें सुरुवात केली असती व नंतर गोविंदराव व आनंदी यांची वाचकांना त्यानें ओळख करून दिली असती. त्यामुळे कथेंत जिज्ञासा निर्माण करून ती तशीच टिकविताहि आली असती. ' क्रांति 'मध्ये कथानायक रामदास याची ओळख दुसऱ्या प्रकरणांत होते, तर नायिकेची ओळख ६२ पृष्ठें उलटून गेल्यानंतर होते. पहिल्या प्रकरणात झंझावाताप्रमाणें येऊन एकदम अदृश्य झालेले संन्यासी मुकुंदरावच, हें कादंबरी सपतां सपतां लक्षांत येतें ! पहिल्या प्रकरणांत आलेली मीना जी एकदम दडी मारते, ती शेवटीं प्रकट होते ! कथानायक रामदास खरा, प्रण कथेचा प्राण मुकुंदरावच.

गुरुजींच्या कादंबऱ्या वाचल्यानंतर त्यांच्या गाढ्या विद्वत्तेची साक्ष पटते. त्यांनी खूप वाचलें असून खूप विचार केलेला आहे. त्यांनी रामायण, महा-भारत, उपनिषद्वाङ्मय इत्यादि सर्व ग्रंथांचा अभ्यास केलेला आहे. अगस्ति ऋषींच्या तोंडीं घातलेली भाषा ह्या विधानाची साक्ष देते. "असतो मा सद् गमय । तपसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्यो मा अमृत गमय ।" वसिष्ठ वरुणदेवास प्रार्थना करतांना म्हणतात, " आस्ते ज्यायान् कनीयस उपारे ।" पतंजलीच्या भाष्यांतला, " एकः शब्दःसम्यक् ज्ञातःस्वर्गे लोके कामकुक् भवति । " असा उल्लेख आहे. बुद्ध तत्त्वज्ञानाचें व बुद्धाच्या गोष्टींचेंहि त्यांनीं अध्ययन केलेलें आहे. तदनंतर आपल्या मराठीतील उपनिषदे म्हणून ज्यास म्हणतात त्या कहाण्याहि त्यांनीं अभ्यासिल्या आहेत. कहाण्याचा त्यांच्या लेखन शैलीवर स्पष्ट असा परिणाम झालेला दिसतो. त्यांचा तुकारामाचाहि व्यासंग चांगलाच आहे. कारण अनेक ठिकाणीं तुकारामाचे

अभंग समर्पकपणें आलेले आहेत. 'क्रांतीत' मुकुंदराव म्हणतात: " रात्रं-
दिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन," " सत्या असत्याही
मन केलें ग्वाही " इत्यादि. आधुनिक कालाकडे पाहिलें तर त्यांनीं रामकृष्ण
परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांचेहि विचार आत्मसात केलेले दिसतात
आणि तसे उल्लेखहि वारंवार येतात. बंगालमधील बंकिमचंद्र व रवींद्रनाथ
ठाकूर यांचाहि उल्लेख अनेकदां आलेला आहे. बंकिमचंद्राच्या 'साम्य'
पुस्तकाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं येतो, तर ठाकूरांच्या 'गीतांजली'चा
छाप त्यांच्या कादंबऱ्यांवर आहे. विनोबाजी भावे यांच्या गीताईचा उल्लेख
'श्याम,' 'श्यामची आई' यांत केलेला आहे. महात्मा गांधींच्या थोर आचार-
विचारांचा परिपाक तर त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांतून दिसून येतो. त्यांच्या
आश्रमाच्या कल्पना सर्व कादंबऱ्यांतून विस्तारानें विखुरलेल्या दिसतात.
श्यामच्या बालपणाच्या आठवणी व महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनीं लिहि-
लेल्या आठवणी तुलना करून पाहण्यासारख्या आहेत. पाश्चात्य विभूतींत
लेनिन व स्टॅलिन यांचें तत्त्वज्ञान त्यांनीं रोमरोमांत भिनवून घेतलें
आहे. 'क्रांति' कादंबरी या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहे. इंग्लंडमधील कित्येक
ग्रंथकार त्यांनीं अभ्यासिले आहेत. कित्येकांच्या पुस्तकांचीं भाषांतरें, वा
रूपांतरें त्यांनीं कादंबरीस्वरूपांत केलेलीं आहेत. त्यांचा विशेष असा कीं
त्यांनीं वाङ्मयचौर्य केलेलें नाहीं. थोर ग्रंथकारांचें ऋण मात्र वेळोवेळीं
मानलेलें आहे.

साने गुरुजींनीं आपल्या विद्वत्तेच्या जोरावर जुनीं रूपकें बुद्धीला पटतील
अशा तऱ्हेनें सोप्या व सरळ भाषेंत समजावून दिलीं आहेत.

त्यांनीं केलेलें नरकासुर, लिंगपूजा, दशावतार, दक्षिणेवरील तुळशीपत्र,
देवांची पानांनीं पूजा करणें, यांचें केलेलें स्पष्टीकरण वाचण्यामारखें आहे.
त्यांचा आणखी स्पष्टपणें दिसून येणारा विशष म्हणजे तं जातीळ तेथें प्रेम
करतात. सान्यांच्या मातेनें त्यांना प्रेमाचे बाळकडूच तसे पाजिलें आहे.
ते माणसांवर, पशूंवर, पक्ष्यांवर, सर्वांवर प्रेम करतात. खान्दशावर तर त्यांचें
अमर्याद प्रेम आणि तें प्रेम त्यांनीं 'गोड शेवट' मध्यें अमर करून ठेविलें
आहे. अंमळनेरला राहून त्यांनीं शेतकरी व मजूर यांची बलशाली संघटना

केली. हा त्यांच्या जीवितकार्याचा एक भाग होय. लोकांना सन्मार्ग दाखविणे, त्यांच्या भावना पवित्र करणे, त्यांना त्यागाचे शिक्षण देणे हे हि जीवितकार्याचे ध्येय त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रतीत झाल्यावांचून राहत नाही. त्यांच्या कादंबऱ्यांवरून पाहतां, त्यांना स्वतःला आपले जीवन अधिक निर्दोष व अधिक निर्मल व्हावे, असे वाटत असले पाहिजे.

गुरुजींनी कादंबरीवाङ्मय केवळ कलाविलासासाठी लिहिले नसून तत्त्व-प्रचारासाठी लिहिले आहे. देशाला आग लागली असतांना कला, आनंद, विनोद यांत सान्या राष्ट्राने रममाण व्हावे हे त्यांना मान्य नाही. ते मनाशी तत्त्व ठरवितात व त्याच्या विस्तारासाठी त्याच्याभोवतीं जसे जमेल तसे कथानक गुंफित जातात. केवळ कथेसाठी कथा, मनोरंजनासाठी कथा असे त्यांनी केले नाही. तत्त्वचिंतन हा त्यांच्या कादंबऱ्यांतील विशेष असे सांगतां येईल. 'आस्तिक'मध्ये वेळींअवेळीं नाग व आर्य यांच्याबद्दल चर्चा आलेली आहे. परीक्षिती नदीवर स्नानास जातो तेथेही तत्त्वचर्चा करतो. वत्सलेला डोहाळे होतात ते देखील आर्य व नाग यांच्या प्रेमाबद्दलच. आस्तिक ऋषि लहान बालकांबरोबर भाकरीचा खेळ खेळतात, तेथे देखील तत्त्वज्ञानच येते. परीक्षितीला आश्रम दाखवितांना देखील तत्त्वज्ञानच येते. थोडक्यांत, तत्त्वप्रतिपादनासाठी सान्यांनी कथानकास राबवून घेतले आहे. प्रचारकी कथा असे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप दिसते. सद्धर्माचा प्रचार, श्रमणाऱ्यांसाठी प्रचार, मातृप्रेमाचा प्रचारच सर्वत्र दिसतो. प्रचार-प्रवचने-गाणी ही त्यांच्या कथांची खूण होय.

साने गुरुजींनी गायिलेल्या शुद्ध व दिव्य प्रेमाच्या महतीचा थोडा विस्ताराने येथे विचार करणे प्रस्तुत ठरते. पुत्रप्रेमासाठी पिता आपली तत्त्वे व अहंकार सोडतांना दिसतो, हे बुधाच्या पित्याच्या उदाहरणावरून दिसते. पुत्रप्रेमासाठी माता अतुल त्याग करतांना 'श्यामच्या आई'त दाखविले आहे. पति व पत्नी हे नाते गुरुजींनी अत्यंत पवित्र मानले आहे. पतीच्या समाधानांत पत्नीचे समाधान असावे व पतीच्या मार्गांत पत्नीने अडथळा न आणतां शक्य तेवढी पतीला मदतच करावी असे त्यांना वाटते. इंदिरा लग्न लागतांच पतिमय होते, पतीचे विचार तिला आदरणीय वाटतात.

श्यामची आई व त्याचे वडील यांचेही उदाहरण असेच देतां येईल. विवाहानंतर पतिपत्नींना स्वतंत्र अस्तित्वच उरत नाही, दोघेहि एकमेकांत विलीन होतात, हा हिंदु संस्कृतीचा विशेष सान्यांनीं चांगल्या रीतीनें प्रतिपादिला आहे. त्यांनीं चर्चिलेल्या पतिपत्नी-प्रेमांत वैषयिकता नाही. नागानंद-वत्सला, कार्तिक-कृष्णी यांना तर प्रेमाचे चाळे करावयास वेळच नाही. परंतु भाऊसाहेब व आनंदी या जोडप्याच्या प्रेमांतहि वैषयिकता दिसत नाही. गब्बूशेट व सरला, रामभटजी व सरला यांच्या संवादांत विषयलौल्य मनावर ठसण्याऐवजीं त्यांच्याबद्दल घृणाच निर्माण होते. 'श्यामच्या आई'त तर दिव्य प्रेमाचा सर्वत्र वर्षाव आहे.

त्याग व सेवा हीं तत्त्वे गुरुजींनीं अनेक तऱ्हांनीं सजवून मांडिलीं आहेत. नागानंद-वत्सला, आस्तिक आदि मंडळी आर्य व नाग यांच्या एकीसाठीं वाटेल त्या त्यागास तयार होतात; देहदंड सोसतात व कायाहोम करावयास सिद्ध होतात. बुधा मधुरीसाठीं कमालीचा त्याग करतो. त्याचप्रमाणें मातृभूसाठीं सर्वस्वाचा त्याग व बलिदान करणारीं पात्रें तर अनंत वावरताना दिसतात. मातृभूची सेवा, मजुरांची सेवा, शेतकऱ्यांची सेवा यांच्याबद्दल तर अनेक ठिकाणीं प्रतिपादन केले आहे. सेवा करीत असतांना त्यांना उच्चनीच भेद माहित नाही. हरिजनांच्या वस्तींत मलमूत्र काढण्यांत देखील स्वामी कमीपणा मानीत नाहीत.

क्रांतीचा फार मोठा संदेश गुरुजींनीं दिला आहे. क्रांति म्हणजे मूल्यपरिवर्तन. शेतकरी व सावकार; मालक व मजूर; उच्चवर्णीय व दलित यांच्या संबंधांत क्रांति झाली पाहिजे. शेतकऱ्यांनीं कष्टानें पिकविलेली शेती, त्यांनीं कष्टानें काढलेलें पीक यांचा उपयोग प्रथम त्यांना सुखासमाधानानें करून घेतां आला पाहिजे. सावकार, श्रीमंत वा कारखानदार मजुरांच्या रक्तावर वाढतात, हा अन्याय नष्ट करणें म्हणजेच क्रांति; संपत्तीची समसमान वांटणी झाली पाहिजे; दुःख, अन्याय, यातना, विषमता यांच्याविरुद्ध बंड म्हणजेच क्रांति; आजची समाजपद्धति चुकीची आहे, तीच मूलतः बदलली पाहिजे. या सर्वांचें सार, या सर्वांचें मूलतत्त्व म्हणजेच त्यांच्यामते 'क्रांति.' त्यांच्या मते क्रांति ही नवीन राष्ट्रधर्मासाठीं करावी लागेल. लाखों कुटुंबांची

दैन्या दूर करावयाची असेल, तर सारी समाजरचना बदलावी लागेल. माणसाची किंमत वाढवावी लागेल. माणुसकीचा धर्म आणावा लागेल. खोटे धर्म तुडवावे लागतील. सारे दंभ जाळावे लागतील. ज्या दिवशीं जगांतील एकूण एक मनुष्याला पोटभर अन्न, अंगभर वस्त्र व राहावयास घर मिळून स्वाभिमानाने जगतां येईल तोच नवीन राष्ट्रधर्माचा उषःकाल होय. ह्या नवीन राष्ट्रधर्मात श्रमणाऱ्यांची शेती व मजुरांचे कारखाने होतील. भिन्न-जातीय व भिन्नधर्मीय लोक या भरतभूमध्ये एकमेकांस आपल्या संस्कृतीचे दान करून मोठ्या गुण्यागोविंदाने नांदतील. अनेक संस्कृतींचे ऐक्य होईल. बंगालची मुलगी व महाराष्ट्राचा मुलगा किंवा महाराष्ट्राची मुलगी व बंगालचा मुलगा यांचा विवाह होऊन संकुचित प्रांताभिमान नष्ट होईल व सर्वत्र माणुसकीचा उदोउदो होईल. श्रीमंतांनी मिळविलेला पैसा हा गरिबांचाच होय असे त्यांचे मत आहे. 'क्रांति' मधील मिनी जेव्हां एका श्रीमंताकडून दहा हजार रुपये आणते तेव्हां ती म्हणते, " श्रीमंतांचे हे पैसे गरिबांचेच होत. गरिबांनी ते खुशाल घ्यावे " दुसऱ्याच्या श्रमांवर जगण्याचा अगर धनदौलत करावयाचा त्यांच्या मते कोणासच अधिकार पोहोचत नाही. या तत्वाला अनुसरूनच त्यांचे शेतकऱ्यांवर व मजुरांवर अपरंपार असे प्रेम आहे व ते त्यांनी प्रत्येक कादंबरीत निःसंकोचपणे दिग्दर्शित केले आहे. हे प्रेम 'तीन मुलें,' 'गोड शेवट,' 'क्रांति,' 'पुनर्जन्म' ह्या कादंबऱ्यांतून विशेष तऱ्हेने दिसून येते. एके ठिकाणी मजूरमहिमा वर्णन करतांना ते लिहितात, " जगांत मजूर नसतील तर तुमची शेती कोण पिकवील ? तुम्हांस अन्न, वस्त्र, दूध, तूप कोठून मिळेल ? मजुरांचा घाम म्हणजे जगाचे जीवन. मजूर जगाची नाडी, जगाची फुफ्फुसे होत. त्यांना मान द्या. त्यांचा गौरव करा."

देशाची सेवा करावयास बाहेर पडणाऱ्या तरुणास साने सांगतात, "हिंदुस्थानभर प्रवास कर. निरनिराळे आश्रम पाहा. रामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्यांनी चालविलेल्या संस्था पाहा. गुरुकुले पाहा. ग्रामोद्योगाच्या संस्था पाहा. खादी केंद्रास भेट दे. कानपूर, कलकत्ता येथील मजूर संघटनांचा अभ्यास कर-बिहारमधील किसानसंघटना पाहा. शेतकऱ्यांच्या जीवनांत शीर. रोज जगन्नियंत्याची प्रार्थना कर. ध्येयवेडा हो. हातीं घेशील त्यांचे वेड लागू

दे. कारण ध्येयवेडीं माणसें दिव्यासारखीं असतात. तीं जातील तेथें प्रकाश देतात. एका दिव्यावर दुसरा दिवा लावावा, त्याप्रमाणें तीं माणसें दुसऱ्यांतही ध्येयवादित्व निर्माण करतात. तसा तूं हो. मग हवी ती देशहितकारक चळवळ हातीं घे. त्यांत यश ठेवलेलेंच आहे. ”

आधुनिक कादंबरीकारांत गुरुजींचें स्थान कोणतें याचा थोडक्यांत विचार करावयाचा म्हटल्यास कादंबरीकारांत तंत्रप्रधान व मंत्रप्रधान असे दोन गट करावे लागतात. पहिल्या गटांत फडके, खांडेकर, माडखोलकरादि कादंबरीकार येतील, तर दुसऱ्या गटांत कै. वा. म. जोशी, ना. ह. आपटे, कै. डॉ. केतकर, य. गो. जोशी इत्यादि कादंबरीकार येतील आपले विचार सरळ व सोप्या भाषेंत मांडून वाचकांच्या सदभिरुचीस आवाहन करून आपला प्रधान विषय कथानकाच्या द्वारां सांगावयाचा हा मंत्रप्रधान कादंबरीकारांचा कादंबरीलेखनाचा प्रधान हेतु. सानेगुरुजीही याच प्रकारांत सामावतील.

कै. वा. म. जोशी हे या विभागांत प्रामुख्याने विहार करतांना दिसतात. त्यांनीं अनेक सामाजिक प्रश्न कादंबरीद्वारां चर्चिते आहेत. त्यांचें लिखाणहि तर्कशुद्ध व बुद्धीला आवाहन करणारें, हृदयाला नाजुक अशा सात्विक गुदगुल्या करणारें व क्वचित् रडविणारेंहि आहे. श्री. ना. ह. आपटे यांच्या कादंबऱ्यांतून हास्य, करुण, वीरादि रसप्रकर्ष दिसूनहि तत्त्वचिकित्सा व मनोरंजन आहे. तळमळ तर आहेच आहे. कै. डॉ. केतकरांनीं तर समाजाचें शक्य तेवढें व्यापक स्वरूप दाखविलें आहे. त्यांनीं समाजाला धक्के दिले आहेत. त्यांनीं सुशिक्षितांना आपल्या नीति-अनीतिविषयक कल्पनांचा आणि भावनांचा फेरविचार करावयास लाविलें. श्री. य. गो. जोशी यांनीं कलेला गौणपणा देऊनच लिखाण केलेलें आहे. त्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे, कीं; “ ‘ग्यानबा तुकाराम. ’ यांत कला कोठें आहे ? पण तें कानाला गोड लागतेंच ना ? त्यांत लोक रंगतात ना ? ” जोशीबुवांच्या लिखाणांत विनोद, बालबोध भाषा व हिंदु संस्कृतीच्या सुरम्य चित्राचें दर्शन होतें.

वरील लेखकांत व साने यांच्यांत कादंबरीलेखनाच्या एकंदर तंत्राबद्दल साम्य असलें, ते मंत्रांकडेच केवळ लक्ष पुरवीत असले, तरी सान्यांनीं प्रति-

पादिलेले विषय या सर्वांहून पुष्कळच भिन्न आहेत. सान्यांचे सर्वच विषय ह्यांनीं हाताळले आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. सान्यांचें क्षेत्र जास्त व्यापक आहे. गुरुजींनीं शेतकरी, मजूर व इतर गरीब जनता यांच्या जीवनांत स्वतः शिरून, त्यांचे अनुभव स्वतः आत्मसात् करून ते कादंबऱ्यांतून मांडले आहेत. त्या अनुभवांना ध्येयात्मकतेची जोड दिल्यानें ते विशेष खुलून दिसतात. आपटे, जोशी किंवा केतकर हे मध्यमवर्गाचे कादंबरीकार आहेत, तर साने 'तेल्यातांबोळ्यांचे,' सान्या जनताजनार्दनाचे कादंबरीकार आहेत. या त्यांच्या वैशिष्ट्यामुळेच ते प्रचारप्रधान कादंबरीकारांत श्रेष्ठ ठरतात. समाजातील हीन, दीन लोकांच्या दुःखाला त्यांनीं वाचा फोडिली. त्यांत राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण हे विषय आले नाहीत तर तें वाङ्मय सान्यांचें कसें? पुनर्विवाह, परित्यक्ता, प्रौढ, कुमारी, यशवंती विवाह ह्या विषयांपेक्षां त्यांचे विषय व्यापक स्वरूपाचे आहेत. पारतंत्र्यांत पडलेल्या भरतभूचें दीनवाणें चित्र सर्वोसमोर उभें करून दगडालाहि पाझर फोडील अशा वाक्सामर्थ्यानें त्यांनीं सर्वांचीं हृदये हलविलीं. ज्या समाजाचीं चित्रें त्यांनीं चितारलीं आहेत तोच समाज मोठा आहे. अफाट आहे तो समाज. त्यांच्या सुखदुःखाचीं चित्रें रेखाहून जागृति करणाऱ्या ह्या लेखकाला बहुजनसमाजाचा लेखक असें म्हटलें तर काय हरकत आहे? साने बहुजनसमाजाचे आहेत, बहुजनसमाजाचेच लेखक आहेत.

त्यांच्या कथासंभाराकडे साकल्यानें पाहिलें म्हणजे पुनः पुन्हां म्हणावेंसें वाटतें कीं ते 'राष्ट्रीय कीर्तनकार' आहेत. कीर्तनकार प्रथम पूर्व रंगांत एखाद्या संताचा अभंग घेतो व त्यावरून परमेश्वराच्या गुणांचें गान करतो, संसाराची विफलता दाखवितो व नंतर उत्तररंगांत एखादें आख्यान लावतो. त्या आख्यानांतहि संधि सांपडेल तेथें पूर्वरंगांतील तत्वांचें स्पष्टीकरणच करतो. आख्यान करमणुकीसाठीं असलें, तरी करमणूक हें कांहीं कीर्तनकाराचें ध्येय नव्हे. लोकजागृति हें त्याचें ध्येय असतें.

सानेगुरुजी यांचें अगदीं असेंच आहे. ते जें कांहीं कथन करतात, त्यामागील हेतु लोकजागृति हाच असतो. त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून वारंवार श्रीमंत, गरीब, शेतकरी-सावकार, मजूर-मालक, उच्च-नीच इत्यादि

झंझांची चर्चा केली आहे. संधि सांपडेल तेथे ते शेतकऱ्यांच्या हलाखीबद्दल, मजुरांच्या दैन्याबद्दल प्रवचनें देत असतांना दिसतात. कीर्तनकार मधून मधून ज्याप्रमाणे गाणी म्हणत असतो, त्याप्रमाणे सान्यांच्या कादंबऱ्यांतूनहि गाणी पेरलेली आहेत. तीं गाणी अर्थात् राष्ट्रप्रेमाने ओथंबलेलीं असतात. आणि म्हणूनच माझ्या मते सानेगुरुजी हे आपले सद्विचार मातृभूच्या उद्धारार्थ प्रामाणिकपणे व कळकळीने महाराष्ट्र-वाचकांसमोर मांडणारे एक "राष्ट्रीय कीर्तनकार" होत.

साने गुरुजींचीं नाटके

: लेखक :

बाबूराव तरटे, एम्. ए., बी. टी.

साने गुरुजींचीं नाटके

नाटककार म्हणून सानेगुरुजी महाराष्ट्राला माहित नाहीत. ते नाटककार म्हणून गाजलेले नाहीत. लहान मुलांचे सोबती, तरुणांचे पुढारी, मजुरांचे व राष्ट्रीय सभेचे कळकळीचे कार्यकर्ते, एक निष्ठावंत व आदर्श हळवे सैनिक या विविध बैठकींवरून गुरुजींच्या लेखणीचा संचार महाराष्ट्रांतून होत आहे. ते नाटककार म्हणून गाजले गेल्याएवजीं वाचले गेले आहेत मात्र भरपूर ! त्यांच्या तीन नाटकांपैकी 'तें आपलें घर' या पुस्तकाची तर दुसरी आवृत्तीहि संपत आली असावी. 'अस्पृश्योद्धार' हे त्यांचें छोटें नाटक आज असेंच दुर्मिळ होऊन बसलें आहे. मॉरिस मॅटलिक याच्या 'निळा पक्षी' या अनुवादित नाटकाचेंहि पुनर्मुद्रण झालें आहे.

'तें आपलें घर' ही छोटी नाटिका हरिजनांच्या, अंमळनेर येथें ते स्वतः कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध करित असलेल्या 'काँग्रेस' पत्राच्या व अंमळनेर येथील प्रकाशमण्डळाच्या मदतीसाठी अंमळनेरच्या आणि इतर अनेक ठिकाणच्या विद्यार्थ्यांनी मिळून चारपांचदां केली होती, एवढेंच. गांवोगांव आपली बैठक मांडून नाटकांचे शेंकडोंवारी प्रयोग करणाऱ्या नाटक मंडळांनी गुरुजींचीं नाटके अजून करून दाखविलीं नाहीत आणि या एवढ्याच अर्थानें हें नम्रपणें सुचवावेंसें वाटतें कीं, सानेगुरुजी हे गाजलेले नाटककार नाहीत. परंतु त्यांची प्रभा महाराष्ट्रांतच काय, परंतु साऱ्या भरतखंडांत आज

पसरली आहे. खरोखर ते आपल्या त्यागाने तळपत आहेत, आपल्या सोज्ज्वल व निरहंकारी लेखणीने एक फार मोठे राष्ट्रकार्य ते आज करीत आहेत. नव्या पिढीला व यापुढे होऊं घातलेल्या पिढीला ते स्वाभिमानाचे राष्ट्रीय वेदपाठ देत आहेत. अशा या विराट कार्यात त्यांनी नाटकासारख्या लोकप्रिय वाङ्मयप्रकाराचा अजूनपर्यंत वैपुल्याने अवलंब कां केला नाही, याबद्दल पुनः पुनः आश्चर्य वाटते. अर्थात् कलावानाने असें कां केले नाही, अगर तसें कां केले नाही हें म्हणणे कांहीं सीमेपर्यंत योग्य नाही. सूर्याचा प्रकाश सर्वत्र पोहोचतो, तद्वत् कलावानहि उघड्या डोळ्यांनी सामाजिक, राजकीय व धार्मिक प्रश्नांकडे पाहत असतो व त्याचेच चित्रण तो आपल्या वाङ्मयांत सहानुभूतीने करीत असतो. सानेगुरुजी हे सर्व करतात; परंतु त्यांनी हाताळलेल्या विविध वाङ्मयप्रकारांत नाटकाला आतांपर्यंत तरी गौण स्थान मिळाले आहे, हें खरें. बालकाशीं हितगुज करणे, त्यांना स्वाभिमानाची शिकवण देतांना अनंत गोड गोष्टींचा मेवा आपल्या पुढ्यांतून काढून त्यांच्यापुढे वाढणे, राष्ट्रदीपक थोर थोर पुरुषांचीं चरित्रे गोष्टीरूपाने रसाळ व हळव्या भाषेत सांगणे, आयात्रहिणींचीं गोड गाणीं एकत्रित करून तीं घरोघर जात्यावर पोहोचतीं करणे; त्याचप्रमाणे आपल्या धर्मात जें जें उदात्त, उच्च नि भव्य असेल, त्याची पूजा करून तें आपल्या लाडक्यांना देणे किंवा परद्वीपस्थांचे भव्य व उदात्त विचार मातृभूमींत मायबोलींत आणून सोडणे ही महत्त्वाची कामगिरी करीत असतांना त्यांनीं लघुकथा, कादंबरी, काव्य, दीर्घकथा, कहाण्या अगर चरित्र इत्यादि वाङ्मयप्रकारांचा जितका भरपूर उपयोग करून घेतलेला दिसतो, तितका नाटकांचा नाही.

तसें पाहिलें तर 'नाटक' हा ललित वाङ्मयांत अत्यंत महत्त्वाचा प्रकार आहे. हजारों लोकांच्या अंतःकरणाची पकड एकदम व एकाच वेळीं घेण्याची ताकद एकट्या नाटकांतच आहे. लघुकथा काय किंवा कादंबरी काय, ही एकाच वेळीं एकालाच वाचतां येते. तसें नाटकाचें नाही. बहुजनसमाजाचें चित्र बहुजनसमाजापुढे एकाच वेळीं दृश्य व श्राव्य होणें हें अत्यंत महत्त्वाचें कार्य नव्हे काय ? तें कार्य नाटक करीत असतें. कादंबरी किंवा लघुकथा यांचें वाचन एकालाच जमतें. त्यांचें बहुजनसमाजाकरितां वाचन झालें, तर

योग्य रसोत्पत्ति होणे अशक्य. शिवाय दृश्य होण्याची कला तर कादंबरी व लघुकथा यांत पूर्णपणे अशक्य. ते सारे गुण नाट्यप्रकारालाच मिळतात. परंतु असल्या बहुजनसमाजाला आवाहन करणाऱ्या वाङ्मयप्रकाराचा गुरुजींनी वैपुल्याने उपयोग केलेला नाही.

याची कारणे अनंत असू शकतील. एक म्हणजे त्यांचे अस्थिर स्थान. त्यांना मामान्यतः भारताची व विशेषतः महाराष्ट्राची सेवा करावयाची असल्यामुळे एकादें नाटक लिहून मग त्याचा प्रयोग घडवून आणण्यासाठी त्याच नाटकाची सेवा करावयास वेळ कुठला मिळणार ? त्यापेक्षा एखादी कथा, कादंबरी किंवा एखादे चरित्र लिहून मोकळे होणे बरे. शिवाय नाटकाची अवधाने फार. तें जीवनाचे चित्र म्हटलें तरी तें चित्र जनतेसमोर उभें करावयाचे म्हटलें म्हणजे पुष्कळ नाटक करावें लागतें ! नाटक हें जीवनाचे प्रतिबिंब म्हटलें तरी तें जनतेला दिसावें म्हणून मोठी मायानगरी उभारावी लागते ! तें सत्यचित्रण म्हटलें तरी पडदे, दिवे, रंग, पात्रे, साज, अलंकार यांकडे बारीकसारीक लक्ष देऊन एक मोठा आभास उभा करावा लागतो ! एवढा उद्योग करावयाला किंवा करवून घ्यावयाला त्यांना वेळ आहे कोठें ? इतकी शांतता आहे कोठें ? इतकें स्थैर्य आहे कोठें ? जेथें जमेल तेथें, जो कागद असेल तो, जी लेखणी असेल ती या सामुग्रीवर व मुळांतल्या अपरंपार भांडवलावर ते स्वतःला जें कांहीं सांगावयाचे असेल तें सांगून मोकळे होतात.

सानेगुरुजींनी लिहिलेल्या साहित्यातील प्रत्येक वाक्यांत त्यांना कांहीं तरी सांगावयाचे असतें. त्यांची सारीच नाटके हेतुप्रधान आहेत. 'कलेकरतांच कला' हें तत्त्व त्यांना अमान्य आहे. कांहीं तरी सांगावयाचे असल्याशिवाय लेखकानें आपली लेखणी झिजवूं नये असें त्यांचें प्रांजल मत आहे. समाजातील जो महापुरुष आहे, त्याच्या ध्येयापाठोपाठ लेखकांनीं गेलें पाहिजे. लेखक हा राष्ट्राचा, समाजाचा सेवक बनला पाहिजे. एकांडी शिलेदारी त्यांना अमान्य आहे. त्यानें स्वाभिमानाची पूजा करावयास हवी, गुलाम विषयलंपटाची नव्हे. त्यांच्या मतें, समाजातील महापुरुषानें हरिजनसेवेचें ध्येय राष्ट्रासमोर ठेविलें, तर थोर कलावंतांनीं तें आपलेंसें करून घेतलें पाहिजे.

तींच गीतें कवींनीं गायिलीं पाहिजेत. त्याच कथा, कादंबऱ्या अगर लेख लेखकांनीं लिहिले पाहिजेत. त्याच जीवनाचीं चित्रे नाटिकांनीं रंगविलीं पाहिजेत. साऱ्या जनतेच्या अंतःकर्णांत त्याच उदार भावना लेखकानें जागृत केल्या पाहिजेत. हें महान् कार्य जर लेखकांनीं करावयाचें नाहीं, तर करावयाचें काय ? राष्ट्र त्यांनीं उठवावयाचें नाहीं तर मग कोणी ? जागृति त्यांनीं करावयाची नाहीं तर मग कोणी ? स्वातंत्र्याचे व समतेचे पाठ त्यांनीं शिकवावयाचे नाहींत, तर मग कोणी ? लेखकांनीं हें काम टिकून केवळ कलाविलासापायीं बहुत लिहून ठेवून त्या लिखाणानें जर स्वाभिमानाऐवजीं दास्य, स्वऱ्या सुखाऐवजीं कामुकता वाढेल व जनता स्वातंत्र्यविन्मुख होईल, तर तें लिखाण काय कामाचें ? राष्ट्राच्या गरजेला नाटकांनीं 'ओ' दिली पाहिजे. गुरुजींच्या 'तें आपलें घर' व 'अस्पृश्योद्धार' या दोनहि नाट्य-सुमनांत आपणांस त्यांचें हें तत्त्वज्ञान मुळाशीं दिसून येतें. हरिजनांच्या जीवनाचें विदारक चित्र 'अस्पृश्योद्धार' ह्या त्यांच्या छोटेखानी नाटिकेंत दिसतें. आपल्या उजव्या हातानें डाव्या हाताला दलित करावें हा प्रसंगच शोककारक. परंतु अशी दुःस्थिति आज भारतांत आहे. यान्चकरितां गुरुजींचे प्राण तळमळत असलेले दिसतात.

'तें आपलें घर' या नाटिकेंत वरील विचार अधिक प्रकर्षानें रंगविलेला दिसतो. हरिजनांचा उद्धार करणें हा एक सामाजिक तसाच राष्ट्रीय प्रश्न आहे. चाळीस कोटींतील आठ कोटी समाज दलित म्हणून राहावा हा एक जुलूम आहे. आजच्या समतेच्या काळांत अस्पृश्यता हा हिंदुसमाजाला एक कलंक आहे. एक डाग आहे हा. तो डाग धुऊन काढणें व अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जमातींना माणुसकीचे साधे हक्क देणें हें प्रत्येक हिंदुमात्राचें कर्तव्य ठरतें. हें एक राष्ट्रीय कार्य असल्याकारणानेंच काँग्रेसच्या कार्यक्रमांत ह्या समाजसुधारणेचा महात्मा गांधींनीं अंतर्भाव केलेला आहे. आपला देश एकीच्या अभावीं प्रगति करूं शकत नाहीं, स्वतंत्र होऊं शकत नाहीं. स्पृश्य बांधव ज्या देवाचें दर्शन घेतात, त्याच देवावर श्रद्धा कायम ठेवून हरिजन बांधव हिंदु धर्मांत टिकून राहिले, ह्याबद्दल त्यांचें ऋणी होऊन उलट त्यांना उच्च स्थान दिलें पाहिजे. गुरुजींच्या मतें, नवधर्मांत स्पृश्यास्पृश्य

सारे एकत्र येतील, हिंदुमुसलमान प्रेमानें नाचतील व अशा रीतीनें एकीचें मंगल वातावरण निर्माण करून आपल्या भारतमातेचे पारतंत्र्यांतील दुःखाश्रु पुसून टाकतील. हरिजनांना माझ्या हवेच्या नकोत, तर त्यांना साध्या, स्वतंत्र व ज्यांत सुखानें राहतां येतील अशा झोंपड्या पाहिजेत. त्यांना त्यांच्या मालकी हक्काचें शेत पाहिजे. स्वाभिमानानें श्रम करून राहतां येण्यासारखें सुरक्षित जीवन हवें आहे. श्रमणाऱ्यांचा हक्क आर्थां, श्रमणारा सर्वांत पवित्र. जगांत एकच वस्तु पवित्र आहे व ती म्हणजे श्रमणाऱ्यांच्या कपाळावरील घाम. गंगागोदांचें पावित्र्य त्यांत आहे. सारे शंकराचार्य त्या घामाच्या स्पर्शानें पवित्र होतील. सारे गादीवाले महाराज त्या घामाच्या स्पर्शानें उद्धरून जातील. शेंकडों शेटजी भटजी आणि पांढरपेशे त्या पवित्र घर्मत्रिंदूंच्या स्पर्शानें मोक्षाचे अधिकारी होतील. झपाट्यानें बदलणाऱ्या काळाची आशा हीच कीं, श्रमणाऱ्याला मान व वैभव लवकरच प्राप्त व्हावें. समतेचें व संघटनेचें गोड फळ म्हणजे स्वराज्य. त्यांत कोणी श्रीमंत नाहीं, कोणी गरीब नाहीं, कोणी स्पृश्य नाहीं, कोणी अस्पृश्य नाहीं. महारमांगांत जाणें, वावरणें म्हणजे माणसांत वावरणें होय. कोपायमान होणें हेंच अस्पृश्यतेचें लक्षण. परंतु जोंपयेंत माणूस माणसाला दूर लोटीत आहे, तोंपयेंत कोठलें स्वराज्य ? स्वराज्यांत हरिजनांना स्पृश्यलोक असेच वागविणार असतील, तर तें स्वराज्य काय किंमतीचें ? ज्या हरिजनांना स्पृश्य समाज दूर लोटतो आहे, तेच अत्यंत उच्च आहेत. भंग्याचें अत्यंत महत्त्वाचें काम करणारा मनुष्य साऱ्या समाजावर केवढे उपकार करीत असतो ! साऱ्या समाजाची तो आई. त्याचा स्पर्श म्हणजे पवित्र स्पर्श.

या कार्यांत रूढ धर्माच्या अभिमानी सनातन्यांचा कसून विरोध दिसून आल्याशिवाय राहत नाहीं. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रादि चातुर्वर्ण्यव्यवस्था जी अनादिकालापासून प्रस्थापित झाली आहे, ती जणुं कांहीं विधिलिखितच होय, अशा समजुतीनें वागण्याची सनातनी लोकांची पद्धति असते. सनातन्यांचा तो धर्म राहिला नसून स्वभावधर्म झालेला आपण पाहतों.

‘तें आपलें घर’ या नाटिकेंत समाजसुधारणेचें राष्ट्रीय कार्य करणारा ‘राजा’ दिसतो, तर सनातन्यांचें हिडिस रूप घेतलेले ‘दिनकरराव’ आढळतात.

‘शंकरराव’ हें पात्र सारासार विचारानें वागणाऱ्या सोज्वळ समाजाचें प्रतीक असलें, तर राजाचे वडील गणपतराव हे नवधर्माचें व्रत धडाडीनें अंगीकारणारे वृद्ध गृहस्थ आहेत. त्यांच्या मतें, नामधारी सनातन्यांनींच धर्म धुळीला नेला आहे. धर्म म्हणजे सत्य व न्याय. धर्म म्हणजे दुसऱ्याचें दुःख दूर करण्यासाठीं तुरुंगांत जाणें, मरणें. धर्म म्हणजे दंभ नव्हे. थोर सनातन धर्माचीं खांडोळीं करणारे विपारी खलपुरुष म्हणजे सनातनीच होत. त्यांनीं महान् तेजस्वी संतांचे छळ केले, गीता-भागवताचा खरा आत्मा त्यांनींच जाळून टाकला. ते मानव नसून दानव होत, धर्मरक्षक नसून भक्षक होत; उपनिषदांचे पूजक नसून भंजक होत. अवलांवर अत्याचार करणाऱ्या, अगर गरिबांच्या मुंड्या सुरगळणाऱ्या लोकांना सनातन धर्माच्या गप्पा मारतांना पाहिल्यावर तळपायाची आग मस्तकाला जाणार नाहीं तर तो माणूसच नव्हे. नव्या धर्माची मुहूर्तमेढ रोंवावयाची म्हणजे छळास व निंदेस तयार असावयास हवें असतें. गणपतराव, राजा, रामा यांनींहि असाच छळ सहन केला.

आजारी गणपतरावांचा देशभक्त मुलगा राजा आपला धाकटा भाऊ रामा यास वडिलांच्या सेवेस ठेवून १९३० सालच्या चळवळींत तुरुंगांत जातो. रामजी महाराचें शेत त्याला परत देऊन, त्याच्याशीं माणुसकीनें व सलोख्यानें वागण्याचें पाप ह्या पितापुत्रांनीं केलें (!) म्हणून दिनकररावांच्या-ह्या नरराक्षसाच्या-सनातनी धर्माला म्हणे आग लागते ! तो हरएक प्रयत्नानें राजाच्या पश्चात् गणपतरावाला घराबाहेर काढतो, वाळींत टाकतो व देशोधडीस लावतो. राजाचे एक डॉक्टर मित्र असतात. त्यांच्याकडे गणपतराव व रामा जातात. मध्यंतरीं राजाची सुटका होते. त्याचें व्याख्यान त्याच्याच खेड्यांत होतें व दिनकरराव सूडबुद्धीनें राजावर दगडांचा मारा करून त्यास घायाळ करतो. डॉक्टर, गणपतराव व रामा येतात. गोपाळ ह्या एका तुरुंगांतील मित्राच्या भेटीनें राजा शुद्धीवर येतो. दिनकररावाला निसर्ग प्रायश्चित देतो-त्याच्या अंगाची मंत्राजीतुंमंत्राजीसारखी लाही लाही होते. राजानें त्यांना क्षमा केल्यावर त्यांचा हृदयपालट होतो. ते उत्कृष्ट कार्यकर्ते होतात व राजानेंच चालविलेल्या ‘सेवाधाम’ ह्या संस्थेंत त्यांच

खेड्यांत श्रमजीवि अस्पृश्यांचा उद्धार करण्याकरितां मोठ्या आनंदानें सामील होतात.

गणपतरावांना स्वतःचें घर नसतें व राजाच्या देशभक्तीच्या व्यवसायानें तें करणें त्यांना अशक्य झालेलें असतें. ते मनांतल्या मनांत केवढाल्या आशा खेळवीत होते ! लहानसें घर, छोटीशी बाग, गाय-वासरूं, राजाचें लग्न झालेलें आहे, घरांत सून नांदते आहे, बाळ रांगतें आहे, अशीं स्वप्नें ते रंगवीत होते. त्यांच्या साऱ्या आशा राजाच्या राष्ट्रभक्तीच्या निश्चयानें मार्तींत जाणार होत्या. परंतु त्यांनीं मन घट्ट केलें. ते त्यांच्या ध्येयवादाच्या आड आले नाहींत. त्यांनीं त्याचे पाय न ओढतां त्याला हात दिला आणि म्हणूनच अखेर त्यांच्या मार्तींत गेलेल्या आशांतून 'सेवाधाम' सारखें भव्य मंदिर उभारलें गेलेलें त्यांना दिसलें. 'सेवाधाम' ही संस्था म्हणजे त्यांचें घर. राजा म्हणतो, " श्रमणारा मजूर जेथें राहतो, तें आपलें घर. जेथें जेथें दास्य, दुःख, दैन्य आहे, तेथें आपण जाऊं. तेथें राहूं. तेथें आपलें घर. तेथें आपण प्रकाश नेऊं, आनंद नेऊं, सहानुभूति, सेवा नेऊं. प्रेमानें पृथ्वी करूं, आपल्या बंधुभगिनींच्या हृदयांत आपण प्रेममंदिर बांधूं. त्या प्रेममंदिरांत वसति करूं. सेवेनें दुसऱ्यांच्या हृदयांत जें प्रेममंदिर आपण बांधूं, तें भूकंपांत पडणार नाही, पावसांत कोसळणार नाही. घरांतून आपणांस कोणी काढणार नाही, तें घर जप्त होणार नाही. असें तें प्रेममंदिर म्हणजे आपलें घर. बाबा, तें आपलें घर."

स्वतः गुरुजींच्या घराची व्याख्या याहून निराळी नाहीं. स्वतः त्यांचें तरी घर कोठें आहे ? कोठेंच नाहीं व सर्वत्र आहे ! ते जातील, सेवा करतील तेथेंच त्यांचें घर. सारें विश्व त्यांचें घर. विश्वप्रेमानें ओथंबलेली घराची अशी व्याख्या साऱ्या मराठी वाङ्मयांत कोठें सांपडणार नाही.

'राजा' या पात्राच्या मुखानें या नाटिकेंत प्रत्यक्ष गुरुजीच बोलत असलेले आपणांस दिसतात. एका राष्ट्रसैनिकाचा आदर्श या पात्राच्या रूपानें त्यांनीं महाराष्ट्रवाचकांपुढें ठेवला आहे. राजा आपल्या वडिलांना म्हणतो, हिंदुस्थानांतील लाखों लोकांना घर नाही हा विचार जर तुमच्या मनांत जागृत होईल, तर स्वतःचें घर नाही याचें दुःख तुम्हांला वाटणार नाही.

मोठमोठे पुढारी तुरुंगांत मोटा ओढीत असतांना त्याला घरीं कसें बसवेल ? लग्न कसें करवेल ? घर कसें करवेल ? त्याला भारताचें भव्य मंदिर उभारण्याची तळमळ लागलेली असते. हरिजनांना होणाऱ्या अन्यायाचें शल्य त्याच्या कोमल हृदयाला टोंचत असतें. दलितवर्गाच्या भव्य सेवेनें त्याचें शिर नमतें. हरिजनांना मदत, स्वच्छता, साक्षरता, खादीधारण वगैरे महात्माजींच्या विधायक कार्यक्रमांचा तो पुरस्कार करतो. महात्माजींच्या हृदयाच्या वेदनांनीं त्याचें हृदय विव्हळतें. कोणत्याही त्यागाला त्याची तयारी असते, तो ध्येयवादी तरुण असतो. त्याला जनतेची सेवा करावयाची असते. त्यांच्या हृदयांत सहानुभूतीच्या व प्रेमाच्या पायावर त्याला खरें आनंदमय घर बांधावयाचें असतें, म्हणून 'सेवाधाम' सारखा तो आश्रम काढतो. नुसता आश्रम काढून तो स्वस्थ बसत नाही, तर आपल्या कार्याचा प्रचार व प्रसार व्हावा ह्या महत्त्वाच्या कार्यासाठीं त्याला वर्तमानपत्र काढावेंसें वाटते. परंतु भिडस्त इतका कीं, त्याला त्याकरितां दुसऱ्याजवळ पैसे मात्र मुळींच मागवत नाहीत. आपल्या विशाल प्रेमानें दिनकररावासारखे शत्रु तो आपलेसेच करतो असें नव्हे, तर आपले शिष्य करतो ! प्रेमानें, अहिंसेनें तें सर्व तो साधतो. या सर्व स्वभावांत गुरुजींचेंच चित्र, त्यांच्या १९३० सालांतील आशा, आकांक्षा आपणांस दिसत नाहीत काय ? आणि तींच सारीं ध्येयें त्यांनीं तरुण पिढीपुढें मांडलीं आहेत.

महात्माजींसारख्या महापुरुषाचें तत्त्वज्ञान आत्रालवृद्धापर्यंत, खेड्यापाड्यांतून पोहोंचविण्याचें राष्ट्रीय कार्य ह्या छोटेखानी नाटिकेंत गुरुजींनीं केलें आहे. खलपुरुषांचा हृदयपालट हा या नाटिकेचा आत्मा आहे. महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा तो एक आदेश आहे.

'राजा' या नाटकानंतर त्याचे वडील गणपतराव यांचें पात्र त्यागी बापाचें प्रतीक म्हणून लक्षांत राहण्यासारखें आहे. हा थकलाभागलेला म्हातारा. मुलानें नोकरां करावी व एक चांगलेंसें घर करून संसार करावा ही इच्छा; परंतु मुलाच्या राष्ट्रसेवेच्या ध्येयाआड तो आला नाही. जुन्या पिढीतील पुरोगामी वृद्ध असें थोडक्यांत गणपतरावांचें वर्णन करतां येईल. त्यांचे विचारही तितकेच जहाल आहेत. " देवावर अभिषेक करणारे लोकांना रडवतात. ब्राह्मणभोजनें घालणारे हरिजनांना लाथा मारतात." राजाच्या

व्याख्यानाला देवळांत अडथळा आल्यावर त्यानें महारवाड्यांत जाऊन आपल्याला काय सांगावयाचें होतें तें सांगितलें. तिकडे जाण्यास गणपतराव उठल्यावर दिनकररावादि सनातन्यांनीं म्हटलें, “ गणपतराव, जाऊं नका; अधर्म करूं नका. महारवाड्यांत जाऊं नका. पोटच्या पोरापेक्षां धर्म थोर आहे.” तेव्हां तेजस्वी गणपतरावानें उत्तर दिलें, “ मी महारमांगांत जात नाहीं. मी माणसांत जात आहे. मला महार-मांग कोणी नाहीं. जो रागावतो तो महार. तुकाराम महाराजांनीं म्हटलें आहे, “महारासी शिवे, कोपें ब्राह्मण तो नव्हे,” “ सत्कर्माचा पश्चात्ताप होत नसतो.” मुलगा चळवळींत गेल्यावर ते म्हणतात, “ वेळ आलीच, तर हिंदभूमीसाठीं हा वृद्ध गणपतरावहि हातांत तिरंगी झेंडा घेऊन उभा राहिल व लाठीमार खात हंसत प्राण देईल.” पुरोगामी विचार व खडतर निश्चय याचे गणपतराव पुतळेच. १९३० सालच्या चळवळींत ज्या अनंत वीरांनीं भाग घेतला, त्यांतील तरुणांच्या कर्तृत्वाला गुरोघर वाव देणारे असे कित्येक वीरपिते होते, म्हणूनच त्यागी तरुणांची तेव्हां वाण पडली नाही. सेवाधाम ही संस्था काढल्यावर त्यांच्या लाडक्या राजानें त्यांना तेथें राहावयास सांगितल्यावर गणपतराव आनंदानें म्हणतात, “ तूं म्हणशील तसं.

“ जेथें जातों तेथें तूं माझा सांगाती
चालवीसी हातीं धरूनीयां ”

‘राजा’चा धाकटा भाऊ राम हाहि एक त्यागी बंधु दाखविला आहे. राजाला त्यानें आश्वासन दिलें होतें कीं, कठीण प्रसंग आला तर वडिलांना तो सांभाळील. “ वेळ आली तर भीक मागेन. परंतु त्यांना सांभाळीन.” देशासाठीं जाणाऱ्या राजाचे ज्याप्रमाणें गणपतरावांनीं पाय ओढले नाहींत, तद्वत् रामानें त्याला कोणत्याच प्रकारचा अडथळा आणला नाही. रामा म्हणजे गणपतरावाची खरोखर काठी, कोठेंहि जावयाचें असलें, तरी रामा गणपतरावांचा हात धरून तेथें तयार ! त्याला समाजांतील ढोंगी लोकांची भारी चीड. देवळांत जमलेल्या शेटजी-भटजींनीं बहिष्कार टाकावयाचा डाव टाकतांच ताडकन् तो म्हणतो, “ शेटजी, तुम्ही धर्माच्या गप्पा नका मारूं. किती जणांच्या मुंड्या मुरगळल्यात ?” पितृभक्त रामाचें चित्र विद्यार्थ्यांपुढें आदर्श म्हणून खास ठेवण्यासारखें आहे.

‘गोपाळ’ हा राजाचा तुरुंगांतील मित्र होय. राजा तुरुंगांत गेला त्या वेळीं तेथें त्याचा गोपाळ हा जीवश्च कंठश्च मित्र झाला. नाना इलाख्यांतील लोक सरकारच्या कृपेनें तुरुंगांत एकत्र जमले, त्यांनीं परस्परांच्या ओळखी करून घेतल्या व भारतमातेविषयीं विचारविनिमय केला आणि आपलीं ध्येयें आंखलीं. दिनकररावांनीं केलेल्या अमानुष दगडी हल्ल्यांत बेशुद्ध झाल्यावर राजा शुद्धीवर येणें अशक्य होतें; परंतु गोपाळच्या आकस्मिक उपस्थितीनें राजा शुद्धीवर आला व म्हणूनच गोपाळला पुष्कळसें महत्त्व आहे.

‘डॉक्टर’ हे राजाचे मित्र असतात. राजाच्या त्यागी जीवनाबद्दल डॉक्टरांना अतिशय आदर असतो. राजाचा मित्र म्हणवून ध्यावयास त्यांना धैर्य होत नाही. ते म्हणतात, “मी सरपटणारा सरडा आहे. राजा चंडोल आहे. मी मातींतला किडा आहे. राजा गगनांत उडणारा आहे.” परंतु प्रत्येकाला राजाइतका त्याग करतां येईल अगर प्रत्येकानें तसा तो करावा या मताचे डॉक्टर दिसत नाहींत; डॉक्टरांच्या पात्रांतून सानेगुरुजींनीं तटस्थ राहणाऱ्या निष्क्रिय माणसांना राष्ट्रीय सेवा कशी करतां येईल हें हेतुपुरस्सर सांगितलें आहे. ज्याला जेवढें जमेल तेवढें त्यानें करावें. डॉक्टरला खरोखर किती तरी काम करतां येईल. गोरगरिवांना फुकट इंजक्शन देतां येतील. निरनिराळ्या लोकांत डॉक्टरला जातां येतें. स्पृश्य, अस्पृश्य, हिंदुमुसलमान सर्वांचे दरवाजे डॉक्टरासाठीं उघडे असतात. डॉक्टरला सर्वांजवळ नीट वागून सर्व समाजांत प्रेम निर्माण करतां येईल. डॉक्टर ऐक्य निर्माण करणारा होऊं शकेल ! आदर्श डॉक्टर कसा असावा याचें गुरुजींचें हें चित्र आहे.

‘डॉक्टर’ गोरगरिवांना, भंगी-महारांना फुकट औषधें पुरवितात एवढेंच नव्हे, तर पोटाला अन्न नसल्यामुळें पोटदुखी झालेल्या गरिवांना आठ-आठ आणे पण देतात. शेटजी-भटजींची ते टिंगल उडवतात व सर्वांचें ऐक्य घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. ‘राजा’चें तुरुंगांतून वडिलांच्या मदतीसाठीं धांवण्यासाठीं पत्र येतांच ते त्वरित धांव घेतात व गणपतरावांना दिनकररावासारख्या सापाच्या छळापासून वांचवितात व स्वतःच्या घरीं रामासह घेऊन येतात. ‘राजा’वर दगडमार झाल्यावर त्याच्या सेवेला ते

हजर असतात एवढेंच नव्हे, तर दुष्ट दिनकररावावरहि आपल्या सुश्रूषा-रूपी प्रेमजलाचा वर्षाव केल्यावांचून ते राहत नाहीत.

‘शंकरराव’ हें पात्र असेंच सज्जन व सारासार विचार करणारें दाखविलें आहे. नव्या व जुन्या विचारांचा सुवर्णमध्य साधणाऱ्या माणसाचें हें पात्र प्रतिनिधि होय. परंतु प्रत्यक्ष कार्य कांहींच करीत नसल्यामुळें ह्या पात्राचा प्रभाव पडावा तसा पडत नाही. ते देवळांत, रावळांत, सभास्थानीं सर्वत्र हजर राहून सर्वत्र समतोलपणा राहावा एवढाच प्रयत्न करतात. ‘राजा’च्या त्यागाची प्रशंसा व दिनकररावांच्या दुष्ट कृत्यांची सौम्य शब्दांत निंदा करीत असल्यानें शंकरराव हें एक बिनधोक व समतोल पात्र वाटतें, एवढेंच.

‘रामजी’ महाराचें पात्र ‘तें आपलें घर’ या नाटिकेंत ‘राजा’ नंतर अत्यंत महत्त्वाचें आहे. रामजीचीं गाऱ्हाणीं म्हणजे दलितवर्गाचीं गाऱ्हाणीं होत. रामजीला ‘गांधीलोकांबद्दल’ आस्था वाटते व तो राजाची वरचेवर प्रशंसा करतो. तो म्हणतो, “निढळाचा घाम ढाळणारा आज अन्नाला महाग झाला आहे. त्याची कोल्ह्याकुऱ्याहून वाईट दशा झाली आहे. जो श्रमतो त्याची सत्ता. राजादा, तुमच्यासारखे लोक आम्हांस प्रेम देऊं लागले आहेत. आरंभ झाला आहे.” गणपतरावांनीं त्याची जमीन परत केल्यावर त्यानें कृतज्ञतेनें उद्गार काढले, “असलें कृत्य हजारीं हरिजनांचीं हृदयें जोडील. कोरड्या शब्दांपेक्षां प्रत्यक्ष करणी महत्त्वाची आहे. तिनें संसारांत ओलावा येतो. संसार सुखाचा होतो.” त्याची आशा हीच कीं, दलितांनीं झगडा करीत राहिलें पाहिजे. चिखलांतून कमळें फुलतील. वाईटांतूनच मांगल्याचा जन्म होतो. घाण चिखलांतून निर्मळ व अमृतोपम धान्याची उत्पत्ति होते. तुरुंगांतून सुटून आल्यावर राजा परत आपल्या गांवीं येतो, तेव्हां रामजीइतका आनंद कोणालाच होत नाही. दिनकररावांनीं गणपतराव व रामा यांना ज्या ज्या वेळीं छळलें, त्या त्या वेळीं त्यांना आश्रय व सहाय्य देणारा रामजी महार असतो ! राजाला बरें वाटावें म्हणून महारवाडा दारू सोडतो हा एक मोठा आदर्श गुरुजींनीं रंगविला आहे. गरिवांचें घर मोठें नसलें, तरी मन मात्र विशाल असतें हेंच त्यांतून दाखवावयाचें आहे. रामजीची आशा ही कीं, ‘या महारवाड्यांतच रहा. आम्हांला ज्ञान द्या. आमची स्थिति सुधारा’.

एक अत्यंत प्रेमळ व सोज्ज्वल हरिजन म्हणजे रामजी. त्याने आपल्या दलित समाजाची कैफियत सनातन धर्माच्या वेशीवर अत्यंत यशस्वीपणे मांडली आहे.

‘दिनकररावांची’ जात सापाची आहे. रूढ सनातनधर्माभिमानी, पोटच्या पोरापेक्षां धर्म थोर समजणारा, धर्मरक्षणाची खोती केवळ आपल्याकडेच आहे असे मानणारा, व त्याकरतां बऱ्यावाईट प्रकाराने गणपतरावसारख्या सज्जन माणसाचा छळ करणारा हा गृहस्थ पाहिला, कीं तळपायाची आग मस्तकाला जाते. खलपुरुषाची भूमिका सान्यांच्या स्वभावाला जमत नाही खरे; परंतु दिनकररावांचे चित्र रंगविण्यांत ते पुष्कळसे यशस्वी झाले आहेत. दिनकररावांच्या तोंडची उद्दाम वाक्ये अवलोकन केल्यास वरील म्हणणे अधिक सुसंगत होईल.

“ कसले पितृभक्त ! इकडे बाप म्हातारा व आजारी आहे; आणि हे म्हणे तुरुंगांत जाणार ! यांना बापाची पर्वा नाही. यांना हवी कीर्ति, हवेत नवाकाळांत फोटो, हव्यात सुताच्या माळा, हव्यात मिरवणुकी ! ” “ संतांचे करणे संतांना शोभते. तुमच्यासारख्या जंतांना शोभत नाही. ” “ धर्म कठोर असतो. धर्म पापाला सवलत देत नसतो, वाव देत नसतो. ” “ जगाने शेण खाल्ले म्हणून मी खावे का ? ” “ धर्म नोटिस देत नसतो, धर्म म्हणजे इंग्रजांचा कायदा नव्हे. शहरांतले कायदे येथे नकोत—तुम्ही सापाला दुखवीत आहांत, लक्षांत ठेवा. ” दिनकरराव बोलण्यांत तर दुष्ट दिसतातच; परंतु त्यांनी त्यांच्या धर्मरक्षणार्थ दोन थोर कृत्ये केली ! एक म्हणजे गणपतरावास खोटे पत्र दाखवून घराचा त्याग करावयास लावून बहिष्कृत करणे व दुसरे म्हणजे राजावर दगडफेंक करून त्याला प्राणान्तिक जखमा करणे. त्यांच्या पापाची फळे त्यांना मिळालीं. खलपुरुषाच्या हृदयपालटाचे तंत्र महात्मा गांधींच्या तत्त्वानुसार पूर्ण अहिंसावादी पद्धतीने येथे दाखविले आहे. दिनकररावांच्या दुष्कृत्यांनी त्यांच्या अंगाची लाहीलाही होते व शेवटी डॉक्टर म्हणजे राजाचे मित्र गोपाळच्या साहाय्याने त्यांची प्रेमळपणे सेवाचाकरी करून त्यांचा हृदयपालट घडवून आणतात. ‘सेवाधाम’ ह्या नवीन स्थापिलेल्या आश्रमामध्ये राजाचे शिष्यत्व पत्करून शेवटी दिनकरराव राहतात.

‘ तें आपलें घर ’ या नाटिकेंतील प्रमुख पात्रांची ओळख विस्तारानें वर करून दिली आहे. सानेगुरुजींनीं निर्माण केलेलीं हीं सारीं पात्रें सान्यांचीं ध्येयें बोलतात, त्यांना होत असलेला विरोध व त्यांस तर्कशुद्ध देण्यांत आलेलीं उत्तरें सान्यांच्या तळमळींतून जन्मास आलेलीं आहेत. एक दिनकरराव सोडून सारींच पात्रें निरलस, निष्पाप व सोज्ज्वळ होत. आणि म्हणूनच त्यांना अतिमानुष म्हटलें पाहिजे. तीं ध्येयस्वरूप आहेत, वास्तवरूप नव्हेत. त्यांचें वागणें, बोलणें सहेतुक असून केवळ कल्याणंद ही भूमिका कोणत्याच पात्राच्या पूर्वपीठिकेंत नाही. सारींच माणसें पवित्र व हुषार. वसंतासारखा साधा पोरगासुद्धां व्याख्यान द्यावयास कचरत नाही. ‘ धर्माचें रक्षण करावें लागत नाही. धर्म दुबळा नसतो. सत्य स्वतःचें संरक्षण करूं शकत नसेल, तर तें सत्यच नाही ’ वगैरे व्याख्यान वसंत देतो. एवढेंच नव्हे तर केंस पिकलेल्या दिनकररावांशीं तर्कशुद्ध उत्तरें करतो. “ जंगलें तोडलीं म्हणून पाऊस कमी झाला, दर सालीं झाडें लावा; झाडें तोडण्याच्या पापामुळें पाऊस कमी झाला असेल. हरिजनांना जवळ घेण्यामुळें नाही.-दिनकरराव, पृथ्वीच्या पोटांत उष्णता असते म्हणून भूकंप होतात. ” इत्यादि. रामजीसारखा महारसुद्धां म्हणतो कीं, “ झगडा करीत राहिलें पाहिजे. चिखलांतून कमळें फुलतील ! ”

सानेगुरुजींनीं गणपतरावांस रामजीचें शेत त्यास परत द्यावयास लावलें आहे हें चित्र आदर्श होऊं शकेल, परंतु वास्तव नाही. डॉक्टर ज्या पद्धतीनें त्यांच्या सनातन रुग्णांशीं वागतात अगर बोलतात त्या पद्धतीनें जर सारे डॉक्टर वागूं लागले तर त्यांना लवकरच आपलीं चंबूगवाळीं गुंडाळावीं लागतील ! गरिबांना मदत व श्रीमंतांची थड्या ह्या दोनहि गोष्टी स्वतःच्या जबाबदारीवर कोणताहि शहाणा डॉक्टर करणार नाही !

काँग्रेसचा विधायक कार्यक्रम, अस्पृश्योद्धार, हिंदुमुसलमान ऐक्य, १९३० सालची चळवळ वगैरे अनंत विषय या लहानशा नाटिकेंतून पात्रापात्रांच्या तोंडून गुरुजींनीं सहेतुक रीतीनें चर्चिते आहेत; त्यामुळें कलेपेक्षां प्रचारालाच अधिक महत्त्व आलेलें आहे. नाटिकेच्या वाचनानें आनंदाऐवजीं बोध होतो. प्रत्यक्ष नाटिका पाहण्यानें तर निःसंशय गुरुजींचें ध्येय साध्य होतेंच होतें व त्यांनाहि तेंच हवें आहे.

इब्सेनचें महाराष्ट्रांत आयात झालेलें एकप्रवेशी एक अंकी तंत्र या नाटिकेंत कोठेंच सांपडणार नाहीं. एक प्रवेश घरांत, तर एक प्रवेश दारांत, एक रस्त्यांत, तर तिसरा महारवाड्यांत, नाहीं तर सार्वजनिक देवाल्यांत अगर तुरुंगांत. इतकें जरी असलें तरी त्यांत सूत्रबद्धता कायम राहते. प्रवेशांचा विस्तार कलात्मक नाहीं. कांहीं प्रवेश तीनपानी तर कांहीं प्रवेश तीनचार ओळींचे सुद्धां आहेत. काय सांगावयाचें आहे तें सांगून टाकल्यावर पात्रें निष्कारण कांहींच बोलत उभीं राहत नाहींत; स्वगत भाषणें आहेत, पण स्वभावपरिपोषाकरतां उपयोग करण्यासाठीं कथेंतील तुटलेलें सूत्र जुळविण्यापुरत्याच रामजीच्या मनांतून रामाबद्दल भावना प्रतीत होतात, तो भाग चांगला आहे. मूलतः वर उल्लेख केल्याप्रमाणें कथानक हेतुप्रधान, सोपें व अत्यंत साधें आहे. त्यांत गुंतागुंत कांहींच नाहीं. गूढ नाहीं कीं औत्सुक्य नाहीं. सरळ कथनपर सर्व कांहीं आहे. दिनकरराव राजावर दगडफेंक करणार हें त्यांच्याच तोंडून “दगडांचा प्रताप काय आहे तें उद्यां कळेल” असें सांगून गुरुजी मोकळे होतात. राजावर आकस्मिक रीतीनें जर दगडहल्ला झाला असता व दिनकररावांनीं तें कारस्थान जर गुप्त रीतीनें रचून पार पाडलें असतें, तर त्यांच्या खलपुरुषाच्या भूमिकेला तें साजेसें झालें असतें; परंतु गुरुजींना कांहींच लपवून ठेवावयाचें नसल्याकारणानें पुढें काय होणार याची धोक्याची सूचना आपणांस अगोदरच मिळते. ही प्रचारात्मक पद्धतीची नाटिका असल्यामुळें केवळ कलेच्या निकषावर ती घांसून पाहिल्यास तींत पुष्कळच दोष असलेले दृष्टोत्पत्तीस पडतील. चोटक पात्रांच्या व माफक भाषणें, पंधरा पानांच्या एका अंकांतच पांच ते सात प्रवेश व प्रत्येक तोंडीं प्रचारकी थाटाचीं भाषणें यांमुळें कलेस पुष्कळसा बाध आल्याशिवाय राहत नाहीं. प्रचार इतका कीं, एकत्र जमलेल्या मुलांचीं नांवे पाहिलीं, तरी नाटिकेची हेतुप्रधानता स्पष्ट होते. पहिल्या अंकांतील चवथ्या प्रवेशांत मुलांची सभा भरलेली असते. तेथें बहुतेक खादीच्या टोप्या डोक्यावर घालून आलेलीं मुलें म्हणजे वामन, रघुनाथ, मीर्झा, रवींद्र दगडू, उत्तम, दयाराम हीं होत. सर्व जातींच्या ऐक्याचा हा जिव्हाळ्याचा प्रश्न यांतून अनुस्यूत होतो. हिंदूंनीं बहिष्कृत केलेल्या गणपतरावांस मुसलमान मीर्झा बावडीचें पाणी आणून द्यावयास तयार असतो. तर त्याच गहस्थास

वनवास पत्करावा लागल्यावर रामजी महार आपल्या महारवाड्यांतील घरांत स्थान देतो. थोडक्यांत हीं ध्येयवादी अशीं गुरुजींनीं रंगविलेलीं आशाचित्रें आहेत. तीं वास्तव ठरावींत हा त्यांचा जबरदस्त आशावाद आहे. लिखाणाचा मुख्य आत्मा आत्यंतिक कळकळ हा असल्यानें गुरुजींच्या इतर लिखाणाप्रमाणेंच हेहि लिखाण मोहक व करुणरम्य वाटतें. एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं आपल्या ह्या आत्यंतिक तळमळीनें कलेला वळसा घालून आपल्या लिखाणाचें एक नवीनच तंत्र निर्माण केलें आहे, तें त्यांचें त्यांनाच साधतें. त्यांच्या वाङ्मयप्रकारांत कृत्रिमतेचा गंधहि नसतो व त्यामुळेंच सदर नाटिका रमणीय झालेली आहे.

सुमधुर चालींवरील गीतांनीं नाटिकेला प्रयोग होत असतांना चांगलीच साथ मिळते.

जर्गीं कोण अस्पृश्यांची कीव हो करील

कोण त्यांस प्रेमें हृदयीं घडू हो धरील ॥ धृ० ॥

ही कवाली करुणरम्य आहे. दलितांचें हें गाव्हाणें आहे. त्याला कवालीच्या करुण स्वरांनीं अधिक आर्तता येते.

भारत प्यारा स्वतंत्र झाला

जय बोला जय बोला हो—

जय बोला, जय बोला हो ॥ धृ० ॥

हें दलगीत तर वीररसानें थन्नथन्नलें आहे.

नाटिकेंत मधून मधून खोंचक विनोदाचीं कारंजीं सहज रीतीनें पसरून ठेवणाऱ्या कामगिरीचें कौतुक करावें तेवढें थोडेंच आहे. कौतुक कां करावयाचें तर तो विनोद गुरुजींसारख्या गंभीर व करुण प्रकृतीच्या माणसानें केलेला आहे म्हणून. गंभीर विषयानें प्रेक्षकांच्या मनावर ताण पडूं नये म्हणून नाटकांतून विनोदाची खुलावट करावी लागते; म्हणून गुरुजींनीं मोठ्या मार्मिक रीतीनें हा विनोद केला आहे असें कांहीं म्हणवत नाहीं. प्रसंग दिसला, कांहीं तरी टोमणा मारावासा वाटला व लेखणींनून तो उतरला, एवढेंच. त्याकरतां विशेष प्रसंग नाहीं, किंवा शब्दांवर असंख्य कोट्या करून तारेवरील शाब्दिक कसरत नाहीं, कांहीं नाहीं. 'विनोदाकरतां विनोद' ह्या भानगडींत पडण्याचें त्याचें ध्येय नाहीं, व त्यांचें तें कार्यक्षेत्रहि नव्हे.

या नाटिकेंत एकच मनांत भरण्यासारखी कोटी आहे. ती अशी:—

उत्तमः—दगडू भावनाप्रधान आहे. त्याचें नांव बदललें पाहिजे.

आणखीहि कांहीं चुटकेवजा विनोदी स्थळें पाहण्यासारखीं आहेत.

गुलाबचंद शेठः— अहो, एकदां बसलों कीं पटकन उठतां येत नाहीं, उठलों तर बसतां येत नाहीं. फार त्रास बघा.

लखंभटः—मी उठवतों. उठा, चला, तुम्हांला संध्या शिकवतों, चला—

×

×

×

डॉक्टरः—या भटजी, आज अगदीं भलें मोठें गंध आहे !

सनातनीः—आमचा धर्म कांहीं मेला नाहीं, गंध लहान व्हायला. ज्याचा धर्म मोठा, त्याचें मोठें गंध, त्याच्या मोठाल्या मिशा, त्याची मोठी शेंडी.

डॉक्टरः—त्याचा मोठा स्वार्थ, त्याचा मोठा दंभ, त्याचा मोठा क्रोध.

×

×

×

डॉक्टरः—शेटजी, तुम्हीच सांगा, पोटाची स्वच्छता असणारा अधिक स्वच्छ, का वरच्या कोटाची स्वच्छता असणारा ? तुमच्या पांढर-पेशांच्या भोजन-पंक्तींत उदबत्या लावतात; कारण, साऱ्यांचे कोठे घाणीनें भरलेले ! तुम्ही लंघन करा व या हरिजनाला घरांत नेऊन पोटभर जेवायला वाढा.

या बोंचक विनोदामागील कारुण्यानें पोटाला पीळ पडत नसल्यास त्याचें नांवच दगड ठेवावयास हवें. गुरुजींचा शेटजीभटजींवरील राग अशाच कित्येक वाक्यांवरून पूर्णपणें दिसून येतो.

सनातनीः—अहो, डॉक्टरला विटाळ नसतो.

शेटजीः— डॉक्टर नेहमीं पवित्र, असें धर्मांत आहे.

डॉक्टरः—देव वाटतो, आणि डॉक्टर वाटत नाहीं ! देवापेक्षां का मी मोठा ? काय बोलतां तुम्ही ?

×

×

×

शामभाऊ ह्या डॉक्टरांच्या कंपांडडरचें चित्र पाहाः—

(डॉक्टर बाहेरगांवीं गेल्यावर)

शामभाऊः—बरें झालें, चार दिवस आपलें राज्य. (खुर्चीवर बसतो.)

या डॉक्टरांच्या खुर्चीवर जरा बसावें, नको, पण उठावें. एकदम यायचे नाही तर त्या दिवसासारखे व फजिती व्हायची !

×

×

×

वसंतः—दिनकरराव, पृथ्वीच्या पोटांत उष्णता असते म्हणून भूकंप होतात. वाफेमुळें भातावरचें झांकण हलतें तेथें का अस्पृश्योद्धार येत असतो ! जरा शाळेंत जाऊन सायन्स शिका, शास्त्र शिका.

लखंभटः—तुझ्या शाळा आतां शास्त्र शिकविणार होय ?

वसंतः—तें तुमचें शास्त्र नव्हे. ऑक्सिजन वगैरेचें शास्त्र.

वरील कांहीं त्रोटक उदाहरणांवरून गुरुजींसारख्या नेमनिष्ठपणें राजकीय व्रतें आचरणान्या माणसाला विनोदच कळत नाहीं अगर विनोदाशीं त्यांचें वांकडें असतें, असें म्हणवत नाहीं. जीवनांत विनोदाचें स्थान अढळ आहे. विनोदाला वरील उदाहरणांतून दिसून येणारी कारुण्याची धार असली, तर तो अधिक बोंचक झाल्यावांचून राहत नाही. तो खोंचक पण पोषक आहे, विदारक पण संवर्धक आहे; हेंच विनोदाचें मुख्य स्थान होय व त्याचा उपयोग गुरुजींनीं लीलया करून घेतला आहे.

नाटिकेंतील सर्व भाषा धांवती व सोपी अशी आहे. सत्यसृष्टीचा पाया ती सोडीत नाही. काव्यमय भाषेचा एक नमुना येथें दिल्याशिवाय राहवत नाही.

गणपतराव :—खरोखरच समुद्र म्हणजे एक गंभीर गूढ आहे. समुद्राचा हा गंभीर सामवेद कोणाला कळणार ? अनंत काळापासून तो सारखा ओरडत आहे. पृथ्वीच्या पायाशीं डोकें आपटीत आहे. काय पाहिजे त्याला ? हृदय पिळवटून कसलें गाणें गातो तो ? कां ही त्याची सारखी धडपड ? मानव-जातीचें ऐक्य का त्याला पाहिजे आहे ? नका रे एकसारखे एकमेकांशीं भांडूं. परस्परांत बंधुभाव राखा असें का तो सांगत आहे ?

‘ तें आपलें घर ’ ही नाटिका गुरुजींनीं त्रिचनापल्ली जेलमध्ये १९३० मध्ये लिहिली व त्यांतील स्त्रीपात्रें काढून मग त्यांनीं ही नाटिका तयार केली आहे. ते म्हणतात, “देशापुढील सध्यांचे प्रश्न घेऊन लिहिलेल्या छोट्या नाटिका आहेत कोठें ? मी मोठा कलावान नाहीं. परंतु राहवत नाहीं म्हणून मी लिहित असतो. महाराष्ट्रांतील कलावंतांना हें लिहिणें आवडलें नाही, तरी

त्यांतील सद्धेतु व कळकळ पाहून परमेश्वर कौतुक करील, याची मला शंका नाही. ”

गुरुजींनीं स्पृश्यास्पृश्य, हिंदुमुस्लिम ऐक्य, सत्याग्रह, भारतीय श्रेष्ठत्व, श्रमजीवि लोकांघडल पांढरपेशा लोकांचें कर्तव्य वगैरे विषयांवर अनंत पृष्ठांतून आपलें तळमळणारें अंतःकरण ओतलें आहे. त्यांचें सारें साहित्य प्रक्षोभांतूनच निर्माण झालेलें आहे. त्यांना रूढ कलातितकीशी साधत नसली, तरी ते तिचे निस्सीम भक्त आहेत, सरस्वतीचे पूजक आहेत. कळकळ हा त्यांचा प्राण असून दीनदुःख्यांसाठीं तो अहर्निश तळमळत असतो हेंच त्यांचें दर्शन.

त्यांचें 'निळा पक्षी' हें अनुवादित नाटक मुळांतलें मॉरिस मॅटलिक याचें आहे. त्यांतील सर्व नाट्यगुण मॉरिस मॅटलिकचे असले, तरी त्याचें मराठीकरण करतांना गुरुजींनीं इतकी आत्मीयता व सहृदयता प्रकट केली आहे कीं, तें त्यांच्या स्वतःचेंच तंत्र पांघरून महाराष्ट्रीय वाचकांच्या समोर उभें राहतें. हेंच नाटक त्यांनीं कां अनुवादिलें या प्रश्नाला त्यांना तें फार आवडलें एवढें उत्तर देऊन भागावयाचें नाही. मॉरिस मॅटलिकनें या नाटकांत सारी अंतर्ब्राह्म्य सृष्टि पात्ररूपानें उभी केली आहे. चराचर सृष्टि येथें बोलते, रागावते, हंसते, रडते. मोत्या, बोकोत्रा, सांड, गाय, बैल, कोंबडा, गाढव, डुकर, वकरी, घोडा, ससा, लांडगा इत्यादि प्राण्यांचे आत्मे, भाकरोत्रा, जळराणी, प्रकाशराणी, शर्करा-नंद, दुधी, अग्नि इत्यादि पदार्थांचे आत्मे; हिंवर, लिंवर, सुरमार, ओक, देवदार, भूर्जवृक्ष, गारवेल इत्यादि वनस्पतींचे आत्मे व ऐषारामादि सुखें, मातृप्रेमाचा आनंद, समजण्याचा आनंद, न्यायी असण्याचा आनंद, समजून घेण्याचा आनंद, इत्यादि भावनांत अंतर्भूत असलेले गूढ आत्मे प्रत्यक्ष रीतीनें मधु व मालती ह्या भावंडांशीं या नाटकांत बोलतांना दिसतात. भांडतात, बोलतात, हंसतात व रडतात.

'निळा पक्षी' म्हणजे सुख. आपण मानवानें सुखाचा जितका शोध करावा, तितकें तें लांब लांब पळतें. म्हटलें तर जवळ आहे व म्हटलें तर दूर आहे. तें क्षणभर आपल्या हातीं आल्यासारखें वाटतें; पण लगेच तें आपण केव्हां

गमावले याचेंहि आपणांस देहभान राहत नाही. शेवटीं सुख आहे तरी कोठें ? तर आपल्या हृदयांत. तें मानण्यावर आहे. थोडक्यांत, सुख ही सापेक्ष वस्तु आहे असाच या नाटकाचा सिद्धान्त आहे. डॉ. जॉन्सनच्या ' रासेल्स ' या कादंबरींतही असाच सुखाचा शोध करण्यांत येतो व तें अखेरीस हातीं लागत नाही अशी गोष्ट आहे. कृष्णशास्त्री व विष्णुशास्त्री चिपळूणकर या पिता-पुत्रांनीं मराठींत आणलेली सुखाच्या शोधाची ती कादंबरी आहे व हें नाटक आहे, फरक एवढाच. विषय मात्र तोच आहे.

हें नाटक प्रतीकात्मक असल्यानें तेवढी जाणीव ठेवून जर नाटकाचें वाचन केलें, तर अनिवार्य आनंद लुटतां येतो. इंग्रजी सहावी-सातवींतल्या विद्यार्थ्यांनाहि याचा प्रथम वाचनानें नीटसा बोध होत नाही याचें कारण ही प्रतीकात्मकताच होय. गुरुजींनीं आपलें सर्व कसत्र ह्या अनुवादांत ओतलें आहे. परंतु मूळची कल्पना थोडी कठीण असल्यामुळें पहिल्यानेंच वाचतांना वाचकाला तें थोडें कंटाळवाणें होणें साहजिक आहे. परंतु जों जों त्या नाटकांतील अंतर्भूत विषयाचा अधिकाधिक विचार करावा, तों तों त्यांतील सौंदर्य अधिक प्रतीत होतें. जीवसृष्टीप्रमाणें अजीव सृष्टीसहि वाचा आल्यास ती आपलीं गाऱ्हाणीं कशीं मांडील व मानवानें तिच्यावर केलेल्या अत्याचारांचा, अन्यायांचा सूड कसा घेऊं शकेल याचें मनोहारि चित्रण या नाटकांत आपणांस आढळतें. मनुष्यानें ज्या सुखाकरतां या पृथ्वीवर कांहीं बरें वाईट केलें आहे, त्या सुखाचा मात्र त्यास कधींच लाभ झालेला नाही हें करुणरम्य कठोर सत्य उघडकीस आल्यावर या नाटकाची भव्यता अधिक प्रतीत होते. मॉरिस मॅटलिकसारख्या थोर साहित्याचार्याचें ' निळा पक्षी ' हें नाटक मराठींत आणून सानेगुरुजींनीं अनुवादित वाङ्मयांत मोठीच भर घातली आहे.

प्रयोगाच्या दृष्टीनें हें नाटक सोईचें नाही. आध्यात्मिक आनंदाच्या दृष्टीनें मात्र अवश्य वाचनीय आहे. जीवाजीवांचे आत्मे यांत बोलत आहेत ही मनोभूमि तयार करून मग हें नाटक वाचलें तरच त्याचें योग्य रसग्रहण करतां येणें शक्य आहे.

' सोन्या मारुती ' या पुस्तकांतहि बरेचसे संवाद आहेत; परंतु ते कथ-

नाच्या आवेशांत निर्माण झालेले आहेत. त्यांत नाट्यगुण भरपूर असला, तरी तीं नाटकें नव्हेत.

गुरुजींची एका हाताच्या बोटान्वर मोजण्याइतकीहि त्यांची नाट्यसृष्टि विपुल नाही हें पाहून प्रथम विषाद वाटतो. कदाचित् बरींचशीं नाटकें त्यांच्याजवळ पडून असतील; तीं प्रकाशांत व रंगभूमीवर आलीं पाहिजेत. गुरुजींनीं आतां नाटकें लिहावीं, त्यांनीं आतां कादंबऱ्या लिहाव्यात किंवा लघुकथा लिहाव्यात असें सांगण्याचा अधिकार आपला नाही; त्यांना राहवत नाही तेव्हां ते लिहितात. त्यांना कांहीं सांगावयाचें असेल तेव्हां ते लिहितात. त्यांना सांगावयाचें असेल तेव्हां ते सांगतात. मग त्यांच्या सांगण्याचें बाह्य स्वरूप कसेंहि असो. त्यांचें सांगणें कधीं नाटकांतून होईल, तर कधीं कथेंतून होईल, अगर ते प्रदीर्घ व्याख्यानवजा कथा कादंबरी लिहितील. अगर एकादें परडींत ठेवण्यासारखें मंगल असें काव्यपुष्प फुलवितील. त्यांनीं काय लिहावें, कोणत्या पद्धतीनें लिहावें, हें आपणास सांगतां येत नाही. त्यांना मुख्यतः काय लिहावयाचें असतें तें प्रसिद्धच आहे. महात्मा गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करणें हें त्यांचें पवित्र कर्तव्य आहे. महाराष्ट्रांतील बालवाचकांनीं जर प्रेमानें मागणी केली, तर ते पांचचार नाटिका सहज लिहून देतील. महात्म्याच्या महामंत्राचा जयघोष करणें हेंच तर त्यांचें ध्येय. नाही तरी, त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें देशापुढील सध्यांच्या प्रश्नांवर लिहिलेल्या छोट्या छोट्या नाटिका आहेत कोठें ?

साने गुरुजींचें काव्य

: लेखक :

बाबूराव तरटे, एम्. ए., बी. टी.

साने गुरुजींचें काव्य

‘पत्री’च्या रूपानें सानेगुरुजींचें काव्य महाराष्ट्रास उपलब्ध आहे. साने हे स्वतः प्रथम कवि आहेत व मग ते देशभक्त आहेत असें म्हटल्यास वावर्गे होणार नाही. त्यांच्या हळुवार मनाला ज्या संवेदना होतात त्यांचीच चित्रें ते आपल्या काव्यांत उतरवीत असतात. मग त्या समाजिक, राजकीय अगर धार्मिक स्वरूपाच्या असोत. अशीच चित्रें त्यांनीं आपल्या ‘पत्री’ या काव्यसंग्रहांत चितारलीं आहेत. त्यांच्या मनोभूमिकेंत भारतीय भक्ति व युरोपीय शक्ति यांचा यथायोग्य समन्वय झालेला आहे. ‘पत्री’चें पावित्र्य सुगंधमय असलें, तरी त्यांत अनुस्यूत असलेल्या भारतीयांच्या विशाल दुःखाच्या भावना अंतःकरणाला पीळ पाडल्यावांचून राहत नाहीत. साने यांचें अंतःकरण पत्रीच्या रूपानें महाराष्ट्रापुढें उघडें झालें आहे; त्याचें विशाल दर्शन घेणें प्रत्येक मराठी वाचकाचें कर्तव्य असून टीकाकारांनीं त्यांच्या भावनांशीं सहृदयतेनें समरस होऊन त्यांतील गुणदोषपरीक्षण करणें मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें इष्ट आहे.

‘पत्री’च नांव कां ?

सान्यांनीं आपल्या काव्यसंग्रहाला ‘पत्री’ हेंच नांव कां दिलें या गोष्टीमागें एक इतिहास आहे. अमेरिकन कवि Walt Whitman यांची कविता लहानपणापासून गुरुजींना फार आवडावयाची. Walt Whitman च्या

काव्याला दिलेल्या Leaves of Grass या नांवाची त्यांना अतिशय मोहिनी पडली होती. आपल्या हातून पुढेंमार्गे काव्य निर्माण झाल्यास व त्याचें नामाभिधान करावयाचा सुयोग आल्यास त्याला 'तृणपर्णे' हेंच नांव द्यावयाचें असें त्यांनीं आपल्या विद्यार्थी-दशेंतच ठरवून ठेविलें होतें. भारतीय संस्कृतीचा जळजळीत अभिमान बाळगणाऱ्या व संपूर्णपणे भारतीय असणाऱ्या गुरुजींना ज्या वेळीं खरोखरच आपल्या काव्याचें प्रकाशन करावयाचा सुयोग आला, त्या वेळीं त्यांनीं लहानपणीं योजून ठेविलेल्या 'तृणपर्णे' या नांवाचा त्यांनीं उपयोग केला नाही. परभाषांच्या अध्ययनाभ्यासानेंहि त्यांचें भारतीयत्व यत्किंचित्हि कमी झालें नाही. त्यांनीं आपल्या काव्यसंग्रहाला 'तृणपर्णे' हें नांव न देतां 'पत्री' हें नांव दिलें. आचार्य भागवत म्हणतात, " 'पत्री' या नांवानें काव्याची सहजस्फूर्तता, कवीची शालीनता, आणि भक्ति स्पष्ट होते. अमेरिकन तृणपर्णांत भारतीय भक्ति मिसळली कीं 'पत्री' तयार होते. " पत्रीचें पावित्र्य हें भारतीयांनाच माहिती आहे- 'पत्री' म्हणजे स्वतः सानेगुरुजींची तळमळ असेंच आंतील पुष्पांची, विल्वपत्रांची पाहणी केल्यावर कळून येतें.

१९२५ ते १९३५

'पत्री'तील बहुतेक काव्य गुरुजींनीं १९२५ ते १९३५ या दशकांतच लिहिलेलें आहे, हें कवितांच्या खाली दिलेल्या कालांवरून दिसून येतें. साऱ्याच कविता बहुतेक नाशिक, धुळे, त्रिचनापल्ली इत्यादि ठिकाणच्या तुरुंगांत असतांना त्यांनीं लिहिलेल्या असल्यामुळे त्यांच्या कवितांना एक प्रकारची धार आलेली आहे. गुरुजींसारख्या कार्यकर्त्यांना तुरुंगांसारखीं ठिकाणें म्हणजे स्वतःचे विचार कागदावर निवांतपणें उतरून ठेवण्यास योग्य असलेलीं शांत उद्यानेंच ! बाहेरील जगाचीं बंधनें तुरुंगांत नसल्यामुळे व समव्यवसायी विद्वान् मंडळींच्या सहवासांत सर्व कालक्रमणा होत असल्यामुळे तुरुंग हीं राष्ट्रदीपक पुढान्यांचीं विचारसाधना करावयाचीं पवित्र क्षेत्रेंच झालेलीं आहेत; लोकमान्य टिळकांनीं आपला पवित्र व महान् 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ तुरुंगांतच लिहिला. महात्मा गांधींना लिखाण व विचार करावयास तुरुंगाइतकें स्वास्थ्य बाहेर कधींच मिळालें व मिळत नाही. पंडित जवाहरलाल, बाबू राजेंद्रप्रसाद, आचार्य कृपलानी, मौलाना अबुल कलम आझाद यांनीं तर त्यांच्या अहमदनगर

तुरुंगांतील १९४२ ते ४५ च्या काळांत बरेंचसें लिखाण केले असल्याचें सर्व-
श्रुतच आहे. गुरुजींनीं तुरुंगांत अनेक कविता केल्या एवढेंच नव्हे, तर त्यांचें
बहुतेक ललित लेखनहि तुरुंगांतच झालेलें आहे. एकूण, श्री. ना. गो.
चापेकर यांच्या म्हणण्याप्रमाणें, 'तुरुंग हा प्रौढ वाङ्मयाचा पोशिंदा आहे'
असेंच म्हणावेंसें वाटतें.

१९२५ ते १९३५ हा काल म्हणजे मॉटेग्यूचेल्स्फर्ड यांच्या सुधारणा
राबविण्याचा व महात्माजींनीं सर्व हिंदुस्थानभर केलेल्या लोकजागृतीचा व
१९३५ सालचा पार्लमेंटनें हिंदुस्थानबाबत केलेला कायदा यांतील काळ होय.
असहकारितेच्या चळवळीनंतर अखिल भारतवर्षांत सर्वत्र एक प्रकारची
अशांतता पसरली होती व तिचे ध्वनिप्रतिध्वनि हिंदुस्थानच्या
कानाकोंपण्यांतून ऐकूं येत होते. तोंच १९३० मध्ये महात्माजींच्या
दांडीसत्याग्रहाची रणदुंदुभि वाजली व सान्या राष्ट्रानें त्यांच्या आरोळीला
'ओ' दिली. सारें राष्ट्र सर्वत्र पेटलें, सर्वत्र जागृति झाली व सारें भारत-
वर्ष स्वतःच्या त्यागानें तळपूं लागलें. कसल्याहि प्रकारच्या विपत्तीला अहिंसा-
त्मक तोंड द्यावयाचें आत्मिक सामर्थ्य जनतेच्या अंतःकरणांत उदय
पावलें. अशा जिवंतपणाच्या काळांत सान्यांनीं हें सारें काव्य केले आहे.
टेबलखुर्चीशीं कोंपण्यांत बसून अगर निवांतपणें मंचकावर पहुडून केलेलें
हें काव्य नसून तुरुंगाच्या कोठडींतील फरशीच्या गारव्यावर आपलें अंग
टाकून अंतःकरणांतून आलेले हे प्रामाणिक कव्ह आहेत. ज्या काळांत त्यांनीं
हें काव्य केले, त्या काळांतील आंदोलनें लक्षांत आणूनच या काव्याकडे
पाहिलें पाहिजे. त्या काळाचें त्यांच्या काव्यांत उमटलेलें प्रतिबिंब आपण
पाहिलें पाहिजे. त्या काळांत त्या काळाचें रेखाटलें गेलेलें हें चित्र त्या
काळाशीं समरस होऊनच आपण पाहिलें पाहिजे. त्या प्रसंगीं जनतेला
आलेले व गुरुजींनीं समरसतेनें वर्णिलेले अनुभव आपण पुनःप्रत्ययानें
अनुभवून तपासिले पाहिजेत. ह्या काव्याचें वाचन करीत असतांना त्या काळाशीं
समरस झालें पाहिजे.

याच काळांत मराठी कवितासुद्धां भरभराटीस आली. चंद्रशेखर, तांबे,
गिरीश, यशवंत, माधव ज्यूलियन, अत्रे वगैरे प्रमुख, नामांकित कवींचें

काव्य याच कालांत फोंफावलें व तें साऱ्या महाराष्ट्रीयांच्या तोंडीं झालें. तांब्यांचीं रागदारी भावगीतें, चंद्रशेखरांचा मोरोपंती थाटाचा डौलदार प्रौढपणा, आपल्या खणखणीत व दणदणीत आवाजानें व प्रतिभाविलासानें सारा महाराष्ट्र निनादून सोडणारें यशवंत-गिरीशांचें काव्य, आपल्या भावना-नुकूल रसमय वाणीनें ओथंबलेलीं माधवराव पटवर्धनांचीं गीतें, आपल्या खोंचक व वोंचक विडंबनानें भोंदू संभावितांचीं 'श्रीमुखें' रंगविणारीं अत्र्यांचीं 'झेंडूचीं फुलें' यांनीं महाराष्ट्र-शारदेच्या मंदिरांत एकच धमाल मचवून दिली होती. १९३५ हें साल म्हणजे पूर्ण भरतीचें होय. तेथून पुढें या सर्व काव्याला मिळालेल्या शिष्यवर्गानें ओहटी आणली. सर्व गोष्टींचा अतिरेक झाला. प्रेमगीतांचें रूपांतर लावण्यांत झालें व विडंबनाचें मूलभूत तत्त्व वाद करून प्रसिद्ध कवीच्या काव्याचा वेडावाकडा पसारा करून अचकाविचका करून ठेवण्यांतच शिष्यगणांतील कवींना आपल्या काव्य-जीवनाचें सार्थक भासूं लागलें ! तो हीन काळ १९४२ च्या आंदोलनानंतर बदलत आहे असें वाटतें. काव्यदेवी पुन्हां आपलें नयनरम्य व हृदयंगम स्वरूप धारण करीत आहे. कुसुमाग्रज, निकुंभ, वसंतराव वगैरे कवींनीं पुन्हां उच्च काव्याच्या आशा उत्पन्न केल्या आहेत. परंतु मराठी कवितेला वरील १९२५ ते १९३५ या काळांत जी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती, तितकी प्रतिष्ठा आजच्या घडीला अजून मिळवितां आली नाही. उरलेल्या जागेंत मजकूर म्हणून तिचा अजून उपयोग करण्यांत येतो हें नाकबूल करून चालणार नाही. किंवा शोभेचे दोन खांब मंडपापुढें लावितात तितकेंच तिचें स्थान अजूनहि आहे. अजूनहि महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनांतून कवि-तेला कसबिणीप्रमाणें करमणुकीच्या कार्यक्रमांतच आपला शृंगार थाटावा लागतो. अगर सर्कशींतील विदूषकाप्रमाणें श्रोत्यांना हास्यरसाचें डोस पाजावे लागतात. परंतु हें हीन कार्य करीत असतांना तिचें स्वतःचें स्वरूप हास्यास्पद होत जातें, याची वाट काय ?

वर उल्लेख केलेल्या कवींचा महाराष्ट्रांत स्वैरपणें संचार चालू असतांना गुरुजींचें काव्य मात्र काव्य म्हणून कोठेंच ऐकण्यांत येत नव्हतें. राष्ट्रीय कविता म्हणून खाडिलकर, दु. आ. तिवारी, आनंदराव टेकाडे, मुचाटे यांच्या पोवाड्यांचें व काव्याचें गायन होत असलें, तरी साने यांचें काव्य

इतक्या जाहीर रीतीने कधींच गौरविले गेले नाही. त्याचा हेतुच निराळा होता. साहित्यतज्ज्ञांच्या परीक्षेकरता त्यांनी ते कधींच पुढे केले नाही. तर एका हातांत राष्ट्रीय निशाण व दुसऱ्या हातांत स्वतःचें शिरकमल घेऊन राष्ट्रीय लढ्याकरता पुढे सरसावून स्वतःचे प्राण पणास लावणाऱ्या सान्यांचें काव्य त्या वेळच्या लढ्यांतच ऐकू होत होतें. लोकांकडून ते वाचिले जाण्यापूर्वी गायिले जात होतें. प्रतिष्ठित वाचकांच्या मनास धक्का देण्याचें व त्यांची मान्यता मिळविण्याचें कार्य सान्यांच्या काव्याने फार उशिरां केले. ते म्हणजे 'पत्री'च्या रूपाने त्यांच्या काव्यापत्याला ब्राह्म स्वरूपाचें आंगडें टोपडें घातले गेले तेव्हांच. स्वतः साने अत्यंत भिडस्त व प्रसिद्धिविन्मुख असल्यामुळे त्यांच्या मित्रांना त्यांच्या या काव्यब्रालाला मुद्रणाचें आंगडें टोपडें चढवावें लागले. आपले हे काव्यब्राल चारचौघांना आवडेल कीं नाही, कीं ते त्याच्याकडे पाहून तोंडें फिरवितील याबद्दल त्यांना अतिशय काळजी वाटत होती. खरोखर तसें कांहींच कारण दिसत नव्हतें. परंतु काव्याबद्दलच्या रूढ अशा अपेक्षा व समजुती यांकडे लक्ष दिल्यास आपले अपत्य रसिकांस ओबडधोबड व रूक्ष वाटेल याची त्यांना सारखी भीति वाटत असावी आणि म्हणूनच त्यांना चार रसज्ञांकडे अभिप्रायाची याचना करावी लागली. ब्रालाच्या प्रेमांमुळे आंधळे होऊन साने आपल्या ब्रालासाठीं आशीर्वाद मागावयास गेले. रसज्ञांनीं आशीर्वाद तर दिलेच, परंतु दोन उपदेशाच्या पण सावधगिरीच्या सूचनाहि दिल्या.

साने यांच्या समकालीन कवींकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास आपणांस असें आढळून येतें कीं, त्यांचा पंथ निराळाच आहे. पित्यासमान आज्ञा करणारें व विद्वत्तादर्शन करणारें त्यांचें काव्य नाही. मित्राप्रमाणें उपदेश करणारें असें त्यांचें काव्य क्षणभर समजावें, तर मित्राकडून मिळणाऱ्या धैर्यगुणांपेक्षां ते त्याच मित्राची कास धरून आपलीं गाऱ्हाणीं त्याच्यापुढें मांडतांना दिसतात; कांतासमित उपदेश करणारें त्यांचें काव्य समजावें, तर त्यांत वीररसाचा खळखळच फार. शिवाय सभोंवतालीं पसरलेल्या निराशामय वातावरणाने उदास झालेल्या मनाचा कारुण्यपूर्ण परंतु आशावादी चेहराच सर्वत्र दिसावयाचा ! बरें, केवळ परमेश्वराचें गुणगान करणारें तें संतकाव्य समजावें, तर केवळ भक्ति व मुक्ति या पारमार्थिक आत्मानात्म

विवेकांतच त्याला मोक्ष मिळत नाही. देशाचें स्वातंत्र्य हा त्यांचा मित्र, त्यांचा देश हा देव होय व त्याची पूजा म्हणजेच देशाची व देवाची पूजा होय. केवळ 'कलेसाठी कला' हें तत्त्व त्यांना मान्य नसल्याकारणानें त्यांचें सारें काव्य सहेतुक कलेचा पूर्णाविष्कार झालेलें आढळून येतें. केवळ आल्हाद देणें हें त्यांच्या काव्याचें कार्य नसून, चेतना देणें, स्फूर्ति देणें, कार्यप्रवण करणें हें त्याचें मुख्य ध्येय होय. तसें पाहिलें तर साने यांना आधुनिकांत कै. दु. आ. तिवारी यांच्या रांकेंत बसवावें लागेल. १९३०-सालच्या चळवळींत पेटलेल्या लढ्याला पूरक असें वरेंच काव्य त्यांनीं वैपुल्यानें लिहिलें आहे. त्यांच्या काव्याची तळमळ ही माता असून प्रचार हा आत्मा आहे.

‘पत्री’

‘पत्री’तील त्यांच्या काव्याचे प्रामुख्याने चार खंड पडतात. पृष्ठ १ ते ११६ पर्यंत एक खंड होतो व यांतील सर्व कविता परमेश्वरविषयक गुणगान करणाऱ्या व संतांच्या पद्धतीनें ईश्वराची आळवणी करणाऱ्या अशा थाटाच्या आहेत. पृष्ठ ११७ ते १८६ चा दुसरा खंड करतां येतो. यांतील कवितांचे विषय सामान्य जीवनांत आढळून येणारे असे आहेत. पृष्ठ १८७ ते ३०२ पर्यंतच्या खंडांत देशभक्तिपर व स्वातंत्र्यविषयक कविता आहेत व पृष्ठ ३०३ ते अखेर म्हणजे ३७६ पर्यंत ‘सत्याग्रही’ नामक एका खंडकाव्याचा अंतर्भाव झालेला आहे.

परमेश्वरभक्तिपर काव्य

‘पत्री’च्या पहिल्या सुमारे सव्वाशें पृष्ठांत साने यांचें काव्य संतकाव्याशीं समरस झालेलें दिसतें. संकटसमयीं परमेश्वराची करुणा भाकून त्याला सहाय्यासाठीं आर्तवानें ब्रोलावणें हा भक्तिमार्गपंथ महाराष्ट्रास नवीन नाही. आपल्याकडे ती एक सोज्ज्वल व दिव्य परंपरा आहे. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम रामदासादि संतांनीं परमेश्वराचें गुणगान करून भक्तिपंथ काव्यांत रूढ केला. फार काय, पण आजच्या वादकुशल महाराष्ट्रांत त्या वेळीं प्रस्थापित झालेला भक्तिविचार काव्यकलेच्या सहाय्यानें महाराष्ट्राच्या अंतःकरणांत पोहोचविला. ह्या तत्कालिन थोर महापुरुषांचा भक्तिविचार त्या

कालांतील लहानथोर कवींनी महाराष्ट्रांत घरोघर पोहोचविला. “ ध्यायीन तुझे रूप । गाईन तुझे नाम । आणिक न करी काम । जिव्हा सुखें ” हे तुकाराम महाराजांचे काव्याचे ध्येय होते. जेणे करून भवसिंधु आटेल असे जे लिहिणे त्याला कवित्व म्हणावे व वाकीचे ते व्यर्थ अगर अलीकडील भाषेत सांगावयाचे म्हणजे ‘ हुच्च काव्य ’ होय, अशा मताचे प्रतिपादन महाराष्ट्र संत श्रीमर्थांनी केले. ते म्हणतात; “ सीघ्रचि कवित्व जोडिलें । दृष्टी पडिलें तेंचि वर्णिलें । भक्तिवांचून जें केले । त्या नांव धीटपाठ ॥ कामिक, रसिक, श्रृंगारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नांव धीटपाठ ॥ मन जालें कामाकार । तैसेच निघती उद्गार । धीटपाठें परपार । पाविजेत नाही ॥ “ शिवाय आपल्या काव्यावरील मताच्या समासाच्या उपसंहारांत श्रीसमर्थ लिहितात, “ जेणे सद्वस्तु भासे । जेणे भास हा निरसे । जेथे भिन्नत्व नासे । त्या नांव कवित्व ॥ जेणे होय समाधान । जेणे तुटे संसारबंधन । जया मानिती सज्जन । त्या नांव कवित्व ॥ ” या नियमांत संतांनी भक्तिपर काव्यास पहिल्या नंबरचे गुण दिलेले आढळतात, व ते काव्य सोडून वाकीचे काव्य हीन स्वरूपाचे होय असे त्यांनी आपले मत दिलेले दिसते. परंतु विसाव्या शतकांत विचार करतांना हे लक्षांत ठेवावयास हवे आहे की तो त्या काळाचा प्रमुख विचार होय. आदर्श व ध्येये ही बदलत्या काळानुरूप बदलत आली आहेत व यापुढेहि बदलतील. अत्यंत हीन अशा निराशामय परिस्थितींत विरंगुळा म्हणून सारे संत भगवद्भजनाकडे वळले असे एक प्रबळ मत आहे. एवढेच नव्हे, तर त्याच्याहि पुढे जाऊन असे म्हणावेसे वाटते की ह्यांतील कित्येक संतांनी हतबल झालेल्या जनतेला भक्तिमार्गाच्या आशामय मार्गाने धीर देण्याचे व संकटास हंसतमुखाने तोंड देण्याचे राष्ट्रीय कार्य केले. येथे पुष्कळच मतभेद होण्याचा संभव फार. या वादग्रस्त प्रश्नाचा ऊहापोह करण्याचे हे स्थल नव्हे. परंतु विरंगुळा व प्रेरणा देणे हे संतकाव्यांतील गुण नेमके सान्यांच्या भक्तिपर काव्यांत सांपडतात, एवढे म्हटले म्हणजे पुरे. हताश राष्ट्रीय परिस्थितीने गांजणूक झाल्यावर ते परमेश्वराचा धांवा करतांना दिसतात. संकटकालीं भगवंताचे साहाय्य अवश्य हवे या भाविकतेने त्यांचे मन ओथंबलेले असून त्याकरतां ते आत्मशुद्धीसाठीं टाहो फोडीत आहेत, असे आढळते.

‘ पत्री ’चें समर्पण साने यांनीं श्रीरामचंद्रमाउलीच्या पवित्र पदांवर केले आहे. अंतःकरणामध्ये चाललेल्या अनंत झगड्यांमुळे किती तरी आशे-निराशेचे क्षण त्यांना भोगावे लागतात. परंतु त्या सुखदुःखांतील मानसिक परिस्थिति परमेश्वराला कळावी ही खरी आस्तिक मनीषा असल्यामुळे हृदय-सागरामध्ये उचंबळणाऱ्या ह्या लाटांतील एकच बिंदु ‘ पत्री ’च्या नामानें त्यांनीं श्रीरामचंद्राला समर्पण केला आहे. एवढेंच नव्हे, तर ‘ पत्री ’तील एक तृतीयांश भाग भक्तिपर असा आहे. श्रीरामचंद्राची अभिनवतम, रमणीय व गुणनिधान मूर्ति स्वतःच्या हृदयसिंहासनावर सदासर्वकाळ विलसत राहो ही त्यांची अपेक्षा. श्रीरामचंद्राची उपासना म्हणजे सामर्थ्याचीच पूजा. दंभ, दर्प, काम, क्रोधादि विकारांनीं ज्ञानमार्गावर पसरणाऱ्या अंधाराचा नाश जर व्हावयाचा असेल, तर तो श्रीराममूर्तीच्या उपासनेनेच, ही त्यांची श्रद्धा. भक्तिभावाचा गंध, सद्विचाराचीं सुमनें, व मंगलमय गायनाचे मंत्र गाऊन प्रभूची पूजा बांधणें ही त्यांची पावित्र्यपूर्ण वासना. आपली मतिमलीनता धुतली जाऊन खरें सात्विक प्रेम अंतरंगामध्ये भरावें, आपला जीव संतसर्गीं जडावा, अहंकार जळून जावा व हृदयांत ज्ञानदीप तेवावा ह्यासाठीं त्यांचा जीव तळमळत असलेला प्रत्येक काव्य-पंक्तींतून दिसून येतो. त्याकरतां तेजःसिंधु प्रभूजवळ एका प्रकाशबिंदूची, किरणाची ते याचना करतांना दिसतात—

‘ मम जीवन हरिमय होऊं दे ’

यांत आत्मसमर्पणभक्तीची सीमा पहावयास सांपडते. तर—

‘ तंव अल्प हातून होई न सेवा ’

या पद्यांत दास्यभक्तीनें कवीचें मन भरून आलेलें दिसतें. ‘ सेवा करावी, सेवा करावी ’ असें तोंडानें बोलणें मात्र होतें व प्रत्यक्ष सेवा मात्र लवमात्र होत नाही म्हणून त्यांना खंत वाटते. जनताजनार्दन दुःखानें आर्त होऊन किती तरी शोक करीत आहे. तरी त्याची त्यांना सेवा करतां येत नाही म्हणून त्यांना खंत वाटते. हृदयांत, वदनांत सेवेचा उच्चार असला तरी ती हातानें घडत नाही म्हणून त्यांना खंत वाटते.

परमेश्वराला ‘ आई ’ अगर ‘ माउली ’ म्हणून प्रेमळपणानें हांक मारणें ही पद्धत संतवाङ्मयापासून मराठींत रूढ आहे. परमेश्वराशीं सख्य जुळ-

विण्याकरतां त्याच्याशीं सर्व प्रकारचीं नातीं कल्पण्यांत संतवाङ्मयांत तर संतांची चढाओढ लागलेली दिसते. ' ये ग ये ग विठाबाई । माझे पंढरीचे आई ! ' ही संतोक्ति महशूरच आहे. भगवंतसदनाला माहेर कल्पून साने म्हणतात—' ये ग आई । मज माहेराला नेई. '

त्याच परमेश्वराचें अर्चन करतांना ते म्हणतात, " मी पूजा कशी करूं ? माझे घर पडकें आहे, मजजवळ सुमनांऐवजीं अश्रूंचा हार आहे, संगीता-ऐवजीं सुस्कारे आहेत, अमृताऐवजीं नैवेद्यासाठीं माझे अपयश आहे ! मोत्यें फेंकून !—देवा-मीं माती जमा केली आहे; परंतु तुझ्या स्पर्शानें ते मृत्कण माणिकराशी होतील ! "

' असो तुला देवा ! माझा सदा नमस्कार ' ह्या कवितेंत परमेश्वराला वंदन करीत असतांना ते त्याला मोठा दाता समजतात. खरोखर परमेश्वरा-एवढा दानशूर कोणी तरी आहे का ? मुळींच नाहीं. परमेश्वरानें कृपा केल्या-वर फत्तराचीं फुलें होतील, मातीचीं मोतीं होतील, सर्पाचा रम्य हार होईल, अंधःकाराच्या ठिकाणीं आशारूपी सुप्रभात होईल, हलाहलाचें अमृत होईल, पंगूंचे धडधाकट होतील ! अशा उदार परमेश्वरानें जर वक्रदृष्टि केली, अव-कृपेचा अंधार केला, तर त्याच्या उंबरठ्यावर प्राणार्पण करावयाची तयारी त्यांनीं ' निराधार ' या कवितेंत दाखविली आहे. त्यांचें मन खरोखर फुलां-प्रमाणें किंवा दंवाप्रमाणें हळवें आहे. सर्पाप्रमाणें घातक अशा कठोरांच्या संगतीनें व सहवासानें तें निराशतें, रडतें आणि त्यामुळेंच त्याला परमेश्व-राच्या कृपाछत्राची आवश्यकता, व सांवलीची जरूरी भासूं लागते. त्याची सांवली असल्यावर सारी सृष्टि बदलावयास काय उशीर ? सुकलेल्या फुलांचा संभार परमेश्वराच्या सहाय्यानें, कृपेनें तत्काळ फुलतो. आजूबाजूस चालू असलेला गदारोळ जागच्या जागीं थांबतो; अंधकाराचा नाश होऊन प्रकाश-किरणें दिसूं लागतात; अविवेकाचीं अभ्रपटलें नाश पाऊन सुविचा-राच्या तारकांच्या राशी अंतरंगांमध्ये चमकूं लागतात, विकारांची बोळवण झाल्यानें हलके हलके हृदय मोकळें होतें व सद्भावनेचा उदय होऊन मनुष्य परमेश्वराच्या जास्त जास्त जवळ जातो. या श्रद्धेनें व भाविकतेनें साने पूर्णपणें भारावून गेलेले दिसतात. त्यांची ही श्रद्धा अचल आहे. त्यांची नम्रता मानी व विशाल आहे. त्यांचे विचार भव्य आहेत. त्यांचे उच्चार

प्रेमळ आहेत. त्यांचा आचार सात्विक आहे. प्रभु रामराय हा त्यांचा बोध, विवेक, विसावा आणि आधार. राम हेंच त्यांचें संगीत. राम हेंच त्यांचें खान. राम हेंच त्यांचें पान. राम हेंच त्यांचें स्थान. राम हाच त्यांचा मान. राम हेंच त्यांचें सौख्य. राम म्हणजे त्यांचें काय नाही? ज्याप्रमाणें पंखाविना पांखरूं, गाईविना वांसरूं, सूत्राविना पतंग, आईविना मूल, चंद्रिकेविना चकोर, वसंताविना वन, पिकाविना वसंत व वसंताविना पिक, जलाविना मीन त्याप्रमाणें रामरायाविना ते स्वतः होत.

त्यानंतरच्या, रामरायाच्या कृपेची याचना करतांना श्रीसमर्थानीं ज्या प्रकारची करुणा भाकली व 'तुजवीण रामा मज कंठवेना' अशा आर्त स्वरूपांत आपलें करुण गायन केलें, त्याच प्रकारची करुणा भाकून साने यांनीं करुणगायन केलें आहे.

'प्रभो दीन दासा तुझ्या तार तार.' असें आर्त स्वरांत गातांना ते म्हणतात, "माझ्या दुःखानें, श्रमानें माझें चित्त जळून जातें. माझ्या नेत्रांतील अश्रूंची धार कोण पुसणार? निर्जन वनामध्ये ज्याप्रमाणें दीपदर्शन व्हावें पण क्षणांतच तो दीप नाहीसा व्हावा, त्याप्रमाणें मनामध्ये आलेल्या सद्विचारांचें होतें. षड्विपूंच्या गांजणुकीनें, वासनांच्या भुकेनें मी अहोरात्र खिन्न असतो. अन्न रुचत नाही; निद्रा येत नाही; तेव्हां या सर्वांचें नाशन तुझ्यावांचून कोण करणार? माझ्या नेत्रांमध्ये निर्मळा, प्रेमळा वृत्ति वाढव व माझ्या मुखांत नेहमीं पुण्यमय शब्द येऊं दे. मनामध्ये नित्य सद्विचार नांदोत. माझा विकास होवो हीच माझी प्रार्थना."

प्रभु रामचंद्राच्या पायाशीं करुणा भाकतांना सानेगुरुजींनीं आपल्या परमेश्वरभक्तीचें ध्येय 'विकास' हें सांगितलें आहे. श्रीरामचंद्राचें उज्ज्वल चारित्र्य त्यांनीं आपल्यापुढें ध्येय म्हणून ठेविलें आहे व त्याची सेवा करून त्याचे गुण अंगीं बाणविण्याचा त्यांचा निर्धार दिसून येतो. दुष्टांचें निर्दालन व सज्जनांचें पालन, पापांचा नाश व सद्विचारांचा विकास हेंच प्रभु रामचंद्राचें अवतारकार्य होतें. त्या अवतारकार्याचा अल्पांश तरी आपल्या हातीं लागावा, हेंच साने यांच्या परमेश्वरभक्तीचें मर्म होय. विसाव्या शतकांतील महाराष्ट्रांतील ते श्रीसमर्थ रामदासस्वामी होत असें मी म्हणेन. स्वार्थत्याग, सेवापरायणता व साधुवृत्ति हे त्यांच्या स्वभावांतील विशेष त्यांच्या 'पत्रीं'-

तील भक्तिपर गीतांतून दिसून आल्यावांचून राहत नाहीत. त्यांना अंतः-
शुद्धीची तळमळ लागली आहे. त्यांची भक्तिपर गीते वाचतांना त्यांची
भूमिका संतांची होय हे अधिक स्पष्ट होते.

भरो विश्वांत आनंद । शांती नांदो चराचरें
म्हणून जळती संत । महात्मे भास्करापरी ॥

अशा स्वरूपांत संतांचे वर्णन करतांना त्यांनीं मांडलेले विचार स्वतः आचर-
णांत आणण्याचे कार्य ते कसोशीनें पार पाडीत आहेत. त्यांच्या साधुवृत्तीनें व
निरहंकारी नम्र स्वभावानें त्यांना कधीं काळीं सामाजिक छळहि सहन करावा
लागेल, अशी भीति वाटते. परंतु संतांच्या साधुवृत्तींत ज्या प्रकारची अहिंसा-
त्मक सोशिकता होती, ती त्यांच्यांत पूर्णपणें वसत असल्याकारणानें सूर्यावर
थुंकणाऱ्या निंदकांच्या थुंकीचे फवारे त्यांच्या स्वतःच्याच अंगावर उडून ते
आपले हंसें करून न घेवोत, एवढेंच. सौख्यानें गाद्या गिरद्यांवर लोळणें म्हणजे
संतांना कंटकमय शय्यासुख घेण्यासारखें. संत स्वतः मेणवृत्तीप्रमाणें जळून
दुसऱ्याला प्रकाश देतात. आपल्या सुखाची रक्षा करून दुसऱ्याला सुखाचा
अंगारा देतात. परदुःखभूमींत ते आपल्या सुखाच्या रक्षेचें खत घालून ती
गोड करतात, फुलवितात. जनताजनार्दनाच्या जीवन-वृक्षाला आनंदाचीं
फळे लागावीं म्हणून स्वतः नित्य खंत करतात. सुखासीन विलासांत
त्यांना आपले मरण दिसतें. आणि त्यांना मरण्यांत मौज व जळण्यांत जीव-
नाचें सार सांठविलेलें आढळतें. दुसऱ्याच्या सुखाकरतां स्वतःच्या सौख्याची
होळी करून जळणारे संत स्वतः जळून दुसऱ्याला प्रकाश देणारे प्रतिभास्कर
होत. साऱ्या विश्वांत हेंच उदात्त तत्त्व आपणांस विखुरलेलें दिसत नाही
काय ? वायु हा दुसऱ्याकरतां वाहतो, मेघांच्या राशींनीं ओटींत भरून आण-
लेलें धन स्वतःसाठीं नसतें, अहोरात्र दुसऱ्याला सुखविण्यास उभे राहणारे
वृक्ष आपली रक्षा करून ध्यावयासही तयार असतात. पर्वत, नद्या, सुमनें,
तृणें, फळे, धान्य, भवनें, वनें यांचें कार्य स्वतःचा स्वतःच उपभोग घेणें हे
नसून दुसऱ्याला सुख देणें हेंच नव्हे काय ?

स्वतःच्या स्वार्थावर पाणी सोडून दुसऱ्याच्या सुखाकरतां आपल्या
सुखाची होळी करणें, हें उदात्त तत्त्व पूर्ण भारतीय होय. आज या तत्त्वाची

टवाळी होत आहे. स्वार्थ साधणें हा आजच्या भौतिक जगताचा पुरुषार्थ आहे. पण एक दिवस असा येईल की, ऐहिक सुखाच्या पाठीला लागलेला तंत्रसत्ताकवर्ग या उच्च तत्त्वापुढें नम्र झालेला दिसून येईल. हें स्वप्न ठरूं नये. कालगतीच्या ओघांत कोणकोणत्या घडामोडी होतील याचें नक्की निदान करणें सामान्य माणसाच्या आंवाक्याबाहेरचें आहे. साने यांनीं वरील तत्त्वाचें नुसतें गायन केलेलें नसून आचरणहि केलेलें आहे, एवढें सांगितलें म्हणजे पुरे.

सांसारिक काव्य

साने यांचा संसार भारतवर्षाचा आहे. संसार हा शब्द त्यांच्या काव्याशीं संलग्न करावयाचा असेल, तर त्याचा व्यापक अर्थच ध्यावयास हवा. ते भारताकरतां आपल्या जिवाची पायपीट करतात. ते स्त्रीजातीकडे माता व भगिनी यांच्या नात्यानें पाहतात. त्यांच्यापेक्षां वयानें मोठीं असलेलीं माणसें त्यांना पितृतुल्य, तर समवयस्क म्हणजे त्यांचे भाऊच व लहान मुलें म्हणजे हंसणारीं व बागडणारीं फुलेंच ! ही त्यांच्या संसाराची रूपरेषा एकदां मनांत कायम केली, म्हणजे त्यांच्या सांसारिक काव्याविषयीं आस्था उत्पन्न होते. नाहीं तर तें एकांगी व अपूर्ण वाटावयास लागतें, हा दोष प्रथम कबूल केल्या- शिवाय पुढें पाऊल टाकतां येणार नाहीं. श्री समर्थानीं लहानपणींच त्यांना त्यांच्या संचितपणाविषयीं प्रश्न विचारल्यावर उत्तर केलें होतें कीं, “चिंता करितों विश्वाची.” साने यांच्या सांसारिक अडचणी घरगुती नव्हत, तर भारतीय आहेत. ते भारताच्या संसाराची अहर्निश चिंता करित असतात. त्यांच्या संसाराची व्याप्ति जशी विशाल, तशाच त्यांच्या चिंता पण मोठ्या आहेत. या दृष्टीनें त्यांच्या सांसारिक जीवनांतील दुःख फार मोठें आहे. अशा प्रकारची कल्पना नीट रीतीनें मनाशीं बांधून घेतल्यावर मग त्यांच्या सांसारिक काव्यांतील भावना तपासून पाहणें सोयीस्कर होय. त्यांच्या ह्या संसाराचा सहृदयतेनें विचार केला, तरच त्याचा रसास्वाद घेतां येतो. नाहीं तर आपण त्यांच्यापासून दूरदूर जातो, हें प्रथमच सांगून ठेवणें आवश्यक ठरतें.

ते ‘फुलामुलांचे कवि होत’ असें म्हणणें योग्य होईल. ख्रि. ना. वा. टिळक यांना ही संज्ञा लावण्यांत येते. त्यांचेच शिष्य कै. बालकवि यांनीं

तर आपल्या निर्झरगीताने महाराष्ट्राला कित्येक वर्षे वेड लाविले होते. साने यांनी पद्यापेक्षां गद्यांत तर बालकांच्या भावनांची चित्रे अधिक उमटविलेली आहेत. त्यांनी बालकांना आपल्या गोड गोष्टींनी हंसविले, रिझविले व रडविले. त्यांचा श्याम व त्याची आईही मराठी वाङ्मयांत अजरामर होऊन बसली आहेत. त्यांचे आदर्श बालक म्हणजे धडपडणारे मूल. बालकांच्या निष्पापतेची त्यांना मोहिनी पडते, नव्हे हेवा वाटतो. एकदां एक मुलगा त्यांच्याकडे गंमत दाखवायला म्हणून आला असता त्याने आपल्या खिशांतून चार फुले काढून त्यांच्यापुढे धरिली. त्यांतील तीन फुले टवटवीत होती व चवथे मात्र मलूल व कोमजलेले होते. परंतु तीं चारही फुले तो हर्षित होऊन दाखवीत होता. त्या तीन वर्षांच्या बालकाच्या मनांत 'फुले' म्हटली म्हणजे सारख्याच एकतानतेने बघावयाची प्रवृत्ति कशी साहजिकच होती, याचे चित्रण त्यांनी—

‘ परी बाळाला सकळ तीं समान ’

या भावकवितेंत केलेले आहे. लहान मुलांच्या पाखरासारख्या जीवनाचा जिव्हाळा व खेळकरपणा आपल्या ठायीं सतत राहावा व प्रसंग प्राप्त झाल्यास आपले ऊर्वरित आयुष्यहि त्यांना मिळावे अशी त्यांची आपल्या ह्या ‘ लहान मित्राबद्दल ’ मनीषा आहे. बालकाची दृष्टि निर्मळ व मुखमंडल प्रसन्न असते, त्याच्या वाणींत सदोदित प्रेमगंगा वाहते. ते कधी कोणाचा मनोभंग करीत नाही. त्याची कार्यशक्ति अदम्य असून हृदय हळुवार फुलाप्रमाणे रम्य असते. त्याचे शील निष्कलंक असून त्याला रावरंक हे सारखे असतात. त्याला हेवादावा नसतो व स्वतःचा दर्पहि नसतो. त्याच्या अंतरंगांत सद्विचार व कृतींत सदाचार असतो. स्वतःचा अपराध घोर मानून दुसऱ्याचा ते पोटांत घालते. दुसऱ्याच्या गुणांचे गायन करून ते सदा सेवेला तत्पर असते. सर्व बालकांच्या ह्या गुणांमुळेच त्यांना तीं आवडतात व त्यांच्या सुखदुःखाशी तन्मय होतांना ते आपणांस दिसतात. जगांत मुले नसतीं तर काय झाले असते, याबद्दल त्यांचे विचार ‘ कसे तरी मग जग दिसते ? ’ या कवितेंत स्पष्ट झाले आहेत.

नसतीं जगिं या जरी मुले

नसतीं जगिं या जरी फुले

नसते अंबरिं वरिं तारे
नसते गाणारे वारे

कसें तरी मग जग दिसतें । हें मन्मतिला ना कळतें ॥

जगामध्ये जल, रवि, तरुवेल, दिनरानी, ही पृथ्वी, धनधान्य, विहंगम कृषिवलांचे सोबती, प्रेमळ माता, प्रेमसुधेच्या सरिता, परोपकारी जीव, कृतज्ञता, बंधुभाव, अश्रु व हास्य इत्यादि गोष्टींची बनवा असती तर हें जगांतील जीवन रुक्ष झालें असतें. वरील अनंत गोष्टी जगांत आहेत म्हणूनच येथें जगणें आहे हें सानें यांचें मत मुलें व फुलें यांच्याबद्दल त्यांच्या मनः-कोषांत वसत असलेल्या प्रेमामुळें झालेलें आहे. या सान्या गोष्टींनीं पृथ्वीवर रमणीयता आणली आहे. यांतील एखाद्या गोष्टीला जरी दंश झाला, तरी त्यांचें हळुवार मन कसें हळहळतें याचीं मोजकीं दोन उदाहरणें येथें स्पष्टपणें देणें आवश्यक आहे. तीं म्हणजे त्यांची ' लहानपणची आठवण ' व ' गाईची करुण कहाणी ' हीं दोन होत.

एकदां ते लहानपणीं अंगणामध्ये आनंदानें खेळत असतांना एक पांखराचें पिलूं टपकन् अंगणांत पडलें. तें करुण दृश्य पाहून त्यांचे डोळे ओलावले. त्या आसन्नमरण पिलाला उचलून घरांत आणल्यावर त्याची त्यांनीं सुश्रूषा केली. उंचावरून पडल्यामुळें तें चांगलेंच हबकत होतें. त्याच्या यातना पाहून यांना यातना सुरू झाल्या व त्या स्थितीतच त्या पिलाचा अंत झाला.

मृदुल तीमान । टाकून पडलें
हृदय रडलें । माझे कित्ती ॥

एवढें झाल्यावर त्या पिलाची माता डहाळीवरून खालीं आली. तिनें माती हुंगली व पिलास प्रदक्षिणा घालून ती परत गेल्यावर झाडावरून तिनें आर्त स्वरांत टाहो फोडला. ज्या मोगन्याजवळ त्या पांखराला पुरलें होतें, तेथें ते दररोज जावयाचे. आणि त्या पांखराचें त्यांनीं दहा दिवस सुतक पण पाळिलें.

' गायीची करुण कहाणी ' यांतहि त्यांचें विश्वप्रेमानें हळहळणारें नाजुक मन दिसतें. हा अंमळनेर स्टेशनजवळ घडलेला प्रसंग. गाय व्याल्यावर आपली चंगळ होईल या विचारांत घरांतील मुलें होती. तिच्या केंसासहि

कोणी धक्का लावावयास नको म्हणून तीं सारीं जपत होतीं. परंतु गाय फिरावयास गेली तर तिला चांगला चारा मिळून तिचें पोट चांगलें भरेल असें पित्याचें म्हणणें असल्यामुळें त्यानें तिला चरावयास मोकळें सोडलें. रात्रीं दहाचा तो समय होता. प्रसवसमय जवळ आला. तिच्यानें पाऊल टाकवेना. वेगांत धांवत येणाऱ्या आगगाडीनें तिचा तिच्या कोंवळ्या पिलासह चेंदामेंदा केला व तेथें फक्त रक्ताचें तळें तुंबलें ! त्या गाईची ती आपदा पाहून पत्थरालाहि पाझर फुटला असता, तर मग 'कसें तरी मग जग दिसतें ?' असा प्रश्न विचारून जल, रवि, धन, धान्य, वृषभादिकांकडे कृतज्ञतेनें पाहणाऱ्या सान्यांना किती दुःख झालें असेल याची केवळ कल्पनाच करणें वरें. सर्व प्राणिमात्रांत संचार करणाऱ्या ईश्वरांशावर आलेलें संकट पाहून ते स्वतःच असे हळहळतात. त्यांना साऱ्या विश्वावर प्रेम करावेसें वाटतें. त्याचबरोबर विश्वांत पसरलेला विषमय द्वेष विषाद उत्पन्न केल्याशिवाय राहत नाहीं, हें तितकेंच खरें. भूतकाळ 'भविष्यकाळाला गाणें' म्हणतांना हेंच सुचवितो. 'प्रेमाचें गाणें' या कवितेंत भविष्यकाळाला भूतकाळ 'तूं आपलें हृदय प्रेमानें शृंगार' असें सांगतो आहे. आतांपर्यंत तर सूडबुद्धीनें येथें थैमान घातलें. परंतु तूं येशील तेव्हां तरी प्रेमाचा सुकाळ कर ही त्याची व साने यांची इच्छा.

जीवनविषयक दृष्टिकोन

'कशासाठीं जगावें ?' या आशयाची साने यांनीं एक इंग्रजी कविता वाचली होती तिचा त्यांनीं आपल्या सुबोध भाषेंत अनुवाद केलेला आहे. त्या कवितेंत प्रतिपादन केलेलें तत्त्वज्ञान त्यांचें स्वतःचें नसलें तरी तें त्यांना मान्य आहे म्हणूनच त्याचा उपयोग करून घेणें प्राप्त आहे. त्याशिवाय ते त्या कवितेचा अनुवाद करण्यास उद्युक्त झालेच नसते. जीवनांत कांहीं अर्थ आहे काय ? या प्रश्नाला 'आहे' असेंच उत्तर त्यांनीं दिलें आहे. जोंपर्यंत चिंता, व्याधि, दुर्दशा, अज्ञान, दारिद्र्य, उपासमार, मत्तजन, दुष्ट रूढी, धार्मिक छल यांचें वास्तव्य जगांत आहे तोंपर्यंत हा विपद्दुःखादि तरण्यासाठीं स्वतःच्या जीवनाचा माणसानें सेतु उभारावयास हवाच हवा. सारें भुवन साने यांच्या दृष्टीला वरील करणानें भेसूर दिसतें वःत्यामुळेंच सर्वत्र ढोंगी-

पणा ठेंचून भरला असल्याबद्दल ते 'मयसभा राहिली भरून' या आपल्या कवितेंत तक्रार करीत असल्याचें दिसतें.

जें दिसत असे रूप वस्तुचें वरून

तें आंत न येतें दिसुन.

हें त्यांनीं जीवनाविषयीं गाइलेल्या सारभूत काव्याचें धृपदच समजावें. जगाचा धर्म दंभ असून त्याचें कर्म उलटेंच आहे. ज्ञानदान करणारा आपणांस गुलामगिरींत लोटीत आहे. समत्वगीतें गाणारे स्वातंत्र्यवादी लोक आमच्या मातृभूमींत त्याच तत्वानें खून पाडीत आहेत. एकीकडे शांतीचीं सूत्रें गाणारे दुसरीकडे तोफांच्या गायनाचा सूर धरीत आहेत. तोंडानें स्वातंत्र्याचे पोवाडे गाणारे व एका हातानें स्वतंत्रतेचे पुतळे उभविणारे दुसऱ्या हातानें तिला थडग्यांत कोंबतांना दास्यत्वाचें मीठ तिच्या मढ्यांत भरीत आहेत. अशा भीषण परिस्थितींत सुंदर पुष्पहार म्हणून हात लावावयास जावें तर त्याचे प्राणघातक विषारी सर्प होणार. सुंदरशा सरितेंत निमज्जन करावयास जावें तों तेथें भोंवत्याच्या चक्रांत सांपडणार. अमृताचा पेला ओठाशीं लावावा तों त्याचें विष होणार. मखमाली हिरवळीवर पहुडावें तों तेथें गोखरांनीं सारें अंग टोंचलें जावें, अशा ढोंगी जगांत जगावें कशासाठी, तर परदुःखनिवारणार्थ आपल्या जीवाचा सेतु करण्यासाठी. हें त्यांचें जीवनाविषयींचें तत्वज्ञान आहे. वागावें कसें तर मेघासारखें 'मेघाचें जीवन' या कवितेंत त्यांचें हें मत अधिक स्पष्ट झालें आहे.

कविं तरि पूर्णत्वा परीं

रसमय अंतर्बहि होईन

सेवा करुनी मग राहो

अंगावर दुःखाचें काळें कांबळें घेऊन हृदयामध्ये 'चित्ताचंपला' जळत असलेल्या मेघाला क्षणाची तरी शांति लाभते काय ! मुळीच नाही. साने यांना मेघाचें जीवन हवें आहे. सेवा हाच मेघाचा धर्म. साने यांना मेघाचाच धर्म हवा आहे. सच्चित्पद हेंच मेघाचें ध्येय. साने यांचें तेंच ध्येय आहे.

गळेल शिणलेली तनु यदा

सिंधुंत बुडेल हा बुडबुडा

मिळविन मंगल सच्चित्पदा

आपलें जीवन कसें आहे याचें समर्पक उत्तर याहून निराळें असूं शकत नाहीं असेंच सान्यांना सुचवावयाचें आहे. हेंच त्यांचें कार्य.

‘जीवनांतील दिव्यता’ गातांना ते म्हणतात—

सुखास नाहीं मुळिं तोटा ।
संसार नसे हा खोटा ।
दृष्टि करावी निज पूत ।
निराळेंच मग जग दिसत.

जीवनांत दिव्यता आहे. जीवनांत काव्य आहे. जीवन जगण्यांत मौज आहे. माणसानें मात्र अमोलिक माणिक मोतीं जमा केलीं पाहिजेत, तरच त्याचें जीवन सुखकर होईल. हीं माणकें कोणास पळवून न नेतां आलीं पाहिजेत. मुलावरील मातेचें व मातेवरील मुलाचें, बहिणीवरील भावाचें व भावावरील बहिणीचें, मित्रावरील मित्राचें, पत्नीवरील पतीचें व पतीवरील पत्नीचें, शिष्यावरील गुरूचें व गुरूवरील शिष्याचें, स्वामीवरील सेवकाचें व सेवकावरील स्वामीचें प्रेम हीं माणिकमोतीं डोळे उघडे ठेवून माणसानें जमा केलीं पाहिजेत. तृषार्ताला जर पेलाभर पाणी पाजलें, क्षुधार्ताला जर अन्नाचा कण दिला, ज्ञानपिपासूला आपल्याजवळ असलेलें ज्ञान जर सढळ हातानें दिलें, तर त्याच्या वदनावर जी कृतज्ञता नाचूं लागते व त्यामुळें जी भाषा तो बोलतो, तीहि माणिकमोतींच ! अशीं अमोलिक रत्नें माणसानें जीवनांत जमा केलीं पाहिजेत. परमेश्वराचा खरा हेतु जर पूर्ण करावयाचा असेल, तर माणसानें आपलें जीवन सत्य व मंगल अशा गोष्टी करून खुलविलें पाहिजे. हृदय सुविचारी ठेवून सारें विश्व सुखानें भरून टाकण्यासाठीं आपल्या जीवनाचें मोल द्यावयास तयार झालें पाहिजे. आपली दृष्टि सरळ केल्यावर आनंदाला तोटा नाहीं.

जीवन कसें जगावें हें पाहिलें. आतां साने यांना कशा प्रकारचें वैयक्तिक जीवन हवें, हें पाहिलें म्हणजे झालें. त्यांच्या जीवनाचें ‘विकास’ हें प्रमुख ध्येय आहे. त्याकरतां ते सेवा अगर स्वतःच्या जीवनाचा होम करावयासहि तयार आहेत. परंतु विकास हवा असल्यावर तो सौख्यांत कसा होणार ? दुसऱ्याचें जीवन सुखी करतांना आपलें जीवन सुखी कसें करणार ? आपल्या

सौख्याचें मोल देऊनच परोपकारी लोकांना दुसऱ्याच्या जीवनांत फुलवाग फुलवावयाची असते.

फुले तरु सेवुन उष्णशीत ।

जर्गीं असे हीच विकास रीत ॥

आपल्या 'विपत्ति देतीहि हवी विकासा' या कवितेंत साने यांनीं स्वतःला कशा प्रकारचें जीवन हवें आहे याचा खुलासा केलेला आहे. पीक भरभरून यावयास उष्णतेची व पाण्याची जरूरी असते. बालकाचा मनोविकास करावयाचा असल्यास माता त्याला प्रसंगीं रागावते देखील. माणसावर प्रसंग आल्याशिवाय त्याला स्वतःच्या कार्यशक्तीची व इतरांना त्याच्या प्रामाणिकपणाची जाणीव तरी कशी होणार ? विपत्तींतच विकासाचें बीज असतें. नीलवर्ण मेघांतून ज्याप्रमाणें विद्युल्लतेचा लखलखाट होत असतो, त्याप्रमाणेंच विपत्तींतून खरें तेज प्रगट होत असतें. विपत्ति जीवनाला रुचि आणते. विपत्ति स्फूर्ति देते. परंतु ती सदैव मात्र नको. माणसाच्या जीवनांत संकटांची जरूरी आहे, पण त्यांची परंपरा मात्र नको. नाहीं तर त्याला मान वर काढावयास अवसर सांपडणें अशक्य. विपत्तीची जीवनांत साने माफक प्रमाणांत मागणी करतात. आणि तेंच रास्त आहे. राष्ट्रावर आलेल्या विपत्तींतूनच नवें तेज निर्माण होतें हें त्यांच्या जीवनांतील विपत्तींचें सारभूत तत्त्वज्ञान आहे.

सामाजिक प्रश्न

हिंदुस्थानांतील सामाजिक प्रश्न हा राजकीय प्रश्नाइतकाच दुर्गम आहे. एवढेंच नव्हे, तर राजकीय प्रश्नसुद्धां, सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांचा उकल होत नसल्याकारणानें, स्थगित होऊन बसला आहे. असंख्य जातिभेद, अस्पृश्यता, दारिद्र्य, भांडवलशाही विरुद्ध मजुरांचें व गरिबांचें जीवन, शेतकऱ्यांचें अज्ञानी व परंपरागत पराभूत जीवन, श्रमजीवि लोकांचें दैन्य, रूढी इत्यादि एक ना अनेक सामाजिक व तदंतर्भूत असलेले कटकटीचें आर्थिक जीवन या सान्या काड्या आज राजकीय स्वातंत्र्यरथाच्या चक्रांत अडकून त्याची गति स्थगित करीत आहेत. सामान्य माणूस तर ही अनवस्था पाहून दिङ्मूढच होऊन जातो.

उदाहरणार्थ हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न घ्या. हिंदूंचें व मुसलमानांचें जीवन हिंदुस्थानांत एकजीव झालें, संवादी झालें, तरच हिंदुस्थानचा तरणोपाय आहे. परंतु हा मोठाच अवघड प्रश्न होऊन बसला आहे. निदान तो तसा करण्यांत खास आला आहे. यांतून खरा मार्ग म्हणजे एकी. व एकी हा दोघांहि जमातींचा खरा मोक्ष आहे. खरा धर्म प्रेमांत आहे. भांडणांत नाही. हा आदर्श साने यांनीं 'प्रेमधर्म' या आपल्या कवितेंत प्रतिपादिला आहे.

तो एक खरा प्रसंग आहे. सायंकाळची गाडी गांठून साने प्रवासाला निघाले होते. गाडींत नाना जातींचे व पंथांचे लोक होते. एका मुसलमान बाईच्या शेजारीं एक गरीब कुणबिणी बसली होती. तिचें एक लहान बालक होतें. तें अतिशय रडूं लागलें. चहा, चिरुट, चिवडा, भजीं यांचे भक्त तिच्यावर गुरगुरू लागले. परंतु त्या गरीब बिचाऱ्या कुणबिणीचा नाइलाज होता. तिला तें असह्य झालें व ती हताश झाली. मुलाचें रडणें मात्र चालूच होतें. हें करुणचित्र पाहून त्या मुसलमान स्त्रीचें मातेचें हृदय कळवळलें व तिनें त्या मुलाला कुणबिणीपासून घेतलें व थापटून थोपटून शांत केलें. तिनें त्या बालकाला समजूत पटावी म्हणून टिचक्या वाजविल्या, दिवे दाखविले, हातांनीं नाचविलें, त्याचे हातपाय खाजविले, भांडीं वाजविलीं, त्याच्या कानांत 'कुर्र' केलें आणि

‘ रो मत् उगि हां बेटा अबी ’

असें बोलून, वात्सल्यानें त्याला खेळविल्यावर तें मूल रडावयाचें थांबलें व नंतर आनंदानें खेळूं सुद्धां लागलें. त्या गरीब कुणबिणीचें अंतःकरण कृतज्ञतेनें भरून आलें व तिचे डोळे पाणरले. भावनेचा ओघ ओसरल्यावर कुणबिणीनें आपल्या कृतज्ञतेला मूर्त स्वरूप आणण्यासाठीं पदरच्या गांठीस बांधलेलें सुपारीचें खांड त्या अम्मेस दिलें. माणिक मोत्यांच्या राशीहून, फार काय पण त्रिभुवनलक्ष्मीहून मौल्यवान अशी ती कृतज्ञतेची खूण होती. त्या प्रसंगीं तूं हिंदु अगर मी मुसलमान ही भावना त्या दोघीहि स्त्रिया विसरल्या. माता येथून तेथून एक. त्यांचा प्रेमधर्महि एक. साऱ्यांचें हास्य अगर अश्रु साऱ्यांनाच समजतात अगर ते हृदये जोडतात. सगळ्यांवर आलेलें संकट सारखेंच भीषण असतें. ही जाणीव होत नाही म्हणून तर सारा कलि

आहे. परस्परांचें वैर विसरून, परस्परांच्या संस्कृतींतोल हितकर मांगल्याची पूजा ज्या दिवशीं सुरू होईल तोच दिवस भाग्याचा. परंतु हें एवढें कधीं होईल, हें मोठ्या आशेनें साने विचारीत आहेत. जुनीं प्रेतें उकरण्यांत व आग लावण्यांतच मोठेमोठे गढलेले दिसत आहेत. वणवा विझवायचा सोडून त्यांत तेल टाकणारेच फार. खोठ्या स्वाभिमानाच्या व धर्माच्या कल्पनांनीं आज माणसें नंदनवनांत उदास व भकास स्मशानशोभा आणीत आहेत. हें थांबावें कसें ? हा अनर्थ वंद व्हावा कसा ? शांतीचें साम्राज्य हिंदभूंत नांदावें कसें व कधीं, याचाच सान्यांना प्रश्न पडला आहे.

देशभक्तिपर कविता

यानंतरच्या जवळजवळ दोनशें पृष्ठांतून साने यांचें राष्ट्रीय काव्य आपणांस दिसून येतें. 'सत्याग्रही' या खंडकाव्यासह त्यांच्या देशभक्तिपर कवितेंत मातृभूमीबद्दल त्यांना वाटणारें प्रेम ही एकच एक भावना सर्वत्र दिसून येते. प्रो. वा. भा. पाठक म्हणतात, "आधीं केले आणि मग सांगितले हा रामदासांचा दंडक त्यांच्या कवनांस लागू पडतो. म्हणूनच त्यांचीं राष्ट्रीय कवनें वैशिष्ट्यपूर्ण उतरलीं आहेत. दे. भ. सावरकर, सेनापति वापट किंवा कवि गोविंद ह्यांनीं लिहिलेल्या कवनांत जो आवेश व जी स्फूर्ति दृष्टीस पडते, तिचें प्रत्यंतर श्री. साने यांच्या 'जा रे पुढें व्हा रे पुढें' 'नवयुवक तुफान झालों' इत्यादि कवनांतून आपणांस मिळतें. कै. श्री. नी. चाफेकर लिहितात, "स्वातंत्र्य, राष्ट्राची सद्यःस्थिति व मातृभूमीच्या उद्धाराविषयीं तळमळ यांसंबंधाच्या कविता अलीकडच्या कित्येक पोषाखी व सुख-लोलुप कवींच्या कवितांप्रमाणें वरपांगी कळकळीच्या नाहींत, किंवा ठरीव सांच्याच्या खोडसाळ व अतिशयोक्तिपूर्ण नाहींत; तर ज्याचा वरील गोष्टीशीं जीवनकार्यद्वारा प्रत्यक्ष जिवाळ्याचा संबंध निगडित झालेला आहे आणि तत्प्रीत्यर्थ ज्या व्यक्तीनें स्वतः देहकष्टादि द्वारा खस्ता खाऊन, आश्रमादि जनता-शिक्षणकार्याला स्वतःला वाहून घेऊन आत्मार्पण करण्याचा सक्रिय उपक्रम चालविला आहे, अशा कवींच्या या राष्ट्रीय कविता असल्यामुळे खरें औचित्य व स्वारस्य त्यांत आहे."

बहु भाग्यानें बहु पुण्यानें झालों तव संतान
तव सेवा मम हातुन होतां हरपो माझा प्राण

अशा प्रकारची साने यांची भारतमातेची सेवा करतांना मनीषा आहे. तळ-
हातावर स्वतःचें शिर घेऊन स्वातंत्र्याचे पोवाडे गाणाऱ्या शाहीरांपैकींच
साने हे एक होत. साने स्वतः मातृभक्त आहेत. त्यांच्या अंतःकरणांत जन्म-
दात्री माता, अन्नवस्त्र पुरवून सुखी करणारी भारतमाता यांच्याबद्दल सारखेंच
प्रेम वसत असलेलें दिसतें. त्याचेंच गायन ते आपल्या काव्यांतून करतात.
मातृप्रेमाचें इतकें गायन कोणत्याच इतर मराठी कवींपैकीं कोणी केलेलें
आढळत नाहीं.—“ दान देऊन दीन झालेली, गतेतिहास दिव्य असलेली,
मांगल्य व पावित्र्याची पवित्र खाण असलेली ‘ भारतमाता ’ सकल जगाची
मायमाउली, सकल जगाला आपल्या अमृतोपम प्रेमळ हातानें कुरवाळून
निवविणारी, स्वहृदयाचे मळे पिकवून प्रेमानें बाळांना रस पाजणारी,
जिची सेवा हातून घडत असतांना मरणही सुधारस वाटावें अशी मनमोहन
मूर्ति ‘ असणारी ’ जगन्माता ”. श्रीरामांनीं व सत्वाढ्य हरिश्रंद्रांनीं भूप-
विलेली; शिवी, मांधातादि भूपांनीं पालन केलेली; श्री शिव, बाजीगाजीदि
रणशार्दूलांची क्रीडाभूमि झालेली; राजर्षींची, ऋषीश्वरांची, वीरांची परंतु
सध्यां निःसत्त्व झालेली ही भूमि; लावण्याची खाण असलेली ही ‘ भूमि ’;
प्राणांचीहि प्राण असलेली ही ‘ भूमि ’, विकल दिवसांत अनाथ व दुबळी
झालेली ही ‘ भूमि ’ तिच्याच दुःखानें त्यांचे हृदय पिळवटून येतें व ते त्वेषानें
गर्जना करतात :

स्वातंत्र्याच अम्हां शिपायां ।
सुखवं प्रियतम भारतमायी ॥ ३० ॥
देशभक्तिचा सुदिव्य सोम
पिउन करूं प्राणांचा होम
कष्ट हाल हे अमुचे भाई
सुखवं प्रियतम भारतमायी ॥ १ ॥

त्याकरतां त्याच्या प्रत्येक कवितेंतून त्यांचा निश्चल निर्धार दृष्टोत्पत्तीस येतो.

‘ आमचें कार्य ’ या कवितेचें श्रुपद हें कीं;—

आम्ही मांडूं निर्भय ठाण । देऊं हो प्राण ।

स्वातंत्र्य-सुधेचें निजजननीला घडवूं मंगल पान ॥ धृ० ॥

त्यानंतर तयारी ही कीं,

स्वार्थाची करुनी होळी

छातीवर झेलूं गोळी

करुं मृत्युशिं खेळीमेळी

मातृभूमिच्यासाठीं मोदें करुं सारें बलिदान ॥ १ ॥

एवढी तयारी दाखविल्यावर साने यांचीं आणखी वाक्यें गोळा करून आणावयाची जरूरी नाही. त्यांच्या देशभक्तिपर काव्याचा इथून तिथून एकच सूर आहे. मरणाशीं खेळीमेळी करणाऱ्या स्वातंत्र्यवीराचें तेजहि तितकेंच और असतें. तो जें बोलतो तसें तो करून दाखवीत असतो व जें सांगतो तें त्यानें केलेलें असतें. तो वाचीवीर नसतो. मग त्याच्या सांगण्यांत कितीहि खडखडाट असला तरी चालेल. त्याचे बोल मोलाचे असतात; कारण ते अनुभवाच्या भट्टींतून सोज्ज्वल रूप घेऊन बाहेर पडलेले असतात. साने यांचें तसेंच आहे. आणि हें त्यांचें श्रेय कोणीहि हिरावून घेऊं शकणार नाही. त्यांच्या 'भारतसेना,' 'बलसागर भारत होवो,' 'मरणही ये तरी वरिन मोदें' 'देशासाठीं मरूं' 'मातृभूमिगान' 'ऊठ भारता,' 'महाराष्ट्रास,' 'राणा प्रताप,' 'महात्माजीस' वगैरे पुष्कळ कवितांतून देशभक्तिपर व देशभक्त वीरांच्या कार्यस्तुतिपरच विचार आलेले आहेत. 'जा रे पुढें व्हा रे पुढें' किंवा 'तुफान झालों' वगैरे कवितांतून त्यांची त्यागाची भूमिका स्पष्ट होत असून त्यांच्या ठिकाणीं एक प्रकारची नेत्याची भूमिका वास करीत असल्याचें दिसून येतें. लाहोरला स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाल्यावर १९३० सालच्या चळवळींत ते आपले सर्व पाश तडातड तोडून सामील झाले व आज पंधरा वर्षांनंतरहि त्यांची भारतमातेच्या दुःखाबद्दलची अहर्निश चिंता त्यांना जाळीत आहेच. ती त्यांना झोंप येऊं देणार नाही व तेहि विश्रांतीची कधींच याचना करीत नाहीत.

'सत्याग्रही' खंडकाव्य

मराठी कवितेंत खंडकाव्याचा प्रकार नवीन नाही. परंतु प्रदीर्घ रचना

करावयाची विशेष आवड पंडितकवींशिवाय इतरांत फार करून दिसून येत नाही. रामायणमहाभारतादि मोठमोठ्या संस्कृतांतील काव्याइतकीं प्रचंड महाकाव्यें मराठींत नाहींत हा एक पक्षीं दोषच. शिवाय पंडितकवि सोडले, तरी आधुनिक मराठी कवींत त्या पद्धतीचें प्रदीर्घ लेखन कोणी केलेले नाहीं. कांहीं तसें लेखन करावयाचें असलेंच, तर ग्रंथ शें-दीडशें पृष्ठांतच आटोपते घेतलेले दिसतात. याचीं कांहीं कारणें अशीं असूं शकतील:- एक तर प्रदीर्घ रचनेला कांहीं तरी सूत्रबद्ध कथा लागते. दुसरें, एकच एक नीरस असें वृत्त उगाळीत बसावें लागतें. व तिसरें म्हणजे, स्फूर्तीला कामास लागावें लागतें. त्रुटित अशी सरस रचना करणाऱ्या कवीला प्रदीर्घ अशी कथा कल्पून अगर ऐतिहासिक किंवा पौराणिक प्रसंग घेऊन लिहिणें अशक्य आहे असें नाहीं. कुंटे यांचें 'राजा शिवाजी' हें एक प्रदीर्घ खंडकाव्य म्हणून उल्लेखितां येईल. ऐतिहासिक विषयांवर शाहीरांनीं गायिलेले सारे पोवाडे याच प्रदीर्घ रचनेंत घालावे लागतील. आधुनिक काळांतहि ऐतिहासिक विषयांवर तडफदार रीतीनें, शाहीर खाडिलकर, तिवारी, मुळे, मुचाटे, जामखेडकर, वगैरे शाहीरांनीं खंडकाव्यात्मक रचना केलेली आहे. त्यांच्या काव्याचें रूप प्रदीर्घ असलें, त्यांत तडफ असली, अगर त्यांत काव्यगुण असले, तरी त्याचें बाह्य स्वरूप जुनें असल्यामुळें प्रचाराचा हेतु बगळल्यास सामान्य वाचकांतून या प्रकारच्या प्रदीर्घ रचनेस फारसा मान मिळत नाहीं. बुद्धिवादी माणसांच्या मते त्यांना त्यांत भरपूर भावना-विष्कार व चित्रिकरण सांपडत नाहीं. याचें मुख्य कारण म्हणजे त्यांचे विषय जुने व तेच तेच असतात व त्यामुळेंच ते मार्गें पडतात. ही सत्य स्थिति आहे.

खंडकाव्यास प्रचलित विषय नाहींत अगर नव्हते असें नाहीं. परंतु ते विषय काव्यांतून सांगत बसणें या पद्धतीकडे आधुनिक कवींची प्रवृत्ति जोरकस रीतीनें कधीं झालीच नाहीं. एकच एक नीरस असें वृत्त उगाळीत बसण्यापेक्षां निरनिराळ्या भावकुशल वृत्तछंदांतून आपल्या भावनांचा आविष्कार करून त्रुटित काव्योत्पत्ति करण्याकडेच त्यांचें अधिक लक्ष. शिवाय भावगीतांची सफाईदार रचना करणाऱ्या कारागीराला प्रदीर्घ

रचनाकौशल्याचा नयनमनोहर ताजमहाल बांधतां येईलच असें निश्चित नाही. कवि यशवंत यांच्या मते “ भावगीतांचा जन्म भावनेच्या उमाळ्यांतून होत असल्यामुळे भावकविता ही ‘ राजापूरची गंगा ’ आहे, तर महाकाव्य म्हणजे ‘ गंगावतरण ’ होय. दोन्ही गंगाच. पण पहिल्या प्रकारांत ‘ चमत्कार ’ वाटतो, तर दुसऱ्या प्रकारांत साक्षात्कार असतो. भावगीतापेक्षां कथानिर्मितीला अधिक कलाकौशल्याची व परिश्रमाची आवश्यकता असते. ”

मुख्य कारण हेंच कीं, विविध प्रकारचें सौंदर्य सुटसुटीत रीतीनें मांडण्याची जी इंग्रजी पद्य प्रकारांची—वैणिक गीतांची छाप आपल्या सुशिक्षित कवि वर्गावर पडली आहे, त्यामुळेच बहुविध असें प्रदीर्घ काव्य आधुनिक मराठी कवींत क्वचित् होतें व क्वचितच झालेलें आहे. परंतु निराश होण्याइतकी कांहीं दुर्दशा नाही. ऐतिहासिक किंवा पौराणिक खंडकाव्ये जुन्या काळांत जशीं लिहिलीं गेलीं, तशीं आधुनिक काळांतसुद्धां लिहिलीं गेलीं आहेत. हिंगणेकरांचें ‘ दख्खनचा वीर व पावनखिंड, ’ निफाडकरांचें ‘ सतीचा शाप आणि तारागड’, तिवारी यांचीं ‘ संग्रामगीते’, सावरकरांचें ‘ गोमंतक’, रेंदाळकरांचें ‘ विरहिणी राधा’, टिळकांचें ‘ ख्रिस्तायन’, ‘ वनवासी फूल’ वगैरे नांवें प्रामुख्यानें घेतां येतील. सामाजिक जीवनावर लिहिलेलीं खंडकाव्ये म्हणजे, गिरीशांची ‘ अभागी कमल’, ‘ आंबराई’, यशवंतांची ‘ वंदीशाळा’ व ‘ जयमंगला’ आणि माधवरावांचें ‘ विरहतरंग’ इत्यादि नांवें प्रामुख्यानें घेतां येतील.

साने यांच्या ‘ सत्याग्रही’ या खंडकाव्याचें स्थान मात्र वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तें १९३० सालच्या राजकीय आंदोलनाचें व त्यागाचें चित्र असलें, तरी आज व पुढें ऐतिहासिक काव्य म्हणून त्याचा उल्लेख करावा लागेल. हें खंडकाव्य त्यांनीं १९३० मध्यें त्रिचनापल्लीस असतांना लिहिलें व त्यांतील त्यांना हवा असलेला तेवढाच भाग ‘ पत्री’त समाविष्ट झालेला आहे.

‘ सत्याग्रही’चें कथानक असें:

“ श्रीमंत आईबापांचा एकुलता एक मुलगा होता. त्याचें वय अठरा वर्षांचें होतें. त्याचें आठ नऊ वर्षांच्या एका मुलीशीं लग्न लागलेलें होतें.

तो सत्याग्रहांत स्वयंसेवक झाला होता. तो तुरुंगांत अतिसारानें मरण पावला. त्याच्या आजारीपणाची तारही खेड्यांत वेळेवर पोंचली नाही. मरणाचीच तार एकदम घरीं गेली. आईबापांस जबर धक्का बसला. तो मृत पुत्र रात्रीच्या वेळीं दिव्य वेष धारण करून आईबापांची समजूत घालण्यासाठीं येतो. रात्रभर विचारवार्ता करून, त्यांचें समाधान करून प्रभात होतांच परत जातो. ”

खरोखर या कथेंत घडामोड अशी नाहीच. ती अगोदरच झालेली असते. कथेच्या अनुसंधानानें त्यांत कांहींच घडामोड नाही, पंचप्रसंग नाही, किंवा नीरगांठ व उकल नाही. कांहीं नाही. तें एक प्रदीर्घ शोकगीत आहे. विलापिका आहे. रात्रीच्या वेळीं गूढ रूप धारण करून येणारा मृत पुत्र हॅम्लेटच्या बापाच्या प्रवेशपद्धतीनेंच प्रवेश करतो. फरक एवढाच कीं, हॅम्लेटचा बाप भीषण सत्य सांगावयास येतो, तर येथें हा मृत पुत्र आपल्या मातापितरांचें सांत्वन करण्याच्या सोज्ज्वल उद्देशानें येतो व दोघेहि प्रभात होण्यापूर्वीच निघून जातात. हॅम्लेटच्या आईच्या विटंबनेचा हॅम्लेटच्या पित्याला तर भारतमातेच्या विटंबनेचा ह्या सत्याग्रही मृत पुत्राला सारखाच त्वेष आलेला दिसतो. शेक्सपियरला तो महाकाव्याला-नाटकाला विषय झाला. त्याच पद्धतीच्या प्रवेशाची कल्पना 'सत्याग्रही' या खंडकाव्यांत साऱ्यांनीं घातली आहे.

‘सत्याग्रही’ ह्या खंडकाव्यात्मक विलापिकेंत पित्याचा शोक आहे, मातेचा शोक आहे, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचे सांत्वनपर बोल आहेत, अंधान्या रात्रीचें भयानक सृष्टिवर्णन आहे, लोकांच्या मनोवृत्तीचें चित्रण आहे, स्पृश्यास्पृश्य प्रश्न आहे. मुसलमानांचा प्रश्न, धर्मातील उदात्त तत्त्वांचें गायन, ध्येयार्थी रवींद्रनाथ व मुनींद्र महात्मा गांधींचें कार्य, भारताच्या स्वातंत्र्याची तळमळ, एवढेंच नव्हे तर जगाला शांती व आनंद कसा मिळेल, यांवर चिंतनपर विचार आहेत. स्वातंत्र्यशाहीराच्या स्फूर्तिगीतांतील विचार पहा—

प्राण अपिलेल्या वीरांनीं त्यांना गुंफिन माझ्या कवनीं
स्वतंत्रतेचा मी शाहीर करीत आहे जगजाहीर

देशभक्तिचा प्रवाह पूर खळखळाट वाहवीत धीर
देशभक्तिचा सागर खोल हृदयीं निर्मळ माझा बोल
' सत्याग्रही ' काव्याचें सार काढतांना साने यांनीं सांगितलेलें—
टवटवीत तीं तरुचीं पानें विहंग गाती मंजुळ गाणें
सृष्टि सांगते दुःख गिळावें कर्तव्यास्तव पुन्हां उठावें
हें तत्त्व हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यसंगरास किती तरी मोलाचें वाटतें.

' सत्याग्रही ' या देशभक्तिपर खंडकाव्यांतून वीर, करुण, शांति इत्यादि रसांचा परिपोष त्यांच्या इतर कवितांपेक्षां चांगला साधला आहे. प्रसंगास व रसास अनुसरून त्यांनीं निरनिराळ्या वृत्तांची व छंदांची योजना केलेली आहे.

रात्रींच्या भयानक स्वरूपाचें—

रातकिडे । त्यांचा कानीं ध्वनी पडे
फांद्यांत । वटवाघुळ तें फडफडत

अशा प्रकारच्या त्रुटित छंदांतून वर्णन करतात, तर शोकाच्या प्रसंगीं ते आपल्या पुरातन करुणरम्य ' ओवी 'कडे धांव घेतात.

मोडिली हो मान	गोड या मैनेची
हृदयास जाची	शल्य तीव्र
करोनीया आम्ही	विवाहसोहोळा
दाबियेला गळा	कोकिलेचा.
फुटेल जें कंठ	गावया स्फुरेल
मैना ना काढील	गोड शब्द

लहानपणीं अजाणतांच नऊ वर्षांच्या आपल्या सुनेवर आलेलें वैधव्यदुःख पाहून सासूसान्यांना झालेला पश्चात्ताप यापेक्षां अधिक करुण रीतीनें वर्णन केलेला अन्यत्र सांपडणें कठीण.

जातां जातां—

आतांपर्यंत साने यांच्या काव्यांतील गुणांची आपण पारख केली. आतां जातां जातां त्यांत असलेल्या दोषांचें स्पष्टीकरण करणें प्रस्तुत ठरतें. सान्यांच्या काव्यदेवीला सुंदरी म्हणतां यावयाचें नाही. ती भारतांत वणवण करीत फिरणारी, भारताच्या दैन्यासाठीं तळमळ करून देहत्यागाची तयारी करणारी योगिनी

आहे. योगिनी म्हटल्यावर तिला शृंगारसाज हवा तरी कशाला ? देहाचें सौंदर्य खुलविण्यापेक्षां मनाचें सौंदर्य खुलविण्याकडेच तिचें अधिक लक्ष. यापेक्षां, कामावरून दमून, थकून घराला परत चाललेली ती मजुरीण म्हणा. उद्वेगानें चित्त भरलें आहे, पाठीमागें झोळींत पोर लोंबकळत आहे, डोक्यावरील हान्यांत कसलें तरी शेतीचें साहित्य अस्ताव्यस्त पडलें आहे, लक्ष घराकडे, बाळाकडे व पतीकडे आहे. सकाळीं टोपलीखालीं झांकून ठेविलेली भाकरी व कालवण पोरानीं खाल्लें कीं नाहीं, का तीं उपाशीपोटींच आपली वाट पाहत बसलीं आहेत, या चिंतेनें मन ग्रस्त झालेलें आहे, कोंपरापर्यंत खणाची चोळी व गुडव्यावर सरकणारें धिडुकलें भुरकें, ठिगळाचें लुगडें कमरेभोंवतीं गुंडाळलें आहे, असा त्यांच्या कवितेचा साज आहे. काव्यानंदाविषयीं उच्च अपेक्षा बाळगणाऱ्या कलावंताच्या दृष्टीस हें चित्र मोहक दिसत नाहीं. हाच त्यांच्या काव्याचा पहिला दोष.

एकच एक विचार सान्यांच्या ह्या तीनशें अठ्याहत्तर पृष्ठांतून आपणांस आढळतो. भारतभक्तीचें गायन इतकें होतें कीं, त्यावांचून काव्याला इतर विषयच मिळत नाहीं कीं काय असा विचार कांहीं लोकांच्या मनांत उत्पन्न होतो. काव्यांतून बोध मिळाल्यास तो हवाच, परंतु साने यांचें काव्य केवळ बोधामृत पाजण्यासाठींच निर्माण झालेलें आहे, हा त्याचा दुसरा दोष. त्यामुळें रसवैचित्र्यांतील मनोरमता त्यांत नाहीं. सर्वत्र करुण, शांत व वीर ह्या रसत्रयींचाच संचार आढळतो. 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' या न्यायानें तें सर्वांगपरिपूर्ण ठरत नाहीं हा त्याचा तिसरा दोष. त्याशिवाय रचनेबाबतचा ओबडधोबडपणा आहेच. त्यांच्या काव्याची दिलखुलास, खुसखुशीत अशी रचना नाहीं हा त्याचा चवथा दोष. आणि पांचवा म्हणजे पाल्हाळ. वाचकांची जिज्ञासा जागृत करण्याचें कार्य त्यांच्या काव्यांत झालेलें दिसत नाहीं व त्यामुळें 'देवाजवळ,' 'लहानपणाची आठवण,' 'जीवन मित्रास,' 'बालवृद्धसंवाद' वगैरे कविता कंटाळवाण्या झालेल्या वाटतात.

दोषांचें दिग्दर्शन केल्यावर एवढेंच सांगावेंसें वाटतें कीं, त्यांच्या साहित्यांत ज्ञान असलें, तरी पांडित्य नाहीं. तें सर्वव्यापी व सर्वगामी प्रेमानें अपरंपार भरलें आहे. दुःखितांविषयीं वाटणारी दया, दीनांच्या अनवस्थे-विषयीं त्वेप, सेवापरायणता व त्यागाची तळमळ, प्रेरणा इत्यादि अनंत गुण-

समुच्चयानें त्यांचे काव्यदोष झांकले जातात. ते महाराष्ट्रीय जीवनाशीं समरस झालेले आहेत. त्यांना वाङ्मयांतील तंत्र माहित नाहीं असें नाहीं; परंतु तंत्राला प्राधान्य देऊन मंत्राला लपत छपत प्रकाशांत आणणें त्यांना आवडत नाहीं. ते स्वच्छ स्वच्छ काय तें सांगून टाकतात. त्यांच्या काव्यांत सत्य उघडें नागडें असतें. सान्यांनीं त्यांच्या कलाविषयक ज्ञानाचा भरपूर उपयोग केला तर त्यांना द्यावयाचा मंत्र जास्त आकर्षक रीतीनें ते देऊं शकणार नाहीत असें नाहीं. परंतु हे होईपर्यंत सुशिक्षित बुद्धिवादी लोकांवर त्यांच्या काव्याचा विशेष पगडा बसणार नाहीं. सान्यांना ज्या सामान्य जनतेंत जागृति करावयाची आहे त्या त्यांच्या ध्येयाला अनुरूप असेंच वाङ्मयीन कार्य ते करीत आहेत व कदाचित् पुढेंहि ते तसेच करीत राहतील.

लघुकथा

म. न. स. टाणें.

: लेखक :

पु. वि. कुळकर्णी, एम्. ए., बी. टी.

लघुकथा

सानेगुरुजींनीं मराठी वाङ्मयांत एक विशिष्ट असें महत्त्वाचें स्थान मिळविलें आहे. आधीं राजकारण व मग फावल्या वेळीं वाङ्मयकारण हें त्यांचें ध्येय. अर्थात् केवळ लालित्याला वाहिलेल्या वाङ्मयनिर्मितीचा त्यांनीं कधींच ध्यास घेतलेला नाही. त्यांना जें स्फुरलें, जें सांगावेंस वाटलें तें त्यांनीं लिहिलें व तेंहि भारतीय समाजाच्या भल्याकरितांच. तेव्हां, आधुनिक टीकाशास्त्राचीं मूल्यें त्यांच्या वाङ्मयास लावून तें श्रेष्ठ कीं कनिष्ठ हें ठरविणें मोठें विचित्र आहे. कारण वाङ्मयनिर्मितीच्या त्यांच्या कल्पना अत्यंत भिन्न आहेत. कलेचें ध्येय एकमेव आनंद देणें होय हें तत्त्व ते अमान्य करतात. त्यांच्या मते वाङ्मय हें प्रभावी साधन असल्यावर त्याचा उपयोग समाजाला उदात्ततेचें व पावित्र्याचें शिक्षण देण्याकडेच करण्यांत आला पाहिजे, असें आहे.

वरील गोष्टी लक्षांत घेऊनच त्यांच्या लघुकथांचा विचार करणें प्रस्तुत ठरते.

राजकारण हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा आहे. समाजाभिमुख वाङ्मयनिर्मिती हा त्यांतीलच एक सहाय्यक असा भाग ते समजतात. राजकारणांत त्यांनीं महात्मा गांधींचा आदर्श आपणांपुढें ठेवला आहे. महात्मा गांधींचें साहित्य अंतःस्फूर्त व कळकळीनें असें लिहिलेलें आहे

यावद्दृग् तज्ज लोक साश्च देतात. ' काहीं तरी लिहावयाचें, ' ' लिहि-
लेंच पाहिजे म्हणून लिहावयाचें' असें तें वाङ्मय नाही. असें सारस्वत
केव्हांहि उत्कृष्ट साहित्य म्हणून मान्यता पावतें. केवळ राजकारणां-
तील पुरुष लिहितो अतएव तें त्याज्य असा दंडक आपणांस निर्माण
करतां येणार नाही. त्यानें कोणत्या मानसिक अवस्थेंत आपलें लिखाण केलें
आहे याचा विचार करणें आवश्यक आहे. त्याला जास्त महत्त्व आहे. आपण
एक मोठा लेखक व्हावें या हेतूनें म. गांधींनीं लिहावयास सुरुवात केली
नाहीं. उलट त्यांना जें राजकारण खेळावयाचें होतें तें बहुजनसमाजाला
नीट कळावें याकरतां त्यांनीं लेखणीचा अवलंब केला. भाषा ही एक साधन
झाली. ती विकसत गेली, तींत उदात्तत्व येत गेलें व शेवटीं जें सांगितलें
त्याच्या पावित्र्यानें गांधीजींचें सर्वच वाङ्मय परमोच्च कोटीला गेलें. गांधी-
जींनीं ज्या पवित्र हेतूनें लेखणी हातांत घेतली, त्याच हेतूनें सानेगुरुजींनीं
आपल्या लेखणीला हात घातला व आज त्यांचें वाङ्मय अनंत गुणांनीं
परमोच्च कोटीस गेलेलें दिसत आहे.

आधीं लेखन व फावल्या वेळांत राजकारण असें गुरुजींनीं कधींच केलें
नाहीं. १९३० सालच्या सामुदायिक आंदोलनांत त्यांनीं धडाडीनें भाग
घेतला. तन-मन-धन यांतील कशाचीहि पर्वा न करतां ते राष्ट्राची सेवा
करावयास पुढें सरसावले. त्या वेळीं राजकीय आंदोलनाच्या गगनचुंबी लाटेचे
पडसाद सातासमुद्रांपलीकडे उमटले व ती लाट तेथें जाऊन धडकली.
देशाच्या दैन्यावस्थेनें अस्वस्थ होणारे गुरुजी त्या कार्यांत पडले. त्यांना जें
हवें होतें, तेंच त्यांना मिळालें. जणूं ' हरपलें श्रेय ' त्यांना गवसलें. अशा
रीतीनें एक नेकीचा देशसेवक म्हणूनच ते जनतेसमोर सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वीं
आले. एक निःस्वार्थी व धडाडीचा त्यागी देशसेवक याच स्वरूपांत ते
आजहि आहेत. जवळ सहृदयता व कळकळ असल्यामुळें ते आदर्श वाङ्मय
निर्माण करूं शकले आहेत. महात्माजी, टॉलस्टॉय, विनोबाजी भावे इत्यादि
विशुद्ध चारित्र्याच्या महान् पुरुषांचा त्यांच्या मनावर खोल ठसा उमटलेला
आहे. त्यांचाच आदर्श त्यांनीं आपल्या लेखनव्यवसायांत आपल्यापुढें ठेवला
आहे यांत नवल नव्हे. जातिवंत कळकळ व सहृदयता हाच त्यांच्या लघु-
कथालेखनांतील मुख्य विशेष आहे. ते वाङ्मयांतील तंत्राच्या डोलाच्याला

महत्त्व देत नाहीत. केवळ तंत्राकडेच लक्ष पुरविल्याने काहीं कोणताहि वाङ्मयसेवक आदर्श ठरत नाही, नव्हे त्याचें वाङ्मयहि अद्वितीय ठरत नाही. नुसते तंत्र-विशारद वाङ्मयसेवक काय आपणांकडे थोडे आहेत ? परंतु शरीर सुंदर तन्हेनें सजविलेले असून आंत मात्र कुवासनांची बजबज असली, तर कोण विचारणार त्या शरीराला आणि कोण त्या सुंदर शरीराला पावित्र्यपूर्ण नजरेनें पाहणार ? उपवन मोठें सुंदर व रमणीय आहे, वृक्षलता फुललेल्या आहेत, पक्षीगण किलबिलत आहेत—पण जर कां तेथें भुजंगस्थान असलें, तर कोण फिरकणार त्या रम्य व आनंददायी म्हटल्या गेलेल्या स्थानाकडे ? वाङ्मयाचेंहि नेमकें तसेंच आहे. त्यांत शुद्धता पाहिजे, त्यांत उदात्तता पाहिजे. असें असेल तरच तें वाङ्मय स्वतः टिकतें व लोकांनाहि टिकवितें. ज्या वाङ्मयांत कोठेंच पोटतिडिक नाही तें कसें टिकणार, चिरंजीव होणार ? नुसती साफसफाई केलेली आहे; वरून भपकेदार रंगरंगोटी केलेली आहे; पण आंतून मात्र सान्या भिंती पोखरलेल्या असल्या, तर किती काळ तें घर टिकणार व आंतील आश्रितांना आश्रय देणार ?

आणि म्हणूनच आधुनिक टीकाशास्त्राप्रमाणें जर आपण गुरुजींच्या लेखनाचें महत्त्वमापन करावयास सुरुवात केली, तर मोठा अनवस्था प्रसंग ओढवेल. तंत्रविशारद लेखक लोकांना जें पटेल तेंच सांगावयास पुढें सरसावत असतात व तें सांगत असतांना बाह्य थाट असा करतात कीं ज्याचें नांव तें ! त्यांना बहुतेक काहींच सांगावयाचें नसतें हेंहि तितकेंच खरें. जें लोकांना पटतें तेंच पुनः पुन्हां सांगण्यांत काय हंशील ? गुरुजी मात्र जें सांगितलेंच पाहिजे असें त्यांना वाटतें, तेंच सांगतात. काहीं तरी सांगितलेंच पाहिजे, अवश्य आहे म्हणून ते कालापव्यय करीत नाहीत. आणि म्हणूनच त्यांचें वाङ्मय अस्सल असतें व त्यांना स्वतःला जें सांगावयाचें तें सांगत असतांना त्यांना तंत्राची मुळींच गरज पडत नाही. जो जातिवंत गवई असेल त्याला इतर साधनसामुग्रीची तितकीशी गरज नसते. परंतु जो यथातथाच गाणारा असतो त्याचें मात्र या सर्व गोष्टींचाचून अडून बसतें. पेटी जरा जुनी असली कीं त्याला गातां येत नाही—निदान तशी ब्रतावणी करावयास तो सुरुवात करतो. चेहऱ्यावरून तो विचारा इतका निराश दिसायला लागतो, कीं आपल्याला वाटतें, “ अरे अरे, काय विचान्याची तडाखेबंद निराशा झाली आहे !”

परंतु 'नाचतां येत नाहीं, अंगण वांकडे' अशीच वस्तुस्थिति ह्या वेळीं झालेली असते. उलट अभिजात गायकाला तुमची ही साधनसामुग्री कांहींहि नको. तो त्याचा खरा 'आवाज' ह्या गलत्रल्यांत बुडवून टाकावयास तयार नसतो. त्याला खऱ्या अर्थीं गायला व्हायला लागले म्हणजे तो गातो. त्याच्या ह्या स्वयंस्फूर्त गायनानें मग सारे मंत्रमुग्ध होतात. त्याचप्रमाणें सान्यांसारख्या प्रतिभावान लेखकांचें आहे. ते स्वतःचें असें एक तंत्र मानीत असतात व त्याच्या मागोमाग जातात. त्यांच्या बाबतींत 'वाचमर्थोनुधावति' असेंच नेहमीं होत असतें. हें त्यांचें 'स्वतंत्र' त्यांनाच साधतें व पेलतां पण येतें; येरा गवाळ्याचें तें काम नव्हे !

परमेश्वरानें पुष्कळ अवतार घेतले, खूप लीला केल्या; परंतु त्या सर्वो-
मागें जसें परमेश्वरत्व एकच, त्याप्रमाणें सानेगुरुजींनीं उपयोजिलेल्या अनेक
वाङ्मयप्रकारांच्या मागें त्यांना जें सांगावयाचें, तें तत्त्वही एकच आहे. त्यांना
सर्व ठिकाणीं एकच असा राष्ट्रीय संदेश द्यावयाचा आहे. त्याच संदेशाचा
त्यांनीं निरनिराळे वाङ्मयप्रकार उपयोजून विस्तार केलेला आहे. लघुकथां-
विषयीं लिहितांना त्याच हकीगतीचा पुनरुच्चार होणें अपरिहार्य होय.
'विश्राम', 'त्रिवेणी' व 'अमोल गोष्टी' हीं तीन एकूण त्यांचीं लघुकथेचीं
पुस्तकें; पैकीं 'अमोल गोष्टींत' तर सरास उपदेशप्रधान गोष्टींचाच भरणा
अधिक.

उपदेशप्रधान व प्रदीर्घ लघुकथालेखनाची सुरुवात साधारणपणें कै.
ह. ना. आपटे ह्यांनीं केली. तत्पूर्वीं आपणांकडे लघुकथा अशा नव्हत्याच.
आपटे कालांतील कथांचा विशेष म्हणजे उपदेशप्राधान्य व पाल्हाळ हेच
होत. पुढें गुर्जर, गोखले, दिवाकर कृष्ण यांच्या युगांत लघुकथा सुटसुटीत
व कलापूर्ण अशी होऊं लागली. याहि वेळीं लिहावयाचें म्हणजे
कांहीं तरी उपदेश केलाच पाहिजे अशी सर्व लेखकांची प्रामाणिक
समजूत होती. फडके-खांडेकरांच्या काळांत लघुकथेंतील कला जास्त
जास्त पूर्णावस्थेप्रत पोहोचली व उपदेश प्रथम मग कला हा शिरस्ता
मागें पडत चालला. अर्थात् कलेला व गोंडस ऐटवाजपणाला खरें मह-
त्वाचें स्थान प्रा. फडके यांनींच प्राप्त करून दिलें. रा. खांडेकर हे
लघुकथा-वाङ्मयाचे जरी खरे मानकरी असले, तरी सुरुवातीला त्यांच्या

कथाहि बोजड व फार अलंकृत असत. पुढें पुढें त्यांची दृष्टि जेव्हां जास्त ध्येयप्रवण व साम्यवादी होत गेली, तेव्हां अगदीं अप्रत्यक्षपणें कां होईना पण उपदेश त्यांच्या वाङ्मयांत डोकावूं लागला. अशा प्रकारें गेल्या पन्नास-साठ वर्षांत लघुकथालेखनकलेच्या पद्धतींत कसकसे महत्त्वाचे फेरबदल होत गेले ह्या गोष्टी गुरुजींच्या गांवींही नाहींत. त्यांचें धोरण व ध्येय एकच. जें सांगावयाचें तें अत्यंत कळकळीनें सांगावयाचें, ज्यांच्याविषयीं सांगावयाचें त्यांच्याशीं समरस होऊन सांगावयाचें, आणि तें सांगितलें जात असतांना ज्यांना सांगावयाचें त्यांना रुचेल व पचेल इतपत रसाळ व साधी भाषा वापरून सांगावयाचें, हेंच त्यांचें धोरण व हेंच त्यांचें तंत्र !

वर उल्लेखिल्याप्रमाणें त्यांच्या 'अमोल गोष्टी'त सर्वत्र उपदेशालाच प्राधान्य दिलें गेलें आहे. उपदेश करणें ही गोष्ट त्यांना अत्यंत महत्त्वाची वाटते व म्हणूनच त्यांनीं ह्या संग्रहाला 'अमोल' म्हटलें आहे. उपदेशप्रवण कथा त्याज्य मानणें, झिडकारणें हा एक अतिरेकीपणाच होय. जगांतील सर्व लोक कांहीं सुज्ञ व रसिक नसतात. ज्या बहुजनसमाजाला अजून वरेंच शिकावयाचें आहे, त्याच्यासाठीं उपदेशप्रधान गोष्टी लिहिणें आवश्यक आहे व अशा कथांचें वाङ्मयांत एक स्वतंत्र स्थान आहे, ही गोष्ट दुर्लक्षून चालावयाचें नाहीं. आधुनिक वाङ्मयतंत्रानुसार उपदेशप्रधान कथा नीरस वाटूं लागते, असा तंत्रवाद्यांचा दावा आहे. त्यांच्या मते कलेला पूर्ण अवसर देऊन तिच्या सावलींत उपदेशाचें रोपटें वाढलें तर ना नाहीं. 'उपदेशाचें' नांव काढल्याबरोबर अंगावर शहारे आणणाऱ्या रसज्ञांना अत्याग्रही म्हणावें असेंच येथें वाटतें. खरें म्हटलें म्हणजे स्पष्टास्पष्ट उपदेश हा प्रत्येक गोष्टींत असणारच. प्रश्न एवढाच आहे कीं, तो कोणत्या पद्धतीनें समाजा-पुढें मांडावा व त्याला किती महत्त्वाचें व मानाचें स्थान द्यावें. कला-वाल्यांच्या दृष्टीनें गुरुजींकडून आपली निराशा होईल. कारण त्यांचें मन हें आईचें मन आहे, त्यांना सर्व ठिकाणीं समता व बंधुभाव दृग्गोचर होतात. त्यांना आपण सांगितलें कीं "गुरुजी, आपण प्रत्यक्ष उपदेश करूं नका" तर ते म्हणतील; 'मग मी लेखनच बंद करतो कसा. कारण मला जें सांगावयाचें आहे तें मला मानवेल, रुचेल असेंच सांगूं द्या !'

‘बुद्ध आणि बेटा’, ‘आईचें हृदय,’ ‘समाजाचे प्राण’ ‘खरा कलावान,’ ‘बच्चुखाची बकरी’ ह्या व इतर कोणत्याही गोष्टी घेतल्या तरी या ना त्या उदात्त उपदेशानें त्या ओथंबलेल्या दिसतीलच. कथावस्तूचा शेवट निदान वाचकानें कल्पनेनें ताडावा अशीही सोय ते ठेवीत नाहींत. कथेचा शेवट मोठा संयमी व कलात्मक पाहिजे इकडे गुरुजी लक्ष देतांना दिसत नाहींत असें वरील गोष्टींच्या वाचनावरून खास लक्षांत येते. त्यांतून वर सांगितल्या-प्रमाणें ‘अमोल गोष्टी’ हा तर अमोल अशा उपदेशाचा ठेवाच असल्यामुळें उपदेशालाच जास्त प्राधान्य देण्यांत आलेलें आहे.

पुढील पुस्तक ‘विश्राम’ हें होय. या पुस्तकांत चार कथा असून गुरुजीनीं त्या चारही गोष्टींचें कथा-उद्दिष्ट प्रस्तावनेंत विस्तारपूर्वक चर्चा करून सांगून टाकल्याकारणानें गोष्टी वाचण्याकरतां लागणारें औत्सुक्य पार लयास जातें. कथाविषयाचा आधींच परिचय करून द्यावयाचा मग ती कथा लिहावयाची तरी कशाकरतां असा प्रश्न येथें उत्पन्न होतो. कथा-विषयांतील खरी गंमत निश्चितपणें निघून जाते.

या संग्रहांतील पहिली गोष्ट ‘मोलकरीण’ ही आहे. कथाविषय असा. एक गृहस्थ शिकून फार मोठे अधिकारी होतात आणि ज्या मातापितरांनीं आपल्या रक्ताचें पाणी करून त्यांना पोसलें, शिकविलें त्यांना हे अधिकारी सपशेल विसरतात. केवढा जिव्हाळ्याचा हा गुरुजींचा विषय ! मनुष्य शिकूनसवरून मोठा झाला म्हणून का तो आपल्या आईबापांना विसरेल ? ही गुरुजींची दृढ निष्ठा. असें जरी असलें, तरी अशा प्रकारच्या बेइमान मुलांच्या कथा पुष्कळ वेळीं कानांवर येतात असें त्यांचें म्हणणें आहे. या कथेंत त्या सुशिक्षित (!) माणसाला पश्चात्ताप घडवून ते आईबापांची थोरवी वर्णन करितात. ह्या कथेंतील नायक बाळासाहेब हा प्रथम सत्तांध व विद्यांध असतो व त्यांच्याच जोडीला प्रणय त्याचेवर सत्ता चालवितो. ह्या सर्व गोष्टींचा संगम झाल्यावर आईबापांना विसरणें खरोखर कांहीं अशक्य गोष्ट नव्हे. गुरुजी तेवढ्यावर थांबले नाहींत. एका तेलंगी ब्राह्मणाला मध्यें आणून त्याच्यामार्फत त्यांनीं नायकाला त्याच्या पित्याची जबर आठवण करून दिली; जी राजीखुपीनें व प्रेमानें वधितल्यास खरी मोलकरीण असते, व तसें असण्यांत जी सारसर्वस्व मानते, अशा आईला कामाकष्टाची

मोलकरीण बनवून तिचें निःस्वार्थी प्रेम त्यांनीं नायकाला पटविलें आहे. आणि मग आस्ते आस्ते त्याच्या मनांत पश्चात्तापाची धग निर्माण करून त्याला पावन करून घेतलें आहे.

विषय अगोदरच जिव्हाळ्याचा व सर्वोनाच थोर असा वाटणारा आणि कथनकार तर गुरुजीसारखे खंदे लेखक; त्यामुळें 'मोलकरीण' ही गोष्ट फारच सरस उतरली आहे. कथानायकाला ज्या वेळीं पश्चात्ताप होतो, त्या वेळीं तर डोळे अश्रूंनीं भरून येतात. प्रत्येक वाक्य न् वाक्य वाचकाच्या हृदयाला जाऊन भिडणारें ! खुद्द लेखकाच्या अंतःकरणांतून निघालेलीं तीं वाक्यें. त्यांना भरीवपणा फार. त्यांच्यांतून निर्मळ व उदात्तता सारखी स्रवते. विद्वत्ता दृग्गोचर होते. आणि हें सारें घडतें तेंही ओघाओघानेंच.

सदर गोष्टींतून पाल्हाळ फार. कोणतीही गोष्ट थोडक्यांत त्यांना सांगतां येत नाहीं. किती सांगूं व किती नाहीं असें त्यांना होतें. त्यांचें भाषेवर व निवेदनावर मोठें प्रभुत्व असल्याकारणानें चार-दोन पानांत सहज संपणारी कथा वीस-पंचवीस पानांपर्यंत पसरते. पुन्हां दुसरा एक दोष म्हणजे कथानकांचा व कथनपद्धतीचा तोचतोचपणा हा होय. परंतु एकूण त्यांची भाषा-सरणी फार त्रुटित व रसाळ असून सर्व लिहिणेंच कळकळीचें असल्याकारणानें त्यांची कोणतीहि कथा कंटाळवाणी होत नाहीं. वर दाखविलेले दोष ह्या गुणांनीं झांकले जातात.

दुसरी गोष्ट 'श्यामची आत्या.' कथानक अगदीं सोपें व सार्धेंसुधें. त्यांनीं स्वतःच म्हटलें आहे कीं, ही कथा हें एक सहृदय 'शब्दचित्र' आहे. या कथेंत मानवाची—विशेषतः स्त्रीच्या वात्सल्याची अमर भूक यांत वर्णन केलेली आहे. श्यामची आत्या प्रथम श्रीमंत असून ती नंतर दरिद्री झाली. तिला संतान झालेलें नव्हतें व पुढेंहि होत नाहीं. गाईवासांवर ती आपल्या वात्सल्याची भूक भागवते. ह्या विचित्र दैवघटनेमुळें या गोष्टींत एक प्रकारचें करुणरसपूर्ण वातावरण गुरुजींनीं उत्पन्न केलें आहे.

तिसरी गोष्ट 'शशीची.' ह्या कथेचा सारांश गुरुजींच्या भाषेंत असा. "काहीं मुलांच्या भावना लहानपणींच विकसित झालेल्या असतात. पण त्यांच्या पालकांना किंवा गुरुजनांना त्या विलकुल कळत नाहींत....."

हृदयाचा, मनाचा, आत्म्याचा विकास होण्याऐवजी संकोचच होतो. मनुष्यांतील आत्मा सर्व विश्वास कवटाळू पहातो. पण शिकवून, मारून मुटकून ह्या उड्डाण करणाऱ्या आत्म्याला.....ह्या शरीरांत कोंडून आनंद मानावयाला लावीत असतो ! ” ही गोष्ट वाचतांना रवींद्रांच्या Home-Coming ह्या गोष्टीची आठवण होते व बरेंचसें साम्य प्रतीत होते. या गोष्टींत बालहृदय कसें असतें व त्याचा एकंदर कारभार कसा चालतो याबद्दल गुरुजींच्या ज्या कल्पना आहेत त्यांची ओळख होते. शशीच्या बालमनाच्या विविध छटा त्यांनीं अत्यंत हळुवार हातांनीं रंगविल्या आहेत. स्वतःच्या सद्ग्यांत पिलाला घेणें, मुंग्यांच्या रांगेचें उत्सुकतेनें कौतुक करणें, तसवीर फुटली असतांना टोपी देऊन टाकून नवीन तसवीर खरेदी करणें, स्वतःचा खाऊ अमीनकरतां राखून ठेवणें वगैरे कित्येक मोहक छटा ह्या गोष्टींत आलेल्या आहेत. शशीला मारणारे वडील, मास्तर व त्याची आत्या ह्या खलव्यक्ति गुरुजींनीं ह्या गोष्टींत रंगविल्या आहेत मात्र ! एकंदरीनें पाहतां कथा चांगलीच वाचनीय झालेली आहे. ओघाओघानें चालू शिक्षणपद्धति किती सदोष आहे आणि जें करावयाला हवें असतें त्याच्या अगदीं उलट तऱ्हेनें कसें शिक्षण देण्यांत येतें, याचेंही मोठ्या मार्मिकतेनें त्यांनीं विवेचन केलेलें आहे. केवळ धाकदडपशाहीच्या जोरावर आपणांस बालमन कधींहि जिंकतां येणार नाहीं उलट त्याचा विपरीत परिणाम होईल. मुलाला मुलासारखें होऊनच शिकविलें पाहिजे. बालमनाला आपल्याला वाटतें त्यापेक्षां किती तरी जास्त कळतें. तेव्हां ह्या गोष्टींकडे डोळेझांक करून कसें चालणार नाहीं याबाबत त्यांनीं फार मौलिक विचार या गोष्टींत सांगितले आहेत.

या गोष्टींत काँग्रेसनें पुरस्कारित केलेला हिंदु-मुसलमान ऐक्याचा प्रश्न गुरुजींनीं हाताळला आहे. त्याचें लेखनध्येय प्रसिद्धि किंवा लोकरंजन नसून मतप्रचार हेंच आहे. आणि त्यांच्यामते साहित्य हें प्रभावी साधन मान्य केल्यावर त्याचा सदुपयोग करून घेणें वाजवी होय. ते एक निष्ठावंत व त्यागी काँग्रेससेवक असल्यानें त्यांनीं आपल्या वाङ्मयांत काँग्रेसमान्य तत्त्वांचा जो पुरस्कार केला आहे, त्यांतीलच हिंदु-मुसलमान ऐक्याचा हा प्रश्न आहे. प्रश्न अवघड तर खराच. काम मोठें कठिण आहे याची जाणीव सर्व ऐक्य-

वादी लोकांनाहि आहे. या गोष्टींतूनहि त्यांनीं हा प्रचार सद्धेतूनं केलेला आहे. अर्थात् ललितवाङ्मयाच्या सहाय्यानें हा प्रश्न सुटूं शकेल कीं नाहीं यांत विचारवंत लोकांत मतभेद होण्यास पूर्ण वाव आहे एवढेंच येथें नम्रतेनें सुचवावेंसें वाटते.

‘विश्राम’ या गोष्टींत ‘सावकार’ हा समाजांतील अस्सल खलपुरुष होय हें गुरुजींनीं दाखविलें आहे. ते स्वतः म्हणतात कीं त्यांना खलपुरुषाचें चित्रच रंगवितां येत नाहीं आणि खरोखरच त्यांच्या कादंबऱ्यांतून तर खलपुरुषांच्या मनाचा पालट झाल्याचेंच त्यांनीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

परंतु सावकारांविषयीं त्यांनीं जें जें कांहीं तळमळून, खवळून व उद्वेगून लिहिलें आहे तें पाहिलें म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनें ‘सावकार’ हे खरोखरच खलपुरुष आहेत व त्यांच्या खलत्वाचें त्यांनीं केलेलें चित्रण अत्यंत स्पर्शी झालेलें आहे हें पटावयास लागतें. ‘विश्राम’ या कथेंतील दिनकर सावकार मोठा निर्दय आहे. जिवापाड मेहनत करणाऱ्या विश्रामला तो धड पोटभर अन्नहि देत नाहीं. परंतु तोच विश्राम बाका प्रसंग आल्यावर आपले प्राण धोक्यांत घालून मालकाला प्राणदान देतो आणि मग मात्र त्या फत्तराला पाझर फुटतो. गुरुजी खरा खलपुरुष निर्माण करूं शकत नाहीत, एवढेंच नव्हे तर त्यांना तो तसा रहावा असें वाटत नाहीं, हेंच खरें सार त्यांतून निघतें.

‘त्रिवेणी’ हें त्यांच्या लघुकथांचें तिसरें पुस्तक होय. ह्यांतील पहिली गोष्ट ‘शबरी’ ही आहे. रामायणांतील शबरीची कथा गोड, अमर व भक्तिमार्गाचा सोज्ज्वल, निर्मळ प्रसार करणारी आहे. शबरीला रामाचा केवढा ध्यास ! ऐक्याची केवढी उज्ज्वल पायरी तिनें गांठली होती ! अशा प्रकारचा निर्मळ विषय गुरुजींना मोह पाडणारच. ध्येयाचा ध्यास धरणें हेंच गुरुजींचें जीवन. मात्र ‘पिछेसे आई और आगे धकाई,’ या थाटांत त्यांनीं शबरीची गोष्ट सांगितलेली नाहीं. मुळांतला विषयच मुळीं काव्यरस-पूर्ण व प्रतिभेचा प्रक्षोभ करणारा असा आहे. गुरुजींनीं ही गोष्ट आर्यसमाजी दृष्टीनें लिहिली आहे, आणि ज्या अर्थी एक यःकश्चित् भिल्लकन्या एवढी वैराग्यसंपन्न होते, त्या अर्थी तिला सत्समागम व सद्बिद्या मिळालीच असली पाहिजे हा निष्कर्ष ह्या कथेचा पाया बनविला आहे. हिंदुस्थानांत आर्य लोक

कसे प्रसृत आणि बद्धमूल झाले येथून कथेला सुरुवात करून गुरुजींनी शबरी आत्मयज्ञ करीत आहे येथपर्यंत कथा ओढिली आहे. ही कथा यथा-सांग व परिपूर्ण रीतीने त्यांनी सांगितली आहे. एवढ्या पाल्हाळाची खरो-खर कांहीं जरूर नव्हती. प्रमुख धागे घेऊनहि कथाविषय फुलवितां आला असता. आर्य लोक हिंदुस्थानांत कसे व कोठें बद्धमूल झाले या वर्णनाचा कथेच्या उद्दिष्टाशीं बिलकूल संबंध नाही. लग्नाच्या वेळेस हत्याकांड पाहून शबरीचें मन द्रवतें, उद्वेगतें हें अगदीं मोजक्या पण समर्पक शब्दांत सांगता आलें असतें आणि मतंग मुनींच्या मृत्यूनंतर शबरी एकटीच राहते त्या वेळचें वर्णनहि कथापरिपोषदृष्ट्या अगदीं अनवश्यक आहे. पण वाणी गंगौघाप्रमाणें अस्खलित आणि प्रभावी आहे. ती थांबणार कोठें व कशी ? सांगावयाचें पूर्णपणें सांगून झाल्याखेरीज ते कधींच थांबावयाचे नाहीत.

या गोष्टीला त्यांनी जो आर्यसमाजी नवीन दृष्टिकोन दिलेला आहे, तो मात्र स्तुत्य आणि विचारार्ह आहे. या पाल्हाळांतच अनेक विचारमौक्तिकें इतस्ततः विखुरलेली आहेत. पाल्हाळांतूनहि कधीं कधीं चांगलें निघतें तें असें.

गुरुजी मृत्यूसंबंधीं म्हणतात: “ मृत्यु हा कठोर वाटला तरी कठोर नाही. मृत्यु नसता तर या जगांत प्रेम नि स्नेह दिसतीं ना. मृत्युमुळे जगाला रमणीयता आली आहे. हे मृत्यो ! तूं जगाची जननी आहेस....अमर जीवनाच्या सागरांत नेऊन सोडणारी मृत्युगंगा पवित्र आहे.” ते सत्तत्त्वाविषयीं म्हणतात, “शबरी, परमेश्वर जरी सर्व चराचरांत भरून राहिला असला तरी कांहीं वस्तूंत त्याचें वैभव जास्त स्पष्टपणें प्रतीत होतें व आपलें मन त्या ठिकाणीं विनम्र होतें.” दलितमानवांविषयीं ते लिहितात: “ खरेंच, पडित जमिनींत खत घालून, तिची नीट मशागत करून जसें उत्कृष्ट पीक काढतां येतें, जेथें दगडधोंडे, कांटेकुटे आहेत तेथेंहि प्रयत्न केले, तर फुलांफळांनीं, सस्यांकुरांनीं नटलेली सुंदर सृष्टि जशी शोभूं शकते, तसेंच मानवी मनाचेंहि आहे. या जगांत प्रयत्न हा परीस आहे. प्रयत्नानें नरकाचें नंदनवन होतें, कोळशाचीं माणकें होतात. आपण शेताभातांची निगा राखून पीक काढतो पण मानवी मनाची अमोल शेती मात्र आपण करीत नाही.” अशीं कित्येक विचारमौक्तिकें ‘शबरी’ याच कथेंत इतस्ततः विखुरलेली आहेत.

एकंदरींत ही गोष्ट नितांतरम्य साधली आहे.

या कथाभागांतील दुसरी गोष्ट 'यज्ञ' ही आहे. यज्ञ ही सर्वश्रेष्ठ ईश्वरोपासना आहे. परंतु मानवानें यज्ञोपासना सोडल्यामुळें परमेश्वरानें त्याची परीक्षा घेऊन व दधीचि ऋषींच्या यज्ञमय शरीरानेंच जग कसें वांचूं शकलें हें दाखवून गुरुजींनीं यज्ञमहति वर्णन केलेली आहे. अर्थात् नेहमींच्याच पाल्हाळानें आणि यथासांग वर्णनानें हीहि गोष्ट पुरी करण्यांत आली आहे. ही गोष्ट कथन करण्यांत दुसराहि एक हेतु त्यांचें मनांत होता. ज्या साबरमतीच्या पवित्र तीरावर दधीचि ऋषींनीं यज्ञमार्ग अवलंबून परमोच्च पावित्र्य प्राप्त करून घेतलें त्याच ठिकाणीं, त्याच तत्त्वांचा अंगीकार करणारा एक महान् मानव आजहि वास्तव्य करीत आहे. तेव्हां गुरुजींनीं दधीचिमहात्म्य यथासांग वर्णन करून यज्ञ हा किती आवश्यक आहे हें पटवून ही गोष्ट महात्मा गांधींपर्यंत आणून सोडिली आहे; त्याशिवाय या अतिप्राचीन व अर्वाचीन गोष्टींची तुलना करून आजहि स्वार्थाचा, संकुचितपणाचा, द्वेषाचा बळी देऊन यज्ञपूजा हवी आहे हा सारांश काढला आहे.

ठिकठिकाणीं मार्मिक संवाद व उठावदार वर्णनें आलीं आहेत. आपल्याहून श्रेष्ठ अशा इंद्रदेवाची जेव्हां वरुणदेव कानउघाडणी करतो, तेव्हांचा संवाद मोठा वाचनीय आहे. आजहि त्याच्यापासून बोध घेण्यासारखा आहे. वरुणदेव म्हणतात, " तुम्हांला उगीच का देवेंद्र केले ? मोठें पद म्हणजे मोठी जबाबदारी ! पण तुम्ही स्वस्थ व सुस्त राहिलेत ! कर्तव्य हें कठोर असतें. देवांनाहि कर्तव्यपराङ्मुख होऊन चालत नाहीं."

इंद्राणी इंद्रास म्हणते, " ... दुर्दैवी आहेत स्त्रिया झालें ! तुम्ही पुरुष मात्र निर्दोषी, होय ना ? आम्ही मोहमाया नि तुम्ही ? मोह पाडीतच नसाल ? आम्ही जणू पुरुषांच्या जीवनांत विषयांचे विषकंद लावतो. "

दधीचि व त्याच्या पत्नीमधील उत्साहवर्धक संवाद असाच आहे.

" जातो, मुलांना जप. "

" जा, विजयी व्हा, कृतकृत्य व्हा. "

" जा आतां मार्गे ! "

" तुम्ही जा आतां पुढें. " वगैरे.

आणखी एक विचाररत्न तळपत आहे. ते एके ठिकाणी म्हणतात, “ ही सारी पृथ्वी ब्रह्मवृक्षाची आहे. दुबळ्यांना काहीएक मिळावयाचें नाहीं. दुबळ्यांना पदोपदीं भीति. दुबळ्यांना ना मान, ना स्थान; ना विद्या, ना धन... ब्रह्मवृक्ष व्हा. जो निर्भय आहे, तोच मुक्त आहे ! ” या गोष्टीच्या शेवटीं गुरुजी म्हणतात, “ संयमाची आज टिंगल होत आहे. वासनांना ऊत आला आहे... खरी संस्कृति लोपली आहे. मानव्य मेलें आहे. जिकडे तिकडे भेद, मत्सर, कलह, द्वेष... ” यज्ञाची महति सांगतांना ते म्हणतात, “ यज्ञ हाच तुमचा परमेश्वर. यज्ञ हा सखा. यज्ञ ही कामधेनु. यज्ञ हा कल्पवृक्ष. यज्ञ म्हणजे चिंतामणि. यज्ञ म्हणजे स्पर्शमणि...”

वरील विचारमौक्तिकें अशीं अधून-मधून आढळल्यामुळें त्यांनीं केलेल्या पाह्याळालाहि सरसपणा आलेला आहे व ही सर्व प्रदीर्घता सह्य झाली आहे. केवढे तरी उदात्त विचार सहजतेनें, लीलया पसरविले जात आहेत. हे उदात्त विचार पसरवीत असतांना त्यांच्या गोष्टींतील सर्व भाषा अत्यंत त्रोटकवाक्यपूर्ण व अर्थपूर्ण अशीच असलेली दिसते. शब्दांचें जंजाळ न पसरवितां मोजक्या शब्दांत सर्व चित्र उभें करणें हे त्यांना साधतें. अर्थात् जें सांगावयाचें त्याबद्दल ते फारसा संयम बाळगीत नाहींत; परंतु जें सांगितलें जातें तें मात्र रसपूर्ण व परिपूर्ण असतें.

परमेश्वर जेव्हां यज्ञ करा असें सांगतो, तेव्हां तो म्हणतो, “ जा आतां सारीं. खेळःसुरू करा. प्रयोग सुरू करा. पडा, चढा, रडा, हंसा...” ज्या वेळीं वृत्रानें सूर्य गिळला आणि सर्व पृथ्वीवर अंधाराचें व निवृत्तीचें साम्राज्य पसरलें, त्यावेळचें वर्णनहि बहारदार आहे. “ परंतु पुढें भयंकर स्थिति झाली. कोणास बाहेर पडवेना-हातपाय गारठून गेले. असह्य गारठा, पांखरें मेल्या-सारखीं झालीं. माद्या पिलांना पंखांत घेत होत्या. पांखरें एकमेकांचीं वैरें विसरून एकमेकांच्या जवळ आलीं. एकमेकांच्या अंगांशीं ऊब एकमेकांस देऊं लागलीं. पशूही तसेंच करूं लागले. सिंह गारठले, ते हरणांच्या अंगांना चिकटून बसले. हरणांनीं आपलीं अंगें सिंहाच्या आयाळींत घुसवलीं. लांडग्यांच्या जवळ ससे येऊन राहिले. संकटांत प्रेमधर्म आला !!

दधीचीची समाधि पूर्ण साधल्यानंतरचें वर्णन पाहण्यासारखें आहे. “दधीचीचा देह पाहून पांखरें वेडीं होत. हरणें वेडीं होत. त्याचे ते डोळे आणि

त्यांतील ते बुबुळ...शक्तिपुटांतून काळ्या रंगाचीं निर्मळ मोतींच बाहेर पडत आहेत असें वाटे...दांत म्हणजे जणूं हिऱ्यांची पंक्ति, मोत्यांची आवलि !”

ह्या कथासंग्रहाची शेवटली गोष्ट ‘त्यागांतील वैभव’ ही होय. हींत लक्ष्मीचा गर्वहरण करणारी कथा सांगून त्यागांतच खरें वैभव कसें असतें हें दर्शविलें आहे. सरस्वती, पार्वती, सावित्री ह्या जेव्हां आपापल्या पतीजवळ हट्ट घेऊन वैकुंठास उत्सवासाठीं जाण्याची परवानगी काढतात, त्या वेळीं मोठे वस्तु-स्थितिनिदर्शक व नर्म विनोद करणारे संवाद योजिले आहेत. सावित्री हंसावर बसून जाण्याची तयारी करते, तेव्हां ती ब्रह्मदेवास म्हणते, “ मला बसवा ना. जरा हात द्या. असें काय अगदीं करतां तें ?”

“ तुम्ही बायका म्हणजे अगदीं गांठोडीं. बस पटकन् मार उडी. जेथें तेथें तुमचा हात धरायला हवा.” ब्रह्मदेवाचें उत्तर.

“ तुम्हीच ही संवय लावलीत. तुम्हीच आम्हाला अबला केलेंत—”

“ तूं माझ्या मूषकावर बैस. ” गणपति म्हणाले.

“ तुमची नेहमीं उठून थट्टा !” सरस्वती म्हणाली.

“ यांत काय थट्टा ? हा उंदीर टुणटुण उड्या मारीत जाईल.”

“ उंदीर ओंगळ आहे. त्याच्यावर तुम्हीच शोभतां.”

“ म्हणजे मी वाटतें ओंगळ ?”

“ ओंगळ नाही तर काय ? नीटनेटके राहतांच येत नाहीं. अघळपघळ सारें काम. उगीच का तो चंद्र मागं हंसला ?”...इत्यादि.

देवांगना जरी झाल्या, तरी त्यांना मत्सर थोडाच सुटला आहे ? सरस्वती शंकराच्या जटेंतील एक केंस उपटून घेऊन आली, तेव्हांचे टोमणे बघण्यासारखे आहेत. “ पार्वतीनेंच शंकराला सतावलें असेल. हें द्या, तें द्या म्हटलें असेल. मग लागला नवरा विष प्यायला. म्हणे जगाच्या कल्याणासाठीं विष प्याले ! सारे देखावे. घरांत असतील रोज उठून झगडे. निघाले जीव द्यायला—”

सरस्वतीला इतर देवांगनांनीं विचारलें, “ काय आणलेंस ग ?” ती उत्तरली, “ जटेंतील केंस.” “ अय्या, तो कशाला ?”

“ पत्नीनें केंसानें गळा कापावा म्हणून....” एकूण बायकांचा स्वभाव इथून तिथून एकच.

ह्या समारंभाकरतां वैकुंठास वनविलेल्या प्रासादाचें वर्णन पाहण्यासारखें आहे. “...समुद्राच्या निर्मळ फेंसापासून प्रासाद उभारण्याचें त्यानें योजिलें. शुभ्र स्वच्छ प्रासाद. मधूनमधून हिरे, माणकें, पांचू, इंद्रनीळ वगैरे रत्नें बसविण्यांत आलीं होतीं. पोंवळ्याचे नयनमनोहर वेल ठायीं ठायीं सोडण्यांत आले होते. शेषानें सर्पांच्या मस्तकावरचे कोट्यवधि तेजस्वी मणि पाठवून दिले; ते मणि सर्पाकार असे भिंतींतून बसविण्यांत आले...नंदनवनांतील कल्पवृक्षांचे पल्लव आणून तेही मधून मधून लावण्यांत आले...” वैकुंठाचें त्याचप्रमाणें तेथील सोहळ्याचें वर्णन जितकें विस्तारपूर्ण आहे, तितकेंच आल्हाददायकहि आहे. शेवटीं लक्ष्मीच्या शब्दांनींच गुरुजींनीं गोष्टीचा शेवट केलेला आहे व तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा असा आहे. ते शब्द असे—
“ खरें भाग्य विभूतीचें. त्यागाचा दागिना खरा. जगाची सेवा करतां करतां ज्यानें सर्वस्वाचा त्याग केला, तोच खरा भाग्यवान. जेथें त्याग तेथें वैभव—”

गुरुजींच्या ह्या थोड्याशाच लघुकथेंत पुष्कळ ठिकाणीं पाल्हाळ, तंत्र-हीनता, जिज्ञासेचा अभाव, उपदेशकथन इत्यादि दोष दिसत असले, तरी ते जें सांगतात, जें कथन करतात तें अत्यंत जिव्हाळ्यानें, कळकळीनें, कोणत्याहि प्रकारचें ढोंगसोंग न करतां सांगत असले, तरी त्याचा एक विशिष्ट ठसा वाचकांच्या मनावर उमटल्याशिवाय राहत नाहीं. हाच कार्य-भाग त्यांना त्यांतून साधावयाचा असल्याकारणानें ते एक निष्ठावंत कथा-लेखक आहेत असेंच म्हणावेंसें वाटतें.

बालवाङ्मय

: लेखक :

पु. वि. कुळकर्णी, एम्. ए., बी. टी.

बालवाङ्मय

“ करी मनोरंजन जो मुलांचें
जडेल नातें प्रभुशीं तयाचें ”

वरील पद्ययुग्म गुरुजींनीं प्रसिद्ध केलेल्या प्रत्येक गोड गोष्टीवर छापलें आहे. आणि तें तसें छापून एक प्रकारें त्यांनीं आपलें बालवाङ्मय लिहिण्याचें मनोगत विशद केलेलें आहे. आणि खरेंच हा एक मोठा विकट प्रश्न आहे. बालगोपालांकरितां लिहिलेल्या वाङ्मयाचा प्रधान हेतु काय असावा ? कारण, त्यांच्याकरितां लिहिलें जाणारें वाङ्मय मनोरंजक तर हवेंच, त्याशिवाय मुलांना त्याची कशी गोडी उत्पन्न होणार ? पण केवळ मुलांचें मनोरंजन हें एकच ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून बालवाङ्मयनिर्मिति करावी का, हा एक मननीय प्रश्न आहे. आणि म्हणूनच या महान प्रश्नाचें साधें पण तत्त्वगंभीर असें उत्तर गुरुजींनीं या पद्ययुग्माच्या रूपानें देऊन टाकिलें आहे.

केवढा थोर विचार या दोन ओळींत भरला आहे पहा — ! मुलांबाळांकरितां वाङ्मय लिहावयाचें, आपली लेखणी झिजवायची, अलभ्य अशा प्रतिभेचा व्यय करावयाचा, आणि देह आणि काळ दवडायचा तो काय फक्त चार मुलांचें मनोरंजन होईल एवढ्याच हेतूनें ? का आणखी कांहीं श्रेष्ठ श्रेयस् त्यांच्यापासून मिळतें ? आणि तसें कांहीं ‘ विशेष ’ मिळत असेल, तरच ही सेवा करण्यांत कांहीं अर्थ ? गुरुजींनीं विचार व अनु-

भवपूर्वक असें ठाम मत दर्शविलें कीं, 'बाबांनो ! संशयांत पडूं नका. खात्री बाळगा, कीं, जर तुम्हीं बालगोपालांचें मनोरंजन केलें, तर साक्षात् परमेश्वराशीं तुमचें नातें जडेल. तुम्ही त्याचे व्हाल. तो तुम्हांला जवळ करील, धन्य करील.' याहून आणखीं कोणतें मोठें वक्षिस लेखकाला हवें असणार ?

तेव्हां मनोमनीं अशी पूर्ण खात्री बाळगूनच गुरुजींनीं अहोरात्र खपून विशिष्ट दर्जाचें व पद्धतीचें बालवाङ्मय निर्माण केलें आहे. पण हें झालें गुरुजींचें मत. त्यांनीं व्यक्तिशः आपल्याला काय वाटतें तें या पद्ययुग्माच्या द्वारे दिग्दर्शित केलें आहे. बालवाङ्मयाचें शिष्टसंमत असें ध्येय कोणतें, तें कां लिहिलें जावें, तें लिहिलें जात असतांना कोणकोणत्या मूलभूत तत्त्वांकडे लेखकानें लक्ष पुरविलें पाहिजे याहि गोष्टी आपणांस आधीं लक्षांत घ्याव्या लागतील. मग शिष्टसंमत अशीं जीं चार तत्त्वे बालवाङ्मयाला मूलभूत म्हणून आपण ठरवूं, त्यांच्या कसोटीला गुरुजींचें बालवाङ्मय कितपत उतरतें तें पाहूं.

इंग्रजांचें राज्य हिंदुस्थानांत रूढमूल होण्यापूर्वीं आपल्याकडील वाङ्मय अगदीं ठरीव सांच्याचें असे. आंग्लपूर्वक काळांत पद्यच फार. गद्य जवळ-जवळ नव्हतेंच. आणि तें पद्यहि सर्व ईशस्तुतिप्रीत्यर्थ वाहिलेलें. वर्ण्य विषय निवडावयाचे ते कथापुराणांतून आणि त्या विषयांना अध्यात्माची जोड देऊन मगच ते विषय जनतेसमोर ठेवावयाचे. तेव्हां भक्तिकाव्य हें आंग्ल-पूर्व काळाचें वैशिष्ट्य म्हणतां येईल. आंग्लकाळांत गद्य लिहिण्याकडे बऱ्याच लोकांचा कल झुकूं लागला. पण हे सर्व प्रथमारंभीचे लेखक, पंडित होते आणि त्यांची लेखनशैली साहेबी वळणावर झुकत चाललेली होती. बरेंचसें शालोपयोगी वाङ्मयच या काळांत निर्माण होऊं शकलें. थोडा काळ गेल्यानंतर कै. छत्रे यांनीं केवळ मुलांकरतां 'वेताळ पंचविशी' व 'सिंहासन बत्तीशी' हीं दोन पुस्तके प्रसिद्ध केलीं. मराठी वाङ्मयांतील संकलित अशा ह्याच पहिल्या बालकथा होत. पुढें १९ व्या शतकांत व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीं जास्त सुजाण असा प्रयत्न केला गेला. कै. विनायक कोंडदेव ओक यांनीं इ. स. १८४० मध्ये 'बालबोध' हें बालगोपालांसाठीं एक मासिक सुरू केलें. त्यांतील जवळ जवळ सर्वच लिखाण त्यांनीं एकट्यानें केलें

असल्यामुळें आणि बालमनाचा योग्य अदमास त्या काळीं त्यांना आलेला नसल्यामुळें हें मासिक तितकेसें लोकप्रिय होऊं शकलें नाहीं.

१९०६ च्या ऑगस्ट महिन्यांत कै. वा. गो. आपटे यांनीं 'बालबोध' मासिकांतला एकांगीपणा नष्ट करणारें आणि विविध व विचित्र दालनांनीं नटलेलें असें 'आनंद' मासिक सुरू केलें. केवळ मुलांकरितां व त्यांना पूर्णपणें रुचेल अशा रीतीनें केलेला हाच पहिलावहिला स्तुत्य प्रयत्न होय. पद्याच्या बाबतींत, विशेषतः प्रो. मायदेव यांनीं अत्यंत स्तुत्य अशी कामगिरी केलेली आहे, आणि केवळ मुलांकरितां अशा त्यांनीं अनेक कविता रचिल्या आहेत. नागपुरास प्रो. बेहेर व प्रो. पंडित यांनीं शिशुगीतांचे सुंदर नमुने निर्माण केलेले आहेत.

बालमनाची घडण ही कांहीं औरच असते. पुष्कळांस असें वाटतें, कीं मुलांचें मन म्हणजे मोठ्या माणसाच्या मनाची छोटी आवृत्ति-नव्हे कांहीं कांहीं लोकांना तर असेंहि वाटतें, कीं लहानमुलांना कसलें आलें आहे मन ? त्यांच्या शारीरिक गरजा भागल्या कीं पुरे. मग त्यांना आणखी कसलीहि गरज नसते. परंतु ही गोष्ट साफ चूक आहे. बालमनाचा ज्यांनीं अभ्यास केला आहे ते असें म्हणतात, कीं मुलांस थेट जन्मल्यापासून मन असतें. पण त्याची स्पष्ट जाणीव मूल जसजसें मोठें होत जातें तसतशी आपणांस होते. अगदीं लहान मूलहि आईवर संतापतें, चिडतें आणि प्रेम करतें. त्या बालकालाहि राग, द्वेष, मत्सर, भीति हे विकार असतातच. याचा अनुभव आपणांस नित्यशः येतोही. लहानग्याला एखादें नाजुक भडक रंगाचें खेळणें दिलें कीं तें किती आनंदून जातें ? आणि तेंच त्याच्या हातांतलें खेळणें तुम्हीं हिसका बघूं-अरे बाप रे ! तें किती चिडतें व केवढी धुसपूस करतें !

आहेत कीं नाहीं त्याला प्रेम नी राग वगैरे भावना ? आहेत तर. आणि या सर्व भावना म्हणजेच मनोविकार होत. तेव्हां अगदीं लहान मुलांनासुद्धां मन असतें हें आपण पक्कें ध्यानांत धरावयास पाहिजे. परंतु बालमनांत आणि प्रौढ मनांत फरक मात्र विलक्षण असतो. तुम्हां आम्हांला जें आवडेल तेंच त्यांना आवडतें—आवडावें ही समजूत पूर्ण चुकीची आहे. कारण या दोन मनांची ठेवण पूर्णपणें निराळी आहे. बालमनाला कोणतीहि कल्पना

चटकन समजावी लागते, दिरंगाई चालत नाहीं, कोणताहि अडथळा मध्ये येतां कामां नये. त्यांना सर्व झटपट समजलें व उमजलें पाहिजे तरच त्यांना त्या गोष्टीपासून बोध व आनंद होतो. आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांना अद्भुतरम्यतेची विलक्षण आवड असते. प्रत्येक कथेमध्ये कांहीं तरी अद्भुत व रम्य पाहिजे आणि त्याशिवाय सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट जरा भडकच पाहिजे तरच बालमन तेथें गुंतेल व रंगेल.

बालमनाला आवडणारी ही अद्भुतरम्यता वारंवार सांपडणार तरी कोठें, हा एक मोठा त्रिकट प्रश्न आहे. तसें पाहिलें तर आपल्याकडे विपुल असें 'लोकवाङ्मय' आहे. त्यांतही अद्भुतरम्यता ओतप्रोत भरलेली असते. दंतकथाही या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहेत. तेव्हां ज्या कथांतून कांहीं तरी विस्मयकारक आणि रम्य असेल त्याच कथा मुलांना आवडणार. तत्त्वगंभीर कथा तुम्हांआम्हांला कितीहि रमणीय आणि मननीय वाटल्या, तरी बालमनाला त्यांचा यत्किंचित्हि मोह पडणार नाही. 'अरबी भाषेंतील सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी', 'इसापच्या गोष्टी', 'परींच्या गोष्टी', 'राक्षसांच्या कथा' या आणि असल्याच तऱ्हेच्या कथा बालकांना प्रिय होऊं शकतात. मात्र त्यांतील प्रत्येक कथा अवश्यमेव सुरसहि पाहिजे आणि चमत्कारिकहि पाहिजे. नाहीं तर त्या कथांकडे मुलें दुकूनहि पाहणार नाहीत.

येथें असा एक प्रश्न उद्भवतो, कीं परींच्या आणि राक्षसांच्या केवळ काल्पनिक गोष्टीच कां मुलांसमोर ठेवावयाच्या? आणि असलें तें कल्पना-रम्य वाङ्मय वाचून त्याची सत्याची चाड कमी नाहीं का होणार? परंतु हा भ्रम निरर्थक आहे. उलट त्यांच्या बालमनाला हेंच काल्पनिक वाङ्मय जास्त पोषक असतें व त्यांना कल्पनाविलास करावयास शिकवून तें त्यांचा कल्पनाविकास करतें. अर्थात् प्रत्येक नियमास अपवाद हा असतोच.

बालमनाला कोणत्या मूलभूत भावना जास्त जाणवतात व त्यावर त्यांचें कथानाङ्मय तसें रचिलें गेलें पाहिजे हें आपण पाहिलें. आतां एकच मुख्य गोष्ट लक्षात ठावली पाहिजे. बालमनाचा विकास व्हावयाचा असतो. तेव्हां त्या विकासावस्थेंत त्याच्यासमोर अत्यंत उत्कृष्ट व सुंदर असाच आदर्श ठेविला पाहिजे. त्यांना सुरस आणि चमत्कारिक आवडतें म्हणून वाटेल तें

दुष्ट वाङ्मय त्यांच्यासमोर ठेवून उपयोगी नाही. कारण तसें करण्यानें त्यांचा सर्वनाश होण्याची भीति असते. पाश्चिमात्य मुलांचीच हकीकत पहा ना. 'मॅडोना', 'मोनालिसा' इत्यादि सौंदर्य व सामर्थ्य यांचे अतिश्रेष्ठ असे नमुने त्यां मुलांपुढें नेहमीं ठेविले जातात. तिकडील मुलांना आंग्ल श्रेष्ठ कवि शेक्सपियर आणि त्याच्या भव्य कृति यांची अगदीं लहानपणापासूनच ओळख करून दिली जाते. प्रत्यक्ष सृष्टींत कितीहि घाण असो, डबडब असो, बालमनाला नेहमीं 'भव्य नि दिव्य' असाच आदर्श दृष्टीसमोर दिसला पाहिजे; तरच त्याची मानसिक अधोगति थांबून उन्नति होईल. आपल्याकडील जें जें म्हणून 'भव्य नि दिव्य' असेल, तें तें त्याच्या समोर ठेविलें गेले पाहिजे; मग त्या गोष्टीतील 'रहस्य' आज त्याला न समजलें तरी चालेल. असें करतांना अन्यदेशीय 'भव्य नि दिव्य' अशा लोककथा भाषांतरित करून आपण त्यांच्यासमोर ठेविल्या पाहिजेत.

वर चर्चिलेलीं तत्त्वे गुरुजींनीं लिहिलेल्या बालवाङ्मयांत कितप्रत योजिलीं गेलीं आहेत, याचा विचार करून त्यांच्या बालवाङ्मयास वरील कस लावून पाहणें अत्यंत आवश्यक होय.

गुरुजींनीं 'बालवाङ्मय' विपुल लिहिलें आहे. त्या बाबतींत ते कै. वा. गो. आपटे व कै. 'बालबोध'कार ओक यांचीच बरोबरी करूं शकतील. त्यांचा उद्योग प्रचंड आहे व त्यांची प्रतिभा अखंड आणि उदंड आहे. म्हणूनच त्यांना हें सर्व साधलें. गुरुजींनीं मुलांकरितां खूपशा 'गोड गोष्टी' लिहिल्या असून त्यांचे एकंदर दहा भाग आहेत. नंतर 'सोन सांखळी', 'श्रीशिवराय चरित्र', 'दासचरित्र' 'गांधीचरित्र' इत्यादि आणखी दोन चार पुस्तके आहेत. असें असलें, तरी त्यांच्या बालवाङ्मयांत मानाचें स्थान मिळतें व मिळेल त्यांच्या 'गोड गोष्टी'ना आणि या गोष्टी खरोखरच गोड आहेत. त्यांनीं स्वतःच तें नांव सुचविलेलें आहे. अर्थात् या गोड गोष्टींत कांहीं दोषहि प्रामुख्यानें डोकावतात. एकंदरींत पाहतां त्या गोष्टी गोड आहेत हें मात्र निःसंशय. कसें तें पाहा:

ह्या गोड गोष्टी लिहितांना एक गोष्ट मोठी छान केली आहे. त्यांनीं आपल्या मनाचें मोठें औदार्य दाखवून अन्यदेशीय व अन्य संस्कृतींतील अनेक 'भव्य नि दिव्य' कथा आपल्या मुलांसमोर ठेविल्या आहेत. आपल्या

भाषेतहि अशा अनेक कथा आहेतच. परंतु अन्यदेशीय उत्कृष्ट लोककथा केव्हां तरी त्यांनीं आत्मसात् केल्या आणि आपल्या बालगोपालांचा फायदा व्हावा म्हणून त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी भाषा वापरून निवेदिल्या. असें करीत असतांना लेखकाचें मन मोठें सहिष्णु असावें लागतें. आपलें बालमन अतिसमृद्ध झालें पाहिजे हीच त्यांची सदिच्छा. मात्र दोष असा म्हणतां येईल कीं, ह्या सर्वच कथा अन्यदेशीय नको होत्या. हें असें कां व्हावें— कांहीं सांगतां येणें शक्य नाही. परंतु गोड गोष्टींकरतां गुरुजींनीं ज्या कथा निवडल्या, त्या जवळजवळ सर्वच अन्यदेशीय आहेत हें मात्र खरें. पण अन्यदेशीय कां असेनात, त्या कथाच्या रूपानें उदात्त असे आदर्शच त्यांनीं बालगोपालांसमोर ठेविले आहेत, हें केव्हांहि उत्तमच झालें.

‘ मनुत्रात्रा ’ ही जॉर्ज इलियट हिच्या ‘सिलास मॉर्नर’ यावरून सुचलेली कथा होय; तर ‘ फुलांचा प्रयोग ’ ही ड्युमाच्या ‘ Black Tulip ’ वर आधारलेली. ‘ नदी शेवटीं सागराला मिळेल ’ ही कथा गटेच्या ‘ फौस्ट ’ नें सुचविलेली, तर ‘ दुःखी ’ ही कथा व्हिक्टर ह्यूगोच्या ‘ Les Misera- bles ’ वर आधारलेली. ‘ चित्रा नि चारू ’ व ‘ बेत्री सरोजा ’ ह्या तामीळ लोककथांवरून सुचलेल्या, तर ‘ करुणादेवी ’ ही एका चिनी नाटकावर आधारलेली. साऱ्याच कथा अन्यदेशीय असल्या, तरी त्यांचा स्वैरानुवाद भारतीय संस्कृतीला पोषक असाच झालेला आहे. इतरहि त्रारीक सारीक गोष्टींपैकीं कांहीं बंगालींतून घेतलेल्या, तर कांहीं खाजगी मित्रानें सांगितलेल्या. या सर्व कथांपैकीं केवळ स्वकपोलकल्पित अशी एकहि गोष्ट नव्हे. परंतु कथाभाग दुसऱ्या कथांवरून सुचला असला, तरी तो बालगोपालांसमोर मायबोलींतून मांडतांना केलेली सारी करामत मात्र गुरुजींची. ‘ भव्य नि दिव्य ’ याचा आदर्श बालगोपालांसमोर मांडतांना अद्भुतता, सुरसता व विस्मयकारकता यांचा त्यांनीं भरपूर प्रमाणांत उपयोग करून घेतला आहे. मुलांना विस्मय हवा असला, तरी तो शक्य कोटींतील हवा असतो. गुरुजींनीं ज्या ज्या विस्मयकारक गोष्टी वर्णिलेल्या आहेत, त्या सर्वच शक्य कोटींतल्या आहेत. त्यामुळें तो चमत्कार मुलांना ग्राह्य व हृद्य वाटतो.

‘ भिकंभट ’ ही गोष्ट पाहा. त्या गोष्टींत असल्याच प्रकारचा चमत्कार वर्णन केलेला आहे. गरीब असतो विचारा तो भिकंभट. परंतु असल्या गरीब

ब्राह्मणांच्या बायका बहुधा मोठ्या आणि दक्ष असतात. तिच्या तगाद्यावरून तो रानावनांत धरणें धरून बसतो. तिथें त्याला भगवान् शंकर प्रसन्न होतात आणि एकामागून एक अशा तीन मडक्यांचा वर देतात. पहिल्या मडक्यांतून 'चुरमुरे' बाहेर पडतात, तर दुसऱ्यांतून धिप्पाड असे राक्षस बाहेर पडतात, तर तिसऱ्यांतून श्रीखंड बाहेर पडते. लक्षांत ठेवा, साध्या अशा मडक्यांतून ह्या गोष्टी बाहेर पडतात वरें का ! आहे कीं नाहीं चमत्कार ? परंतु हे सर्व चमत्कार भगवान् शंकर करीत आहेत हें मुलांना माहित असतें व त्यामुळेच त्यांचा त्यांवर विश्वास बसतो व तीं प्रमुदित होतात.

चमत्कार करणें ही एक अतिमानुष गोष्ट आहे हें मुलांनाहि उमजत असतें. सामान्य माणसानें चमत्कार केल्याचें त्यांना माहित नसतें, अगर त्यांच्या तें ऐकितान्त नसतें. समजा, सामान्य माणसानें चमत्कार केलाच, तर तो माणूस त्या चमत्काराला 'केवळ निमित्तमात्र' कारण झालेला असतो व त्या सर्व चमत्काराच्या मार्गें खुद्द परमेश्वर अगर अशीच एखादी अतिमानुष शक्ति असते. म्हणूनच साधुसंतांनीं केलेल्या चमत्कारांवर बालकांचाच काय, परंतु थोर माणसांचाहि विश्वास बसतो हें लक्षांत घ्यावयास हवें आहे.

'आवडती-नावडती' ह्या गोष्टींत बघा. ती नावडती एका साधूच्या सांगण्यावरून एका विशिष्ट तळ्यांत तीनदां स्नान करते. एकदम कुरूप असलेली ती सुरूप होते. त्याच्या उलट प्रथम आवडती असलेली स्त्री जेव्हां त्याच तळ्यांत अधाशीपणानें चवथ्यांदा उडी मारते, तेव्हां मात्र तिचें असलेलें लावण्य ती गमावून बसते ! आहे कीं नाहीं चमत्कार ? मुलांना यांत आनंद झालाच पाहिजे. 'न्याय देणारा गुराखी' या गोष्टींत एक छोटासा अज्ञ गुराखी महान् राजालाहि न जमणारा असा न्यायनिवाडा देतो आणि गोष्टीच्या शेवटीं तें त्रिंक्क भटजीचें भूत एका वाटलींत शिरतें ! या वेळीं मुलांच्या अंगावर खासच रोमांच उभे राहत असले पाहिजेत. राजा-राणीला मूल होत नसेल म्हणून जर ते अति दुःखी असतील, तर गुरुजींनीं सांगितलेल्या अनेक गोष्टींतून एकादा साधु येतो, कांहीं तरी जडीबुडी देऊन जातो आणि काय आश्चर्य, त्या राणीला मूल होतें ! मुलांना मोठीच गंमत वाटत असेल या वेळीं. (उदा. गोसावी, सोन्याची सांखळी इत्यादि).

अशा स्वरूपाचे चमत्कार चितारीत असतांना गुरुजींनीं आणखी एक वैशिष्ट्य दाखविलें आहे. तें असें:-चमत्कार तर वर्णन करावयाचाच; परंतु तो वर्णन करीत असतांना हळूच एखादें महान् तत्त्व त्यांत गुंफून द्यावयाचें. अशा पद्धतीनें थोर तत्त्वांचें आकलन लहान मुलांना अवश्य होतें. केवळ तत्त्वगंभीर अशाच गोष्टी त्यांना सांगण्यांत आल्या, तर तात्त्विक गोष्टींविषयी त्यांच्या मनांत विलक्षण अढी बसते. तसें होऊं नये म्हणून गुरुजींनीं अवलंबिलेलें तंत्रच शास्त्रशुद्ध होय.

‘स्वर्गातील माळ’ या गोष्टींतहि चमत्कार आलेला आहेच. त्या चमत्कारामागील कल्पना अशी. आमोदें नांवाचें एक गांव असतें. तेथील नागरिकांत जो कोणी सर्वोत्कृष्ट दान करील, त्याच्या गळ्यांत दिवाळीस स्वर्गांतून येणारी एक माळ पडत असे. एके वर्षी ही माळ एका अनाथ, दरिद्री मुलीच्या गळ्यांत पडली. केवढा चमत्कार ! पण तिच्याच गळ्यांत कां पडली ? त्याचें कारण असें कीं, तिनें एका अनाथ बालकाला मदत केली होती, आसरा दिला होता. एका अनाथानें केलेली दुसऱ्या अनाथाला मदत ! केवढा उदात्त व गंभीर विचार ! ‘एकमेकां सहाय्य करूं ‘अवघे धरूं सुपंथ’ हें एक महान् तत्त्व गुरुजींनीं त्या गोष्टींतून किती हळुवारपणें गुंफिलें आहे बरें ? शिवाय बालकांना तें सहज पटेल. दक्षिणाची आवड मुलांना फार. तें कसें मिळतें तें पाहिलें कीं त्यांच्या या कौशल्याची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे. ‘खरा मित्र’ या गोष्टींतहि असेंच. एक राजपुत्र असतो व दुसरा प्रधानपुत्र असतो. हा प्रधान-पुत्र म्हणजेच खरा मित्र. अनेक चमत्कार व घडामोडींनंतर असें मुलांच्या मनावर विंबविलें जातें कीं, खरा मित्र असावा तर असाच.

‘अश्रूंचें तळें’ ही गोष्ट जरा निराळ्या तऱ्हेची आहे. या गोष्टीची कल्पना एका हिंदी गोष्टीवरून गुरुजींना सुचली आहे. गोष्टीचें नांव मोठें सूचक व रमणीय तर खरेंच. दरिद्री लोकांना रडण्याशिवाय दुसरें कोणतें समाधानाचें साधन असणार ? अशा रडणाऱ्यांच्या अश्रूंचें एक तळें बनलेलें आहे ही केवढी रमणीय पण उदात्त-गंभीर कल्पना ! बापाच्या उरलेल्या चिंधीला ‘धर्मा’ नांवाचा एक मुद्गा प्राणापलीकडे जपतो. केवढी पितृ-भक्ति ! जेवणाच्या वेळचीं ‘दोन दृश्यें’ वर्णन करतांना गुरुजींनीं ‘आत्म-

वंत् सर्वभूतानि ' हैं महान् तत्त्व बालकांसमोर मोठ्या सहृदयतेनें मांडलें आहे. ' घामाचीं फुलें ' या रामायणांतील एका प्रसंगावर आधारलेल्या मार्मिक गोष्टींत, त्यांच्या मनांत अलीकडे घोटाळणाऱ्या 'समाजसत्तावादाचें' तत्त्व, त्यांनीं मोठ्या आस्तिकपणें, मुलांच्या मनावर विंविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे असें दिसतें. 'श्रमांचा तिरस्कार करूं नका. जो श्रम करतो तोच देवाला आवडतो,' 'न हि श्रान्तस्य ऋते सख्याय देवाः' हैं उदात्त वेदवाक्य येथें उद्धृत करून अत्यंत चतुर्गईनें त्यांनीं त्या वाक्यांतील मर्म मुलांना विशद केलें आहे.

आणखी एक तिसरा प्रकार ह्या गोष्टींतून डोकावत आहे. ह्या गोष्टी कथन करतांना गुरुजींनीं असें ठांसून सांगितलें आहे कीं, त्या कथा म्हणजे जवळ जवळ सत्यकथा होत. परंतु बालमनाला सुद्धां त्या जरा अतिशयोक्तिपूर्ण वाटतील अशी मला भीति वाटते. परंतु एखादी गोष्ट पटवितांना कांहीं वेळां अतिशयोक्तीचा अवलंब केल्यास दोषास्पद होत नाही, हेंहि तितकेंच खरें.

• 'बकुळा गाय' ही गोष्ट बघा. तींत बकुळा गाईची भगवान् श्रीकृष्णावरील अनन्यसाधारण भक्ति वर्णन करून पशुपक्षी सुद्धां महान् देवभक्त असूं शकतात असें अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णन आहे. 'वामन भटजींची गाय' हीहि गोष्ट अशाच मासल्याची आहे. एक भाकड ठरलेली गाय, तिच्या धन्याचा हात लागल्याबरोबर पान्हवते व एकदोन चरव्या दूध झराझर देते. 'उदारांचा राणा' या गोष्टींत दगडधोंड्यांना सुद्धां दयार्द्र अंतःकरणें दाखवून अधून मधून चमत्कारांची सरमिसळ केलेली आहे. मधूनच त्यांचा 'समाजसत्तावादी' दृष्टिकोन दृष्टीस पडतो, ही या गोष्टींतील आनंदाची गोष्ट होय.

आतां आपण त्यांनीं रूपांतरित केलेल्या अन्यदेशीय गोष्टींचा साकल्यानें विचार करूं.

'सोराब व रुस्तुम', 'यति कीं पति', 'मनुवावा', 'दुःखी' ह्या गोष्टी त्यांना आवडल्या व त्या दुसऱ्यांना आवडाव्यात म्हणूनच मोठ्या कुशलतेनें त्यांनीं त्यांच्यावर मराठीचें लेणें चढविलें आहे. मुलावाळांपुढें कांहीं तरी 'भव्य नि दिव्य' ठेवावें, आदर्श ठेवावेत याच उदात्त हेतूनें त्यांनीं हे श्रम केले. बालमनाला अगोदरच करुण, वीर किंवा अद्भुत ह्या रसांची ओढ

फार. हे सारे रस प्रकर्षानें कोठें दिसत असतील, तर 'सोरात्र व रुस्तुम' या गोष्टींतच.

ही गोष्ट फिर्दौसी या प्रसिद्ध फारशी महाकवीच्या 'शहानामा' यांतील. मुळांतील विषय महाकाव्याला साजेल व शोभेल असा. नवरसांची जणू तेथें अहमहमिका लागलेली. शिवाय त्यांना गुरुजींसारखा प्रेमळ, सहृदय व चोखंदळ असा प्रवक्ता मिळान्यावर त्यांचा विलास काय विचारावयाचा ? सोरात्र जितका अतुल योद्धा तितकाच पितृभक्त. वीर आणि करुणगंभीर प्रसंगांची या कथेंत केवढी ठेंचाठेंच ! कथेचा शेवट शोकमय आहे. तो तसा होण्यास किती क्षुल्लक चूक कारणीभूत होते ! ती चूक जितकी क्षुल्लक तितकीच नैसर्गिक. सोरात्रची आई त्याला त्याच्या पित्याकडे पाठवीत नाही. ती म्हणते, " नका कळवूं मुलगा झाला म्हणून. रुस्तुम कठोर आहे, उग्र आहे. ' ती त्या उग्र व तामसी पित्याकडे त्याला पाठवीत नाही. सोरात्रच्या मागें त्याचे सवंगडी एक दिवस लागतात व म्हणतात, " लोक नाना शंका घेतात, जा. आपल्या पित्याचा शोध कर. " लगेच पितृभक्त सोरात्र आईची समजूत घालून पितृ-शोधार्थ बाहेर पडतो. योगायोग असा, कीं त्याचें व त्याच्या पित्याचेंच द्वंद्वयुद्ध ठरतें. इराणच्या शेजारच्या राजाच्या पदरीं सोरात्र असतो, इराणशीं कलह करून तेथील राजाचा निःपात करण्याचें सोरात्रचा धनि ठरवितो व नंतर सहाजिकच ह्या दोन महायोद्ध्यांचें युद्ध जुंपतें. केवढा करुणगंभीर प्रसंग हा.

रुस्तुमचें वर्णन म्हणजे, " तो पहा त्याचा उग्र, भीषण, राकट चेहरा ! त्याचे ते मांसल खांदे, रुंद छाती, पीळदार दंड, जणू तो मूर्तिमंत सामर्थ्यच आहे असें वाटेल. सूर्यासमोर का काजवा टिकेल ? सागरासमोर का थिळ्हर गजेल..... " असें वीररसपूर्ण. " चावट, वात्रट पोर. तूं गप्पा मारायला आला आहेस कीं मरणाला ?..... वायकांत जाऊन विस. तेथें नाच, खेळ, मौज कर, नाच्या पोऱ्या दिसतोस— " हें वीरश्री चेतविणारें भाषण.

कां कोणास ठाऊक, पण सोरात्र भयाकुल, शंकाकुल होतो. तो घाव करावयास धजत नाही. रुस्तुमच्या भयंकर घावानें तो धाडदिशीं धरणीमातेवर कोसळतो. आणि येथेंच करुणरसाला उठाव येतो. सोरात्र म्हणतो, " माझ्या

मरणाचा सूड रुस्तुम घेईल. ” हळुहळु रुस्तुमला कळून येतं कीं, सोराब हा त्याचाच मुलगा. अरेरे, केवढी दुःखद घटना ही. रुस्तुम म्हणतो, “ सोराब, सोराब, अरे तूच का माझा पुत्र ? मीच तो रुस्तुम. मीच तुला मारलें. पित्यानें पुत्राला मारलें ! सोराब, बाळ, अरेरे, कसारे मीं घाव घातला ! कसा भाला मारला...सोराब, सोराब !! ”

कुणाहि वाचकाचे डोळे हे शब्द वाचून पाणावतील मग बालगोपालांची गोष्टच कशाला ? केवढा करुण गंभीर प्रसंग हा ! नुसत्या वर्णनानेच आपलें हृदय थरारतें, कांपतें.

‘ दुःखी ’ ही कथा व्हिक्टर ह्युगोच्या ‘ Les Miserables ’ ह्या उत्कृष्ट कादंबरीवर आधारलेली आहे. ‘ जीन व्हाल्जिन् ’चा गुरुजीनीं बनविला आहे ‘ वालजी. ’ हा वालजी एक ‘ थोर चोर ’ असतो, अनेक संकटें व हालअपेष्टा सहन करून गरिबांना विशेषतः सुखी करणें ह्या आपल्या ध्येयाकरतां तो धडपडत असतो. मुळांत ही कादंबरी फारच अप्रतिम आहे. गुरुजी व्हिक्टर ह्युगोविषयीं म्हणतात, “ त्याची प्रतिभा अपूर्व आहे. त्याच्या वर्णनशक्तीस तुलना नाही. भावनांचा कल्लोळ तो नाचवतो—” आणि कथेच्या शेवटीं वालजी त्याच्या लिलीस म्हणतो; “ परस्परांवर प्रेम करा. संशय नका एकमेकांचा घेऊं...जगाला प्रेम द्या. चोर, दरोडेखोर, खुनी तेही थोर असतात...त्यांच्यांतून कधीं कधीं दिव्यता प्रगट होते...” केवढें विचारशील, थोर अंतःकरण त्या चोराचें ! गुरुजीनीं हा ‘ आदर्श ’ मुलांसमोर ठेऊन त्यांस अप्रत्यक्षपणें असें सुचविलें आहे कीं, “ चोर म्हणूनच हेटाळणी करूं नका. ते सुद्धां थोर असतात. त्यांच्यापासूनसुद्धां पुष्कळ शिकण्यासारखें असतें. ”

‘ नदी शेवटीं सागराला मिळेल. ’ ही कथा विश्वविख्यात जर्मन कवि गटे याच्या “ फौस्ट ” या महाकाव्यांतील सूत्रावर आधारलेली आहे. गटेचें हें महाकाव्य अमर आहे. गटेपूर्वींच्या काळांत हा फौस्ट सैतानाशीं बारा वर्षांचा करार करतो. त्यानंतर तो त्या सैतानाचा कायमचा गुलाम होतो. म्हणजे शेवटीं विप्रयीपणा जिकतो. गटेच्या वेळीं उदारमतवाद संचरूं लागला असल्यामुळें गटे या अमर व अग्रगण्य अशा पौराणिक कथेंत एक महत्त्वाचा बदल करतो. करार तसाच ठरतो, पण त्या बारा वर्षांचे काळांत ज्या वेळीं

‘ हा क्षण अमर होवो ’ असे फास्टच्या तोंडांतून उद्गार निघतील, तेव्हां तो त्या सैतानाचा कायमचा गुलाम व्हावयाचा असतो. खरी गंमत तर येथेच आहे. केवळ विकारी विषयांना सर्वज्ञ फौस्ट चिकटत नाही. शेवटीं पश्चात्ताप होऊन ‘ लोकसेवेचा क्षण हाच अमर होवो ’ असें तो मनोमनीं ठरवितो व तत्क्षणीं मरतो. गुरुजींनीं फौस्टचें मराठी नांव ठेविलें आहे माधव. किती सयुक्तिक नांव आहे हें ! यादव काळांत माधवाचार्य हा मोठा सर्वज्ञ, राजकारणी व धर्मकारणी पुरुष होऊन गेला. त्याचे बाबतींत ‘सर्वज्ञः स हि माधवः’ अशी म्हण प्रचलित झाली होती. गुरुजींनीं शेवटीं निष्कर्ष काढला आहे तो असा. ते म्हणतात, “ शेवटीं समाधान समाजाच्या सेवेत आहे. तुम्ही कितीहि ज्ञान मिळवा, अगर कांहींहि करा, तुम्हांला त्यानें समाधान मिळणार नाही. समाधान दुसऱ्यासाठीं झिजण्यांत आहे. दुसऱ्याचें जीवन सुखी करण्यांत आहे.... मनुष्यानें शक्तीबाहेरचें ध्येय ठेवूं नये. अमर्याद् ध्येय हातीं कधीं येत नाही. मग निराशा पदरीं येते. आणि निराशा म्हणजेच सर्वनाश. ” तेव्हां या सर्वज्ञ माधवाचें सुरस चित्र गुरुजींनीं बालकांपुढें ठेविलें आणि त्यांना वरील धडा समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

‘फुलांचा प्रयोग’ ही कथा ‘ड्यूमा’च्या Black Tulips वर आधारलेली आहे. कितीहि अडचणी आल्या तरी मनुष्यानें स्वकर्तव्यापासून अणुमात्रहि च्युत होऊं नये हाच धडा गुरुजींनीं ह्या कथेंत शिकविला आहे. ‘मनुवावा’ ही गोष्ट ‘जॉर्ज ईलियट’च्या ‘सिलास मारनर’ वर आधारलेली आहे. हा प्राणी सुरुवातीला अत्यंत प्रेमळ आणि सचोटीचा परंतु परिस्थितीनें त्याला निष्ठुर व निरस बनविलें. प्रथम तो त्याचा मित्र विनू हेंच सर्वस्व मानतो. नंतर पैसा हें त्याचें दैवत बनतें व अखेर ‘सोनी’ नांवाची एक अनाथ कन्या त्याचें जीवन-सर्वस्व बनतें. याचा अर्थ असा-मनुष्याला आत्मार्पण करावयाला दुसरें कांहीं तरी लागत असतें. तें दुसरें मात्र अवश्यमेव पाहिजे. नाही तर जीवन केवळ असह्य होतें. गुरुजी ह्या कथे-संबंधीं म्हणतात, “ मनुष्याचा विकास स्वतःपलीकडे जाण्यांत आहे. ज्या वेळेस जीवनाचा उपयोग एखाद्या ध्येयासाठीं होऊं शकतो, तेव्हांच जीवनाचा विकास होऊं लागतो... ध्येयहीन जीवन कसें अर्थहीन, नीरस,

यंत्रमय कंटाळवाणें होतें. ध्येयार्थीं जीवन कसें रसमय, प्रेममय, त्यागमय होतें.” असा हा आदर्श ‘मनुवात्रा’च्या रूपानें मुलांपुढें ठेविला गेला आहे.

हेंच तत्त्व ‘बेबी सरोजा’ व ‘चारु नि चित्रा’ या कथांनाहि लागू आहे. प्रत्येक कथेंतून एक विशिष्ट ध्येय गुरुजींना मुलांसमोर ठेवावयाचें आहे. ‘बेबी सरोजा’ या कथेंत हरिजनोद्धार व देशसेवा ह्या गोष्टी पुढें मांडल्या गेल्या आहेत, तर ‘चारु नि चित्रा’ ह्यांत हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य किती अवश्य आहे हें दर्शविलें आहे. ‘यति कीं पति’ या कथेंत Cloister and Hearth’ या कादंबरीचा उपयोग केला आहे. याबाबत गुरुजी म्हणतात:- “ ज्यांच्या वृत्ति कोंवळ्या, प्रेमळ, भावनोत्कट आहेत, अशांनीं पति होऊनच, संसारांत राहूनच यति होण्याची खटपट करावी. त्यांनीं संसारांत संन्यास आणावा. ” “करुणादेवी” ही कथा एका प्राचीनतम अशा चिनी नाटकावर आधारलेली आहे. गुरुजी म्हणतात, “ हें नाटक पांच सहाशें वर्षांपूर्वीचें असावें. अतिउत्कृष्ट असें हें नाटक आहे. चिनी संस्कृति कौटुंबिक गुणांवर फार भर देते. या नाटकांत कर्तव्यपालन शिकविलें आहे. ” “मुलांसाठीं फुलें” “सोनसांखळी” इत्यादि अनेक छोट्या गोष्टीहि आहेत. प्रत्येक गोष्ट सांगतांना मुलांना कांहीं तरी चांगलें, पौष्टिक सांगितलें गेलेंच पाहिजे, हा गुरुजींचा कटाक्ष सर्वत्र दिसून येतो. ‘सोरात्र रुस्तुम’ ही कथा मुद्दाम सविस्तर रीतीनें परीक्षिली आहे. इतर कथाहि श्रेष्ठ आहेतच, परंतु त्या सर्वांचें यथासांग परीक्षण करणें म्हणजे विस्ताराच्या भरीस पडणें होय.

आतांपर्यंत गुरुजींनीं लिहिलेल्या जवळ जवळ सर्व कथांचा उल्लेख आलेला आहे. त्याचप्रमाणें प्रत्येक कथेचें वैशिष्ट्य काय आहे, तें पण पाहिलें आहे. ह्या सर्व कथांवरून गुरुजींचें बालवाङ्मयांत कोणतें स्थान आहे हें पाहिलें पाहिजे. बालवाङ्मयांत त्यांनीं अद्भुतरम्यता ठिकठिकाणीं आणिली आहे. त्याचप्रमाणें सुरस व चमत्कारिक अशाच कथा त्यांनीं बालकांसमोर ठेविल्या आहेत. करुण, वीर वगैरे बालकांना आवडणाऱ्या सर्व रसांचा यथायोग्य परिपोष केलेला सर्वत्र आढळतो. ‘भव्य नि दिव्य’ अशीं अनेक महान् ध्येयें त्यांनीं बालकांसमोर ठेविलीं आहेत. त्यांपैकीं कांहीं आदर्श कदाचित् बालमनाला आकलन करतां येणार नाहींत. उदाहरणार्थ ‘सर्वज्ञ माधव,’ ‘फुलांचा प्रयोग,’ ‘दुःखी’ इत्यादि. परंतु हा

दोष आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. कदाचित् या आदर्शाची योग्य कल्पना मुलांना पुढें येईल, परंतु त्यांच्यापुढें उत्कृष्ट आदर्श ठेवून त्यांचीं मनें समृद्ध करणें हें लेखकाचें आद्य कर्तव्य होय. ह्या दृष्टीनें 'बालवाङ्मय' लेखकांत गुरुजींचें स्थान उच्च ठरतें.

थोडा पाल्हाळ, तींच तींच वर्णनें, स्वभाववर्णनाची तींच ती हातोटी, तींच तीं प्रमेये वाचकांसमोर पुनः पुन्हां मांडणें इत्यादि दोष ह्या कथांतून डोकावतात. त्यामुळें या कथांचें वाचन कांहींसें कंटाळवाणें होतें. एकाद्या चांगल्या गांवाचें वर्णन करीत असतांना तेथें रोगराई नाही, भांडणें नाहीत, असंतोष नाही, वगैरे ठरीव मुद्दे ठरलेलेच. "कुठल्याही वाईट गांवाचें वर्णनहि ठराविकच. तेथें रोगराई आहे, भांडणें आहेत, असंतोष आहे. हरिजन, हिंदुमुसलमान ऐक्य, सूत कांतणें, काँग्रेसनिष्ठा इत्यादि ठराविक प्रमेयेहि या ना त्या रूपानें अनेक कथांतून पुनः पुन्हां डोकावतात. पण गुरुजींना जरी तेंच तें सांगावयाचें असलें, तरी अत्यंत भावनोत्कट व कळकळीच्या भाषेत ते सांगतात. अर्थात् त्यामुळें त्यांचे वरील दोष बरेचसे झांकले जातात. गुरुजींची एक विशिष्ट अशी ठराविक भाषा-शैली आहे. ती त्यांची त्यांनाच साधते. पुष्कळांनीं अलीकडे तिची नक्कल उठविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. परंतु तो इतरांना कितपत साधेल हा एक प्रश्नच आहे. त्यांचीं वाक्ये त्रोटक, अर्थगर्भ आणि रसरशीत असतात. 'कां' शब्द प्रश्नार्थी वाक्यांत आपरून थेट भावनेला भिडणारी प्रश्न विचारण्याची पद्धत, ज्या ठिकाणीं सडेतोड व्हावें लागतें, त्या ठिकाणीं तसें होऊन वेळ पडल्यास अश्रूंचें संमार्जन करून पावित्र्य आणि गांभीर्य निर्माण करणें यांत त्यांचा हात कोणीहि धरूं शकणार नाहीं.

साने गुरुजींचें चरित्रवाङ्मय

: लेखक :

बबन जोग

साने गुरुजींचें चरित्रवाङ्मय

मराठींतील चरित्र वाङ्मय हें इतर भाषांतील चरित्र वाङ्मयाशीं तुलना करतांना कांहीं बाबतींत कमी ठरतें, असा थोरामोठ्यांचा दावा आहे. मराठींतील चरित्रवाङ्मयाचा आढावा घेतांना प्रो. बनहट्टी लिहितात:-“ दोन प्रकारच्या दोषांनीं आमचें चरित्रवाङ्मय खुरटविलें आहे. जिज्ञासा किंवा निरपेक्ष कुतूहलबुद्धि या अत्यंत उन्नतिकारक वृत्तीचा आम्हांमध्ये फारसा मागमूस नाही...आमच्या वाङ्मयांतील सर्व चरित्रें आमच्या भावनात्मकतेमुळे निर्माण झालीं आहेत. देशभक्तीची भावना, पूर्वज गौरवाची व स्वजन-गौरवाची भावना, नाही तर पारमार्थिक भाविकपणा अशा कांहीं विशिष्ट भावना ज्यांच्या बुडाशीं नाहीत अशीं चरित्रें आपल्यांत फारच अल्प आहेत.” प्रो. बनहट्टी यांच्या म्हणण्याप्रमाणें केवळ जिज्ञासाबुद्धीनें प्रेरित होऊन एकाद्या व्यक्तीचें चरित्र रंगविल्याचीं उदाहरणें क्वचित्च सांपडतील हेंहि तितकेंच खरें. थोर व्यक्तींच्या थोर कार्यांच्या गौरवार्थच चरित्रवाङ्मयाचा मराठींत विलास झालेला आपणांस दिसून येतो. त्यांतून निघणारा बोधवाद हाच या प्रवृत्तींच्या मुळाशीं आहे. ह.भ.प. पांगारकरांनीं लिहिलेलीं, ‘मोरोपंत चरित्र व काव्यविवेचन,’ ‘तुकारामचरित्र,’ ‘एकनाथचरित्र,’ ‘ज्ञानेश्वरचरित्र,’ ‘मुक्तेश्वरचरित्र व काव्यविवेचन’ इत्यादि चरित्रें अगर श्री.ज.र. अजगांवकर यांच्या ‘महाराष्ट्र कविचरित्रां’चे प्रसिद्ध झालेले आठ

भाग इत्यादि चरित्रें म्हणजे पारमार्थिक भाविकपणाचीं दर्शनेंच होत. इ. स. १८९० पूर्वीचा काळ लक्षांत घेतल्यास आपणांस भाषांतरित चरित्रें व धार्मिक भावनेनें प्रेरित झालेलीं चरित्रें यांचाच सर्वत्र सुकाळ झालेला दृष्टीस पडतो. व्यक्तीच्या दोषदिद्दर्शनाचें तर वावडेंच; परंतु गुणदिद्दर्शन मात्र इतकें झालेलें दिसतें कीं, त्यामुळें ज्या व्यक्तीचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें केलेलें असतें, तिला देवत्व प्राप्त व्हावें ! मनुष्यस्वभावाचें सखोल ज्ञान चरित्रवाङ्मयांतून त्यापूर्वी फारच क्वचित् उपयोगास आणलेलें दिसून येतें. कोणत्याहि व्यक्तीचें चित्र रंगवावयाचें झाल्यास तिचें फक्त गुणमंडनच करण्यानें तिचें खरें स्वरूप लक्षांत येत नाहीं. हें तत्त्व फार अलीकडच्या म्हणजे पांच-पंचवीस वर्षांच्या काळांतच मराठी-चरित्रवाङ्मयांत पुढें आलेलें आहे व त्या तत्वानुसार विविध चरित्र-वाङ्मय अजून निर्माण व्हावयाचें आहे. थोरांपासून बोध ध्यावयाचा याच पवित्र व उदात्त हेतूनें मराठींत बहुतेक सर्व चरित्र-वाङ्मय रेखाटले गेले आहे असें विधान केल्यास तें अप्रस्तुत ठरेल असें वाटत नाहीं. तो बोध मग धार्मिक असो, सामाजिक असो वा राजकीय असो. मराठीतील चरित्र-वाङ्मयाचा बोधवाद हा मूळ आत्मा आहे. ह्या ध्रुवतान्याकडे लक्ष ठेऊन सारीं चरित्रें लिहिण्यांत आलीं आहेत. गुरुजींनीं लिहिलेलीं चरित्रेहि या बोधवादास अपवाद नाहींत.

मराठींत माझ्या मते चांगलीं उतरलेलीं चरित्रें म्हणजे खाली दिलेल्या यादींत समाविष्ट झालेलीं त्या त्या लेखकांनीं लिहिलेलीं चरित्रें होत. ही यादी अपूर्ण असूं शकेल किंवा दोषमयहि असूं शकेल. परंतु साधारणतः मराठी चरित्र-वाङ्मयाची प्रतिष्ठा वाढविण्याचें कार्य सदर चरित्रांनीं केलेलें आहे.

१ मोरोपंत चरित्र	—कै. पांगारकर
२ टिळक चरित्र	—न. चिं. केळकर
३ रानडे चरित्र	—न. र. फाटक
४ सावरकर चरित्र	—शि. ल. करंदीकर
५ आगरकर चरित्र	—आळतेकर
६ " " "	—खांडेकर
७ अण्णासाहेब पटवर्धन	—अप्रबुद्ध

८ डॉ. व्हलरा	—प्रो. फडके.
९ टिळक चरित्र	—आपटे गुरुजी
१० आनंदीबाई जोशी	—सौ. कानिटकर
११ म. गांधी चरित्र	—सी. के. दामले
१२ मॅझिनी	—सावरकर
१३ नाना फडणवीस	—खरे शास्त्री
१४ नेपोलियन	—वि. ल. भावे
१५ पहिले बाजीराव	—प्रो. बेहेरे
१६ मुसोलिनी	—ताम्हनकर
१७ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	—ल. कृ. चिपळूणकर
१८ वि. गो. विजापूरकर	—कानडे
१९ ह. ना. आपटे	—कु. पानसे
२० सेनापति बापट	—सेवक सेवानंद
२१ भारतवर्षीय नररत्नमाला	—प्र. भावे मंडळी
२२ ,, ,, युवति ,,	—चितळे
२३ ऐतिहासिक स्त्रीरत्ने	—यशोदाबाई भट
२४ पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ	—प्रो. माटे
२५ गोपाळ कृष्ण गोखले	—पारसनीस
२६ आजकालच्या थोर विभूति	—कुळकर्णी
२७ आशियाचे धर्मदीप	—तळवलकर
२८ तात्या टोपे	—डॉ. सावरकर
२९ हिटलर	—आशावादी
३० गोष्टीरूप गांधीजी	—साने गुरुजी

वरील पंचवीस तीस अगर आणखी कांहीं विस्मरणानें राहून गेलेल्या चरित्रांनीं मराठींतील चरित्र-वाङ्मय पुष्ट केलें आहे. तें पाश्चात्य राष्ट्रांतून 'व्यक्ति-दर्शन हेंच' चरित्र-वाङ्मयांतील थोर तत्त्व होय' या तत्त्वापासून पुष्कळ दूर असू शकेल; परंतु ज्या बोधवादास महाराष्ट्र चिकटून आहे, त्यांस अनुलक्षून मात्र पूर्णावस्थेस गेलेलें दिसतें. अजून तें फोंफावतें आहे. निरनिराळ्या परदेशीय थोर पुरुषांचीं चरित्रें मराठींत यशस्वी रीतीनं आणण्याचा खटा-

टोप्याचालू आहे. मराठी चरित्रलेखन वाढतें आहे, पुष्ट होते आहे, याचें गमक म्हणजे मराठीतील चरित्रलेखनांत जी विविधता आणि नाविन्य येत आहे, तें होय. थोर व्यक्तीचे गुणदोष समजून घेऊन त्याचें यथातथ्य चित्र वाचकांपुढें उभें करावयाचें तंत्र अजून आपणांकडे पूर्णावस्थेस गेलेलें नाहीं. तें होते आहे. सत्यचित्रण करीत असतांना एकच एक ठोकळेबाज पद्धतीनें करावयाचें या रूढ मार्गापासून मराठी चरित्रलेखन हळू हळू दूर जात आहे, ही अभिमानाची गोष्ट नव्हे काय ? चरित्रविषय रंगवितांना भाषाविलासानें जो त्यांत रंग भरतां येतो व जें नाविन्य त्यांत ओततां येतें, याची खरी कल्पना हळू हळू प्रसृत होत असून मराठीतील चरित्रलेखन हें हळू हळू निराळ्या चाकोरीवरून आपला मार्ग आक्रमूं लागलें आहे. चरित्रलेखनास लागणारा जिव्हाळा, ओलावा ओतण्याचें कार्य त्यांत होत आहे. सान्यांनीं लिहिलेल्या चरित्रांतून आपणांस हाच गुण प्रामुख्यानें दिसून येतो.

व्यक्तीचा पूर्ण परिचय, त्याच्या कामगिरीचें प्रदीर्घ आलोडन व त्या व्यक्तीचें जिव्हाळ्यानें घेतलेलें दर्शन हे गुण प्रामुख्यानें सानेगुरुजींनीं लिहिलेल्या चरित्रांतून दिसून येतात. सान्यांना मराठीतील चरित्र-वाङ्मयांत मानाचें स्थान आहे, हें त्यांच्या 'गोष्टीरूप गांधीजी' या एका नाविन्यपूर्ण चरित्रानें सिद्ध केलें आहे. महात्मा गांधी ही व्यक्ति थोर खरी; परंतु तिचें इतक्या जवळून दर्शन घेणें अजून कोणालाच जमलें नव्हतें; देवळाच्या गाभान्यांत बसल्यावर देवाचं गांभीर्यच प्रामुख्यानें प्रतीत होतें, तद्वत् पूर्वांची तन्हा होती. देवार्शीं मैत्री करणें हेंच तर चरित्र-वाङ्मयाचें मुख्य ध्येय होय. म. गांधी हे थोर खरे, परंतु त्यांचें खरें दर्शन घेणें म्हणजे त्यांच्या गुणदोषांचें जास्त जवळून जिव्हाळ्यानें दर्शन घेणें होय. तें कार्य साने यांनीं मोठ्या तन्मयतेनें केलें आहे. इतकें संपूर्ण दर्शन स्वतः 'सत्याचे प्रयोग' च करूं शकले, इतर कोणीहि नाहीं. आणि म्हणूनच असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, साने यांचें चरित्रलेखन अजून पूर्णावस्थेस गेलेलें नाहीं. ते अजून उत्कृष्ट चरित्रलेखन करतील व मराठी चरित्रकारांत मानाचें स्थान मिळवितील.

सान्यांनीं लिहिलेल्या चरित्रांतील उत्कृष्ट चरित्रें म्हणजे गोखले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, गोष्टीरूप गांधीजी व विनोबाजी भावे हीं होत. जिव्हाळा, माहिती, उद्बोधाची दृष्टि, समरसता व भाषाविलासाचा ओघ या सर्व

दृष्टींनीं हीं चरित्रें उत्कृष्ट वटलीं आहेत. सान्यांनीं एकूण बारा चरित्रें लिहिलीं आहेत. त्यांपैकीं जी माहिती उपलब्ध आहे, त्यावरून त्यांनीं लिहिलेलीं दोन चरित्रें प्रकाश पावूं शकलीं नाहींत व बाकीचीं मात्र उपलब्ध असून मराठी साहित्यांत योग्य स्थान पावलीं आहेत. कित्येकांच्या अधिक आवृत्त्याहि निघाल्या आहेत व कित्येक पुस्तकें आज उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्या पुनर्मुद्रणाची पुन्हां व्यवस्था होणें आवश्यक होऊन बसलें आहे. याखेरीज त्यांच्या 'काँग्रेस' या सुप्रसिद्ध माजी साप्ताहिकांतून व क्वचित् इतर वर्तमानपत्रांतून त्यांनीं प्रासंगिक असें चरित्रलेखन केलेलें आहे. श्यामचे तीन खंड व श्यामची आई या त्यांच्या पुस्तकांतूनहि पुष्कळसे आत्म-चरित्राचे धागे ओंवले गेले आहेत, हें येथें नमूद करण्यास हरकत नाहीं.

१९२४-२५ च्या सुमारास सान्यांनीं चरित्र-लेखनास पहिल्यानें हात घातला ! चरित्र-लेखक म्हणून सान्यांनीं प्रारंभ करावयास आज एक पिढी लोटली आहे. त्या काळांत मराठी भाषेंत लेखन करणारे व्यासंगी व जबरें लेखक पुष्कळच होते. चरित्रवाङ्मयांत झपाट्यानें भर पडत होती. राष्ट्रीय वृत्तींना पोषक असलेल्या थोर थोर पुरुषांच्या कार्याचा व्याप मराठी वाचकां-पुढें साकल्यानें दिग्दर्शन करण्याचें कार्य थोर थोर लेखक करीत होते. याच सुमारास रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई यांचीं 'नानासाहेब पेशवे यांचें चरित्र' (१९२६), व 'पहिले बाजीराव' (१९३०), हीं चरित्रें, त्याचप्रमाणें नारायण दामोदर सावरकर यांचें 'तात्या टोपे' (१९३२) दु. आ. तिवारी यांचें 'रजपूत वीरांगना' (१९३२) श्री. लक्ष्मण नारायण जोशी यांचें 'महाराणा प्रतापसिंह' (१९२२), श्री. केशव नागेश बापट यांचें 'चक्रवर्ती नेपोलियन' (१९२४), प्रो. ना. सी. फडके यांचें 'डी व्हेलेरा' (१९२३), केळकरांचें 'टिळकचरित्र' (१९२३), प्रो. न. र. फाटक यांचें 'न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र' (१९२४), श्री. श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी यांचीं डॉ. भांडारकर (१९२७), न्या. तेलंग (१९२९), व डॉ. भाऊ दाजी लाड (१९३०) हीं चरित्रें, अप्रबुद्धांचें 'अण्णासाहेब पटवर्धनांचें चरित्र' (१९२६), श्री. रा. गो. कानडे यांचें 'रवींद्रनाथ टागोर, चरित्र आणि वाङ्मय' हें चरित्र, इत्यादि थोर थोर व्यक्तींचीं चरित्रें प्रकाशांत येत होती व आलीं होती. राष्ट्रीय वृत्तींना पोषक, सामाजिक सुधारणांना

प्रेरक व धार्मिक भावनांच्या उदात्तीकरणाला अनुरूप अशा प्रवृत्तींची शिकवण महाराष्ट्राला हळू हळू देण्यांत येत होती. सान्यांनीं हि हे कार्य करावयाचें ठरविलें. सान्यांनीं पहिलें 'लोकहितवादी यांचें चरित्र' लिहिलें. तें चरित्र कांहीं कारणानें प्रसिद्ध होऊं शकलें नाहीं. प्रो. ग. ह. केळकर यांचा 'लोकहितवादी' वरील निबंध नुकताच (१९२३) प्रसिद्ध झालेला होता. साने त्या वेळीं कॉलेजमधील शिक्षणक्रम पुरा करीत होते. लोकहितवादीसारख्या सुधारकांच्या व स्पष्टवक्ता असलेल्या व्यक्तीचा त्यांच्या पत्रांच्या वाचनानें साने यांच्या भावनाशील मनावर परिणाम होणें अगदीं साहजिक होतें. परंतु तें चरित्र आज दुर्लभ असल्याकारणानें त्याबाबत कांहींच लिहितां-बोलतां येत नाहीं.

१९२५ सालीं त्यांनीं गोपाळ कृष्ण गोखले यांचें चरित्र लिहिलें व तें प्रसिद्ध झालें. साने यांचें हे पहिलेंच पुस्तक. प्रो. कर्वे यांनीं असा इवाला दिला आहे कीं, हे पुस्तक विद्वानांच्या स्तुतीस पात्र आहे. आणि ही गोष्ट खरी आहे. या चरित्राची मांडणी, भाषाशैली, त्यांनीं चरित्रास उपयुक्त अशी जमविलेली माहिती व साहित्यसामुग्री व एकंदरीनें कोठेंच न्यून राहूं नये म्हणून त्यांनीं घेतलेली काळजी इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे, कोणालाहि कबूल करावें लागेल कीं, मान्यवर साहित्यिकांच्या त्या मेळाव्यांत सान्यां-सारख्या एका नूतन पदवीधरानें त्या काळांत केलेलें हे साहस निःसंशय फार मोठें होतें. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या चरित्रानें साने हे चरित्रकार म्हणून प्रख्यात झाले. याच सुमारास त्यांनीं 'देशबंधु दास' यांचें विस्तृत चरित्र लिहिलें व नवलाची गोष्ट ही कीं, तें मूळ पुस्तक अजून सान्यांच्या जवळ हस्तलिखित स्वरूपांतच पडून राहिलें आहे ! 'ईश्वरचंद्र विद्यासागर' हे चरित्रहि त्यांनीं याच सुमारास लिहिलें आहे. ईश्वरचंद्र विद्यासागर हा एक फार मोठा बहुविध चळवळींचा नेता १९ व्या शतकांत होऊन गेला. विद्वत्ता आणि समाजसेवा या त्यांच्या थोर गुणांवर लुब्ध होऊन साने यांनीं आपल्या एका बंगाली मित्राच्या सहाय्यानें हे बहुमोल व विचारप्रवर्तक चरित्र लिहिलें आहे.

१९२६ सालीं राजवाडे दिवंगत झाल्यावर सर्वसंग्राहक स्वरूपाचा इस्लाम-पूरचे 'ब्राह्मण पत्रिके' चे संपादक रा. मुंडले यांनीं एक निबंध प्रसिद्ध केला

होता. त्याच्यांतून माहिती गोळा करून स्वतःच्या दृष्टिकोनाने त्रोटक परंतु पद्धतशीर मांडणी केलेले असे साने यांनी १९२८ साली 'राजवाडे यांचे चरित्र' लिहिले. इंग्रजीत चरित्रलेखनांत संक्षिप्त स्वरूपाच्या चरित्रलेखनाची एक पद्धत आहे. त्या मांडणीला अनुसरून त्यांनी हे चरित्र लिहिले आहे. गोखले किंवा ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या चरित्रलेखनानंतर हे चरित्र प्रसिद्ध झाले. मध्यंतरीचा काळ अर्थात् पुढील साहित्याच्या तयारीप्रीत्यर्थ गेला असावा. या पुस्तकांतून त्यांनी एक मित्रकार्य केलेच; परंतु त्यांची विचक्षण दृष्टि आणि लेखनचातुर्य पुन्हां एकदां प्रत्ययास आले. १९२९ साली त्यांना बालगोपालांकरितां म्हणून कांहीं त्रोटक चरित्रे प्रसिद्ध केलीं. त्यांपैकी 'बेंजामिन फ्रँकलिन' हे चरित्र एका इंग्रजी चरित्राच्या आधाराने परंतु मुलांना गोडवा वाटेल अशा तऱ्हेने, रसपूर्ण पद्धतीने लिहिले आहे. राष्ट्राची भावी पिढी निर्माण करण्याकरितां ज्या ज्या सद्गुणांची व वीर वृत्तीची जोपासना करणे आवश्यक आहे, त्या त्या गुणांची जेथे जेथे साक्ष पटेल, तेथून ते वेचून काढून बालगोपालांपुढे मांडण्याचे कार्यच साने यांनी आपल्यापुढे ठेवल्याचे दिसते. त्यांनी एका अर्थी आदर्श शिक्षकाचा पेशा यापुढे स्वीकारला व ते कार्य त्यांनी मोठ्या तन्मयतेने व हिरीरीने हाती घेतले.

याच सुमारास त्यांनी 'विद्यार्थी' या पत्रांतून लिहिलेले लहान लहान चरित्रलेख पडताळून पहाण्यासारखे आहेत. थोर पुरुषांचे गुणगान करित आणि त्यांच्यापासून मिळणाऱ्या स्फूर्तीचे लोण लहान मुलांच्या मनावर बिंबवित असतांना साने यांनी फार थोर राष्ट्रकार्य केलेले आहे. त्यांतहि माहिती नवनवीन, भाषाशैली नवीन आणि उद्बोधन ठांसून भरलेले लक्षांत येते.

बेंजामिन फ्रँकलिन चरित्राप्रमाणे रवींद्रनाथ टागोर आणि शिशिरकुमार घोष यांचीहि छोटी चरित्रे त्यांनी याच काळांत लिहिली आहेत. मात्र परीक्षण करण्यास ती आज उपलब्ध नाहीत. यापुढे साने यांच्या आयुष्याला निराळें वळण लागले. आपली विद्यार्थी दशा व शिक्षकाचा पेशा संपवून १९३० नंतर साने निराळ्या मार्गावर पावले टाकू लागले. ते या वेळी स्वतः आचारक झाले. विचार आणि उच्चार यांची जपणूक पूर्वीच झाली होती; त्याची संगति लावण्याचे कार्य प्रत्यक्ष करण्यास ते सिद्ध झाले व त्यानंतरचे त्यांचे कार्य निरलसपणे व सततोद्योगपूर्वक आजपर्यंत चालू आहे.

१९३७ मध्ये आणखी एक नवीन चरित्रात्मक पुस्तक लिहून सान्यांनी चरित्रवाङ्मयांत एक नवीन शैली रूढ केली. 'जीवन प्रकाश' म्हणून ते पुस्तक होय. शब्दचित्र किंवा व्यक्तिरेखा लेखनपद्धति असलेली अशी तीन चरित्रे या पुस्तकांत सामाविली आहेत. 'जीवन प्रकाश' या शब्दसमुच्चयाने त्यांच्या लेखनाचा आत्मा ओळखण्यास आपणांस मदत होते. मानवी-जीवन प्रकाशमय, चैतन्यमय आणि सर्वगुणसंपन्न अतएव तेजस्वी करण्याकरितां जन्मभर सान्यांनी लेखनाची आटाआटी चालविली आहे. 'जीवन' हा शब्द अनेक बाजूंनी आणि अनेक रीतीने मांडतां येणे शक्य आहे हे जाणत्यांना सांगावयास नकोच. टिळक, गांधी, दासादि थोर व्यक्तींचीं चित्रे श्रद्धापूर्वक, सेवाबुद्धीने आणि मोठ्या जिव्हाळ्याने या पुस्तकांत रंगविलेली दिसतात. त्यांच्या या लेखनपद्धतीने तर या थोर पुरुषांबद्दलचा आदर आणखी दुणावतो.

शेवटच्या म्हणजे चालू टप्प्यांत तर आचाराबरोबर साने यांच्यांत विचार-क्रांतीही झालेली दिसते. १९४४ मध्ये 'सेवादलचरित्र' मालेतर्फे 'दासचरित्र' 'विनोबाजी भावे चरित्र' व 'गोष्टीरूप गांधीजी' हीं तीन चरित्रे प्रसिद्ध झालीं. या चरित्रांत नेहमींपेक्षां निराळी व नावीन्यपूर्ण अशी प्रवचनपद्धति अवलंबिली आहे ! दासचरित्र एका गुजराती चरित्राच्या स्मरणाने लिहिले आहे व विनोबाजींचे चरित्र प्रत्यक्ष अवलोकनाने, अभ्यासाने व प्रत्यक्ष माहिती ऐकून लिहिले आहे. गांधींच्या चरित्रांत तर गुरुजींच्या सर्व लेखनकसबाचा प्रकर्ष झालेला दिसतो ! आजवर गांधी-चरित्रसंपदा इतकी विपुल झालेली आहे, कीं सर्वांचा गोषवारा आणि तोहि नेटकेपणाने एकत्रित आणणे ही कांहीं सोपी गोष्ट नव्हे. ती अतिशय सिद्ध हस्ताने आणि लीलया गुरुजींनीं यशस्वी करून दाखविली आहे. मराठी चरित्रांत इतके सुंदर बोलपट लेखनाचे तंत्र अवलंबून लिहिलेले हे पहिलेच गोड व चरित्रलेखकाची ऐपत दाखविणारे पुस्तक आहे.

सारांश, सान्यांना चरित्रलेखक म्हणून स्वतंत्र असे स्थान आहे व यापुढे ते आपले स्थान जास्त जास्त उंच करणार. आबालवृद्धांना उपयुक्त अशा जातिवंत चरित्रलेखनाचे मोठे कार्य त्यांनीं केलेले आहे. कोणत्याहि चरित्रलेखनाकरितां सत्य प्रतिपादन, मोहक भाषा, तत्त्वपूर्ण प्रतिपादन, सुरेख मांडणी,

व्यवस्थित माहिती व बोध ह्या षडालंकारांची जरूरी असते. या अलंकारांना जिव्हाळ्याच्या सूत्रांतून ओवून काढले की, कोणतेहि चरित्र आदर्श झाल्यावांचून राहत नाही. साने यांच्या अल्प परंतु गुणसंपन्न चरित्रग्रंथांतून हे गुण उतरल्याचें सिद्ध होतें. कळकळ व जिव्हाळा हा त्यांचा सर्व लेखनाचा आत्माच आहे.

त्यांच्या कांहीं चरित्रग्रंथांवर आक्षेपहि आहेत. उदाहरणार्थ 'ईश्वरचंद्र विद्यासागर' ह्या चरित्रावर अशुद्ध भाषेबाबत आरोप करण्यांत आलेला आहे. परंतु तो तितकासा खरा नाही. विनोबाजी भावे यांचें चरित्र माझ्या मते पुष्कळसें सत्यास सोडून लिहिलें गेलें आहे. परंतु या पुस्तकाच्या नवीन आवृत्तीच्या वेळीं हे दोष गुरुजींनीं काढून टाकावयास पाहिजेत म्हणजे त्यांचें चरित्रवाङ्मय अधिक सत्यान्वेषी होईल. महाराष्ट्रीयान्चें परीक्षण सकस, निर्भीड व सत्यान्वेषणी असावयास पाहिजे असा मराठी साहित्याचा लौकिक आहे. तेव्हां गुणांबरोबर थोडे दोषदिग्दर्शनहि हवेंच.

असो; सारांश चरित्रलेखन करून गुरुजींनीं मराठी शारदेची विविध आणि मान्यवर सेवा केली आहे ती तशीच अखंड चालू राहो व एक दिवस शुद्ध व निर्मळ चरित्रलेखनाचा आदर्श गुरुजींच्या हातून बाहेर पडो ही प्रामाणिक इच्छा आहे.

निबंधात्मक वाङ्मय

: लेखक :

न. वा. शिदोरे,

एम्. ए., बी. ए.

निबंधात्मक वाङ्मय

सानेगुरुजींचें निबंधाच्या स्वरूपांतच प्रसिद्ध झालेलें वाङ्मय अफाट आहे. सुमारे १५०० पानांचा मजकूर गेल्या १०।१२ वर्षांच्या अवधींत प्रसिद्ध झालेला आहे. या मजकुरापैकीं निम्मा भाग गुरुजींच्या स्वतंत्र विचाराचा व निम्मा अनुवादित आहे. या सर्व अफाट वाङ्मयविस्तारांत भारतांतील व परदेशांतील कोणच्या नररत्नांचें तेज चमकत आहे, कोणच्या महाग्रंथांतील निवडक रत्नें येथें पुनः प्रकाशमान होत आहेत, याचा विचार केल्यास गुरुजींच्या विशाल वाचनाची व सर्वसंग्राहकतेची खात्री पटते. गुरुजींसारख्या प्रसिद्धिपराङ्मुख लेखकानें हा जिवाचा आटापिटा कां केला, जेथून मिळतील तेथून हे 'ज्ञानाचे कण' महाराष्ट्रवाचकांपुढें कां ठेवले, याचा विचार करतांना १९२० ते ३५ हा काळ आपल्या डोळ्यांसमोर येतो व त्या काळांतील रोमहर्षणपर प्रसंग एकामागून एक आपल्या नजरेसमोरून धांवत जातात.

१९२० ते ३५ या १५ वर्षांतील कालखंडानें काय काय पाहिलें नाहीं ? स्वातंत्र्याची अनिवार्य पिपासा लागलेल्या हिंदी जनतेचीं दोन आंदोलनें या काळानें पाहिलीं. या काळांतच महात्माजींच्या सत्याच्या खडतर प्रयोगांनीं जनतेचे डोळे दिपवून टाकले. त्यांच्या निस्सीम देशप्रेमाची, त्यागाची, स्वावलंबनी जीवनाची शिकवण राष्ट्रापुढें या काळांतच त्यांना 'प्रतिगामी'

म्हणून हिणविण्यांत येत असतांना सुद्धा त्यांच्या हृदय चारित्र्याने जणू उभी होती. स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा एक अपरिहार्य परिपाक म्हणजे दलित-वर्गाची जागृति. तेव्हां, या दहाबारा वर्षांत हरिजन, मजूर व अखिल भारतातील स्त्रीसमाज आपापल्या हक्कांच्या मागण्या करूं लागले यांत नवल नाही. या सर्व विविध आंदोलनांमुळे भारताचें सांस्कृतिक जीवन जणू कांहीं तळापासून घुसळलें गेलें. जुन्या तत्वांची उजळणी व फेरतपासणी होऊं लागली, नवीं मूल्ये भारतीय जीवनाच्या अग्रभागीं चमकूं लागलीं. नवे विचार, नव्या आशा, नव्या आकांक्षा व भारतीय जीवनाला आधारभूत झालेलीं सनातन मूल्ये यांच्यांत प्रचंड संघर्ष सुरू झाला. “ सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ” असें उद्घोषिणारी समन्वयात्मक ‘भारतीय संस्कृति’ खरी, कीं ‘वर्गविग्रह हाच भौतिक जडवादाचा आत्मा आहे’ असें सांगणारी, साम्यवादी संस्कृति खरी, ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या ’ हें अध्यात्मिक तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ, कीं भौतिक सुधारणेच्या मार्गे प्रचंड वेगानें धांवणाऱ्या पाश्चात्य राष्ट्रांचें तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ असे गहन प्रश्न प्रत्येक भारतीयाच्या अंतःकरणांत विचारांचें एकच काहूर माजवूं लागले. अशा या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक खळवळींच्या आघातांचे परिणाम गुरुजींच्या मनावर, विचार-प्रणालींवर आणि तत्त्वज्ञानावर कोणते झाले हें पाहावयाचें झाल्यास गुरुजींचें वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तित्व आपणांस सूत्ररूपानें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या व्यक्ति-त्वाच्या पार्श्वभूमीवरच त्यांनीं भारतीय समाजाला या खळवळींच्या काळांत दिलेला संदेश अधिक उठून दिसतो.

गुरुजींना ज्यांनीं जवळून पाहिलें आहे, त्यांचीं भावनोद्दीपक व्याख्यानें ज्यांनीं ऐकलीं आहेत, त्यांना त्यांचें हृदय भारताच्या सर्वांगीण पारतंत्र्यामुळे कसें हळहळत असतें, याचा प्रत्यय अचूक आलेला आहे. गेल्या पांच सहा वर्षांत त्यांच्या विचारांचा कल समाजसत्तावादाकडे झुकत आहे. अर्थात्, अशा विचारांची ही व्यक्ति पूर्वखान्देशच्या वतीनें सुरू झालेल्या सर्वराष्ट्रीय व दलित वर्गांच्या उद्धाराच्या चळवळींच्या अग्रभागीं असावी, हें साहजिकच आहे. या चळवळींत त्यांनीं सोसलेल्या हालअपेष्टा, त्यांनीं केलेला त्याग-हा सर्व त्यांच्या वाङ्मयांत उतरलेल्या विचारांचा मूर्तिमंत आचार होय. “ आधीं केले मग सांगितले ” ही उक्ति तर त्यांनीं अक्षरशः पाळलीच,

पण जें काहीं 'सांगितलें' त्याच्या आधीं, बरोबर व नंतर त्यांची दिव्य कृति महाराष्ट्राच्या आदरास पात्र होत होती. शिवाय, जें जें काहीं त्यांनीं सांगितलें तें सुद्धां, "उत्कट भव्य तें ध्यावें। मिळमिळीत अवघेंचि टाकावें" या समर्थोक्तीप्रमाणें तंतोतंत आहे हें त्यांच्या निबंधांच्या पुढील चर्चेवरून दिसून येईल.

साने गुरुजींचे निबंधात्मक ग्रंथ पांच विभागांत विभागतां येतील. ते असेः—

(१) सांस्कृतिक, (२) धार्मिक, (३) प्रचारात्मक, (४) कलात्मक, व (५) चरित्रात्मक.

या विभागांत त्यांच्या दहा निबंधात्मक ग्रंथांची खालीलप्रमाणें वांटणी करतां येईल.

(१) सांस्कृतिकः—(१) भारतीय संस्कृति.

(२) संस्कृतीचें भवितव्य. ❀

(२) तत्त्वज्ञानपर

अगर धार्मिकः—(१) गीताहृदय.

(२) राष्ट्रीय हिंदु धर्म. ❀

(३) समाजधर्म. ❀

(३) प्रचारात्मकः—(१) स्वदेशी समाज. ❀

(२) खेड्यांत जाऊन काय करणार ? ❀

(३) गोड निबंध भाग १ ते ३.

(४) कलात्मकः—(१) कला म्हणजे काय ? ❀

(५) चरित्रात्मकः—(१) श्रीशिवराय.

भारतीय संस्कृतिः—हा ग्रंथ एका विशिष्ट दृष्टीनें लिहिला आहे असें गुरुजींनीं स्वतःच प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे. ते म्हणतातः "भारतीय संस्कृतीच्या आत्म्याशीं येथें भेट आहे. तिच्या अंतरंगाचें येथें दर्शन आहे." हें दर्शनसुद्धां 'अर्धस्फुट' आहे असें त्यांनीं मोठ्या विनम्रपणें म्हटलें आहे. परंतु गुरुजींच्या प्रसादपूर्ण लेखणींतून जें दर्शन आपणांस मिळतें, त्यावरूनच त्यांना अशी विनंति करावीशी वाटते कीं, "गुरुजी, आपल्या 'अर्धस्फुट'

* हे ग्रंथ अनुवादित आहेत.

दर्शनानें आमची तृप्ति होत नाही; तरी कृपा करून आपण भारतीय संस्कृतीचें पूर्ण दर्शन महाराष्ट्र वाचकांना घडवा. ” तथापि या अर्धस्फुट दर्शनांतच आपणांस भारतीय संस्कृतीतील कोणत्या विविध अंगोपांगांचा परिचय होत आहे, हें आपण आतां पाहूं.

या ग्रंथांतील २३ प्रकरणांपैकी ११ प्रकरणांत या संस्कृतीच्या मूलभूत तत्त्वज्ञानाची चर्चा आहे. प्रथमतःच अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा त्यांनीं ऊहापोह केला आहे. परंतु या प्रकरणांत ज्ञानेश्वर, रामदास इत्यादि तत्त्ववेत्त्या संत-कवींप्रमाणें जीवशिवाच्या ऐक्याची तात्त्विक चर्चा वाचावयास मिळेल, अशी कल्पना करणाऱ्यांची मात्र पूर्ण निराशा होईल. अद्वैत याचा सरळ व्यावहारिक अर्थ त्यांनीं ‘माझ्यासारखाच दुसरा आहे ही भावना’ असा केला आहे. पुढें, अशा तऱ्हेचें अद्वैत ज्यांनीं जाणलें व आचरणांत आणलें, अशा भारतीय संस्कृतीच्या उपासकांची महति त्यांनीं वर्णन केली आहे. अशा उपासकांत जनमेजयाला अद्वैताचा धडा शिकविणाऱ्या आस्तिका-पासून राष्ट्रासाठीं ‘पावनभिक्षा’ मागणाऱ्या रामदासांचा त्यांनीं समावेश केला आहे. अद्वैतासंबंधींच्या याच प्रकरणांत जागोजागीं भारताच्या सद्यःस्थितीबद्दलचे उल्लेख आले आहेत. विशेषतः सध्यां जें द्वैत माजलें आहे, त्याबद्दल “ अद्वैताचा आज संपूर्ण अस्त झाला आहे ” अशा विषादपूर्ण उल्लेखांनीं त्यांनीं आपली हळहळ व्यक्त केली आहे.

अशा तऱ्हेनें अद्वैत तत्त्वज्ञानाची ओळख करून दिल्यावर याच पायावर रचलेल्या कर्म, भक्ति, ज्ञान, कर्मफल-त्याग, चार पुरुषार्थ इत्यादि तात्त्विक मजल्यांचें सुंदर दर्शन आपणांस होत आहे. पण हे मजले चढतांना आपल्या बुद्धीला यत्किंचितहि श्रम पडूं नयेत अशी दक्षता त्यांनीं घेतली आहे. या विषयांची मांडणी अत्यंत सुबोध आहे. या चारी विषयांच्या चर्चेला श्रीमत् भगवद्गीता हा ग्रंथ आधारभूत आहे हें कोणीहि सहज ओळखील. येथें मांडलेल्या विचारसरणींचा थोडाबहुत पुनरुच्चार त्यांनीं ‘गीताहृदय’ या त्यांच्या ग्रंथांत केला आहे. ‘कर्म’ या प्रकरणांत कर्माची व्याख्या समाज-सेवा अशी केलेली दिसते. या व्याख्येच्या आधारावर त्यांना अत्यंत प्रिय असलेल्या उपसिद्धांतांची त्यांनीं मांडणी केलेली आहे. ते सिद्धान्त म्हणजेः—

(१) सर्व कर्मे समान दर्जाचीं आहेत.

(२) श्रीकृष्णानें व संतांनीं ही कर्माची समानता शिकविली आहे.

(३) कर्माच्या सजीव व निर्जीव साधनांपैकीं आपण फक्त सजीव साधनांची काळजी घेतों.

अशा समाजसेवेच्या साधनांचा ध्यास घेणें, यालाच ते भक्ति मानतात व अशा भक्तीला आध्यात्मिक ज्ञान व विज्ञान ह्या दोघांचीही कशी जरूरी आहे हें त्यांनीं ज्ञान या प्रकरणांत विशद केलें आहे. अशा तऱ्हेची विज्ञान-युक्त समाजसेवा करण्यास आहार-विहारांचा संयम व मतभेद नष्ट करणारा संयम जरूर आहे, असें प्रतिपादन करून कर्मफलत्यागाच्या विचाराची अत्यंत सुबोध मांडणी सूर्य, नदी इत्यादि रोजच्या अनुभवांतील दाखल्यांच्या आधारानें त्यांनीं मार्मिकतेनें केली आहे. अशा रीतीनें मूलभूत तत्त्वज्ञान सांगितल्यावर इतर कांहीं तात्त्विक विचारांची त्यांनीं चर्चा केली आहे. या चर्चेत चारी पुरुषार्थ कसे साधावेत याचें विवेचन, ज्याला त्यांनीं भारतीय संस्कृतीचें जीवनभूत तत्त्वज्ञान म्हटलें आहे, तें अहिंसेचें तत्त्वज्ञान भारतांत कसे उत्क्रांत झालें, या विषयींची चर्चा व एका देवाच्या मूर्तीपासून अनंत विश्वांतील अनंत मूर्तीकडे नेणारी चर्चा इत्यादीं बद्दल त्यांनीं केलेला ऊहापोह विशेष उल्लेखनीय आहे.

भारतीय संस्कृतीच्या तत्त्वज्ञानपर अंगाचें गुरुजींनीं आपणांस कसे दर्शन घडविलें आहे, हें पाहिल्यावर भारतीय समाजपद्धतीच्या त्यांनीं केलेल्या ऊहापोहाची थोडीशी चव घेऊं. भारतीय समाजपद्धतीचें मुख्य लक्षण वर्णाश्रम-धर्म, असें मानण्यांत येतें. या वर्णाश्रमपद्धतीचें गुरुजींचें विवेचन क्रांतिकारक व अभिनव असें आहे. वर्ण याचा अर्थ रंग असा घेऊन प्रत्येकानें आपल्या उपजत स्वभावाप्रमाणें कर्म करावें, असा निष्कर्ष त्यांनीं काढला आहे. परंतु हा उपजत स्वभावधर्म ओळखून विकसित केला गेला पाहिजे व याकरतां साम्यवादी समाजरचनेवर आधारलेलें स्वराज्य पाहिजे असा एक उप-सिद्धान्त त्यांनीं मांडला आहे. यानंतर आश्रमांतील ब्रह्मचर्याश्रमांत सर्व नवीन विषयांचें ज्ञान मिळविणें, गृहस्थाश्रमांत गृहस्थानें आपल्या कुटुंबांतील सर्व व्यक्तींना त्यागाची शिकवण देणें, वानप्रस्थाश्रमांत शिक्षणाचा प्रसार करणें, संन्यासाश्रमांत अखिल मानवजातीची सेवा करणें अशा तऱ्हेचीं चारी आश्रमांचीं त्यांनीं अभिनव लक्षणें सांगितलीं आहेत.

वरील विवेचनाशिवाय भारतीय संस्कृतींत समाविष्ट होणाऱ्या अनेक सुंदर व मौलिक विचारांचा ऊहापोह त्यांनीं आणखी कांहीं प्रकरणांतून केलेला आहे. हे विचार म्हणजे भारतीय संस्कृतीतील विचाररत्नभांडारांतून निवडलेलीं रत्नें होत. अशी किती तरी सद्विचारांची यादी येथें देतां येईल. त्यांतल्या त्यांत भारतीय संस्कृतीशीं निगडित असे अनेक सद्विचार आहेत, यांत मुळींच शंका नाही. मात्र त्या विचारांवर भारतीय संस्कृतीलाच आपला अविभक्त हक्क कितपत सांगतां येईल हा विषय वादग्रस्त होण्यासारखा आहे.

(१) श्रीकृष्ण व त्याची मुरली यांवर आजपर्यंत विविध काव्यें झालीं आहेत. परंतु याच विषयावर सान्यांनीं रचलेलें रूपक अत्यंत हृदयंगम असें आहे. श्रीकृष्ण व त्याची मुरली यांच्याशीं संबंध येणाऱ्या गोष्टीला कशाचें तरी त्यांनीं रूपक दिलें आहे. उदाहरणार्थ, गोकुळ म्हणजे इंद्रियांचा समुदाय, कृष्ण म्हणजे व्यवस्था लावणारा, गोपी म्हणजे मनःप्रवृत्ति, गोपींचें वस्त्रहरण म्हणजे मनःप्रवृत्तीचें खरें ओंगळ स्वरूप प्रकट करणें. हे संबंध रूपकच वाचनीय असें आहे. किंबहुना या प्रकरणांत 'श्रीकृष्ण' या एकाच देवतेवर अनेक रूपकें रचून सानेगुरुजींनीं आपल्या प्रतिभेचा व निरतिशय कृष्णप्रेमाचा प्रत्यय वाचकांना आणून दिला आहे. खरें पाहूं गेलें असतां, भारतीय संस्कृतीचे सर्वच उपासक कृष्णभक्त किंवा रामभक्त असतात व होते. परंतु अशा उपासकांतील सानेगुरुजींच्या ठिकाणीं दिसणारें उपास्य देवतेबद्दलचें प्रेम व काव्यशक्ति यांचा समन्वय असामान्य होय.

(२) दुसरा विचार मृत्यूबद्दलचा होय. साने म्हणतात, " भारतीय संस्कृतींत मृत्यूविषयींचे ठिकठिकाणीं जे विचार आहेत, ते किती गोड आहेत व किती भव्य आहेत." या विचारांची गोडी व भव्यता दाखविण्याकरतां भारतीय वाङ्मयांत मृत्यूचे जे अनेक अर्थ लावलेले आढळतात, त्यांतील कांहीं नमुने त्यांनीं दिले आहेत. मृत्यु या शब्दाचे अर्थ खालीलप्रमाणें होत. मृत्यु म्हणजे:—

- (१) ईश्वराचेंच एक स्वरूप. (२) वस्त्र फेंकणें. (३) महायात्रा (४) आईच्या कुशींत जाऊन झोंपणें. (५) माहेरीं जाऊन येणें. (६) अनंतांत स्नान. (७) विस्मरण. (८) अमर प्रकाश.

मृत्यूविपर्यां सानेगुरुजींनीं केलेली चर्चा अत्यंत रम्य असली, तरी ती पूर्ण आहे असे म्हणवत नाही. मृत्यूची भयानकता व त्याचा निःपक्षपातीपणा या दोन्ही लक्षणांसंबंधी भारतीय वाङ्मयांत आणखी पुष्कळच विवेचन आढळू शकेल. रामदासस्वामींनीं आपल्या श्रीमत् दासबोधाच्या दशक ३, समास ९ मध्ये या दोन्हीही लक्षणांचे विवेचन विस्तृत रीतीने केले आहे. रामदासस्वामी व साने यांचे निष्कर्ष निरनिराळ्या शब्दांत मांडलेले असले, तरी मूलतः सारखेच वाटतात. रामदासस्वामी मृत्यूच्या भक्ष्यस्थानीं कोण-कोण पडतात याची विस्तृत यादी देऊन म्हणतातः—

एसे जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकचि करावें !

जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥ ४४ द. ३, स. ९

मृत्यूचे काव्य या प्रकरणाच्या शेवटीं सानेगुरुजी म्हणतातः—

“ भारतांतील सर्व प्रकारें दैन्यदास्य, सर्व प्रकारचें विषयवैषम्य, सर्व प्रकारचा अंधार दूर करण्यासाठीं देहाचीं बलिदानें करावयास लाखों कन्या पुत्र उठतील, त्या वेळेसच भारतीय संस्कृतीचा सुगंध दिगंत जाईल व भारत नवतेजानें फुलेल. ”

या निष्कर्षांत फरक असेल तर तो एवढाच कीं, रामदासांच्या दृष्टीनें ‘ आत्मज्ञान हेंच देहाचें सार्थक ’ तर गुरुजींच्या दृष्टीनें ‘ देहाचें ध्येयाकरतां बलिदान ’ हें सार्थक होय.

सामान्यतः ‘ भारतीय संस्कृति ’ या ग्रंथाकडे पाहिल्यास त्यांतील विचारसरणींचा मथितार्थ थोडक्यांत असा सांगतां येईलः—

- (१) भारतीय संस्कृति ही समन्वय करणारी संस्कृति आहे.
- (२) भारतीय संस्कृति ही एका काळीं उच्च दर्जाला पोहोचलेली होती; परंतु ती आज हीनावस्थेला पोहोचली आहे.
- (३) भारतीय संस्कृति प्रेमावर, त्यागावर, अहिंसेवर अधिष्ठित झाली आहे. सारांश, गांधीवाद हा त्या संस्कृतीचा उत्कृष्ट परिपाक आहे.
- (४) भारतीय समाजरचना व साम्यवादी समाजरचना ही परस्पर सुसंगत आहे.

हीं सर्व प्रमेये निरनिराळ्या शब्दांत गुरुजींनीं अनेक ठिकाणीं या ग्रंथांत मांडिलीं आहेत. त्यांची विस्तृत चर्चा करणें या निबंधाच्या कक्षेच्या बाहेर

जाईल. तथापि, या ग्रंथांत न आलेले भारतीय संस्कृतीबद्दलचे विषय येथे नमूद करण्यास हरकत नाही.

(१) भारतीय संस्कृतीचा सुसंगत इतिहास. (२) भारतीय संस्कृतीशीं संल्लग्न असलेल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाशिवाय इतर तत्त्वज्ञानांचा परामर्ष. (३) इतर संस्कृतींशीं तुलना व त्या दृष्टीनें मूल्य. (४) संस्कृति म्हणजे काय ? याबद्दलच्या जुन्या व नव्या कल्पना, या सर्व विषयांचा ऊहापोह करण्यास गुरुजींना आणखी ३०० पानांचा ग्रंथ लिहावा लागेल, हें स्पष्ट आहे. तथापि ' भारतीय संस्कृति ' या महत्त्वपूर्ण ग्रंथाच्या लेखनावरून असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, या उरलेल्या सर्व विषयांची मांडणी करण्याचा अधिकार भारतीय वाङ्मयाच्या विविध व्यासंगामुळे त्यांनीं प्रस्थापित केलेला आहे.

संस्कृतीचें भवितव्य:--सांस्कृतिक विभागांतील सानेगुरुजींचा हा दुसरा ग्रंथ होय. हा डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या ' The Future of Civilisation ' या इंग्रजी ग्रंथाचा अनुवाद आहे. या ग्रंथांतील दृष्टि जागतिक असल्यामुळे हा ग्रंथ पहिल्याला पूरक असा मानावा. प्रथमतः प्रास्ताविक भागांत जगांत चाललेल्या निरनिराळ्या घडामोडींमुळे जग कसें एक होत आहे याचें विवेचन असून विविधतेतील अविरोधांतून निर्माण झालेल्या जागतिक संस्कृतीचा काळ येत आहे असा निष्कर्ष काढण्यांत आला आहे. परंतु हा अविरोध शोधून काढणें किती कठीण आहे हें सुचविण्याकरितांच कीं काय सद्यःस्थितींत धर्म, कौटुंबिक जीवन, आर्थिक जीवन इत्यादि क्षेत्रांत कसा विस्कळितपणा आला आहे याचें विवेचन दुसऱ्या प्रकरणांत केलें आहे. तिसऱ्या प्रकरणांत, गेल्या ६००० वर्षांत झालेल्या निरनिराळ्या संस्कृतींच्या इतिहासाच्या आधारे आध्यात्मिक पायावर मानवी संस्कृतीच्या पुनर्रचनेची जरूरी कशी आहे हें दाखविण्यांत आलें आहे. आणि म्हणूनच शेवटच्या प्रकरणांत, निरनिराळ्या क्षेत्रांत पुनर्रचना कशी करावी याची स्थूल मानानें रूपरेषा देण्यांत आली आहे.

या ग्रंथांतील गुरुजींची भूमिका अनुवादकाची असल्यामुळे यांतील विविध मते त्यांना जशींच्या तशींच मान्य असतील असें मानण्याचें कारण नाही; म्हणूनच गुरुजींनीं या ग्रंथांबद्दलचे आपले विचार स्वतंत्र रीतीनें

आपल्या प्रस्तावनेत मांडले असते, तर बरें झालें असतें असें हा ग्रंथ वाचतांना अनेकदां वाटतें. एरवीं “ भारतीय संस्कृति म्हणजे सर्वांगीण विकास’ सर्वांचा विकास हें भारतीय संस्कृतीबद्दलचें ‘अपरंपार प्रेम’ व ‘संस्कृतीचें भवितव्य’ या पुस्तकांतील “ कोणतीही एकच संस्कृति मानवजातीचें ध्येय होऊं शकणार नाही ” ही दृष्टि यांचा मेळ कसा घालवा ?

सानेगुरुजींच्या निबंधवाङ्मयाच्या दुसऱ्या दालनांत आतां आपण प्रवेश करूं. आरंभीच ‘गीताहृदय’ हा श्री. विनोबाजी भावे यांच्या श्रीमत् भगवद्गीतेवरील प्रवचनांचा सारांशरूपानें लिहिलेला ग्रंथ आपल्या नजरेस पडतो. आजपर्यंत श्रीमदाद्यशंकराचार्य, शानेश्वर, लोकमान्य टिळक इत्यादिकांनीं गीतेवर निरनिराळीं भाष्यें केलीं. परंतु या ग्रंथांतील गीतेकडे बघण्याची दृष्टि सर्वोहून निराळी असून त्यांत या सर्व दृष्टींचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पहिल्या अध्यायांत अर्जुनाला गुरुजींच्या मते युद्धाविषयीं खोटें व मोहमय वैराग्य प्राप्त झालें आहे. या मोहमय वैराग्यांत स्वतःच्या नातलगांविषयीं आसक्ति होती. अशी आसक्ति आपणां सर्वांना वाटते म्हणून तुम्हां आम्हां सर्वांसाठीं गीता आहे असें गुरुजी सांगतात. दुसरा अध्याय ही ‘एकाध्यायी गीता’ मानली जाते; म्हणून गुरुजींनीं त्या अध्यायांतील मांडलेले विचार उल्लेखनीय आहेत. ते असेः—

(१) आत्मा सर्वत्र भरलेला आहे. (२) देहाचा नाशवंतपणा. (३) धर्म—अवाध्य.

या तीनहि महातत्त्वांची फोड गुरुजींनीं आपल्या विशिष्ट भावनांपूर्ण रीतीनें केली आहे. उदाहरणार्थ आपल्या प्रांत व जातिभेदाचा वर उल्लेखिलेल्या पहिल्या तत्त्वाचा विचार करतां उपहास करून ते म्हणतात: “ जगभर जीं दुःखें आहेत, जे अन्याय आहेत, ज्या स्पर्धा आहेत, जीं युद्धें आहेत, ज्या मारामान्या आहेत, त्या सर्वांचें कारण काय ? एकच कारण. सर्वत्र भरलेलें एक आत्मतत्त्व आपण पाहत नाहीं. ” अशा रीतीनें आपण सर्वत्र ‘आत्मतत्त्वाच्या नदीचीं डबकीं’ केलीं आहेत, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

दुसऱ्या तत्त्वाचीहि सद्यःस्थितींत आपणांस ओळख नसल्यामुळें आपणांस मृत्यूची भीति वाटते व आपण देशासाठीं त्याग करित नाहीं, अशी

उपपत्ति त्यांनीं मांडली आहे. तिसऱ्या तत्वांतील धर्म याचा अर्थ संकुचित न घेतां कर्तव्यकर्म असा व्यापक करावा असें सांगून हे कर्म करण्याची कला म्हणजे अनासक्त कर्मयोग असा आपला अभिनव सिद्धान्त त्यांनीं मांडला आहे. यापुढील अध्यायांतील विषय खाली दिल्याप्रमाणें आहेतः—

अध्याय

कर्म	३ रा—कर्माची महति.
	४ था—विविध कर्मे, कर्म, विकर्म व अकर्म.
	५ वा—कर्मयोग, संन्यास यांची तुलना.
भक्ति	६ वा—संयम.
	७ वा—भक्ति.
	८ वा—मृत्यु.
	९ वा—ईश्वरार्पण बुद्धि
	१० वा—ईश्वरार्पण बुद्धीचे मार्ग.
	११ वा—विश्वरूपदर्शन.
	१२ वा—निर्गुण व सगुण भक्तीची तुलना.
ज्ञान	१३ वा—ज्ञान-सद्गुण.
	१४ वा—त्रिगुणात्मक माया.
	१५ वा—कर्म, भक्ति, ज्ञान-ऐक्यता.
परिशिष्ट	१६ वा—दैवी व आसुरी संपत्ति यांत झगडा.
	१७ वा—यज्ञ, ज्ञान व तप यांचा महिमा.
उपसंहार	१८ वा—कर्मफलत्याग.

अशा रीतीने अनासक्तकर्मयोगाचें आपलें नवें गीताभाष्य गुरुजींनीं गीता-भ्यासकांपुढें ठेवलें आहे. शेवटीं वाचकांकरतां म्हणून त्यांनीं गीतेंतील बहुमोल उपदेश आपल्या प्रभावी लेखणीनें ३-४ बहुमोल वाक्यांत सांठविला आहे तो असाः—

“...आपल्या कर्मांना, मनांतील विचारांना एक कसोटी लावावी. त्या भगवंताच्या समोर हीं कर्मे, हे विचार न्यायला मला लाज नाही ना वाटणार ? त्याच्यासमोर मान खाली घालावी नाही ना लागणार ? असें स्वतःला विचा-

रावें. ईश्वराची इच्छा ती स्वतःची इच्छा करावी. आपल्या कर्मातून प्रभूचे हेतु प्रकट करावेत. ” इत्यादि.

दुसऱ्या विभागातील पुढील दोन्हीहि ग्रंथ म्हणजे भगिनी निवेदिता याच्या “ Religion and Dharma ” या निबंधांचा मोकळा अनुवाद आहेत. हे सर्व निबंध कांहींसे धार्मिक, अंशतः तत्त्वज्ञानावर व अंशतः राष्ट्रीय जागृतीकरितां लिहिलेले दिसतात. ज्या निबंधसंग्रहाला गुरुजींनीं ‘राष्ट्रीय हिंदुधर्म’ म्हणून नांव दिलें आहे, त्यांत प्रथमतः हिंदुधर्म कसा संग्राहक आहे, याचें विशदीकरण आहे, व म्हणून आजची जरूर नागरिक धर्म, गृहस्थ-धर्म, प्रपंच, व्यवहार हीं जाणण्याची आहे, असा भगिनी निवेदिता यांचा संदेश गुरुजींनीं मराठी भाषासेवकांना दिला आहे. यापुढील कांहीं प्रकरणें समाजसेवा करण्यास लागणाऱ्या सद्गुणांच्या ऊहापोहासंबंधींचीं आहेत. या ग्रंथांतील प्रकरण २४ वें ‘ आपल्यासमोर उभें असलेलें काम ’ हें जास्त महत्त्वाचें वाटतें, व जग जरी एक होत असलें तरी भारतानें आपलें वैशिष्ट्य व आपला इतिहास कायम ठेवण्याची कशी जरूरी आहे हें या प्रकरणांत भगिनी निवेदितांनीं मोठ्या अभिनिवेशानें सांगून आपणांपुढें द्विविध असें कार्य ठेवलें आहे. त्या कार्याचा अनुवाद गुरुजींनीं खालीलप्रमाणें केला आहे:—

“.....आज प्रत्येक पावलापावलाला आपणांस दोन गोष्टी करावयाच्या आहेत. तिकडे जगाच्या ज्ञानांत भर घालावयाची व इकडे भारतवर्षांतहि भारताचें ध्येय प्रकट करावयाचें. आजच्या पिढींतील लोकांसमोर हें दिव्य, भव्य कर्म आहे. हें आजचें रणक्षेत्र, कर्मक्षेत्र ” इत्यादि.

भगिनी निवेदिता यांच्या आणखी कांहीं अनुवादित निबंधांचा संग्रह करून गुरुजींनीं त्याला ‘समाजधर्म’ असें नांव दिलें आहे. या संग्रहांतील ‘गुरु व शिष्य’, ‘धर्म व राष्ट्रीय अभ्युदय’ आणि, ‘मृत्यूवर विजय’ इत्यादि प्रकरणांतील विचार गुरुजींनीं ‘भारतीय संस्कृति’ या ग्रंथांत मांडलेल्या विचारांशीं तंतोतंत जुळणारे आहेत.

एकंदरीनें निवेदिता यांचें भारतीय संस्कृतीबद्दलचें प्रेम, हिंदी राष्ट्रबद्दलचा अभिमान, भारतीयांच्या भविष्याबद्दलचा आशावाद ह्या तीनहि गोष्टी

गुरुजींच्या विशिष्ट मनोरचनेशीं जुळणाऱ्या असल्यामुळें त्यांचे या दोनहि ग्रंथांचे अनुवाद अत्यंत स्फूर्तिदायक झाले आहेत यांत शंका नाही.

तिसरा विभाग प्रचारात्मक वाङ्मयाचा आहे. या विभागांतील पहिला ग्रंथ 'स्वदेशी समाज' हा डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या ग्रंथाचा सुंदर अनुवाद आहे. हे मूळ निबंध १९०५ ते १० या काळांतील व अनुवाद १९३२ तला आहे. या निबंधांत खालील गोष्टी प्रामुख्याने सांगितल्या आहेत:—

- (१) भारतीय शक्ति मारली जाणार नाही.
- (२) आपणच आपल्या देशाची चिंता वाहिली पाहिजे. त्यासाठी अहोरात्र कष्ट केले पाहिजेत.
- (३) खेड्यांतून आपलें राष्ट्रीय जागृतीचें कार्य सुरू झालें पाहिजे.
- (४) भारतीय श्रेष्ठत्व आज नाहीसे झालें आहे; तें परत मिळवूं तेव्हांच हिंदुस्थानचा इतिहास पुरा होईल.

या विभागांतील दुसरा छोटा ग्रंथ, महात्माजींच्या लेखांचा अनुवाद, 'खेड्यांत जाऊन काय करणार?' या नांवानें १९३३ त प्रसिद्ध झालेला आहे. खेड्यांतील बारीकसारीक जीवन यथे तपासलें गेलें आहे. डॉ. देव, भगिनी निवेदिता यांसारख्या ग्रामसेवकांचे अनुभव यथे सांगितले आहेत. सर्वच ग्रंथ विधायक कार्याला उपयुक्त आहे.

गोड निबंध:—प्रचारात्मक वाङ्मयांतील तिसरा ग्रंथ म्हणजे 'गोड निबंध' या नांवानें प्रकाशित झालेले गुरुजींच्या लेखांचे संग्रह होत. 'गोड निबंधां'त गुरुजींनीं १९३८ व ३९ या दोन वर्षीं संपादिलेल्या 'काँग्रेस' या वर्तमानपत्रांतून व 'विद्यार्थी' या मासिकांतून जे लेख लिहिले, ते समाविष्ट करण्यांत आलेले आहेत. 'काँग्रेस' हें वर्तमानपत्र चालविण्यांत गुरुजींचे जे हेतु, तेच या सर्व निबंधांना लागू होतात. या निबंधांच्या पहिल्या भागाच्या प्रारंभीच 'निवेदन' करतांना आपला हेतु गुरुजींनीं सुस्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात, "हें पत्र कोणाचें मिधें नाही. कोणाचें बंदें नाही. या पत्राचें एकच दैवत म्हणजे 'काँग्रेस' संस्था. काँग्रेससंस्थेचा निर्मळ आत्मा जनतेस दाखवून, त्या निर्मळ आत्म्याचे उपासक व्हा, असें हें पत्र

आग्रहानें व प्रेमानें सर्वोना सांगेल. काँग्रेसचें मला जें स्वरूप दिसतें, जें आवडतें तेंच मी दाखविणार. काँग्रेसच्या ज्या स्वरूपाची मी पूजा करतो त्याच स्वरूपाची इतरांस करावयास लावणार.”

अशा हेतूनीं प्रेरित होऊन, ‘काँग्रेस’ हाच आपला श्वासोच्छ्वास मानून हे लेख लिहिलेले असल्यामुळे काँग्रेसच्या राजकारणाचें स्पष्टीकरण व तरफदारी यांत असणारच. प्रस्तुत परिचयात्मक निबंध हा सानेगुरुजींच्या वाङ्मयीन मूर्तीचें दर्शन घडविण्याकरतां असल्यामुळे काँग्रेसच्या पक्षापुरतेंच ज्या विचारांना किंवा चळवळींना महत्त्व त्यांचा विस्तृत ऊहापोह या निबंधांत देण्याचें कारण नाही. तथापि, सर्व हिंदवासीयांच्या जीवनाला पोषक अशा ज्या भावनांची, विचारांची किंवा कल्पनांची चर्चा या निबंधांतून केलेली दिसते, त्यांचा परिचय येथें देण्यास हरकत नाही. हा परिचय देतांनाहि सर्व लक्ष त्या विचारांच्या, भावनांच्या, वाङ्मयीन सजावटीकडे अधिक असणार हें उघड आहे. त्याशिवाय संपादक या नवीन नात्यानें सान्यांच्या कार्याचें महत्त्वमापन झालें पाहिजे, तें निराळेंच.

या निबंधांतील बरेचसे लेख कांहीं प्रसंगांचा उपयोग करून घेऊन हिंदवासीयांच्या अंतःकरणांत राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रदीप्त करण्याच्या हेतूनें लिहिले आहेत. अर्थात् ‘राष्ट्रीय सप्ताहांतील’ दिवसांचा गुरुजींनीं भरपूर उपयोग करावा, हें साहजिक आहे. या सप्ताहाचें स्मरण म्हणजे जालियनवाला बागेंतील हत्याकांडाचें स्मरण. अशा या प्रसंगाचें गुरुजींच्या भावनामय, उत्कटपूर्ण लेखणींतून केलेलें चित्रण अत्यंत हृदयस्पर्शी असणारच. ते लिहितात:- “जालियनवाला बागेंतील वीस हजार लोकांवर सोळाशें गोळ्या झाडण्यांत आल्या, गोळ्या संपल्या, नाही तर सोळा हजारहि सोडण्यांत आल्या असत्या. स्त्री-पुरुष-मुलें यांच्या प्रेताचे खच पडले. तेरा एप्रिल रक्तानें रंगला. गुढीपाडव्याचा तो दिवस भारतमातेच्या मुलांच्या रक्तानें रंगला. निष्पाप बलिदान झालें.” इत्यादि नुसत्या जालियनवाला बागेंतील हत्याकांडाचें स्मरण करून देऊन साने थांबत नाहीत; तर हिंदी सणांपैकी प्रत्येक सणाचा आपल्या अभिनव दृष्टीनें अर्थ लावून त्या दिनांचाहि उपयोग भयभीत अशा हिंदवासीयांच्या अंतःकरणांत निर्भयता, धडाडी, राष्ट्रप्रेम इत्यादि इष्ट गुणांचा परिपोष व्हावा याकरतां ते करून घेतात. राष्ट्रीयत्वा-

बरोबरच किसान, मजूर, अस्पृश्य यांचेहि प्रश्न गुरुजींना जिव्हाळ्याचे वाटत असल्यामुळे त्यांसंबंधीचे लेख या निबंधांत आहेत. दलितवर्गांना ते 'राष्ट्रपुरुषांचीं फुफ्फुसें' मानतात व 'काँग्रेसची खरी शक्ति' यांची काळजी वाहिल्यानेच वाढेल, अशी त्यांनी आपली श्रद्धा व्यक्त केली आहे. दलितवर्गांचा उद्धार करणें हें भारतीय संस्कृतीचें एक अंग आहे व संतांचेहि हेंच कार्य होतें या दोन विचारांची पुनरावृत्तीहि या निबंधांत झाली आहे.

गुरुजींच्या जिव्हाळ्याचा असा तिसरा विषय हिंदु-मुसलमान ऐक्याचा होय. हें ऐक्य होणें राजकीय, सामाजिक व आर्थिक दृष्टींनी योग्य आहे असें अनेक लेखकांनी अन्यत्र लिहिलें आहे. परंतु गुरुजी या प्रश्नाला जें धार्मिक व आध्यात्मिक स्वरूप देतात, तेंहि उल्लेखनीय व वैशिष्ट्यपूर्ण असें आहे. ते म्हणतात: " इस्लाम या शब्दाचा अर्थ शांति व हिंदु धर्मातहि प्रत्येक मंत्राचे शेवटीं शांति: शांति: शांति:" असें म्हणतात. या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ अंमळनेरच्या सखाराम महाराजांच्या रथाला 'पहिली मोगरी' देण्याचा पहिला मान मुसलमान भाईंचा आहे, असा आचार ते सांगतात व इतरहि कांहीं प्रचलित व ऐतिहासिक उदाहरणें देतात.

या निबंधांतून मुख्यतः वरील तीन विषयांवरील त्यांचीं मते येथवर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे निबंध म्हणजे 'काँग्रेस' या वृत्तपत्रांतून व 'विद्यार्थी' या मासिकांतून आलेले त्यांचे लेख असल्यामुळे संपादक या नात्यानेंहि त्यांची योग्यता ठरविण्याचा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. महाराष्ट्रीय संपादकांची परंपरा अत्यंत उज्ज्वल आहे. त्यांत विशेषतः लोकमान्य टिळक, आगरकर, चिपळूणकर, परांजपे, केळकर, कोल्हटकर, खाडिलकर इत्यादीकांचीं नांवां चटकन् डोळ्यासमोर येतात. टिळक हे सडेतोड वृत्तीचे संपादक, तर परांजपे यांचा उपरोधावर भर. खाडिलकर यांचा संपूर्ण राष्ट्रीय दृष्टिकोन, तर केळकर हे बुद्धिवादी. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण संपादकीय इतिहासांत साने यांचें स्थान तितकेंच वैशिष्ट्यपूर्ण असें आहे. साने हे विरोधकाला आपल्या प्रेमानें, हृदयाच्या बोलांनीं जिंकतात. त्यांच्यावर अहिंसेबद्दलच्या विसंगतपणाचा आरोप आला असतां ते उत्तर देतात: " जीवनाचा विकास अनेक रीतींनीं होत असतो. वटवृक्षासारख्या प्रचंड वृक्षालाहि कांटे खूप फुटतात; त्यांतच त्याचें वैभव आहे. धुळ्याच्या मित्रांना (त्यांच्यावर

विसंगतीचा आरोप घेणाऱ्यांना) हे वटवृक्षाचे कांटे आवडतात का ? त्यांनी वटवृक्षास सांगायें 'एक फांदी इकडे, एक फांदी तिकडे' हा काय चावटपणा ? असा सहस्रतोंडी काय होतोस ? ही अहिंसा नव्हे.' वटवृक्ष काय उत्तर देईल ? मला माहित नाही. परंतु मला खांडावयास या मा. वा. ना. गृहस्थांनीं जशी लेखणी हातीं घेतली आहे, तशी वटवृक्षास खांडावयास कुन्हाड घेतील का ?" हें उत्तर उपरोध, सडेतोडपणा, प्रेमळपणा यांचा सुंदर संगम नाही, असें कोण म्हणेल ? अशाच तऱ्हेच्या आपुलकीनें व स्नेहानें केलेल्या टीकेचा उत्कृष्ट नमुना खुद्द काँग्रेसवरील टीकेत आढळतो. त्यांच्या मतें, "श्रीमंतांच्या डुरकावणीस भीक न घालतां आज दुःखी जनतेच्या सुखासाठीं काँग्रेस निश्चयानें उभी राहिल, तेव्हांच ती विशुद्ध स्वरूपांत अतुल तेजानें व अपार सामर्थ्यानें शोभेल, खरें स्वातंत्र्य जवळ येईल." काँग्रेसच्या आंतील व काँग्रेसच्या बाहेरील विरोधकांना उत्तरें देण्याची त्यांची ही अशी विशिष्ट पद्धत आहे. कोणत्याहि विरोधकाचें मन ते दुखवितील किंवा त्यांच्या व्यक्तिविषयक वैगुण्यावर हल्ला करतील हें संभवत नाही. विरोधकांचे गुण मान्य करण्याचा खेळाडूपणा त्यांच्यांत भरपूर असून त्यांचे दोषहि स्पष्टपणें दाखविण्याचें धैर्य त्यांचेजवळ आहे. सावरकरांचा अस्पृश्योद्धार मान्य करून ते इतर हिंदुसभावाद्यांना बजावतात कीं, "जे हिंदुसभावाले अस्पृश्यांस माणुसकी मिळावी म्हणून झटत नाहींत, त्यांना इतरांस नांवें ठेवण्याचा अधिकार नाही. तसेंच राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघांत दिलें जाणारें लष्करी शिक्षण पाहून त्यांचें हृदय 'उचंबळून' येतें हें ते कबूल करतात; परंतु 'हिंदूंचा हिंदुस्थान' या शिकवणीला ते स्पष्टपणें 'विषारी बौद्धिक खाद्य' म्हणतात.

सामान्यतः हे गोड निबंध म्हणजे सानेगुरुजींच्या 'हृदयाच्या गोष्टी' होत. यांत त्यांच्या हृदयाची गोडवी जशी वाचकांस प्रत्ययास येते तशीच त्यांना वाटणाऱ्या जिह्वाळ्याच्या प्रभावरची चर्चाहि त्यांच्या हृदयाचा ठाव घेते.

चौथ्या विभागांतील एकच ग्रंथ म्हणजे 'कला म्हणजे काय ?' या टॉलस्टॉय यांच्या एका ग्रंथाचा १९३४ मध्ये केलेला अनुवाद होय. 'कला म्हणजे काय ?' या टॉलस्टॉय यांच्या मूळ ग्रंथाची गुरुजींनीं वाखाणणी करितांना या ग्रंथासाठीं टॉलस्टॉय महर्षि ४० वर्षे खपत होते असें सांगितलें आहे.

अर्थात्, अशा ग्रंथाच्या अनुवादांत गुरुजींसारख्या कष्टाळु लेखकानें समरस व्हावें. हे स्वाभाविक आहे. या ग्रंथाची रचना सामान्यतः भूमितीतील सिद्धान्ताप्रमाणें एका प्रमेयापासून दुसऱ्या प्रमेयाकडे नेणारी आहे. त्यामुळें संबंध ग्रंथ वाचल्याशिवाय खालीं ठेवतांच येत नाही, इतका तो आकर्षक आहे. याचें श्रेय जितके टॉलस्टॉयकडे तितकेच अनुवादकाकडेहि जातें.

ग्रंथारंभीं लेखकानें आधुनिक कलात्मक कृतींची व वाङ्मयाची कशी झपाट्यानें वाढ होत आहे याचें विवेचन केलें आहे. त्यानंतर ह्या कला-कृतींकरितां किती अतोनात श्रम घेतले जातात याचें एक हृदयंगम वर्णन लेखकानें रशियांत पाहिलेल्या एका जलशाच्या आधारें दिलें आहे. त्याचा गुरुजींनीं केलेला अनुवाद निःसंशय सरस वठला आहे. त्यांतला कांहीं भाग येथें दिल्यावांचून राहवत नाहीः—

“ मी गेलों तों पहिल्या अंकाला आरंभहि होऊन गेला होता. प्रेक्षकांमध्ये जाऊन बसण्यासाठीं मला रंगभूमीच्या प्रवेशद्वाराजवळून जावें लागलें. रंगभूमि व नाटकगृह प्रकाशित करण्यासाठीं, त्याचप्रमाणें निरनिराळे देखावे बदलण्यासाठीं तेथें प्रचंड यंत्रें होतीं. मी त्या प्रचंड यंत्रांजवळून, अंधाच्या वाटेंतून, अरुंद बोळांतून जात होतो. त्या प्रचंड इमारतीच्या कमानीमधून मला नेण्यांत आलें. तेथील अंधारांत, धुळींत व घाणींत मजूर काम करण्यांत दंग झाले होते. एक अगदीं फिककट भुतासारखा दिसणारा, त्याचे कपडे धुळीनें मळले आहेत व फाटून गेले आहेत, काम करून करून ज्याचे हात अगदीं गळून गेलेले आहेत व घाणींत भरले आहेत.....ज्याला आनंद माहित नाही, विश्रांति माहित नाही असा मनुष्य.....दुसऱ्या कोणावर तरी रागावत होता. ” नंतर एका मिरवणुकीचा प्रवेश वर्णन करून एकाद्या नटाची लहानशी चूक झाल्यास व्यवस्थापक कसा रागावतो याचें वर्णन केलें आहे. या वर्णनाच्या शेवटीं, इतकी धडपड, इतके श्रम ज्या कलेकरतां होतात, त्या कलेची व्याख्या काय असा प्रश्न लेखकानें उपस्थित केला आहे. पुढील अनेक प्रकरणांत हाच प्रश्न मध्यवर्ति धरून अनेक कलाकारांचीं मतें तपासण्यांत आलीं आहेत. विशेषतः कला म्हणजे सौंदर्यसर्जन व कला ही दुर्बोधच राहणार या मतांचा भरपूर समाचार घेण्यांत आला आहे. शेवटीं टॉलस्टॉयनें कलेसंबंधीं आपलीं सूत्रें सांगितलीं आहेत. तीं थोडक्यांत अशींः—

(१) “ एका विशिष्ट भावनेशीं दुसऱ्याला तद्रूप करण्यासाठीं कांहीं बाह्य चिन्हांनीं ती भावना व्यक्त झाली कीं कलेचा उदय होतो. ” यावरून कला हा एक मानवी व्यापार आहे हें उघड आहे. (२) कलेचें मानवी जीवनांत फार मोठें स्थान आहे तें म्हणजे सद्भावनांचा परिपोष करणें. (३) अशी कला हृदयस्पर्शी होण्यास कलाकारांच्या अंतःकरणांत जिव्हाळा पाहिजे. (४) अखिल मानवजातीचें कल्याण हेंच कलेचें ध्येय होऊं शकतें व म्हणून बहुजनसमाजाला कोणतीहि कलाकृति समजली पाहिजे.

कलेविषयींचा टॉलस्टॉयचा हा दृष्टिकोन रशियांतील तत्कालीन विचार-प्रणालींच्या दृष्टीनें क्रांतिकारक जरी ठरला असला, तरी आतां तो हिंदुस्थानांत व बाहेर हळू हळू सर्वमान्य होत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. मात्र कला समाजाभिमुख करतांना तिचें सौंदर्य व उत्कृष्टत्व कोणत्याहि प्रकारानें कमी होणार नाही अशी दक्षता बाळगिली पाहिजे. कलेचें सध्यांचें रूढ असलेलें आंगळ स्वरूप टॉलस्टॉय किंवा साने गुरुजी यांच्याप्रमाणें कोणालाहि त्याज्य वाटेल; परंतु हाच धोका कलेला रस्त्यांतील व्यक्तीकडे नेतांनाहि संभवतो, एवढें मात्र नम्रपणें सुचवावेंसें वाटतें.

शेवटीं, वर सांगितलेल्या या आंगळ स्वरूपाविषयीं गुरुजींनीं तिटकारा व्यक्त करून या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत महाराष्ट्रीय कलाकारांना जी हांक मारली आहे, तिकडे लक्ष वेधल्यावांचून राहत नाही. ते आपल्या भावनामय भाषेत म्हणतात:-

“ महाराष्ट्रांतील कलावानांनो ! हा महाराष्ट्र, मुमुर्षु व मरणोन्मुख महाराष्ट्र जरा येऊन डोळेभर पाहा तरी. पहा त्याच्या जखमा, पहा त्याच्या वेदना, पहा त्याचे हाल, पहा त्याचें अज्ञान, पहा त्याच्या रूढी, पहा त्याची उपासमार, पहा त्याची पदोपदीं मानखंडना...हें विराट् दुःख, ही अपार आपत्ति यांच्या दर्शनानें नाही का तुमचे डोळे भरून येत ?...तुमच्या सर्व कलाकृतींतून गरिबांची हांक ऐकूं येऊं दे. तुमच्या कलाकृतींतून त्यांचीं दुःखें, त्यांच्या आकांक्षा यांचीं चित्रें दिसूं दे. तुमच्या कलाकृतींना स्पर्श करतांच बहुजनसमाजाच्या हृदयाला आपण स्पर्श करीत आहोंत, असें वाटूं दे. ” इत्यादि. टॉलस्टॉयच्या या महान् ग्रंथाच्या अनुवादाच्या निमित्तानें गुरुजींनीं महाराष्ट्राला जो संदेश दिला आहे, त्याला महाराष्ट्रीय कलाकार लव-

करच 'ओ' देतील व निदान महाराष्ट्रीय कला व महाराष्ट्रीय 'समाज यांचा' समन्वय होईल, अशी आशा करूं या.

गुरुजींच्या निबंधात्मक वाङ्मयांतील एक महत्त्वाचें पुस्तक म्हणजे 'स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय' हें होय. या पुस्तकाच्या सुरुवातीला 'दोन शब्द' लिहितांना रा. श्रीपाद केळकर यांनी म्हटल्याप्रमाणें, "श्रीशिवरायाचें तेजस्वी जीवन आणि साने गुरुजींची स्फूर्तिदायी लेखणी यांचा प्रभावशाली संयोग" म्हणजे हा निबंध होय. प्रथमतः गुरुजींनी महाराष्ट्रांतील शिवपूर्व-कालीन अवनत स्थितीचें करुणास्पद चित्र वाचकांसमोर उभें केलें आहे. यानंतर महाराष्ट्रीय संतकवींनी व शाहीरांनी जी जागृति केली, तिचें वर्णन करून "लाटेतून स्वच्छ फेस निर्माण होतो त्याप्रमाणें जनतेतील लाटेतून महापुरुष उत्पन्न होतो" अशी शिवावताराची मीमांसा केली आहे. यापुढें त्यांनी शिवचरित्राची मीमांसा त्यांतील मुख्य प्रसंग घेऊन राष्ट्रीय दृष्टीने केली आहे. शेवटीं शिवस्मारक म्हणजे स्वातंत्र्याचा लढा व भगवा रंग म्हणजे संन्यास व त्याग अशीं आपलीं मते त्यांनी अत्यंत प्रभावी भाषेत मांडली आहेत. या निबंधांपुरतें इतकेंच म्हणतां येईल कीं, या निबंधांत सरदेसायांची संशोधक दृष्टि, डॉ. बाळकृष्णांचा शिवचरित्राचा गाढ व्यासंग, हिंदुत्वनिष्ठांचा जाज्वल्य हिंदुधर्माभिमान या सर्वांचा अभाव असला, तरी गुरुजींच्या प्रसादपूर्ण लेखणीतून शिवचरित्राचा जो अभिनव अर्थ उतरला आहे, तो हिंदी राष्ट्राच्या आजच्या स्थितीला निःसंशय स्फूर्तिदायक ठरेल.

आतां या निबंधात्मक वाङ्मयाच्या साहित्यिक मूल्यासंबंधी थोडेंसें विवेचन करूं. महाराष्ट्राचे पहिले आवडते निबंधकार श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर समजले जात असले, तरी त्यांच्या पूर्वी आपल्या लिखाणांतून चढविलेल्या स्वकीयांच्या भ्रामक समजुतींवरील हल्ल्यामुळे लोकहितवादी गोपाळ हरि देशमुख हे प्रसिद्ध झाले होते. चिपळूणकरांनी स्वदेश, स्वभाषा व स्वधर्म इत्यादि गोष्टींबद्दलचा अभिमान जनतेत वाढविला व १८१८ नंतर सुप्त झालेली जनता आपल्या लेखणीच्या सामर्थ्यानें खडबडून जागी केली. त्यानंतरच्या अनेक लेखकांवर शास्त्रीबुवांच्या विचारसरणीची छाप दिसते. अशा निव्वळ राष्ट्रवादी लेखकांत लो. टिळक, खाडिलकर, शि. म. परांजपे इत्यादि नांवें समाविष्ट होतात. यांपैकीं प्रत्येकाचें कांहीं तरी वैशिष्ट्य

आहेच. तथापि, सामाजिक दृष्टीने आपल्या हिंदुसमाजावर प्रखर टीका करणारे लोकहितवादीनंतरचे लेखक कै. आगरकर हेच होत. यांचाच संप्रदाय कै. श्री. कृ. कोल्हटकर, आपटे यांनी या नाही त्या स्वरूपांत चालविला. यानंतरच्या १९१४ ते १८ च्या महायुद्धाने पाश्चिमात्य चालीरीति, वाङ्मय, संस्कृति यांच्याजवळ आपण अधिक त्वरित गतीने ओढले गेलो. त्याचा वाङ्मयीन परिणाम म्हणजे नवीन पद्धतीच्या 'लघुनिबंध' प्रकाराचा जन्म हा होय.

या नवीन लघुनिबंध-वाङ्मयाचा जन्म बहुतांशी इंग्रजी वाङ्मयांतूनच मराठीत झालेला आहे. चेस्टर्टन, लिंड, गार्डिनर इत्यादि इंग्रजी लेखकांनी आजच्या सुप्रसिद्ध लघुनिबंध-लेखकांवर छाप बसविली आहे. या लघुनिबंध-लेखकांत प्रा. फडके, खांडेकर व काणेकर ही आधुनिक लघुनिबंध-वाङ्मयाची त्रैमूर्ति आहे. या तिघांच्याहि लघुनिबंध-वाङ्मयाचे परीक्षण करून परीक्षकांनी या वाङ्मयप्रकाराची कांही निश्चित अशी लक्षणे ठरविली आहेत. त्यांतील कांही प्रमुख अशीः—

(१) लघुनिबंधावर लघुनिबंध लेखकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तित्वाची छाप पडणे अपरिहार्य आहे.

(२) "त्याला कोणताहि विषय चालतो. जगाच्या प्रलयकालापासून 'कात्री' पर्यंत वाटेल त्या विषयावर तो लिहिलेला असेल." (भि. अ. परब)

(३) "वाचकाला हंसवीत, रिझवीत सत्यदर्शन करणे, शहाणपण शिकविणे हेच सर्व चांगल्या निबंधाच्या लेखकाचे उद्दिष्ट असते." लघुनिबंध व गुज-गोष्टी यांची लक्षणे सारखीच आहेत.

साने गुरुजी यांचे लघुनिबंध-वाङ्मयांत स्थान ठरविणे अत्यंत कठिण आहे. 'संदेश देणे', 'प्रवचन देणे', 'मुद्दाम एकादा विषय निवडणे' ह्या गोष्टी आधुनिक लघुनिबंधकाराला वावड्या, तर यासाठीच श्री. साने यांचे सर्व लिखाण आहे. प्रा. फडके आपणांस अकस्मात् दिसलेल्या 'पांढऱ्या केसा'चे वर्णन करतांना रंगून जातात, तर जीवनांतील असल्या क्षुल्लक घटनांकडे लक्ष्य देण्याइतके सान्यांचे मन कधी तरी सुखवादी व आनंदवादी होईल का अशी शंका मनांत येते. 'पत्रे जितकीं विनाकारण लिहिलेलीं असतील, तितकी त्यांच्यावर आपली प्रीति अधिक जडते.' असा प्रा. फडके यांच्या गुजगोष्टींतील अनुभव, तर सान्यांचे गुरु विनो-

बाजी भावे आपल्याला आलेल्या एका पत्राला उत्तर देतांना लिहितात,
“ तिकडील पिकापाण्याची व शेतकीची माहिती नीट काळजीपूर्वक लिहिली,
याचें कौतुक वाटलें. ”

हा सर्व विरोध दाखविण्याचा हेतु सान्यांचें व्यक्तित्व आधुनिक लघु-
निबंधकारांपेक्षां किती वेगळें आहे हें दाखविण्याचा आहे. सान्यांना आपल्या
वाचकांना एक विशिष्ट संदेश द्यावयाचा आहे. विवेचनांत लपवाछपवी
करून, आडवळणानें किंवा ध्वनित रीतीनें तो वाचकांच्या गळीं उतरविणें
हें त्यांच्या प्रकृतीविरुद्ध आहे. तथापि, आधुनिक लघुनिबंधकार व साने
हे इतर दृष्टींनीं जवळ आहेत. दोघेहि वाचकांशीं ‘गुजगोष्ठी’ करण्यास तत्पर
असतात. उत्कटता व जिह्वाळा हे दोघांचे समानधर्म आहेत. श्री. खांडेकर
तरी ‘थोडे अविचारी व्हा’ असा संदेश आपल्या लघुनिबंधांतून कां ध्वनित
करतात ? तर, त्यांना जो विचार कृतिशून्य बनवितो, तो पसंत नाहीं.
प्रा. फडके तरी ‘अज्ञानाची महति’ या गुजगोष्ठींत विशेष तऱ्हेच्या अज्ञाना-
नाचें महत्त्व वर्णन करतात ना ? म्हणजे लपून छपून कां होईना, लघुनिबंध-
कारांना वाचकांसाठीं कांहीं तरी संदेश द्यावयाचा असतो, हें निश्चित होय.

चिपळूणकरांच्या स्वत्वाभिमान, लोकहितवादींची ज्ञानपिपासा, परांज-
प्यांचा उपरोध, लोकमान्यांचा तत्त्वज्ञानाबाबतचा व्यासंग, खांडेकरांचा
दलितवर्गाबद्दलचा जिह्वाळा——हीं सर्व वैशिष्ट्ये सान्यांच्या विस्तृत
वाङ्मयप्रांगणांत स्वैर संचार करतांना आढळतात. त्यांतूनहि गुरुजींचें
असें निराळें वैशिष्ट्य आहेच हें वरील सर्व ऊहापोहावरून लक्षांत येईलच.
ते राजकीय बाबतींत संपूर्ण स्वातंत्र्यवादी, सामाजिक बाबतींत भारतीय
संस्कृतीच्या दृष्टीनें समतावादी, आर्थिक बाबतींत समाजसत्तावादी असे
दिसतात. परंतु या सर्व वादांपेक्षां त्यांना ज्या दोन देवता पूज्य वाटतात
त्या म्हणजे म. गांधी व विनोबाजी भावे ह्या होत. सान्यांनीं आपल्या
वाङ्मयांत जेथें जेथें कोणत्याहि उत्कृष्ट गुणाचें वर्णन केलें आहे, तेथें तेथें
यांपैकीं एक मूर्ति तरी त्यांच्या डोळ्यांसमोर असावी असा आपणांस
प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रत्यय येतो. ‘भारतीय संस्कृति’ या ग्रंथांत भारतांत अहिंसेच्या
तत्त्वाची कशी संपूर्ण उत्क्रांति झाली आहे, याचें वर्णन करतांना त्यांना आनं-
दाचें भरतें येऊन ते म्हणतात: “ धन्य ही ‘अहिंसा परमो धर्मः’ सांगणारी

भारतीय संस्कृति ! धन्य हे प्राचीन ध्येयपरंपरा पुढें नेणारे आजचे विश्ववंद्य महात्माजी.” तसेंच कला म्हणजे काय या अनुवादित ग्रंथांत सर्व कलावानांना महात्माजींचें अनुकरण करण्याचा त्यांनीं आदेश दिला आहे. पूज्य विनोबाजी तर त्यांना मंत्रद्रष्ट्याप्रमाणें वाटत असावेत. त्यांच्या गीतेवरील प्रवचनांचा सारांश लिहिण्याची धडपड त्यांनीं कांहीं उगीच नाही केली. त्याशिवाय, त्यांनीं सांगावें व यांनीं उत्तमोत्तम ग्रंथांचा अनुवाद करावा असा संकेत दिसतो.

अशा रीतीनें श्री. सानेगुरुजी यांच्या निबंधवाङ्मयाचें सिंहावलोकन मी ‘कृतीचीं आयाळें’ चढवून केलें आहे. त्यांतील सुंदरता गुरुजींची आहे व अनिष्ट तें माझें आहे. परंतु या परिचयानें तरी प्रवृत्त होऊन गुरुजींच्या विचारसरणीची साधकत्राधक चर्चा गुरुजींच्या एकाद्या समानधर्म्याकडून व्हावी, एवढी आशा प्रकट करावीशी वाटते.

भाषाशैली

: लेखक :

श्री. द. दर्प,

एम्. ए., बी. टी.

भाषाशैली

“ Style is the man ”

श्री. साने गुरुजी यांच्या भाषाशैलीवर भाष्य करणें म्हणजे निसर्गावर काव्य करणें. निसर्ग प्रत्येक ऋतूंत भूमिमातेला नटवीत असतो; सानेगुरुजी प्रत्येक शब्दांत सरस्वतीमातेला सजवीत आहेत. निसर्ग आकाशांत नाना रंग भरित असतो; गुरुजी जीवनांत नानारंग ओतीत आहेत. निसर्गांत दाट विशाल वृक्ष सांवली देतात, कोमल लता सुगंध पसरित असतात, सृष्टीचे भाट मंजुळ गीतें गातात, झरे नाचतात, अथांग सागराला भरती येते. गुरुजींचें वाङ्मय म्हणजे निसर्गांचें दृबेहूब प्रतिबिंब. तेथें ‘भारतीय संस्कृति’-सारखे विशाल वृक्ष पोळलेल्या जीवांस सांवली देण्यास उभे आहेत, त्यांची कोमल भाषा जीवनांत सुगंध पसरित आहे, त्यांचा प्रत्येक शब्द परमेश्वराचें स्तुतिगान करित आहे, त्यांच्या लिखाणांतून भावनांचे झरे नाचत आहेत, प्रेमाचा अथांग सागर उचंबळत आहे. अशा या प्रेमदेवाच्या पूजकाच्या प्रीतिगीतांचें आज आपल्याला रसग्रहण करावयाचें आहे. एकादा गायक जसा गायनांत गुरूचा संप्रदाय राखित असतो, त्याप्रमाणें गुरुजी परमेश्वराचा संप्रदाय राखित आहेत. सारी सुरावट आणि सारी खुलावट अनुरागाची आहे. तो राग ते शांतीच्या तालावर गातात. त्यांचें जीवन हें त्यांच्या गीतांचे आरोहावरोह आहेत, असा हा सृष्टीचा महान् गवई आहे; दीपक राग गातांच

दिवे लागावेत, मेघमल्हार गातांच जीवनाचा वर्षाव व्हावा, तसेंच गुरुजींनीं अनुरागाची आळवणी सुरू करतांच प्रेमळ श्रोते प्रेमानें रडूं लागतात ! नागसुद्धां विष ओकणें विसरून आनंदानें डोलूं लागतो. साहित्यसृष्टीचा हा तानसेन जीवनसर्वस्व ओतून प्रीतीचा राग आळवीत फिरत आहे.

साने गुरुजींची भाषा ही त्यांच्या जीवनापेक्षां वेगळी नाही. “ चित्ते वाचि क्रियायांच साधूनामेकरूपता ” अशा साधुवृत्तीचे ते असल्यामुळें त्यांच्या वाणीवर बोलणें म्हणजे त्यांचा चित्तशोध घेणें. साहित्याच्या क्षेत्रांत त्यांनीं आपलें नांव अजरामर केलें आहे, तें या भाषेच्या जोरावर. गुरुजींचें नांव पुस्तकावर नसलें, तरी तें गुरुजींनींच लिहिलें आहे हें एकाद्या शाळेंत जाणाऱ्या मुलाला देखील सांगतां येईल इतकी त्यांची भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आणि इतकी त्यांच्या भाषेची सर्वत्र आबालवृद्धांवर मोहिनी पडलेली आहे. “ Style is the man, ” हें तर गुरुजींच्या बाबतींत पूर्णतया सत्य आहेच; परंतु आचार्य भागवतांनीं गुरुजींविषयीं लिहिलेल्या एका लेखाच्या अग्रभागीं अवतरणांत घातलेलें, “ Who touches this book touches the man ” हें वाक्य त्यांच्या बाबतींत जास्त समर्पक वाटतें. कारण आपलें व्यक्तिमत्व आपल्या लिखाणांतून ओतणारा गुरुजीं-सारखा लेखक विरळा. गुरुजींचें मराठीवर तर अपरंपार प्रेम. ज्ञानदेवानें “माझा मन्हाटाचि बोल कवतिकें । परि अमृतातेंही पैजा जिंके ॥ असें म्हटलें आहे. या अमृताहून गोड भाषेचें प्रत्यक्ष उदाहरण म्हणजे गुरुजींची भाषा. आपल्या मराठीच्या मोहकतेपुढें-आणि तिच्या सेवनांत गढून गेल्यामुळें ‘मी आतां इंग्रजी भाषा विसरत चाललों आहे’ असें ते एकदां माझ्या मित्राजवळ म्हणाले होते.

साहित्यसुवर्णाच्या कोंदणांत बसविलेला भाषेचा हा तेजस्वी हिरा अनंत पैलूंचा आहे. आणि तो प्रत्येक पैलु उत्कृष्ट रत्न लाभल्याची साक्ष देत आहे. हा हिरा या अनंत पैलूंतून एकाच ध्येयाचीं प्रकाशकिरणें फेंकीत आहे. आपण त्यांतला पैलू न् पैलू निरखून पाहूं या.

गुरुजींनीं आपल्या खऱ्याखऱ्या जीवनाला शिक्षकाच्या धंद्यापासून सुरुवात केली. मुलांना इतिहास, काव्य इत्यादि विषयांचें जिवंत ज्ञान देतांना त्यांनीं आपली सोपी, मर्मभेदक व सूत्ररूप भाषा कमाविली आहे. ते विद्यार्थ्यांशीं

इतके समरस होत कीं, त्यांना स्थलकालाचें भानहि रहात नसे. इतिहास हा त्यांचा आवडता विषय. देशाच्या कालच्या उज्ज्वल कालांतून ते उद्यांसाठी स्फूर्ति निर्माण करतांना भाषेचा असा विलास करीत व ते त्यांत इतके गुंग होत; भावनाप्रधान होत कीं त्यांनीं कथन केलेल्या इतिहासाची उज्ज्वलता विद्यार्थ्यांत तेज निर्माण करी. कविता शिकवितांनाहि ते इतके रमून जात कीं त्यांच्या भावपूर्ण भाषेचा व जोरकस प्रतिपादनाचा विद्यार्थ्यांवर खासच परिणाम होई. तासाची घंटा झालेली असावी. इतर वर्गांतील मुलें 'गुरुजींचा तास कसा नाही संपला ?' या कुतूहलानें खिडकीशीं जमावीत, मुलांच्या आणि गुरुजींच्या डोळ्यांत पाणी तरंगत असावें असें अनेकदां घडून येई. शिकवितांना मात्र तिसरें माणूस त्यांना खपत नसे. इन्स्पेक्टर किंवा हेड-मास्तर तेथें येऊन उभे राहिले, कीं राजापूरच्या गंगेप्रमाणें त्यांची वाग्गांग लुप्त होई.

सध्यां ते कोठेंहि शिक्षक नसले तरी त्यांच्यांतला प्रेमळ व भाषाप्रभु शिक्षक आतां जनतेला प्रेमाचे व स्वातंत्र्याचे धडे देत फिरत आहे. त्यांच्या भाषाप्रभुत्वाच्या जोरावरच त्यांचीं व्याख्यानें सरस ठरलेलीं आहेत व ठरतात. त्यांना न बघतां त्यांचें वाङ्मय वाचलें तर हा लेखक कोंवळ्या कातडीचा अन् तेजस्वी हृदयाचा बंगाली बाबू असावा असें वाटेल; कारण त्यांच्या साहित्यांतील सौंदर्यांतून आपण त्यांच्या मूर्तीकडे पाहतों. परंतु गुरुजींना पाहतांच—नुसता दृष्टिक्षेप करतांच आपला अपेक्षाभंग झाल्या-वांचून खचित राहत नाहीं. त्यांच्या व्याख्यानांतून अविरत वाहत असणाऱ्या त्यांच्या उज्ज्वल भाषेच्या ओघाबद्दल एक उदाहरण दिलें तरी पुरे.

व्याख्याता पुढें उभा राहिला कीं कॉलेजमधील विद्यार्थी कशाची तयारी करतात हें सर्वश्रुत आहे. ही गोष्ट इतकी परिचयाची झाली आहे, कीं कॉलेजच्या व्यासपीठावर जो अस्खलित भाषण करूं शकेल, तो उत्कृष्ट वक्ता होय अशी वक्त्याच्या गुणांची कसोटीच ठरून गेली आहे. एक दिवस साने गुरुजी पुण्यांतील स. प. कॉलेजच्या व्यासपीठावर जाऊन उभे राहिले. ही बावळीशी मूर्ति पुढें दिसतांच विद्यार्थ्यांना हातीं स्वर्ग आल्यासारखा वाटून प्रत्येकजण त्यांची टिंगल कशी करावी याच विचारांत गडून गेला.

गुरुजींनीं भाषणास सुरुवात केली. त्यांच्या हृदयांतील कळकळीला व प्रेमाला शब्दरूप प्राप्त झालें. त्या प्रेमाच्या सुरावर विद्यार्थ्यांच्या हृदयांत ध्येयाचें संगीत निर्माण झालें. बावळ्या वक्त्याची दहा मिनिटांत वासलात लावणारे विद्यार्थी हावरटपणें गुरुजींचें भाषण जणूं पीत होते. त्यांच्या भाषण-गंगेंत सारे विद्यार्थी पोहत होते. गंगेंत झेंप टाकल्यावर कधीं घांटावर लवकर परत यावेंसें वाटतें का ? पिकलेल्या आंब्यांतून रस गळावा, उमललेल्या फुलांतून मध ठिबकावा तसे त्यांच्या शब्दांतून कळकळ व प्रेम हीं ठिबकत असतात. या भाषावैभवानें ते जगताचें हृदय जिंकतील, इतकें तें प्रभावी आहे.

त्यांच्या राजकारणावर गांधीजींचा अतिशय परिणाम झालेला दिसून येतो. तसाच त्यांच्या भाषाशैलीवरही गांधीजींचाच परिणाम झालेला दिसतो. त्यांचा शब्द म्हणजे उंसाचें पेरें जणूं. गांधीजींची लिहिण्याची पद्धतहि त्यांनीं उचललेली आहे. अगदीं मोजक्या शब्दांत वेंचक विचार मांडण्याचें कुशल कार्य गांधीजींप्रमाणेंच गुरुजीहि करतात. किती छोटीं वाक्यें. पण किती खोल विचार ! ' आस्तिक ' कादंबरींत कार्तिक नागानंदाला विचारतो;

“ आश्रम कां सोडलात ? ”

“ सर्व ज्ञानाची किल्ली सांपडली म्हणून. ” नागानंद उत्तरतो.

“ कोणती किल्ली ? ” वत्सला विचारते.

“ प्रेममय सेवा ” नागानंद उत्तर देतो.

किती गोड विचार, किती सत्य विचार, किती खोल विचार !

पण किती थोडे शब्द ! पुढें असेंच कार्तिक विचारतो; “ तुमच्या आईनें आणखी काय शिकविलें तुम्हांला ? ”

“ दुसऱ्यासाठीं मरायला. दुसऱ्यासाठीं श्रमायला. ” नागानंद सांगतो.

इतक्या मोजक्या शब्दांत जीवनाचें इतकें सुंदर तत्त्व दुसरीकडे कोठेंहि गोंवलेलें सांपडत नाही. तत्त्व किती सुंदर. पण तितकेंच समजणें कठीण. परंतु गुरुजींनीं अवघ्या दोन शब्दांत जीवनाचें सारें यश आणून ओतलें आहे. असंख्य पुस्तकें वाचून, अनेक व्याख्यानें ऐकून देखील जें समजलें नसतें तें तत्त्व गुरुजींच्या दोन वाक्यांनीं उलगडून टाकलें. ही पद्धत गांधीजींची. त्यांचे सर्व पत्रव्यवहार पाहावेत, सारे लेख वाचावेत; शब्दांची उधळपट्टी नाही, विचारांचा कंजूपण नाही. त्याशिवाय आणखी एक विशेष

गांधीजींपासून गुरुजींनीं उचलला आहे. तो म्हणजे मौनावदलची आवड. आपल्या भाषेतील श्रद्धा हींही त्यांनीं गांधीजींपासूनच घेतलीं आहेत. अभ्यासूंनीं रा. गोपीनाथ तळवलकरांचा गांधींच्या भाषाशैलीवरील लेख वाचून गांधीजींचें अन् गुरुजींचें भाषावैशिष्ट्य तुलनात्मक रीतीनें अभ्यासल्यास वरील विधानाची सत्यता पटेल. उत्तर हिंदुस्थानांतील सुपीक व समृद्ध पठारावरून एकप्रवाहानें वाहणारी गंगा गंगासागराला मिळतांना अखेर 'बहुवदना' होते, तशी गुरुजींची प्रेमळ व समृद्ध वाक्गंगा गांधीजींच्याच एका भावश्रद्धेच्या प्रांतांतून जात असली, तरी जनसागरालां मिळतांना ती बहुरूपवती होते हें अवश्य लक्षांत घेतलें पाहिजे. गुरुजी खानदेशचे प्रतिगांधी. डाव्या हातानें खानदेशचा कापूस पिंजून ते उजव्या हातांतील लेखणीनें खानदेशचें जीवनवस्त्र विणीत आहेत. आणि मुखांतील प्रभावी मंत्रांनीं ते त्या वस्त्रांत रंग भरित आहेत.

गुरुजींच्या जीवनावर, वाङ्मयावर आणि त्याचप्रमाणें त्यांच्या भाषा-शैलीवर परिणाम करणारा दुसरा महात्मा म्हणजे विनोबाजी भावे. सेवादलासाठीं लिहिलेल्या 'विनोबाजी भावे' या चरित्ररूप पुस्तकांत ते स्वतःच म्हणतात कीं, 'विनोबाजी माझ्या जीवनांत खोल शिरले आहेत.' विनोबाजी शेतकऱ्यांना अहिंसात्मक प्रचार शिकवितांना म्हणतात, " तुम्ही सावकाराला सांगा, आम्ही तुझे कर्ज देऊं पण तें कर्ज फेडून टाकायला मी आणि माझीं मुलेंवाळें जगतील इतकें मला खाऊं दे !" गुरुजींनीं आपल्या 'धडपडणारीं मुलें' या पुस्तकांत हेंच सांगितलें आहे कीं, " आपण सावकार व सरकार यांना सांगितलें पाहिजे, 'महाराज, तुमचें देणें आहे खरें; पण तें देण्यासाठीं मी जिवंत तर राहिलें पाहिजे ? मला आधीं जगूं दे. माझीं पोरेंवाळें जगूं दे. ' गांधीजी हे गुरुजींचा 'आदर्श' आहेत, तर विनोबाजी हे त्यांचे गुरुजी आहेत.

गुरुजींच्या सान्या वाङ्मयावरच विनोबाजी भावे यांचा परिणाम झालेला आहे. त्यांच्या वाङ्मयांतील सुबोधता ही विनोबाजींची देणगी. एकदां असें झालें कीं, गुरुजींनीं विनोबाजींना आपल्याजवळ बरेंचसें लिखाण पडलेलें आहे म्हणून सांगितलें. विनोबाजी म्हणाले, ' पण उपयोग काय ? तें लिखाण

वाचावयास साक्षर लोक कितीसे आहेत ?' या प्रसंगाने गुरुजींची दृष्टि बदलली असावी. निदान आपले लिखाण कोणी वाचून दाखविल्यास ते दुसऱ्यास सुंदर रीतीने समजावे म्हणून भाषेचा बोजडपणा व विद्वत्तेचे तिच्यावर पडलेले ओझे त्यांनी काढून टाकले व बहुजनसमाजासाठी सरळ, साधी व सुबोध भाषा लिहावयास त्यांनी सुरुवात केली. 'नामदार गोखले यांचे चरित्र' व त्यांच्या सध्यांच्या वाङ्मयकृति यांची भाषिक तुलना केल्यास ही गोष्ट आपल्या नजरेत भरल्याखेरीज राहत नाही.

अतिशय भावनाप्रधान वृत्तीने त्यांच्यात संयम राहावा तितका राहत नाही. त्यांच्या हातांतील लेखणी व टकळी यांत फारसा भेद नाही. टकळी सूत कांतीत राहते व लेखणी लिहित राहते. एकाद्या विषयावर गुरुजी लिहू लागले, म्हणजे पानेच्या पाने लिहित जातात. कोणत्याहि ग्रंथप्रकाराच्या तंत्राला झुगारून देऊन ते सारखे लिहित राहतात. मग त्यापार्थी विषयांतर होवो अगर ग्रंथविस्तार होवो, किंवा कांहींहि होवो. वाक्यामागून वाक्ये जणू धांवत येतात त्यांची. त्यांच्या स्फूर्तीला पूर आला की त्याला कसलाहि बंध घातलेला त्यांना चालत नाही. ते म्हणतात, 'मला राहवत नाही म्हणून मी लिहितों.' या वाक्यांत त्यांच्या भाषेच्या ओघाचे रहस्य सांपडेल. संयम नाही, म्हणूनच त्यांची भाषा ओघवती आहे जणू.

सूत्रपद्धति हा त्यांच्या भाषेचा आणखी एक विशेष आहे. ही रूपकबद्ध सूत्रे गुरुजींच्या वाङ्मयांत सर्वत्र विखुरलेली आढळून येतील. हृदयांत कोरून ठेवण्याजोगी ही सुंदर सूत्रे म्हणजे गुरुजींचा अत्यंत आवडता भाषाविशेष. 'गायत्री मंत्र देणे म्हणजे नवीन जीवन देणे.', 'हिंदुधर्म म्हणजे होम;', 'स्त्री म्हणजे मूर्तिमंत कर्मयोग;', 'महात्माजी म्हणजे भारताचे लेणे.' अशी ही असंख्य सुंदर सूत्रे गुरुजींच्या वाङ्मयांत आपणांस सर्वत्र आढळून येतात. ही सूत्रे हीच गुरुजींची शिकवण. बाकीचा सारा लेखनविस्तार म्हणजे या सूत्रांचे स्पष्टीकरण. या त्यांच्या सूत्रबद्ध वाक्यांमुळेच असे म्हणतो की, गुरुजीं-जवळ शब्दांची उधळपट्टी नाही. तर त्यांच्या शिक्षकवृत्तीला साजेलसे त्यांनी केलेले स्पष्टीकरण पाहतां पाहतां त्यांच्यांत संयम नाही असे मी म्हणतो. या दृष्टीने पाहिल्यास त्यांच्या भाषाशैलीतील सूत्रपद्धति व संयमाचा अभाव या विसंगत विशेषणांची संगति स्पष्ट होईल. याच दृष्टीने त्यांचा ग्रंथ म्हणजे

स्वतःच्या सूत्रावर केलेले स्वतःचेंच भाष्य होय, असें म्हणण्यांत फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही.

गुरुजींच्या भाषेची अजब मोहिनी सर्वत्रांवर पडलेली दिसते. अवीट गोडी आहे गुरुजींच्या भाषेंत. किती सुंदर लिहितात ते ! छोटीं छोटीं गोड वाक्यें. “ ती नजरेनें जणूं त्याला पीत होती.” असें गुरुजी लिहितात. ‘पीत’ हा शब्द सहज नसला, अलंकारिक असला तरी हृदयाला जाऊन भिडतो; कारण फार रसाळ त्यांचे शब्द. सहजपणा नाही असें म्हणायला सुद्धां जीभ अडखळते, इतका सहजतेचा आभास जवरदस्त आहे. ‘पीत’ या शब्दांतील त्यांचें सहजस्फूर्त काव्य लहान मुलांना सुद्धां समजेल व त्यांना अत्यंत आनंद होईल. गुरुजींच्या भाषेंत जितका रसाळपणा दिसतो, तितका इतरत्र क्वचितच आढळांत येईल. वाक्यरचना व शब्दयोजना अशी कीं त्यांतून रस निर्माण व्हावा. ‘वाचं रसोऽनुधावति,’ असें गुरुजींच्या भाषे-संबंधीं म्हणतां येईल. रसनिर्मितीवर त्यांचें अमर्याद प्रभुत्व आहे. या त्यांच्या रसाळ भाषेचें रहस्य, मला वाटतें, त्यांच्या शबरीवृत्तींत आहे. साधीभोळी पण भावमय शबरी. प्रभु रामचंद्राला भक्तीचा नजराणा द्यावयाचा म्हणून रानांतून बोरें गोळा करी. प्रभु रामचंद्राला बोरें आंबट लागूं नयेत म्हणून ती तीं चाखून पाही. रसाळ व गोड तेवढेंच सांठवी. गुरुजींचेहि जणूं असेंच आहे. जनतानार्दनाची पूजा करतांना नैवेद्यासाठीं वेंचलेला प्रत्येक भाव जणूं ते चाखीत. ज्यांत रसप्रचीति होईल, तेवढे वेचक रसविंदू त्यांनीं त्यांच्या हृदयाच्या घड्यांत सांठवले व पूजा करतांना तो घडा जनतानार्दनापुढें रिता केला. त्या वेळीं त्यांचा प्रत्येक रसपूर्ण भाव शब्दस्वरूप झाला. म्हणून गुरुजींचें साहित्य इतकें रसाळ.

गुरुजींचें अफाट वाचनहि त्यांची भाषा धीरगंभीर व समृद्ध करावयास कारणीभूत झालेलें आहे. वेद, उपनिषदे, गीतादि संस्कृत ग्रंथांचें तर त्यांनीं वाचन केलेंच आहे; परंतु इतर भाषांतील बरेंच वाङ्मय व आपल्याकडील संतवाङ्मयहि त्यांनीं अवलोकिलें आहे हें स्पष्ट दिसतें. आपल्या लिखाणांतून मधून मधून अवतरणें पेरण्याची गुरुजींची संवय या वाचनानुळेच दृढमूल झाली असावी असें वाटतें. ‘तमसो मा ज्योतिर्गमय,’ ‘कृषिमित् कृषस्य,’ ‘मा विद्विषावहै !’ वगैरे संस्कृत अवतरणें त्यांच्या ग्रंथांत बरींच दिसून येतात.

तुकारामाचे अभंग, उत्कृष्ट काव्यपंक्ति, गीताईमधील श्लोक वगैरेंचाहि गुरुजी अवतरणासाठीं सढळ हातानें उपयोग करीत असतांना दिसतात. लिहितांना कांहीं प्रसंगीं ते सबंधच्या सबंध कविता सुद्धां मध्येच लिहून टाकतात. आणि अशीं बहुतेक गाणीं भावना अतिशय पराकोटीला गेली असतांना म्हटलेलीं आहेत असें आढळून येतें. जुन्या नाटकांप्रमाणें तीं अर्ध्या गोष्टी पद्यरचनेंत, सांगण्यासाठीं नसतात किंवा हल्लींच्या सिनेमाप्रमाणें केवळ मनोरंजनासाठीं नसतात; तर त्यांत स्वरांचें सामर्थ्य आढळून येतें. जेव्हां भावना अतिशय आर्त होतात, त्या वेळीं गुरुजींची वाणी आपोआप आर्त स्वरांत आळवणी करूं लागते. त्यांतील शब्दांकडेहि ते तेव्हां लक्ष देत नाहीत. ती कविता नुसती तर आपल्याला परिणामकारक वाटत नाही. तितकीशी आवडतहि नाही; पण प्रसंगानें वाढवलेल्या आर्ततेत जेव्हां आर्त स्वरांची भर पडते, तेव्हां मनांत ती हलकल्लोळ निर्माण केल्याखेरीज राहत नाही. 'क्रांति' मधील मोहननें कामगारांच्या संमर्दापुढें म्हटलेलें गीत, किंवा अनंतत्वाकडे जातांना म्हटलेला क्रांतीचा पाळणा काव्यकसोटीनें कदाचित् कमी दर्जाचा ठरला, तरी 'क्रांति' पुस्तकांत त्या गीताचा प्रभाव स्पष्टपणें दिसून येतो.

गुरुजींच्या शृंगाराच्या कल्पना जगापेक्षां वेगळ्या दिसून येतात. प्रेमांत सेवेखेरीज दुसरें कांहींच दिसून येत नाही. म्हणून त्यांना शृंगारिक भाषा तितकीशी साधत नसावी असें मधून मधून फार वाटतें. त्यांचें स्त्रीपात्र पतीशीं बोलतांना ज्या तऱ्हेची प्रेमळ भाषा वापरतें, तशाच तऱ्हेची प्रेमळ भाषा तें इतर बांधवांशीं बोलतांना वापरतें. फातमा मैत्रिणीशीं बोलायचें असो, कजाग सासूशीं बोलायचें असो, किंवा प्रिय पति जो चारु त्याच्याशीं बोलायचें असो, चित्रा एकाच गोड सुरांत बोलते. क्वचित् प्रसंगीं त्यांनीं शृंगारिक भाषा संस्कृतांतून घेतली असावी असें मात्र वाटतें. कारण शृंगारिक वर्णनें करतांना आलेली कृत्रिमता संस्कृतांतील वाटते. " त्यानें तिला जवळ ओढलें व आपले ओठ तिच्या ओठावर टेकले. " असल्या तऱ्हेचा प्रचलित, उत्तानशृंगार गुरुजींजवळ नाही. त्यांचा शृंगार सेवामय आहे. त्यामुळें त्यांचीं पात्रें फार सद्गुणी वाटतात. इतकें जरी खरें असलें, तरी माया-रामदासचा शृंगार या सर्व आक्षेपांना उत्तर देणारा आहे.

क्वचित् प्रसंगीं इतका गोड शृंगार आढळत असला, तरी तो अतिशय परिणामकारक आहे. “महामायेच्या महादेवा” असे संवोधून मायेने रामदासला लिहिलेलें पत्र, किंवा महाराष्ट्रांत संसार थाटल्यानंतरचा तिचा गोड शृंगार शृंगाराच्या सर्व कल्पनांनाहि मार्गें टाकील, अशा तऱ्हेचा उत्कृष्ट व श्रेष्ठ दर्जाचा आहे.

गुरुजींच्या भाषेत संयम नाही म्हणून सूचकता नाही. एकादीच चमक दाखवून बघणाऱ्यांत कुतूहल निर्माण करणारा तो जादूगार नाही. जीवनाचा प्रत्येक रंग, जगांतील प्रत्येक सौंदर्यतरंग रंगवणारा एक महान् चित्रकार आहे तो. गुरुजी समाजाचे शिक्षक. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ समजून सांगायचा, प्रत्येक कल्पना विशद करून सांगायची, तशी प्रत्येक गोष्ट गुरुजी समाजाला समजावून सांगत असतात. एकादी उपमा दिली, एकादें रूपक दिलें, तर तेथेंच नाही ते थांबणार. अशा वेळीं त्यांना सूचकता मानवत नाही; ते सारी उपमा तेथल्या तेथें स्पष्ट करून सांगतील. ‘नदी सर्वांची जननी’ असें म्हणून गुरुजी थांबणार नाहीत. ‘आई मुलांची घाण काढते, नदी जगाची घाण वाहून नेते...’ अशा तऱ्हेचें गुरुजींचें व्याख्यान सुरू होईल.

या सूचकतेच्या व संयमाच्या अभावामुळे किंवा वक्तृत्वाच्या आवडीमुळे म्हणा गुरुजींच्या प्रत्येक ग्रंथांत एका तरी व्याख्यात्याचें पात्र आलेलेंच आहे. बहुधा सारींच पात्रें पुष्कळ वेळां लांबलचक व्याख्यान देतात. नाही तर एखादा व्याख्याता तरी येऊन व्याख्यान देऊन जातो. गुरुजी स्वतः उत्कृष्ट बोलणारे असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथांतील ही वक्तृत्वपूर्ण भाषणें तंत्राला सोडून असलीं, तरी मंत्राइतकीं प्रभावी आहेत. पतीला तुरुंगाची वाट दाखवून, स्वतःला बंगालची थोरवी समजून देणाऱ्या प्रद्योतला माया महाराष्ट्राची थोरवी सांगते, त्या वेळीं प्रसंगाचें औचित्य राखलें गेलें नाही याचें गुरुजींना, मायेला अगर वाचकालाहि भान उरत नाही. त्यांच्या ह्या प्रभावी वक्तृत्वामुळेच असली तंत्रहीन शैली प्रभावी होऊं शकली, असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाही.

गुरुजींच्या वाङ्मयांत सूचकता नाही असें म्हणतांना मी ‘आस्तिक’ कादंबरी विसरलों नाही. सर्वसाधारणतः सूचकतेच्या भानगडींत ते पडत नाहीत इतकेंच माझे म्हणणें. तसें पाहिलें तर हिंदुमुसलमान, स्पृश्यास्पृश्य,

काळगेरे, कोणत्याहि दोन संस्कृतींच्या लढ्यावर प्रकाश पाडणारे उत्कृष्ट वाङ्मय म्हणजे आस्तिक कादंबरी. त्यांतील आर्य व नाग पक्षाचा इतिहास कोणत्याहि लढ्याच्या इतिहासाला लागू पडेल. आणि तो लढा थांबविण्यासाठी आस्तिक ऋषींनी सांगितलेला प्रेमाचा मार्गच कोणत्याहि लढ्याच्या वेळी योग्य असा मार्ग आहे, असें गुरुजींना सुचवायचें आहे.

हुबेहुब वातावरण निर्माण करण्याची गुरुजींची हातोटी विलक्षण आहे ! कोणत्याहि भागाचें वर्णन करतांना प्रादेशिक संस्कृतीचें चित्रण करावयास ते विसरत नाहीत. 'श्यामची आई' या पुस्तकांत कोंकणची संस्कृति चित्रित करतांना 'बोलूं' 'पातोळे' वगैरेसारखे अस्सल कोंकणी शब्द ते वापरतात, तर बंगालचें वर्णन करतांना चैतन्यापासून रवींद्रनाथापयंत कोणालाहि व तसेंच गंगापद्मा यांनाहि ते कधी विसरत नाहीत.

त्यांच्या भाषाशैलींतील आणखी एक विशेष म्हणजे त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण वाक्यरचना. त्यांच्या वाक्यरचनेंत कांहीं गंमतीचीं वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्या प्रश्नांतील 'कां' या शब्दाची जागा विक्षिप्तपणें ठरलेली दिसते. आपण प्रश्न विचारतांना सर्वसाधारणतः असें विचारतो, 'समुद्र त्यांना बोलावित होता का ?' 'त्या आपोमाता असें का म्हणत होत्या ?' अगर 'बहीण भावावर रुसेल का ?' तर गुरुजी असें विचारतील, 'समुद्र का त्यांना बोलावित होता ?', 'त्या आपोमाता का असें म्हणत होत्या ?', किंवा, 'बहीण का भावावर रुसेल ?' गुरुजींच्या वाङ्मयांतील गोडी या वाक्यरचनेंत आहे. त्याचप्रमाणें कधी कधी वाक्यांत कर्ता तोच ठेऊन क्रियापद अगर विशेषण बदलत जाणें हा त्यांचा एक आवडता छंद आहे. ते म्हणतील, "गांधीजी म्हणजे महान् तपस्या. गांधीजी म्हणजे अनासक्ति. गांधीजी म्हणजे जीवनावरील भाष्य." किंवा "नदी म्हणजे जगाची जननी. नदी म्हणजे जगाचा जीवनाधार. नदी म्हणजे परमेश्वराची झुळझुळ वाहणारी दया."

त्यानंतर 'हो' हा शब्द त्यांचा फार आवडता. 'होय हो, चारु,' 'करीन हो तें,' 'खरें हो.' असलीं वाक्ये विशेषतः 'चारु नि चित्रा' या पुस्तकांत फार आढळून येतात. दुसरें, दोन विरोधी वाक्ये जवळ ठेवून आपली भाषा परिणामकारक करण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. 'रामाचा शेला'

या पुस्तकांत ते म्हणतात, “शेटजी आज तुम्ही हंसा; उद्यां तुम्ही रडाल; सरले, आज तूं रड; उद्यां तूं हंसशील.” ‘करुणादेवीं’त करुणतेने बांधलेल्या समाधीविषयींचें असल्या तन्हेचें वाक्य किती परिणामकारक आहे पहा. ‘अश्रूंची आरसपानी समाधि हृदयांगणांत बांधतां येईल; परंतु जगाच्या अंगणांत दगडाधोंड्यांचीच समाधि हवी.’ असल्या तन्हेने विरोध अलंकाराचा (Anti-thesis) उपयोग वाचकांच्या मनावर अतिउत्कृष्ट व उत्कट असा परिणाम घडवून आणण्यासाठीं गुरुजींनीं वारंवार उपयोग केला आहे. उपमारूपकांदि त्यांनीं वापरलेले इतर अलंकारहि ठराविक असेच आहेत ! विशालहृदय म्हटलें कीं त्यांना आकाशाची आठवण येते. मुलें म्हटलीं, कीं त्यांच्या डोळ्यांपुढें फुलें उभीं राहतात आणि निसर्ग म्हटला, कीं गुरुजींच्या अलंकार-सागराला अमूप भरती येते.

आपल्या साहित्यांतील पात्रांना सुद्धां ‘गोड’ नांवें देण्याची गुरुजींना फार हौस. चित्रा, चारू, कार्तिक, माया, मोहन, मधुरी...किती तरी ! ही गोड नांवांची हौस त्यांच्या बंगालविषयींच्या प्रीतींतून जन्म पावली असावी. असें ‘गोड वाङ्मय’ निर्माण करणारा ही गोडी आपल्या वाङ्मयांत हरतन्हेने आणण्याचा प्रयत्न करीत होता हें यावरून स्पष्ट दिसून येईल.

गुरुजींचें सर्व साहित्य वाचल्यानंतर एक कल्पना झटकन् मनांत येऊन जाते, कीं गुरुजींनीं ललितवाङ्मयांत जीवनावरील मोठें तत्त्वज्ञान आणून तत्त्वज्ञानवाङ्मयांत लालित्य आणलें आहे. भारतीय संस्कृतीचें लोण बहुजन-समाजापर्यंत नेऊन पोचविण्याचें कार्य गुरुजींच्या भारतीय संस्कृतीनेच केलें आहे. एवढेंच नव्हे, तर लहान मुलांना देखील तीं तत्त्वे समजतील इतक्या सुलभ व मनोरंजक पद्धतीने त्यांनीं तीं मांडलीं आहेत.

‘राजा, आर्यांचा विष्णु व नागांचा सहस्र फणांचा नागदेव, येऊं देत दोन्ही दैवतें एकत्र. देव एकत्र आले, कीं भक्तही एकत्र येतील. शेषशायी भगवान् आपण निर्माण करूं. देवाचें वैभव वाढवूं. शेषाच्या आधारावर असलेला विष्णु. नागांच्या आधारानें जगणारे आर्य. नाग हे येथील. ते पाया आहेत. त्यांची मदत घ्या. सहकार्य घ्या. दोघे जोडीनें जगा. आर्य संस्कृति व नाग संस्कृति एकत्र येवोत. दोहोंची एक नवीनच संमिश्र अशी संस्कृति

होवो. शुभ्र गंगेत काळी यमुना मिळून जाऊं दे. प्रवाह अधिक विशाल व गंभीर होऊं दे. पुढील पिढ्यांना आदर्श घालून ठेवा.'

अनेक राजकीय पक्ष काढून, हजारां व्याख्यानें देऊन जें पटावयाचें नाहीं तें सानेगुरुजींनीं किती सुंदर तऱ्हेनें पटवून दिलें ! त्यांच्या प्रबंधांतील लालित्य पाहावयाचें असल्यास 'भारतीय संस्कृति' मधील कोणतेंहि पान उघडून वाचावें. त्यांनीं तत्त्वज्ञानच बालबोध भाषेत आणलें असें नाहीं; तर सर्व प्रौढ वाङ्मयांत बालबोधता आणली व बालवाङ्मयांत प्रौढता आणली. 'सोन्याची सांखळी' ही बालगोपालांसाठीं लिहिलेली गोष्ट. त्यांतला चिमुकला राजपुत्र सावत्र मातेला म्हणतो, " इतके दिवस माझे प्राण तूं गळ्यांतल्या तार्डतासारखे वागवलेस. आतां नको दूर जाऊंस. " प्रौढांनाहि समजणें कठीण व अंगीं आणणें कठीण असें शत्रूलाहि प्रेम देण्याचें तत्त्व बालवृत्तीला, निष्पापपणाला धक्का न लावतां त्यांनीं लहान मुलांना शिकविलें आहे. आणि तेंहि अत्यंत सोप्या भाषेत. तितकीच बालबोधता त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांत आणिली आहे. कादंबऱ्या हा वास्तविक मुलांचा प्रांत नाहीं; परंतु गुरुजींच्या 'श्यामची आई', 'श्याम', 'धडपडणारीं मुलें' इत्यादि कादंबऱ्या मुलांलाहि गोडी लावतील व त्यांना मनोरंजक पद्धतीनें शिक्षण देतील अशा आहेत. बालगोपालांना अनेक गोष्टी सांगून प्रत्येक गोष्टींतून मुलांना उत्कृष्ट वळण लावण्याचा ज्याप्रमाणें मोठ्या माणसांचा उद्देश असतो, त्याप्रमाणें आपल्या शब्दाशब्दांतून विश्वाला मांगल्याकडे नेण्याचा ते सारखा प्रयत्न करीत आहेत. आणि तोहि अस्तित्वांत असलेलीं सर्व तंत्रें झुगारून. 'रामाचा शेला' या नाटकाची त्यांनीं लीलया कादंबरी करून टाकिली; त्यांच्या वाङ्मयांत तंत्र नसलें तरी मंत्र खासच आहे. किंबहुना हें मंत्राचें-जादु-गिरीचें-नवें तंत्र त्यांनीं निर्माण केलें आहे असें म्हणणें अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं. परंतु त्यांच्या या वृत्तीमुळे त्यांच्या वाङ्मयांत पुनरुक्तीचा दोष आलेला आहे. एक पुस्तक वाचून गुरुजींच्या हृदयाचें पूर्णतया आकलन होऊं शकतें. त्यांच्या पुनरुक्तीमध्ये जबरदस्त आकर्षकता आहे हेंहि तितकेंच खरें.

गुरुजी व्यक्ति म्हणजे मूर्तिमंत विनय. डोळे बर करूनहि ते दुसऱ्याचा कधीं मानभंग करणार नाहींत. रस्त्यानें जातांना सुद्धां इतरांना जागा राहावी, हातून उद्धटपणा होऊं नये म्हणून रस्त्याच्या एका कडेनें अगदीं अंग चोरून

हे चालत असतात. जणूं सारा रस्ता अडविणारी अवाढव्य आकृति आहे त्यांची. हाच विनय त्यांच्या भाषेत डोकावीत असतो. उद्धटपणाचें अगर दुष्टपणाचें वर्णन करतांनासुद्धां त्यांची विनयवती भाषासुंदरी उद्धट होत नाही. मर्यादा सोडून एकहि शब्द बोलत नाही. 'यति कीं पति' या कादंबरीतील सुमुख कठोर रंगविण्याचा त्यांचा मानस. पण त्यांच्या सहृदय कुंचलीनें त्यांच्या कुरूपपणावर आच्छादन टाकलें एवढेंच नव्हे, तर त्यांत विजयाला तुरुंगांतून सोडविण्याचा सुमुख जो प्रयत्न करतो, त्यामुळें त्यांच्या चित्रांत रम्यता आली आहे. त्याचप्रमाणें ते सर्व गोष्टींत उदात्तता पहात असतात. समुद्र, आई, नदी वगैरे रसाळ विषयांवर तर ते उदात्त काव्य करतील यांत आश्चर्य नाही; परंतु अतिशय क्षुल्लक बाबतींत देखील त्यांना उदात्तपणा आढळून येतो.

त्यांच्या भाषांतरित वाङ्मयाकडे आपण नजर टाकली, तर आपणांस सहज दिसून येईल कीं, या भाषांतराची भाषा गुरुजींचीच आहे. त्यांनीं अनेक देशांतील वाङ्मय वाचावयाची आपणांस संधि दिलेली आहे. व्हिक्टर ह्युगो, अलेक्झँडर ड्युमास, मॅटर्लिक वगैरे परदेशीय लेखकांच्या लेखन-कृति त्यांनीं भाषांतरित केल्या आहेत. चीनमधील एका कथेवरून त्यांनीं 'करुणादेवी' लिहिली. विश्वकवि गटेच्या, 'फाउस्ट'वरून 'नदी शेवटीं सागराला मिळेल' ही कथा लिहिली. टेनिसनच्या 'इनॉक ऑर्डन'वरून 'तीन मुलें' ही कादंबरी लिहिली, 'ला मिझरेबल'वरून 'दुःखी' ही कथा लिहिली. त्याचप्रमाणें भगिनी निवेदिता, महर्षि टॉलस्टॉय ह्यांचे ग्रंथहि त्यांच्या दृष्टींतून निसटले नाहीत. अनेक प्रांतांतील गोष्टी त्यांनीं मराठींत आणल्या व तसें करीत असतांना एक गोष्ट स्पष्ट आहे कीं, गुरुजी हें वाङ्मय आपल्या भाषेत आणतांना आपलें व्यक्तिमत्व त्यांत ओतल्याशिवाय राहिले नाहीत. गुरुजींच्या स्वतंत्र वाङ्मयांत व भाषांतरित अगर रूपांतरित वाङ्मयांत भाषेच्या दृष्टीनें किंचितहि फरक नाही. शिकवणुकीच्या दृष्टीनें तर फरक नाहीच नाही. सारें भाषांतर इतकें सफाईदार आहे, कीं या कथा आपल्या देशांतील नव्हेत असा संशयहि येत नाही. अत्यंत भिन्न अशा संस्कृतीमधील वाङ्मयाला आपल्या भाषेचा पेहराव देणें हें अत्यंत अवघड काम आहे. गुरुजींनीं पेहराव तर कुशलतेनें बदललाच;

पण त्यांत आपल्या देशाचा आत्माहि ओतला. गुरुजींच्या भाषांतराचें महत्त्व आहे तें यामुळेंच. परदेशचीं सुंदर कलमें मराठी जमिनींत उत्कृष्टपणें फोंफावून फुलणें शक्य असतें हें पाहून कोणास आनंद होणार नाही ? मराठी जमीन सुपीक व कसदार असल्याचा महाराष्ट्रीयानांचा अभिमान अधिकच दुणावेल त्यामुळें. 'निळा पक्षी' या त्यांच्या भाषांतरित नाटकांत लालित्य नाही, पण प्रत्येक शब्द कळकळीनें व तळमळीनें बोलल्यासारखा वाटतो. रसोत्कर्ष, स्वभावरेखन वगैरे त्यांच्या कलेचें ध्येयच नाही; त्यांनीं उपयोजिलेले संवाद कधीं कधीं छोटे आणि ठसकेबाज, तर कुठें लांबलचक व आवेशपूर्ण. संवादांतून प्रसंग निर्माण करणें, स्वभाव बांधीत जाणें, या भानगडींत ते पडत नाहीत; त्यांच्या नाट्यवाङ्मयांत प्रसंग आणि स्वभाव प्रधान नाहीतच. कथन हें जास्त महत्त्वाचें. इतर वाङ्मयाचें सुद्धां तसेंच. पण बाकीचें वाङ्मय फार लालित्यपूर्ण असल्यानें संवाद तंत्राच्या दृष्टीनें उद्देशरहित असले, तरी त्यांत अपार गोडी आहे.

गुरुजींच्या कादंबरी, कथा, बाल, किंवा सर्वच वाङ्मयांतून संवादास भरपूर वाव दिलेला दिसून येतो. या संवादांतून बोलणाऱ्यांचीं स्वभाववैशिष्ट्ये प्रतीत व्हावयास पाहिजेत तशीं तीं होत नाहीत. पण एक गोष्ट मात्र चटकन डोळ्यांत भरते. गुरुजींचीं सारींच पात्रे कोंवळ्या व काव्यमय अंतः-करणाचीं दिसून येतात. या संवादांनीं कथा-ओघास क्वचित् प्रसंगीं अडथळा मात्र भरपूर होतो. हे सर्व संवाद वाचण्यास मात्र गोड वाटतात-कारण बोलूनचालून भावगीतेच तीं.

ह्यांतील वाक्ये सुरुवातीस अगदीं छोटीं छोटीं असतात, भावनामय असतात. पण संवाद जसजसा लांबत जातो तसतशी त्याच्यांतील सुबोधता, भावना हीं नाहीशीं होऊन त्यांची जागा काव्यमयता, दुबोधता पटकावितात. श्री. खांडेकरांच्या संवादांत अथपासून इतिपर्यंत काव्य आणि बुद्धिप्राधान्य हीं दिसून येतात. भावना ही बुद्धीची दासी आहे असें वाटूं लागतें. तीच गोष्ट गुरुजींच्या लिखाणांतील संवादांत शेवटीं शेवटीं मात्र आढळते आणि वंडखोर बुद्धि भावनेच्या लगामाला न जुमानतां अवखळपणें दौड करूं लागते. ह्यासाठीं एकच उदाहरण पुरे. 'करुणादेवी' पुस्तकांत दीपोत्सवाचा साधा प्रसंग आहे. त्यांत हेमा म्हणते, "आज रात्री राजधानींत दीपोत्सव आहे.

तुम्ही पाहायला जाल ? ” शिरीष उत्तरतो, “ हृदयांत अंधार असेल तर बाहेरचे दिवे काय कामाचे ? ” अशी रूपकात्मक, काव्यमय भाषा ठिक-ठिकाणीं आढळून येते. साधारणपणें नेहमींच्या बोलण्यांत दोन प्रेमी जीव असल्या तऱ्हेची गहन रूपकात्मक भाषा बोलणें संभवनीय नाहीं. त्याचप्रमाणें कांहीं ठिकाणीं दुसरा एक दोष संवादांत ठळकपणें आढळतो. शंकराच्या जटेंतून निघणाऱ्या भागीरथीचा ओघ सुरुवातीस करंगळीएवढा जाड असतो, तर सपाट मैदानावर आल्यावर तिचें पात्र विशाल होतें; त्याचप्रमाणें छोट्या छोट्या वाक्यांनीं सुरू झालेले संवाद लेखनाच्या भरांत कृत्रिम व व्याख्यानरूप होतात. विस्तारभयास्तव यांचीं उदाहरणें मी देत नाहीं. परंतु भाषेच्या अपार गोडीमुळें हे सारे संवाद हृदय हालवून सोडतात.

विनोद ही एकच गोष्ट अशी आहे, कीं जी गुरुजींच्या वाङ्मयांत फारशी सांपडत नाहीं. गुरुजींजवळ अश्रु अनंत आहेत. दारिद्र्यासाठीं ते आक्रोश करतील, दुःखी लोकांच्या अश्रूंकडे पाहून ते तळमळून रडतील. लोकांच्या प्रेमामुळें ते कृतज्ञतेनें अश्रु टाळतील. परमेश्वराकडे पाहून भक्तीनें त्याला अश्रूंचीं फुलें वाहतील. अश्रूंचे सारे प्रकार गुरुजी जाणतात. पण हास्याचा एकच प्रकार त्यांना माहित. गुरुजी पोट धरधरून कधीं हंसायचे नाहींत, हंसवायचे नाहींत. टिंगल करून दुसऱ्याला हंसणें गुरुजींच्या बाबतींत तर अगदींच अशक्य. गुरुजींना एक हंसणें माहित. मुलांनीं आईकडे पाहून हंसावें, भक्तानें परमेश्वराकडे पाहून स्मित करावें, किंवा फुलांनीं रसिकांकडे पाहून मंदमधुर हंसावें, तसे गुरुजी हंसतात. तितकेंच गुरुजी हंसवितात. गालाला अस्पष्ट खळी पडून परत दिसेनाशी व्हावी, हृदयांत मात्र अपार आनंद असावा, बस ! एवढेंच त्यांचें हंसणें व हंसविणें.

‘ काव्य ’ हा तर त्यांच्या लिखाणाचा आत्माच आहे. काव्याच्या रागदारींत परमेश्वराच्या आनंदमय स्वरूपाला त्यांनीं आळविलें आहे. क्वचित् प्रसंगीं गुरुजी, ‘ मी पापी, मी अविचारी ’ म्हणून परमेश्वराची करुणा भाकतात. कधीं, “ मी अतिशय दुःखी आहे, माझे अश्रु मला आंवरत नाहींत, मला हांसव ” असेंहि परमेश्वराला विनवितात. तर केव्हां, “ सर्व निसर्ग तुला खेळायला दिला आहे, तेव्हां हंस रे माझ्या मुला ” अशी जणूं परमेश्वर त्यांची समजूत घालीत आहे अशी त्यांची कल्पना होते. काव्यांतून

‘आपण सारे एक आहोंत, द्वेष सोडूं या’ म्हणून ते जनतेला समजावित आहेत. ‘सत्याग्रही’ हे त्यांचे खंडकाव्य करुण असले तरी इतर काव्यापेक्षां मला रुक्ष व वादविवादमय वाटते. वृत्तांच्या बाबतीत भावनानुरूप सहजता असली, तरी समृद्धता नाही. ‘हंस रे माझ्या मुला’ किंवा ‘धीरे धीरे हांक गाडी’ अशांसारखीं कांहीं रसानुरूप वृत्ते आहेत; परंतु त्यांत चित्रविचित्र प्रकार नाहीत. ‘प्रभु सतत मदंतर हांसुं दे’ सारख्या कांहीं गेय कविता आहेत; किंन्हुना असेंहि म्हणतां येईल, कीं त्यांच्या काव्यांत शब्द-माधुरी कमी असून स्वरांच्या सामर्थ्यावर त्यांच्या कविता भावपूर्ण ठरतील. त्यांच्या नवीन गद्य कृति ‘पत्री’ पेक्षां खास जास्त शब्दमधुर आहेत. त्यांच्या गद्यकृती जितक्या हृदयाला जाऊन भिडतील, तितक्या पत्रींतील कविता भिडणार नाहीत. काव्यांतील भाषेला आणि भावनेला ओत्र मात्र चांगला आहे. कोठेंहि अडखळून पडल्यासारखें वाटत नाही. मोठमोठ्या शब्दांचे डोंगर फारसे वाट अडवून उभे नाहीत. क्वचित् ठिकाणीं संस्कृत शब्दांचा मोरोपंती थाट असला, तरी बहुधा साधासुधा भाव, तितकेच साधेसुधे शब्द आहेत. कल्पनांची अनंतांत भरारी नाही. अतिशय वास्तवपूर्ण कविता व त्याला साजेलशी भाषा. त्यांच्या राष्ट्रीय भावना इतक्या जागृत आहेत, कीं त्याच भावनांची ते आपल्या एकूण एक कृतींतून पखरण करीत असतात. महाराष्ट्राविषयीं खालील उतारा किती मनोरम व किती तेजस्वी आहे पहा !

“ महाराष्ट्र दिलदार आहे, उदार आहे...सेवा करून महाराष्ट्र बोलणार नाही. पराक्रम करून जाहिरात देणार नाही. मुळशीचा दिव्य लढा हिंदुस्थानांत कोणाला माहित आहे ? या लढ्यांत अंगावर पडलेलें पाणी मायबहिणींनीं गुलाबपाण्याप्रमाणें मानलें. परंतु तो अपार त्याग हिंदुस्थानाला माहित नाही. महाराष्ट्रानें त्याचीं पुस्तकें लिहून सर्वत्र नेलीं नाहीत. कीर्तिपराड्मुख माझा महाराष्ट्र आहे. मुकेपणानें तो शोभतो. इतरांच्या वैभवांत आनंद मानील. मुकाट्यानें आपण बलिदान करील. माझ्या महान् महाराष्ट्राला, मर्यादाशील महाराष्ट्राला एक स्वातंत्र्य असलें म्हणजे बरस आहे. मग तो हुरडा हातावर चोळून खाईल व देवांच्या अमृताला तुच्छ मानील. कोंड्याची

भाकर खाईल व पहाडांत सिंहाप्रमाणें हिंडेल. अंगावर चिंधी घालून सम्रा-
टाला हंसेल. फाटकी झोपडी मयुरासनाहून मोलाची वाटेल.”

त्यांचीं निसर्गवर्णनें हि अशींच हृदयाची पकड घेतात. इतर लेखकांच्या
लेखनांतून निसर्गवर्णन आलें, कीं पानें उलटून टाकणारा वाचक गुरुजींच्या
निसर्गवर्णनांत अगदीं नकळत रमतो. वास्तविक अनेक वेळां त्यांत विषयां-
तर असतें व लांबलचक वक्तृत्व त्यांत स्पष्ट दिसतें. पण गुरुजींच्या मोहक
भाषेच्या प्रभावानें वाचक इतके मंत्रमुग्ध होऊन जातात कीं, त्यांतल्या
एकाहि शब्दाची माधुरी चाखावयाची ते सोडीत नाहींत. नदीचें वर्णन
म्हटलें म्हणजे गुरुजींची रसवंती कशी नाचते पहा. “ नदी म्हणजे देवाची
झुळझुळ वहाणारी दया. नदी म्हणजे गांवची आई. नदी कर्मयोगाची
जिवंत मूर्ति. तिला आळस माहित नाहीं. विश्रांति ठावी नाहीं. सतत
जीवन असे तों ध्येयाकडे दृष्टि ठेवून वाहणें तिला ठावें. आजूबाजूच्या
सृष्टीला हंसवीत, फुलवीत ती सगळीकडे धांव घेत असते. नदी वांकडी
गेली, कांट्याकुट्यांतून गेली, उच्छृंखलपणानें कड्यावरून उडी घेऊं
लागली, तरी ती ध्येयाकडेच जात असते. समुद्राला भेटण्यासाठींच तिचे सारे
उद्योग. नदी म्हणजे अमर आशा. नदी म्हणजे आशागीत. ”

समुद्र म्हटला म्हणजे गुरुजींच्या भाषासागरालाहि भरती येते. “ समुद्र
म्हणजे एक महान् काव्य आहे. समुद्र म्हणजे महान् संगीत. समुद्र म्हणजे
सृष्टीचें रामायण महाभारत...समुद्र म्हणजे मानवी मनाचें प्रतीक तर
नाहीं ? मनुष्याच्या मनाचा अंत पार लागत नाहीं. मनुष्याचें मन
वरवर उथळ वाटतें. तें हंसतें, खेळतें. परंतु आंत प्रचंड लाटा उसळत
असतात. मग कधीं शांत स्थिर वाटतें, तर कधीं वासनाविकारांचा झंझा-
वात उठून तें प्रक्षुब्ध होतें. या मनांत काय भरलें आहे कुणास ठाऊक ?
मनांत रत्ने आहेत, मोती आहेत, शिंपा आहेत, कवड्या आहेत.
मनाला क्षणाची उसंत नाहीं. विश्रांति नाहीं. समुद्राला भरती असो
ओहोटी असो, खळखळ तेथें अखंड सुरूच आहे. कोठें आहे त्याचा
विसावा ?...समुद्रा, तूं या मानवजातीसाठीं का आक्रोश करीत आहेस ?
तूं का ऐक्योपनिषद् शिकवीत आहेस ? येणारे सारे प्रवाह मी जवळ घेतों,

समभावानें वागवतों; त्याप्रमाणें मानवांनीं वागावें असें तर तूं नाही ना सुचवीत ? तूं सारे प्राणी जवळ घेतोस म्हणून तूं आटत नाहीस, म्हणून तुला मरण नाही. त्याप्रमाणें मानव जर परस्परांस प्रेमानें जवळ घेतील, तर मानव-जात टिकेल; नाही तर मानवप्राणी जगांतून नष्ट होईल, असें तर नाही ना तुला सांगावयाचें ? ”

महापुराचें वर्णन करतांनाहि त्यांच्या भाषेला महापूर येतो. “ जिकडे तिकडे पाणीच पाणी. लाललाल नाचणारें भीषण पाणी. फेंस उसळत आहे. लाटा नाचत आहेत. झाडेंमाडें मधूनच माशाप्रमाणें वर डोकीं काढून जात आहेत. जणूं नद्यांनीं हिरव्या पाचूचे दागिनेच घातले होते. हिऱ्यांचीं हिरवीं कुडीं घातलीं होतीं. पाणी इतकें चढलें होतें, कीं मोठमोठीं उंच झाडें तींहि बुडून गेलीं होतीं. जीं फारच उंच झाडें, त्यांचा कांहीं भाग बुडालेला नव्हता. तीं उंच झाडें रक्तांबर नेसून तपश्चर्या करीत होतीं. त्या झाडांच्या अंगावर वघा मजा. तपश्चर्येत रममाण झालेल्या त्या तरुंना कशाचेंहि भान नाही. सर्वत्र पाणीच पाणी झाल्यामुळें आज सारे साप बाहेर पडले. त्यांचीं बिळें पाण्यानें भरलीं. आसपासच्या शेंकडों मैल टापूंतील तमाम साप, साऱ्या प्रकारचे, साऱ्या रंगांचे पाण्यांतून सळसळत येत व झाड दिसतांच त्यावर चढत. भयंकर देखावा. किती रंगांचे हे साप ! सपाट सुंदर मैदानांत इतके का साप राहत होते ?... ”

ही सर्व जादुगिरी त्यांच्या भाषेची आहे. अनंत लेखक होऊन गेले, आहेत व होतील; पण साहित्याच्या आकाशांत गुरुजींचा तारा अढळ राहिल. प्रचलित साहित्यवीरांशीं गुरुजींची तुलना करतांना त्यांची विशिष्ट भाषाशैली लक्षांत येईल.

प्रा. फडके हे महाराष्ट्राचे आवडते कादंबरीकार. त्यांची भाषा कोंवळी अन् सौष्टवपूर्ण आहे, यांत शंका नाही. गुरुजींच्या भाषेच्या कोंवळंपणाला तर सीमाच नाही. परंतु फडक्यांच्या भाषेचा कोंवळेपणा कमावलेला वाटतो. त्यांत लुसलुशीत, शब्दांची मुद्दाम योजना दिसून येते. गुरुजींच्या भाषेचा कोंवळेपणा जन्मजात वाटतो. भावनेच्या पोटीं आलासा वाटतो. क्वचित प्रसंगीं कठीण उपमारूपकांचें पांडित्य फडक्यांच्या कोंवळ्या भाषेला तोले.

नासें होतें पण नाजुक करंगळीवर गोवर्धन पर्वत उचलावा, तसें वाटेल तीं जड तत्त्वे, खोलविचाररूपी उपमारूपकांचे जवाहीर गुरुजींची भाषा लीलेनें धारण करते. फडके बुद्धिप्रधान समाजाचे लेखक आहेत. शिक्षित व तल्लख वाचकाच्या मनाची पकड फडके सहज घेतात. गुरुजींचें साहित्य तसें नाहीं. अर्थात् त्यांनीं बुद्धिप्रधान वर्गाकडे अजिबात पाठ फिरविली आहे असें नाहीं. तर बुद्धिप्रधान वर्गाला अचूक समजणाऱ्या गोष्टी बहुजनसमाजाला विनासायास समजावून देण्याचा त्यांनीं चंग बांधला आहे. गुरुजींची भाषा ही बहुजन समाजाच्या साहित्यसेवनासाठीं उत्कृष्ट माध्यम होय. याच्या मुळाशीं एक कारण असें आहे, कीं सहेतुक वाङ्मयाकडे आतां वळलेल्या फडक्यांचें वरेंचसें वाङ्मय म्हणजे सुंदर कलेची परिणति होय. तर उलटपक्षां गुरुजींच्या जीवनाचा हेतु फार वेगळा असून 'साहित्य' हें त्या हेतुपूर्णतेचें साधन म्हणून ते उपयोगांत आणीत आहेत, समाजाला शिकवण देत आहेत. फडक्यांप्रमाणेंच गुरुजींच्या भाषाशैलीचा उगम त्यांच्या वक्तृत्वांत आहे. फडके हे अतिशय उत्कृष्ट वक्ते आहेत हें प्रसिद्ध आहे. फडक्यांच्या प्रत्यक्ष निषेधाच्या समेत आचार्य अन्यांनींहि 'फडक्यांनीं वक्तृत्वावर सभा जिंकली' अशा तऱ्हेचा फडक्यांचा गौरव केलेला आहे. आणि आपल्या वक्तृत्वांतच आपल्या भाषाशैलीचा उगम आहे असें ते स्वतः आपल्या 'साहित्य व संसार' या पुस्तकांत म्हणतात. गुरुजींची भाषाशैलीहि त्यांच्या वक्तृत्वांतच उगम पावली आहे. आणि आपल्या वक्तृत्वाची हौस ते ऐन ओघांत आलेले कथानक स्थगित करून सुद्धां पुरवितात. पण फरक इतकाच आहे कीं, फडक्यांचें वक्तृत्व वकिली बाण्याचें आहे. चलाखपणें विरुद्ध मुद्द्यांना बगल देऊन स्वतःचें म्हणणेंच पटवून देण्यांत ते फार पटाईत आहेत. लालित्यपूर्ण शब्दांच्या नादांत अन् उपमारूपकांच्या दडपणांत तर्कशास्त्राचा आभास निर्माण करण्यांत ते तरबेज आहेत. गुरुजींना असले डावपेंच माहित नाहींत. ते साधेभोळे आहेत. ते एकदम दुसऱ्याच्या हृदयालाच हात घालतात आणि भावनांचा प्रक्षोभ करून हृदय कात्रीज करतात. बुद्धीला उगाचच फार न चाळवतां ते भावनांचा हलकल्लोळ करून सोडतात.

भावनांचा हलकल्लोळ म्हणतांच श्री. खांडेकरांची स्मृति होणें अपरिहार्य आहे. कारण भावनाविष्कार हा तर त्यांचा विशेष. परंतु वास्तविक अनेक

वेळां ते बुद्धीच्या आहारीं जातात. त्यामुळें भावना वन्याच वेळां फोलपट वाटून बुद्धीचेंहि प्रदर्शन झाल्यासारखें वाटतें. भावना व बुद्धि यांचा बरोबर तोल श्री. खांडेकर यांना राखतां आला नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या भावना-विष्कारानें मन नाचूं लागलें, तरी त्या नाचांत नाचणाराला ब्रेभान करण्याची शक्ति त्यांच्यांत नाहीं. परंतु गुरुजींनीं आपल्या बुद्धीला शुद्ध भावनेची दासी बनविली आहे. शुद्ध भावाचा प्रसार करण्यासाठीं ते बुद्धीची मदत घेतात. एकाद्या तपोनिधि ऋषीनें ऋद्धिसिद्धींना कामाला लावावें, तसे गुरुजी बुद्धीला सेवा करावयास लावीत आहेत. राजकारण, स्वदेशप्रीति वगैरेसारखे विषय खांडेकरादींच्या कादंबऱ्यांतून तोंडीं लावण्यापुरते असतात, तर या साऱ्या पूज्य गोष्टी म्हणजे गुरुजींच्या लिखाणाचा प्राण. प्रचारवाङ्मय किती लालित्य-पूर्ण होऊं शकतें किंवा ललितवाङ्मय कितपत प्रचारकार्य करूं शकतें— प्रचार म्हटल्यावर लोक दचकतील तर—समाजांत हृदयपालट करून जागृति करण्याचें कार्य कसें होऊं शकतें, याचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे गुरुजींचें साहित्य. आणि या सर्व जागृतीच्या कामांत यशस्वी होण्याचें श्रेय त्यांच्या भाषेला आहे.

गुरुजींचा संप्रदाय तितक्या उत्कृष्टपणें राखणारा लेखक कदाचित् मिळणार नाहीं. मनानें पूर्णतया गुरुजी झाल्याखेरीज गुरुजींचें शिष्यत्व लाभणें कठीण. म्हणून त्यांचा संप्रदाय फारसा प्रभावी निपजावयाचा नाहीं. पण त्यांच्या लेखनाचा परिणाम मात्र फार खोल रुजलेला आहे यांत शंका नाहीं.

थोडक्यांत सांगायचें झालें तर असें म्हणतां येईल, कीं गुरुजींची भाषा सुबोध, ओघवती, अर्थवाही व रसपूर्ण आहे. अवतरणें—प्रसंगविशेषीं सबंध कविताहि—मधूनमधून पेरण्याचा त्यांना छंद आहे. वातावरण—निर्मितीसाठीं प्रादेशिक वैशिष्ट्यें ते विसरत नाहींत. वाक्यरचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. उपमारूपकांचे थोडेसे पण सुंदर अलंकार तिला शोभा देत आहेत. पात्रांना गोड नांवें देण्याची त्यांना अत्यंत हौस आहे. त्यांची भाषा ऊन-पावसा-सारखी आहे. परस्परविरोधी गुणावगुणांचा त्यांत विक्षिप्तपणें मेळ घातला गेला आहे ! गुरुजींची भाषा सूत्रमय आहे असें म्हणतांच त्यांचीं लांबलचक

व्याख्यानं डोळ्यांपुढें उभीं राहतात, तर त्यांच्या वाङ्मयांत सूचकता व संयम नाहीं असें म्हणतांच 'आस्तिक' सारखी उत्कृष्ट प्रतीकात्मक कादंबरी डोळ्यांपुढून हलत नाहीं. गुरुजींचे कांहीं दोष सांगावयाचे झाले, तर गुरुजींजवळ मंत्र आहे पण तंत्र नाहीं, मधुरता आहे पण विविधता नाहीं, अश्रु आहेत, विनोद नाहीं, असे सांगतां येतील.

खरोखर गुरुजींची योग्यता अपार आहे ! गुरुजी म्हणजे प्रेमाचा झरा, गुरुजी म्हणजे भावनांची गंगा. गुरुजी म्हणजे भक्तीचा क्षीरसागर. गुरुजी म्हणजे मानवता धर्माची मूर्तिमंत शिकवण. गुरुजी म्हणजे भाषाप्रभु

जीवनविषयक दृष्टिकोन

: लेखक :
श्री. द. दर्प,
एम्. ए., बी. टी.

विशाल दृष्टिकोन

रा. सानेगुरुजींच्या वाङ्मयांतून त्यांचा दृष्टिकोन शोधावयाचा ठरविल्या-
नंतर त्यांचें तपश्चर्यामय जीवनच डोळ्यांपुढें उभें राहतें. त्यांच्या वाङ्मया-
कडे एक दृष्टिक्षेप टाकला, तरी त्यांच्या साहित्याचें विशाल क्षेत्र मनाला
स्तिमित केल्याशिवाय राहणार नाही. त्यांनीं कशाविषयीं लिहिलें नाहीं ?
बालसेनेसाठीं त्यांनीं गोड गोष्टी लिहिल्या, राष्ट्राच्या भावी पिढीसाठीं त्यांनीं
निवडक राष्ट्रभूषण झालेल्या मोठमोठ्या महात्म्यांचीं चरित्रें लिहिलीं, भार-
ताच्या सांस्कृतिक जीवनावर लिहिलें; भारतधर्मावर प्रवचनें लिहिलीं;
भारताच्या क्रांतीच्या क्षणांतील चित्रपट रंगविला; स्त्रीहृदयाचें सारें काव्य
ग्रथित केलें. एवढ्या या विशाल आणि खोल सागरांत बुडी मारून त्यांतील
सुंदर तत्त्वर्त्ने आपणांस गोळा करावयाचीं आहेत. एखाद्या लेखकाचा
दृष्टिकोन त्याच्या लिखाणावरून शोधणें क्वचित् प्रसंगीं घोटोळ्याचें ठरतें;
परंतु गुरुजींचें लिखाण इतकें पारदर्शक आहे, कीं त्यांत त्यांचें प्रतिबिंब स्वच्छ
पडतें म्हणूनच त्यांच्या वाङ्मयांतून त्यांचा एकंदर दृष्टिकोन शोधून काढतांना
इतकेंसें धास्तावल्यासारखें वाटत नाहीं. वास्तविक पाहतां एका वाक्यांत
जर गुरुजींचा दृष्टिकोन सांगावयाचा झाला तर माझ्या मते, “ सारें जग
' सत्यं शिवं सुन्दरम् ' या तीन तत्वांवर चालावें, ” असा सांगतां येईल.
पुष्कळ वेळां ध्येय एकच असून तें गांठण्याचे मार्ग मात्र भिन्न भिन्न असतात

आणि पुष्कळ वेळां तेच महत्वाचे असतात. म्हणून भारताला-नव्हे सर्वच जगताला-सत्यं शिवं सुन्दरम् या त्रयीकडे कसे व कोणत्या मार्गाने न्यावयाचे याबद्दल गुरुजींच्या काय कल्पना आहेत, हे आपणांस पहावयाचे आहे आणि तसे करतांना आपल्याला त्यांच्या साहित्यावरून एक गोष्ट चटकन् दिसून येईल अन् ती म्हणजे त्यांनी समाजातील प्रत्येक कानाकोपऱ्याकडे दक्षतेने नजर ठेवलेली आहे.

कौटुंबिक

वसुधैव कुटुंबकम् अशा विश्वव्यापक तत्वाचे गुरुजी असल्याने त्यांचा कौटुंबिक दृष्टिकोन खासच महत्वाचा समजावा लागेल. कुटुंबाची उभारणी त्यांच्या मताने प्रीति व त्याग ह्यांच्यावर झालेली आहे. घर म्हणजे साऱ्या माणसांचा आधार. साऱ्या जगाने दूर लाथाडले, तरी आपले घर आपल्याला प्रेमाने आश्रय देते. तेव्हां गृहव्यवस्था पैशांच्या जमाखर्चाशिवाय होऊ शकेल पण प्रेमाशिवाय घर धड चालू शकणार नाही असे त्यांना वाटते. मन कितीही निराश असो, घरांत पाऊल टाकल्याबरोबर दिसणाऱ्या प्रेमळ चेहऱ्यांची, बालवाटींत काढून ठेवलेल्या घासांची अन् भोंवतालीं बागडणाऱ्या पांखरांच्या किलविलाटाची जादूच अशी अपार आहे की, तेथे क्रोधाविष्ट मन संतुष्ट व्हावे, निराश मन आशावादी बनावे, खिन्न मन आनंदित व्हावे. घरांत प्रेम नसेल, तर जीवन अतिशय कष्टमय होईल. ' ही माझी आई, ही माझी मुलें, हे माझे भाऊ, हे माझे वडील, ह्या माझ्या बहिणी. ' अशा ममतेच्या शब्दांत सारे दुःख नाहीसे करण्याची फार शक्ति आहे; पण प्रेमाबरोबर त्यागही येतो. किंबहुना त्याग असेल, तरच ते खरे प्रेम असे गुरुजी समजतात. ' मला कष्ट झाले, मला स्वतःला सुख कमी मिळाले तरी हरकत नाही पण माझी सारीं माणसे प्रथम सुखी झाली पाहिजेत. ' असे प्रत्येकास वाटावयास हवे. ' मी सुखी झालो म्हणजे झाले. ' असे प्रत्येकजण म्हणेल, तर काय अनवस्था प्रसंग येईल ! घरांतील दहा माणसांचीं तोंडे दहा दिशांना होतील. घरांत सुख नांदणार नाही. जीवन असह्य होईल. म्हणून प्रत्येकाने त्याग करावयास हवा. त्यागावर गुरुजींची फार श्रद्धा आहे आणि म्हणूनच मला वाटते की, माता ही त्यांना सर्वश्रेष्ठ वाटत असावी. तुम्ही कांहींही करा,

कसेंही वागा; तुमच्यावर सतत निरपेक्षपणें प्रेम करील, तुमच्या सुखाची सर्वदा चिंता करील व तुमच्यासाठीं अपार कष्ट सोशील अशी एकच व्यक्ति आहे आणि ती म्हणजे माता. तिचें हृदय जणूं त्यागाचेंच बनलेलें आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये त्यागमयी मातेचा अपार महिमा असल्यानेच गुरुजींना भारतीय संस्कृतीचा फार अभिमान वाटतो. आई म्हणजे वास्तविक कुटुंबाची स्वामिनी; परंतु ती स्वतः निरपेक्षपणें सर्वांची सेवा करते. माता म्हणजे कुटुंबाची उपभोगशून्य स्वामिनी. चार घांस स्वतः कमी खाऊन ती तुमचें पोट भरील. स्वतःच्या दुःखाचे कढ आंतल्या आंत दाबून ती तुम्हांस हंसवील. त्याचप्रमाणें घरांतील सर्व माणसांची ती शिक्षिकीण असते. त्याग-सेवामय प्रेमानें सर्व कुटुंब एकत्र कसें बांधून ठेवावें हें आईजवळ शिकावें. ती स्वतःच्या आचरणानें सगळ्यांना धडे देईल. निरपेक्ष प्रेममय सेवा हें तिच्या जीवनाचें ब्रीद. 'संगतीवरून मनुष्य ओळखावा.' अशी एक म्हण आहे. तसेंच म्हणावयाचें झालें, तर प्रत्येक घरांतील आईवरून कुटुंब ओळखावें असेंही म्हणतां येईल. जशी वेल तशीं फुलें; जशी आई तशीं मुलें. उत्कृष्ट माता निर्माण झाल्यानें उत्कृष्ट समाज निर्माण होईल, अशी गुरुजींची मातेविषयींची कल्पना आहे.

पत्नी ही पुरुषाच्या जीवनांत एक अपार शक्ति आहे. ती पतीची सेवा करील, त्याचें मन राखील, पण क्वचित् प्रसंगीं पतीला ताळ्यावर आणण्याचा प्रेमानें पण निश्चयानें, प्रयत्न करील. पतीस कुठें, कसें वळवावें हें पत्नी अचूक जाणते. ती घरांत आहे म्हणून शोभा आहे; पण इतकें झालें तरी दिवसरात्र घरांत बसून राहणारी पत्नी क्रांतीच्या क्षणाला धैर्यानें प्रथम पतीच्या आधीं निश्चयानें बाहेर पडेल. पत्नी पतीस कार्यप्रवण करते, कोणत्याही कार्यांत त्यांस उत्साह देते आणि वेळप्रसंगीं कार्याची धुरा त्याच्या बरोबरीनें आपल्याकडे घेते.

थोडक्यांत असेंही म्हणतां येईल कीं, आपली जुनी प्रेमळ संस्कृति गुरुजींची जास्त आवडती आहे. घरांत सासूसासऱ्यांपासून गुराढोरांपर्यंत एकत्र व प्रेमानें राहणाऱ्या कुटुंबाचें गोड चित्र त्यांच्या दृष्टीला मोह घालतें. स्त्रीजीवन या पुस्तकांत स्त्रियांनीं आपलीं चितारलेलीं नातीं त्यांना योग्य

वाटतात. मायलेकरांचा गोड जिव्हाळा, भाऊबहिणींचे निर्व्याज प्रेम, पति-पत्नींची निर्भर प्रीति आणि सुखदुःखांच्या वावर्तीत कर्मयोग्याप्रमाणे त्यागमय दृष्टि या चार गोष्टींनी कुटुंबांत खरेंखुरें जीवन येतें असे त्यांना वाटतें. विवाहसंस्था वगैरे कौटुंबिक विषयांत येणाऱ्या गोष्टींचा एकंदर समाजस्थितीवर फार मोठा परिणाम होतो. एकंदर कुटुंबसंस्थे-बद्दल त्यांना अत्यंत आदर आहे; एवढेंच नव्हे, तर ती आदर्श कशी होईल याचा त्यांना नेहमीं, ध्यास लागलेला असतो. कुटुंबसंस्था नष्ट होऊन दुसरी कोणती संस्था अस्तित्वांत यावी याबद्दल विचार करणारी मंडळी पुरोगामी असे म्हणायचें असलें, तर गुरुजींनीं एकदम पाठ फिरवून जुन्या गोड जीवनाकडे तोंड वळवून घेतलेलें दिसतें. या दृष्टीनें ते मुळींच पुरोगामी नाहींत. पण जो द्वेषमय भरभराटीकडे जगताला न नेतां त्यास प्रेममय प्रगतीकडे नेण्याचा प्रयत्न करतो, तो पुरोगामी आणि त्या दृष्टीनें पाहिलें, तर गुरुजी अगदीं सत्यार्थानें पुरोगामी आहेत असें म्हणावयास हरकत नाहीं. कुटुंबसंस्थेची आदर्श कल्पना पुढें ठेवतांना त्यांनीं सुवर्णमध्य गांठावयाचा प्रयत्न केला आहे.

धर्मविषयक

राष्ट्रीय जीवन जास्त प्रेममय होण्यास कुटुंबसंस्थेची ज्याप्रमाणें आवश्यकता आहे; त्याप्रमाणें धर्मसंस्था ही मनुष्याला सत्कार्यप्रवण करणारी महत्त्वाची संस्था आहे. जीवन कसें जगवावें हें धर्म शिकवीत असतो. समाजाला चांगल्या जीवनाकडे नेत राहणें हें धर्माचें काम. धर्मावर गुरुजींची अपार भक्ति आहे. गुरुजींच्या कोणत्याहि साहित्यकृतीपेक्षां 'भारतीय संस्कृति' ह्या पुस्तकानें त्यांनीं समाजावर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत. आपल्या रोमरोमांतून धर्म कसा भिनलेला आहे व तो तसाच असणें किती व कां आवश्यक आहे याची सुबोध चर्चा त्यांत आहे. त्यांत रोजच्या जीवनांत धर्म आणणाऱ्या भारतीय संस्कृतीचा-माणुसकीच्या धर्माचा-इतिहास आहे. धर्म ही शोभेची वस्तु नाहीं. धर्म ही आपल्या जीवनापेक्षां वेगळी गोष्ट नाहीं आणि जो धर्म म्हणून आपण भूल करून घेतों, तो खरा धर्म नसून आपला खरा धर्म कोणता व तो जीवनांत कसा आणावा याचें त्यांत सुंदर

विवेचन आहे. भारतीय संस्कृति म्हणजे चार हजार वर्षांपूर्वी मनुष्याच्या कल्याणासाठी स्थापन झालेल्या मानवधर्माची एक आकाशवाणी आहे. ज्या वेदोपनिषदांबद्दल गुरुजींच्या मनांत नितांत आदर आहे, त्यांतील व गीतेंतील उत्कृष्ट शिकवण त्यांनीं भारतीय संस्कृतीमध्ये अगदीं निर्बुद्धालाही समजेल अशा रीतीनें समजावून सांगितली आहे. गीता हें तर आम्हां भारतीयांचें धर्मपुस्तक आहे. सर्वाभूतीं एकच आत्मा आहे हें तत्त्व विश्वबंधुतेच्या मुळाशीं आहे. आपण सारीं एका परमेश्वराचीं लेकरें आहोंत, आपण सारे भाई भाई या रे ! सारे एकत्र व प्रेमानें नांदा हें वरील महान् तत्त्वाचेंच सुबोध उदाहरण आहे. सर्वाभूतीं एकच आत्मा आहे हें एक महान् तत्त्व आहे. आपण सारे भाऊ हा त्या तत्त्वाचा अभ्यास आहे आणि वैश्वदेव करतांना काकत्रलि देणें, गाईला गोघ्रास घालणें, हें त्या तत्त्वाचें आचरण आहे. आपण जीं धर्मकर्में करतो त्यांत अतिशय सुंदर अर्थ आहे; त्यांत मानवता-धर्माचें आचरण आहे, असें गुरुजींचें म्हणणें आहे.

भारतीय संस्कृतीचा आधारग्रंथ गीता. गीतेंतील तत्त्वज्ञानाबद्दल गुरुजींच्या मनांत फार आदर. कर्मयोगावर त्यांचा अतिशय विश्वास आहे. निष्काम कर्म करीत राहणें ही ईश्वराची पूजा आहे असें त्यांचें मत आहे. भारतीय स्त्रियांत ही अनासक्ति, ही निष्कामता उत्कटत्वानें वास करीत असल्यानें गुरुजींना स्त्रीविषयीं नितांत भक्ति वाटते. भारतीय संस्कृतीमधील 'स्त्रीस्वरूप' ह्या प्रकरणावरून गुरुजींच्या स्त्रीविषयक कल्पना ताडून पाहतां मी म्हणतो त्याचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहणार नाही.' कर्मावर त्यांचा विश्वास आहे. कर्मसंन्यास त्यांना तितकासा खपत नाही. धडपडणाऱ्या मुलांचे स्वामी, मीनेचे मुकुंदराव अगर त्यांच्या कादंबऱ्यांतील इतर कांहीं पात्रें संन्यासाकडे वळत आहेत असें क्षणभर वाटलें, तरी लोकसंग्रहासाठीं ते कर्मयोगच जास्त पसंत करतात यांत शंका नाही. कर्म-मग तें कितीका कमी दर्जाचें असो-त्यांना श्रेष्ठच वाटतें. वेदांतील, 'रथकारेभ्योनमः चर्मकारेभ्यो नमः' याचा असाच सुंदर अर्थ ते लावीत असतात. प्रत्येक कर्म जगाला सारख्याच महत्त्वाचें वाटलें पाहिजे. भंग्यापासून शिक्षकापर्यंत साऱ्या भूमिका निरलसपणें करणारी आई म्हणूनच त्यांना श्रेष्ठ वाटते. गुणकर्मविभागशः पडणारी वर्णाश्रमपद्धति

त्यांना पसंत आहे. मात्र वर्णाश्रमाचा अर्थ गुरुजी वेगळा लावितात. प्रत्येकाचा गुणधर्म पाहून त्याला तें शिक्षण द्यावयाचें व तोच धंदा त्यानें पुढें करावयाचा हा वर्णपद्धतीचा अर्थ. या पद्धतीनुसार चालणाऱ्या पाश्चात्य देशांतील समाजाची केवढी तरी प्रगति झालेली दिसते. त्याचप्रमाणें आश्रमपद्धति जर आजमितीला खरोखर सुरू असती, तर वानप्रस्थाश्रमांतील माणसांची देशजागृतीच्या कामीं अतिशय मदत झाली असती, असें त्यांना वाटतें. श्रद्धा असली म्हणजे मूर्तिपूजा करा वा ध्येयपूजा करा, ती गुरुजींना आवडते. स्वतः ते कृष्णाच्या तसत्रिरीची मानसपूजा करीत असतात. कर्मावर श्रद्धा ठेवून वेळप्रसंगीं अर्जुनाचा सारथी होणारा व गवळी लोकांत मिसळून समता प्रस्थापित करणारा श्रीकृष्ण ही त्यांची आवडती अवतारमूर्ति आहे. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' अशा तऱ्हेची ज्ञानपिपासा देणारा, सर्वाभूतीं एकच आत्मा आहे असा बंधुभाव शिकविणारा भारतधर्म गुरुजींना शिरसाबंध आहे. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मार्गाकडे नेण्यासाठीं भारतीय महान् ऋषींनीं धर्म प्रत्यक्ष जीवनांत आणून सोडला आहे असें त्यांना वाटतें. पुराणकथांविषयीं सुद्धां त्यांना फार आदर आहे. जगाला शिकवण देण्यांत महान् कवींची प्रतिभा गुंग झालेली पाहून त्यांना फार आनंद होतो. ज्ञान, भक्ति व कर्म ह्यांच्या समन्वयांत मोक्ष आहे, स्वातंत्र्य आहे, असें त्यांना वाटतें. तसेंच दुसऱ्या संस्कृतीबद्दल आदर बाळगणें म्हणजे स्वधर्म पाळणें होय असें त्यांचें मत आहे. जो दुसऱ्याच्या आईबद्दल आदर बाळगतो, साऱ्या मातृत्वाला जो पूजतो, तोच खरा आपल्या आईवर प्रेम करतो.

साध्याबरोबर साध्याकडे नेणाऱ्या साधनांबद्दलची भक्ति आमच्या संस्कृतीमध्ये आहे. मोक्ष देणाऱ्या ज्ञानाबद्दल, जीवन देणाऱ्या भूमातेबद्दल, परमेश्वराच्या साऱ्या कृपेबद्दल आमची संस्कृति कृतज्ञ आहे. जो नांगर आमची शेती करतो, त्याला विश्रांति म्हणून आमच्या संस्कृतीमध्ये सण आहे. जे बैल आमच्या जीवनसंग्रामांत आमच्याबरोबर पण आमच्यापुढें दोन पाउलें राहून भाग घेतात, त्यांची पूजा आम्ही पोळ्याच्या दिवशीं करतो. बैलाबद्दल आम्हांला इतकें प्रेम व इतकी भक्ति वाटते, कीं आम्ही 'नख्वृषभ, राजर्षभ' असें म्हणवून घेणें मोठें भूषणास्पद मानीत होतो. जितका साध्याचा

ध्यास अधिक, तितकी साधनाची भक्ति अधिक, कृतज्ञता अधिक आणि कृतज्ञतेचा धर्म सर्वांत श्रेष्ठ धर्म होय हे निःसंशय.

सामाजिक

गुरुजींची सामाजिक मतेंहि अत्यंत उदार आहेत. समाज हें एक मोठें कुटुंब म्हणून कुटुंब ज्याप्रमाणें त्याग, सेवा व प्रेम या तीन महान् तत्त्वांवर उभारलेलें आहे, त्याप्रमाणें समाजांतील त्याग, सेवा व प्रेम या तीन तत्त्वांचेंच महत्त्व पूर्णतया प्रत्येकानें जाणावयास हवें. आपली शिंदोरी उपाशी माणसापुढें ठेवून ज्याचें पोट भरतें तो धन्य. अशीं माणसें समाजांत असल्यास तो समाज ऊर्जितावस्थेस येण्यास उशीर लागणार नाही. समाजाच्या स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें कुटुंबसंस्था त्यांना अत्यंत आवश्यक वाटते; कारण ती एक प्रेमाचें व त्यागाचें शिक्षण देणारी संस्था आहे असें गुरुजी मानतात. त्याप्रमाणेंच पुष्कळांशीं त्यांना अविभक्त कुटुंबपद्धति मान्य असावी. सारें विश्वच एक कुटुंब आहे असें म्हणणाऱ्याला ती पद्धत आवडावीही. घरांत मुलांचा किलबिलाट, सासवासुनांचें पहाटचें सुरावरचें दळण, गोठ्यांत गाईवासरंकडे, अंगणांत पाखरांकडे बोट दाखवीत कडेवरच्या चिमण्याला घांस भरविणारी आई हें त्यांचें कुटुंबाचें आवडतें चित्र. तरीही जर प्रेम राहत नसेल, वारंवार तीव्र मतभेद होत असतील, तर त्यापेक्षां दूर राहून प्रेम टिकविणारी विभक्त कुटुंबपद्धति ते पत्करतील. गडकऱ्यांच्या कालिंदीच्या शब्दांत स्त्री ही पुण्यमय पतीची सुखदात्री चंद्रिका, तर पापमय पतीवर कडाडणारी वीज असावी अशी त्यांची इच्छा आहे. पतीचें सुख तें आपलें सुख हें तत्त्व, पतीला स्वहस्ते वेश्येकडे पांचविण्यानें, पराकोटीला नेणाऱ्या पतिव्रतेला पाहून त्यांना घेरी येते. घटस्फोट नसावाच असें ते म्हणूं शकत नाहींत; कारण जगांतील नीतितत्त्वे सामान्य माणसाला धरून असतात. जगाचे सामान्य प्रश्न सुटावयास घटस्फोट मदत करीत असेल, तर तो त्याज्य आहे असें ते कधींही म्हणणार नाहींत. त्या दृष्टीनें ते फार विशाल दृष्टीचेच आहेत. परंतु घटस्फोटापेक्षां प्रेमावर त्यांचा जास्त विश्वास आहे. पुनर्विवाहाची संस्था त्यांना संमत आहे; त्यांच्या सरला, कावेरी ह्या पुनर्विवाह करतात; परंतु गणपतीच्या स्मृतींवर व प्रीतीवर धैर्यानें जगणारी स्त्री त्यांच्या मते जगाचा

आदर्श होय. धैर्यानें जगणाऱ्या विधवा स्त्रीपुढें ते मस्तक नम्र करतील, तर वळजवरीनें वैधव्यदशा कंठणाऱ्या स्त्रीला अनुकंपेनें हात देऊन गुरुजी तिला पुनर्विवाहाचा मार्ग दाखवितील आणि म्हणूनच मला वाटतें सरला, कावेरी ह्यांची व त्यांच्या पतींची फारशी ओळख झाल्याचें न दाखवितां तत्पूर्वीच त्यांना वैधव्यदशा प्राप्त झालेली त्यांनीं दाखविली असावी. त्याचप्रमाणें पति गेला, ह्या समजुतीवर जीवित कंठतांना मनोहरच्या प्रेमांत फसूं पाहणारी तारा, तिचा मुलगा आनंद ह्याच्या तापानें, एकदम शुद्धीवर आल्याचें दाखविलें असावें. कांहीं वर्षे संसारसुख भोगून प्रथमपत्नीच्या निधनानंतर अपत्यप्राप्तीची लंगडी सत्रव पुढें करून कामवासना पुरविण्यासाठीं झालेले विजवरांचे विवाह त्यांना मनापासून पसंत नाहींत. प्रेमविवाह त्यांना पूर्णतया पसंत आहेत. एवढेंच काय, पण प्रेमविवाह करतांना एका सदसद्विवेकबुद्धी-खेरीज कोणत्याहि गोष्टीला न जुमानतां धैर्यानें प्रेमविवाह करावेत, असें त्यांना वाटतें. 'क्रांति' ह्या कादंबरींत शान्ता आईवडिलांचें घर सोडून गरीब पण कष्टाळू मोहनशीं लग्न करते. प्रेमविवाह त्यांना पसंत आहेत हें खरें; पण तें प्रेम प्रथमदर्शनींच उद्भवतें असें त्यांचें मत असावें असें मानावयास बरीच जागा आहे. सर्वच कादंबऱ्यांतून प्रथमदर्शनींच प्रेम करणाऱ्या तरुणी त्यांनीं रंगविल्या आहेत. सहवासोत्तर प्रेम जडल्याचीं उदाहरणें विशेष आढळून येत नाहींत. दुसरे असे प्रेमविवाह करतांना एका प्रेमाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टींचा विचार करतां कामा नये. गरिबी-श्रीमंती, जातिभेद, धर्मभेद वगैरे कोणताहि भेद प्रेमविवाहाच्या आड येण्याचें कारण नाहीं. उलट पक्षीं असे भेदातीत विवाहच जगतांत एकीची भावना निर्माण करतील व सर्वत्र गोडवा दृष्टीस येईल. म्हणूनच गरिबी-श्रीमंतीचे भेद विसरून शांती-मोहन लग्न करतात; प्रांतभेद विसरून माया-रामदास लग्न करतात, तर जातिभेद विसरून वत्सला-नागानंद, कृष्णी-कार्तिक विवाह-बद्ध होतात.

आतां अलीकडे समाजांत आदर्श विवाहसंस्था कशी असावी ह्याबद्दल कांहीं मंडळी विचार करीत आहेत तर कांहींच्या मनांत विवाहसंस्थेची आवश्यकताच आहे कीं नाहीं, अशा तऱ्हेचीं संशयपिशाचें थैमान घालीत

आहेत ! सानेगुरुजी ह्यांचे ह्याबाबतचे विचार फार अमोलिक आहेत. 'क्रान्ति' ह्या कादंबरींत ते म्हणतात, " लग्न हें विघ्न नसून संरक्षण आहे. लग्न म्हणजे आधार आहे. लग्न म्हणजे गलबत वाहून जाऊं नये म्हणून असलेला नांगर. " लग्नानें अद्वैत निर्माण होतें यांत शंका नाही. लग्नानें सेवा, संयम व त्याग यांची शिकवण मिळते. विवाहसंस्थेखेरीज समाजांत स्वास्थ्य, प्रेम, आपुलकी आणि एकी हीं नांदावयाचीं नाहींत. विवाहाशिवाय जीवनांत पावित्र्य नाही, संयम नाही, त्याग नाही, अतएव माणुसकी राहणार नाही. विवाहसंस्था ही समाजाला सन्भार्गावर ठेवणारी एक मोठी शक्ति आहे, ह्या त्यांच्या मताबद्दल दुमत असणें शक्यच नाही. विवाहसंस्थेचा नाश मानवजातीच्या प्रगतीस हितावह होणार नाही; उलट अधोगतीलाच कारणीभूत होईल.

मानवी सुखाच्या दृष्टीनें गुरुजींना सर्वांत महत्त्वाची कोणती गोष्ट वाटत असेल, तर ती म्हणजे समाजांत विपमतेचा अभाव व समतेचा प्रभाव ही होय. ही एक गोष्ट स्वप्नसृष्टींतून सत्यसृष्टींत आणण्याची त्यांना अत्यंत तळमळ लागलेली दिसते. जगांत आपण समानता न आणली, तर सर्वांभूतीं एक आत्मा पाहावयास शिकविणाऱ्या धर्माबद्दल आपण व्यर्थ अभिमान वाळगतों, असेंच म्हणावें लागेल. समानतेच्या एका सुंदर तत्त्वावरच आपल्या सनातन धर्माची उभारणी झालेली आहे. सर्वत्र दृष्टीनें जीवनांत समानता यावी ह्यासाठींच भारतीय संस्कृतीचा जन्म झालेला आहे. भारतीय संस्कृतीची प्रौढी, वैशिष्ट्य ह्यांतच आहे. आर्थिक दृष्ट्या तर समानतेची अत्यंत आवश्यकता आहे; कारण हीं शतकें माणसाची किंमत पैशावरच ठरवितात ना ? आपण सारे जर भाऊ तर आपल्यांतले अनेक भाऊ उपाशी राहिलेले पहाणें आपल्याला आवडेल काय ? एका बाजूस मोठे राजेशाही बंगले; दुसरीकडे चंद्रमौली झोपड्या. एकाला अजीर्ण; दुसऱ्याची उपासमार. हर हर ! ही जगांतील विपमता खरोखर माणुसकीला लाजविणारी आहे. श्रमणारा कामकरी उपाशी भरतो व निरुद्योगी मनुष्य वसून खातो व स्वस्थपणें उदराच्या गोळार्धावर हात फिरवितो हा केवढा अन्याय ! ह्यांत किती माणुसकीचा अभाव दिसून येतो ! श्रमाची, श्रमणाऱ्यांची पूजा बांधावयास

अजून माणसास शिकावयाचें आहे. आणि जोंपर्यंत ही श्रमपूजा अस्तित्वांत येत नाही, तोंपर्यंत मानवाची खरी उन्नति झाली आहे असें कोणीहि विचारवंत सहृदय मानण्यास तयार होणार नाही. श्रमणारांची मान कधी उंच होईल, ह्यान्नदल प्रत्येकानें प्रयत्न करावयास पाहिजे. अन्न निर्माण करणारा शेतकरी स्वतः अन्नाला महाग होतो, ह्याचें गुरुजींसारख्या हळुवार मनाच्या माणसास अपरंपार दुःख होतें. आर्थिक दृष्ट्या समाजांत समानता असावी, असा त्यांचा हट्ट आहे; एवढ्यासाठीं ते जिवाचा आटापिटा करीत आहेत.

जातिभेद तर साने यांना मुळींच मान्य नाहींत. माणसांनीं माणसाला अस्पृश्य सनजावयाचें यासारखें अधर्माचरण नाहीं. माणसामाणसांत स्पृश्या-स्पृश्य ठरविण्याचा मनुष्याला काय अधिकार ? विशेष दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं, स्वतःचा 'वर्ण' हा ज्ञानाचा वर्ण आहे असें सांगणाऱ्या शहाण्या-सुरत्यांनीं सेवाकर्म करणाऱ्याला अस्पृश्य मानावें ? छे ! छे ! यासारखें अज्ञान नाहीं. यांत माणुसकीचा न्हास आहे, खऱ्या ज्ञानाचा मागमूस नाहीं. प्रत्यक्ष परमेश्वरानें देखील 'सेवाकर्म करणें' हाच स्वतःचा धर्म मानलेला आहे, तर मग सेवा करणाऱ्याला तुच्छ मानणें, लाथाडणें म्हणजे परमेश्वरालाच तुच्छ मानणें होय. जाति म्हणजे ईश्वरनिर्मित कडक बंधन नव्हे. समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीनें, श्रमविभागाच्या दृष्टीनें ज्यांनीं ज्यांनीं आपलीं म्हणून जीं सेवाकर्म वांटून घेतलीं आहेत, त्यांचें नुसतें निदर्शक आहे. आपण सध्यां ज्याप्रमाणें वकील, डॉक्टर, शिक्षक, अशीं आपापल्या नांवांपुढें आपल्या धंद्यांचीं नांवां लिहितों, त्याप्रमाणें जाति म्हणजे वास्तविक धंद्याचें नांव. सोनारानें दागिने घडवावेत, शिंप्यानें कपडे शिवावेत, असा त्या त्या जातींचा अर्थ. तेव्हां अर्थातच या जातीसुद्धां जन्मानें बांधल्या जाण्याचें कांहींच कारण नाहीं. पूर्वीं सोनार आपल्या मुलाला लहानपणापासून आपलें कसब शिकवी, तर क्षत्रिय आपल्या मुलाला बालपणापासूनच नेमबाजी शिकवी, ब्राह्मण आपल्या मुलाला बालपणींच वेदपठण करावयास सांगत. त्यामुळें साहजिकच पुढें पुढें जन्मामुळें धंदा ठरत जाऊं लागला. म्हणूनच आज अनेक उद्योगधंद्यांच्या पसान्यांत आवडीनिवडीमुळें धंदा बदलला, तर जातही बदललीच पाहिजे आणि अर्थातच जाति याचा अर्थ धंदा असेल तर रोटी-

बेटी व्यवहारास जातींची अडचण पडण्याचें यत्किंचित्ही कारण दिसत नाहीं. प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णानें गीतेंत असें सांगितलें आहे कीं, चातुर्वर्ण्य पद्धतीची मीं 'गुणकर्म विभागशः' स्थापना केली आहे. पण मौज ही आहे कीं, गीता हा आमचा धर्मग्रंथ आहे असें म्हणून तो डोक्यावर घेऊन नाचणारे आम्ही जातिभेदाचें जाळें अधिक गुंतागुंतीचें विणीत आहोंत, ह्याबद्दल साने-गुरुजींना अतिशय वाईट वाटतें.

सामाजिक सुधारणा

जग जसें आहे तसें तें न राहतां मांगल्याकडे नेतां आलें पाहिजे असें प्रत्येक समाजकार्यधुरंधराला वाटतें व तेवढ्यासाठींच त्याची सारी धडपड असते व तें तसें कोणत्या मार्गानें नेतां येईल याबद्दल त्याला अहोरात्र तळमळ लागलेली दिसून येते. सारा समाज तळापासून-खालच्या थरापासून-स्वच्छ व्हावयास हवा आणि त्यासाठीं सर्वांनीं झाडू घेऊन कंत्र कसून उभें राहावयास पाहिजे असें सानेगुरुजींना वाटतें. श्रमणाऱ्यांच्या जीवनांतून ज्ञानाची हवा खेळविली गेली पाहिजे; कारण तो थर म्हणजे हिंदुसमाजाचें फुफुस आहे. यासाठीं सर्व श्लाघ्य सुधारणांचे अगोदर खेड्याखेड्यांतून साक्षरता-प्रसार करणें हें प्रत्येक सुशिक्षिताचें आजचें मुख्य व जबाबदारीचें कर्तव्य आहे. सानेगुरुजींचें दुसरें ध्येय म्हणजे खादी-प्रचार. खादी हा शब्द उच्चारतांच ते सहस्र जिव्हांनीं बोलूं लागतात जणूं. खादींत एकी, प्रेम, सुख, समानता, त्याग हीं सारीं एकवटलेलीं दिसतात त्यांना. खादी नेसणें म्हणजे परमेश्वराची सेवा करणें असें ते मानतात. खादीनें-तिच्या पावित्र्यानें-एकत्र बांधलीं जाणारीं हृदये कधींहि अलग होणार नाहींत असा त्यांना विश्वास वाटतो. खादी ही आपल्या देशांतील गरीब बांधवांची माता म्हणून तिच्याबद्दल अत्यंत भक्ति वाटावयास पाहिजे प्रत्येक हिंदवासीयास. साक्षरताप्रसार व खादीप्रचार ह्या दोन गोष्टी आपल्या समाजांतून व्हाव्यात व तिसऱ्या गोष्टीचें-शिक्षेचें-समाजांतून उच्चाटन व्हावें असें गुरुजींना फार वाटतें. "Stonewalls do not a prison make" ही गोष्ट जरी महत्त्वांच्या ब्राबतींत खरी असली, तरी सामान्य लोक गुन्ह्यामुळें तुरुंगांत येऊन पडतात व शेवटीं जगणें हीच त्यांना मोठी शिक्षा होऊन वसते ह्याचें त्यांना

वाईट वाटतें. सामान्य लोक गुन्हा करण्यास सहजासहजीं प्रवृत्त होत नाहीत; तर नाइलाज म्हणून त्यांना ही गोष्ट करावी लागते असें बऱ्याच वेळां वाटूं लागतें. समाजाच्या आकुंचित दृष्टीमुळे जो एकदां गुन्हेगार असतो तो कायमचा गुन्हेगारच ठरतो व त्यामुळे गुन्हेगाराला अफाट जग म्हणजे एक मोठा तुरुंगच वाटतो व ह्या मोठ्या तुरुंगांतील माणुसकीचा अभाव असलेल्या जीवनापेक्षां लहान तुरुंगाच्या चार भिंतींतील निदान दोन वेळां पोटभर भाकरी देणारें, जीवनच तो पत्करतो. पारतंत्र्याचा तिरस्कार करणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला तुरुंग जगांतून नष्ट व्हावेत असेंच वाटलें पाहिजे. मनुष्याचा पशु बनवावयाचा नसून त्याला देवपण आणावयाचें आहे. ज्या चांगल्या गोष्टी माणसाला सहज सहानुभूतीनें, प्रेमानें शिकवितां येतील त्या क्रूरतेनें शिकवितां येणार नाहीत. एवढ्याचकरितां तुरुंग नष्ट झाले पाहिजेत. त्यानंतर सर्वसाधारण सुधारणा म्हणजे भेदांचें उच्चाटन. मग ते भेद जातीय असोत, प्रांतिक असोत, आर्थिक असोत अगर कोणतेहि असोत; ते नष्ट झालेच पाहिजेत व तेवढ्यासाठीं प्रयत्न झालेच पाहिजेत. श्रमपूजा ही सुरू व्हावयास पाहिजे. श्रमपूजा बांधावयास जरी गुरुजी तयार असले तरी व्यक्तिमहात्म्य त्यांना मान्य आहे. ' कला म्हणजे काय ' ह्या ग्रंथांत ते स्पष्टच म्हणतात कीं, प्रत्येक देशांत असणाऱ्या महात्म्याचा मागोवा घेत घेत कलेनें जावें. अत्यंत पुढारलेल्या व म्हणूनच व्यक्तिमहात्म्य मान्य न करणाऱ्या मोठमोठ्या राष्ट्रांत तरी आपणांस काय दिसतें ? व्यक्तिमहात्म्यच ना ! इंग्लंडला चर्चिल-अॅटली, रशियाला स्टॅलिन, अमेरिकेला रूझव्हेल्ट, ट्रूमन, जर्मनीला हिटलर, इटलीला मुसोलिनी ह्या व्यक्तींचें महात्म्य मान्यच आहे अगर होतें ना ? मग दरिद्री व मागासलेल्या अशा गुलाम हिंदुस्थानला व्यक्तिमहात्म्याबद्दल दूषण देण्यांत काय अर्थ आहे ? एकानें पुढारीपण स्वीकारावें अगर तें त्यास अंगच्या गुणांनीं प्राप्त व्हावें व बाकीच्यांनीं त्या पुढार्याच्या आज्ञा पाळीत मार्गें जावें, ह्यांतच आजच्या स्थितींत हिंदुस्थानला प्रकाश दिसेल. सामाजिक सुधारणा व राजकीय सुधारणा ह्यांचा फार जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. टिळक, आगरकर ह्यांच्या काळीं तर सामाजिक सुधारणा आधीं कीं राजकीय सुधारणा आधीं हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न होऊन बसला होता. असा ह्या दोन सुधारणांचा जिव्हाळ्याचा संबंध असल्यानें

साने गुरुजींचा सामाजिक दृष्टिकोन पाहिल्यानंतर त्यांची राजकीय मते काय हें पाहणें आवश्यक आहे.

राजकीय

साने गुरुजींचे राजकारणातील गुरु महात्मा गांधी होत ! अहिंसा आणि सत्य हीं दोन तत्वे म्हणजे गुरुजींचे प्राण होत. आणि याच दोन तत्वांवर आधारलेल्या मार्गानें सर्व हिंदी जनता गेल्यास क्रान्ति होईल, स्वातंत्र्य मिळेल अशी त्यांची अपार श्रद्धा आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी अशी स्थिति होती कीं कम्युनिस्टांना त्यांनीं जवळ केलें होतें. परंतु त्यावेळींही त्यांना कम्युनिझ-मचीं सर्वच तत्वे शंभर टक्के खासच मान्य नव्हतीं. ते स्वतःच एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, भाई लोकांना जरी मीं जवळ केलें, तरी मी अहिंसा तत्वाला सोडणार नाहीं. वास्तविक कम्युनिस्ट लोक 'हिंसा हवीच' असा दुराग्रह तरी कधीं धरीत होते व आहेत ? त्यांच्यापैकीं कोणी तरी ह्या मार्गाचा अवलंब केला आहे काय ? परंतु अहिंसा सफल न झाली तर अखेरचा मार्ग म्हणून हिंसा हरकत नाहीं, असें ते मानितात. पण अखेरचा मार्ग म्हणूनहि मी हिंसा पत्करणार नाहीं, असें गुरुजी म्हणतात. केवळ शान्ततेच्या मार्गानें होणारी क्रान्तिच चिरकाल टिकेल असाच महात्माजींप्रमाणें त्यांना विश्वास वाटतो. रक्तानें न्हालेली क्रान्ति परत रक्तांतच गुदमरून बुडून मरते असा आजपर्यंतचा जगाचा इतिहास आहे. शांतीनें जन्म दिलेली क्रान्ति विचार-पूर्ण असेल, कल्याणकारक असेल, प्रेमाची असेल व म्हणूनच चिरकाल टिकणारी असेल यांत संशय नाहीं. अन्याय सहन करावा असें गुरुजी कधींच म्हणणार नाहीत; कारण अन्याय सहन करणें म्हणजे गुलाम रहाणें. परंतु 'अन्यायाचा प्रतिकार अन्यायानेंच केला, अपकाराची फेड अपकारानेंच केली, तर तुमच्यावर केलेल्या अपकाराची दाद मागण्याचा तुम्हांला काय अधिकार ?' असा प्रश्न गुरुजी आपणांस विचारतील. अन्यायाचा हिंसक प्रतिकार तुमचें स्वराज्य तुमच्यापासून दोन पावलें दूर लोटील. प्रतिकार करा ! अवश्य करा ! पण तो असहकारानें करा, अहिंसक करा. गुरुजी म्हणतात, 'संपवाले मजूर दगडधोंड्यांची मारफेंक करूं लागले, तर मी आधीं त्यांच्या-पुढें जाऊन उभा राहीन न सांगेन ते दगड अगोदर माझ्या अंगावर फेंका.'

‘क्रान्ति’ ह्या पुस्तकांतील मोहनप्रमाणेंच गुरुजीसुद्धां शेवटपर्यंत, ‘शांत राहा’ हिंसा करूं नका. ’ असेंच सांगत राहतील.

याचा अर्थ मात्र असा नव्हे कीं, कोणत्याहि स्वतंत्र वा परतंत्र राष्ट्रांत लष्करी शिक्षणाची आवश्यकताच नाही. संरक्षण-शक्ति जवळ नसेल, तर राष्ट्र दुबळें होईल. अनंत परिश्रमांनीं मिळवलेलें स्वराज्य चुटकीसरसें निघून जाईल. संरक्षण खासच हवें. संरक्षणाची शक्ति नसणें दुबळेपणाचें लक्षण होय; पण संरक्षणाची शक्ति असल्यानंतर तिचा दुरुपयोग करणें म्हणजे क्रूरपणा होय. शक्तीचा सदुपयोग ही खरी माणुसकी. सज्जनाच्या प्रत्येक गुणाचा उपयोग जगताच्या, ‘ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय’ असाच झाला पाहिजे, अशी थोर कल्पना गुरुजींची आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीची गुरुजींना अतिशय तळमळ लागलेली आहे आणि त्यासाठीं स्थापन झालेली व झगडा करीत राहणारी काँग्रेस ही संस्था जणूं त्यांची अधिष्ठात्री देवता आहे. भेदाभेद न मानतां सर्वांनीं एका निशाणाखालीं जमून स्वराज्याचा लढा महान् पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीं लढवावा अशी त्यांची फार इच्छा आहे. या संस्थेच्या कार्यप्रचारासाठीं त्यांनीं अंमळनेर येथें एक स्वतंत्र ‘काँग्रेस’ नांवाचें वर्तमानपत्र सुरू केलें होतें व त्या पत्राच्या अल्पायुष्यांत त्यानें कार्यही सपाटून केलें. काँग्रेसच्या तत्वांना त्यांनीं स्वतःला वाहून घेतलें आहे. ते गांधीवादाचे कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. महात्माजींच्या त्यागाबद्दल, त्यांच्या कार्यक्षमतेबद्दल, त्यांनीं केलेल्या प्रचंड राष्ट्रजागृतीबद्दल त्यांना नितांत आदर वाटतो. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें जरी सत्य, अहिंसा, असहकार ह्या गोष्टींवर त्यांचा फार विश्वास असला, काँग्रेसच्या निशाणामार्गे साऱ्या राष्ट्राची शक्ति उभी रहावी अशी जरी त्यांची फार इच्छा असली, तरी काँग्रेस व महात्माजी ह्यांच्यावर असणारी त्यांची श्रद्धा ही अंधश्रद्धा नाही; विचारशील श्रद्धा आहे; काँग्रेस चुकेल तर तिला सुधारणें आमचें कर्तव्य आहे, व तें आम्ही निर्भयपणें करूं; परंतु जें जें राष्ट्रकार्य आम्ही करूं, तें तें काँग्रेसच्या निशाणाखालीं जमून करूं. काँग्रेस म्हणजे कांहीं एक मनुष्य नव्हे. काँग्रेसचें स्वरूप वनविणें जनतेच्या हातांत आहे असें ते जनांत सांगत आहेत. अहिंसा-तत्त्व माणसाला दुर्बल वनवितें, असा जो एक आक्षेप घेण्यांत येतो,

त्याचें गुरुजींना अत्यंत आश्चर्य वाटतें. ते म्हणतील, शत्रूला प्रेम देणें म्हणजे का दुबळेपणा ? विघ्नारी सापाला न ठेचतां दूर सोडणें का भित्रेपणा ? अहिंसा निर्भयता शिकविते ही त्यांची पुरेपूर खात्री आहे.

गरीब समाज वर यावा; श्रमणारांचें राज्य व्हावें अशी त्यांची स्वातंत्र्याची कल्पना आहे. त्यांचीं कांहीं मते पडताळून पाहिलीं तर ते पुष्कळ अंशीं समाजवादी आहेत असें म्हणावेंसें वाटतें. समाजवादाचीं पुष्कळशीं मते त्यांना पसंत आहेत. खरें राजकारण म्हणजे राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या पोटाला व मनाला भरपूर स्वादिष्ट व पथ्यकर खाद्य पुरविणें व या राजकारणानेंच खरी संघटना होईल व स्वराज्य जवळ येईल असें ते समजतात.

राष्ट्राचें राजकारण हा वैयक्तिक प्रश्न नाही. तो सान्या राष्ट्राचा प्रश्न आहे; म्हणून ' हिंदी तितुका मेळवावा ' असा आधुनिक दासबोध श्री. साने सांगतात. त्यामुळेंच राजकारणांत-राष्ट्रकार्यांत-धर्मभेद, जातिभेद इत्यादींना जागाच असू शकत नाही. स्वातंत्र्याच्या ध्येयानें प्रेरित होऊन, हिंदमातेच्या दुधावर जगणारानें, काँग्रेसच्या निशाणाखालीं प्राण पणाला लावून लढा द्यावा-मग तो हिंदु असो, मुसलमान असो, हरिजन असो, ख्रिश्चन असो. तसेंच राष्ट्रकार्यांत स्त्रीपुरुष, लहानथोर हेहि भेद नाहीत. ज्यानें त्यानें आपापली जबाबदारी व कुवत ओळखून कार्य करीत राहावें. लढाईच्या दिवसांतील धकाधकीच्या प्रवासांत ज्याला जें उचलेल तें बोचकें उचलून गाडी गांठावयाची असते; लहान मुलगा लहान बोचकें उचलील, तर मोठा मनुष्य मोठें बोचकें उचलील. तद्वत् या स्वातंत्र्याच्या धकाधकीच्या संग्रामांत प्रत्येकानें आपली जबाबदारी पार पाडावयाची आहे. विद्यार्थी साक्षरता-प्रसार करतील, स्त्रिया स्वच्छता शिकवतील, पुरुष विचार देतील नि मग सारी सुधारणा होईल, ज्ञानाचा प्रकाश येईल आणि ज्ञानाचा प्रकाश आल्यावर स्वातंत्र्य तें कितीसें दूर राहणार ? माणसाच्या मनाच्या व बुद्धीच्या उन्नतीमध्येच खरें राजकारण फोंफावेल. गुरुजींच्या मते नवभारत बेडर आणि तेजःपुंज झाला पाहिजे. शारीरिक, बौद्धिक आणि भावनात्मक असा त्रिविध विकास सर्वत्रांचा व्हावयास पाहिजे. राष्ट्र निर्भय व्हावयास पाहिजे. सामुदायिक स्वरूपाच्या कार्यामुळें स्फूर्ति निर्माण होते, उत्साह वाढतो, सामर्थ्य

वाढतें. त्रिविध विकास झाल्यास खरे राजकारण फोंफावतें; कारण तें उघड्या डोळ्यांनीं खेळलेलें राजकारण होय. त्या डोळ्यांना स्वातंत्र्याचा मार्ग स्पष्ट दिसेल, स्वातंत्र्याचें स्वरूप निश्चित ठरवितां येईल; स्वातंत्र्य टिकवितां येईल म्हणूनच राजकारण व समाजोन्नति यांत ते स्पष्ट भेद करीत नाहींत. म्हणून वर सांगितलेल्या प्रकारची जागृति समाजांत करीत राहणें हें ते स्वतःचें व प्रत्येकाचें प्रथम कर्तव्य समजतात व तें कार्य गुरुजी आजपावेतों करीत आले आहेत व करीत राहतील.

‘जोंपर्यंत राष्ट्रें एकमेकांना गुलाम करीत आहेत, तोंपर्यंत जगांत माणसांचीं राष्ट्रें आहेत असें म्हणतां येणार नाहीं. गुलाम करणारे व होणारे दोघेहि पशुच.’ अशीं त्यांचीं स्वतंत्रतेबद्दल विशाल पण जहाल मते आहेत. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला म्हणजे झालें असें म्हणून गुरुजी कधींच थांबणार नाहींत. जो दुसऱ्याला गुलामगिरींत ठेवतो, तो गुलामच होय असें ते समजतात.

कलाविषयक

गुरुजींच्या मते समाजांत कलेला फार श्रेष्ठ स्थान आहे. संगीतकला, चित्रकला, साहित्य वगैरे सर्व कलाविषयीं गुरुजींच्या मनांत अत्यंत प्रेम वसत आहे. कला म्हणजे जीवन सुंदर करणारी एक अमोघ शक्ति आहे असें त्यांना वाटतें; पण कलेनें सुद्धां समाजाची सेवाच केली पाहिजे अशी त्यांची दृढ समजूत आहे. ‘पुनर्जन्म’मध्ये जोंपर्यंत गवई गोविंदराव कलेला दुष्कृत्यांसाठीं राबवीत असत, तोंपर्यंत ती कला बाजारी होती; पण पश्चात्तापानंतर तीच दिव्य कला बनली. दयामय हृदयांतून निर्माण झालेली कला हृदयपालट करणारी, जीवनांत पवित्रता आणणारी एक अमोघ शक्ति आहे. ‘कला म्हणजे काय?’ ह्या रा. साने ह्यांच्या अनुवादित ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत त्यांनीं स्वतः आपलीं मते फार सुबोधपणें मांडिलीं आहेत. रा. साने ह्यांच्या मते कला हें भावनाप्रदानाचें साधन आहे; म्हणून सद्भावना देणारी सत्कला व असद्भावना देणारी ती असत्कला होय. सद्भावनांचे दोन प्रकार आहेत. एक प्रकार म्हणजे थोर व परम उदात्त धार्मिक भावना. दुसरा प्रकार म्हणजे रोजच्या जीवनांतीलच साध्या प्रसंगाच्या भावना. या दोन्ही प्रकारच्या भावना अखिल मानवजातीला जोडतात. अशा भावना देणारी

कला, ती खरी सत्कला, समाजांत तिची पूजा झाली पाहिजे, तिला उत्तेजन मिळाले पाहिजे. कलावानांनी या खऱ्या सत्कलेच्या सेवेला वाहून घेतले पाहिजे. परंतु एक गोष्ट मात्र विसरून चालणार नाही की, कलावान ज्या थोर भावना देणार, त्या त्याच्या हृदयांतून निघालेल्या असाव्यात; कारण स्वतः कलावान जर त्या भावनांनी वेडा झालेला नसेल, तर तो दुसऱ्याला कसा वेड लावील ? कलाकृतींत थोर भावना पाहिजे ही पहिली गोष्ट. त्यांत उत्कटता, जिद्दहाळा, आत्मीयता पाहिजे ही दुसरी गोष्ट; तिसरी गोष्ट म्हणजे भावना स्पष्ट व स्वच्छ असाव्यात. आपल्या भावना जास्तीत जास्त लोकांना समजण्याची कलावंताला तळमळ वाटावयास हवी.

सर्व मानवांचे ऐक्य व्हावे म्हणून झटणारा, सर्वत्र समता व बंधुभाव हेंच ज्याचे ध्येय, ज्याला आपपर भाव नाही, सर्व मानवजातीच्या मंगलासाठी जो उभा आहे, ज्याला भेद अमंगल वाटतात, प्रेम हीच ज्याची शक्ति, त्याग हेंच ज्याचे वैभव, जो सर्वांना दान देण्यास तयार, दरिद्री लोकांचा सखा, पडलेल्यांचा उद्धारकर्ता तो टॉलस्टॉयचा तसाच गुरुजींचा महापुरुष होय व ह्या महापुरुषाने दाखविलेल्या मार्गाने कलेने जावे. त्या महापुरुषांना थोर दृष्टि असते म्हणून त्याची भावना ती सद्भावना होय. अर्थातच कलावानाला कोण आदर्श पुरुष वाटतो ह्याच्यावर जगाचे कल्याण अवलंबून आहे. कला हें दुहेरी साधन आहे. कला ही जगविणारी अमृतधारा आहे किंवा मरणाकडे नेणारी विषवल्लीहि आहे. तुमच्या कलेसमोर कोणता आदर्श तुम्ही ठेवतां यावर हें अवलंबून आहे. हिटलरचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवणारी कला जगाला आग लावील. ख्रिस्ताचे ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवणारी कला जगाला शांति देईल. म्हणून सकल मानवजातीचे प्रेमाने ऐक्य करू पाहणारा महापुरुष सत्कलेचा आदर्श होय व सर्व कलांनी स्वतःला उजेड मिळावा म्हणून या महापुरुषाभोवती फिरले पाहिजे. महापुरुष जीवनाच्या कलेचा उपासक असतो. जीवनाची कला ती परमोच्च कला. इतर सर्व कलांनी तिचा मागोवा घेत गेले पाहिजे. महात्मे म्हणजे दीपस्तंभाप्रमाणे आहेत. कलांच्या नावांत बसून जगातील मानवी यात्रेकरू चालले आहेत. वासना, विचार, क्षुद्र अभिमान यांच्या खडकावर कलारूपी नावा आदळल्या, तर त्या यात्रेकरूंना कोण हात देणार, कोण तारणार ?

बहुजनसमाजाला धार्मिक भावना आवडतात किंवा साध्या रोजच्याच सुखदुःखांतील प्रसंगांच्या भावनाहि त्याला समजतात. परंतु या दोन्ही प्रकारच्या भावना आजच्या महाराष्ट्रीय कलावानांनी भुकेल्याच ठेवल्या आहेत. अर्वाचीन कलावान ज्याप्रमाणे अर्वाचीन धार्मिक भावना देत नाहीत, त्याप्रमाणे सामान्य लोकांच्या सुखदुःखांच्या भावनाहि रंगवीत नाहीत, ह्याबद्दल गुरुजींना भारी हळहळ वाटते. शेले एके ठिकाणी म्हणतो शेतकरी हाही थोर कलावान आहे. हा आपणांस धान्याची भाकर देत आहे; पण कलावानांनी कोणती विचारांची भाकर, भावनांची पौष्टिक व हितकर भाकर ह्याच्या हृदयाजवळ नेली आहे ? गुरुजींना दुःख होतें तें याचेंच कीं, आपल्या सत्कलेचे स्वच्छ किरण सर्वत्र जात नाहीत, असत्कल्पनांचें धुकें दूर करीत नाहीत; हृदयाजवळील अंधार नष्ट करीत नाहीत.

बहुजनसमाज ! कलेला केवढा अनंत व अपार विषय ! किती विविध, किती रसमय ! परंतु आपणाला डोळे नाहीत व कान नाहीत. कलावानानें बहुजनसमाजाचें झालें पाहिजे. महात्मा गांधींनीं साधेपणा आणून वरच्या वर्गांना या बहुजनसमाजाच्या जवळ नेण्याचें थोर कार्य सुरू केलें आहे. हजारों लहानमोठे कलावान या महापुरुषाचे जर हजारों हात झाले, तर हा सहस्रबाहु, सहस्रशीर्षा महापुरुष समाजाला एका क्षणांत सौभाग्याच्या शिखरावर, स्वातंत्र्याच्या शिखरावर नाही का घेऊन जाणार ? जर कलावंतांनीं कॅलेजांतल्या पांखरांच्या लीला वर्णन करण्यांतच सारी कला खर्च केली, तर मग महापुरुषानें दाखविलेल्या ध्येयांना कोण पूजील, त्या ध्येयांना कोण रंगवील, राष्ट्र कोण उभें करील, समाजाला कोण पुढें ढकलील ? महापुरुषाच्या पाठोपाठ कलेनें गेलें पाहिजे, ही गोष्टच कलाविलासवाद्यांना पटत नाही. कलेसाठीं कला हें त्याचें ब्रीदवाक्य म्हणूनच गुरुजी त्यांना एकच गोष्ट सांगतात, जगांत तुम्ही एकटे नाही. तुमच्या बोलण्या चालण्याचा चांगला किंवा वाईट परिणाम समाजावर होत असतो; म्हणून आपल्या कृतीचा समाजावर काय परिणाम होत आहे हें प्रत्येकानें दक्ष राहून पाहिलें पाहिजे. “ जे स्वतः पापें करतात त्यांचें नाहीं मला तितकें वाईट वाटत; परंतु आपल्या पापांनीं या माझ्या लहानग्यांना, या कोंबळ्या मुलांना जे विघडवितात, त्यांचा मात्र मला किती संताप येतो

तें सांगवत नाही. ” ख्रिस्ताचे हे गंभीर शब्द सर्व कलावंतांनीं, सर्व माता-पितरांनीं लक्षांत ठेविले पाहिजेत.

नवीन मानसशास्त्रवेत्ते म्हणतात, “ एकच मुख्य ब्रह्म आहे आणि तें म्हणजे रतिब्रह्म. रतिभावना हीच सर्व जीवनांत मुख्य आहे. सारा हिचा खेळ आहे. ” गुरुजींना जर वाईट वाटत असेल तर ह्याचेंच कीं, आमच्या कलावानांनीं या ब्रह्माचीं उपनिषदे गाण्याचें ठरविलें आहे व सारा समाज विषयलंपट, दुबळा, कर्महीन असा करण्याचें भव्य कर्म आरंभिलें आहे !

भगवान् शंकराचार्यांनीं तीन गोष्टी दुर्लभ म्हणून सांगितल्या आहेत. मनुष्यजन्म, मुमुक्षा व महापुरुषसंश्रय. या तीन गोष्टी फार भाग्यानें मिळतात. आपण सारे मनुष्य आहोंत. राष्ट्रामध्ये मुक्त होण्याची इच्छाहि उत्पन्न झाली आहे आणि महापुरुषांचा लाभहि झाला आहे. आतां आपलें एवढेंच काम आहे कीं, या महापुरुषांच्या पाठोपाठ जावयाचें व मुक्त व्हावयाचें. कलावंतांचें हें पहिलें कर्तव्य आहे. महाराष्ट्रांतील कलावंतांचीं हृदये विहिरीप्रमाणें आंवळ, संकुचित व क्षुद्र झालीं का ? देशांतील महापुरुष पाहून त्यांचीं हृदये उचंबळून येत नाहीत का ? हिंदुस्थानांतील महापुरुषांनीं दाखविलेल्या ध्येयांच्या पाठोपाठ जर हिंदुस्थानांतील कलावंतांनीं उत्कटतेनें धांव घेतली असती, तर भारतांत आज निराळेंच दृश्य दिसलें असतें. म्हणूनच गुरुजी सतत ईशप्रार्थना करतात कीं, देव करो व भारतांतील कलावान, महात्म्यांच्या भोंवतीं प्रदक्षिणा घालावयास लागोत; महात्म्यांचीं ध्येये जळजळीत भावनांनीं हृदयाहृदयांत जागृति करोत.

साहित्यविषयक

साहित्य ही एक कलाच व गुरुजींचीं कलाविषयक मते विस्तारानें त्यांच्याच शब्दांत पाहिल्यानंतर त्यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन सहज ध्यानांत येतो. साहित्य हा वास्तविक रा. सानेगुरुजी यांचा प्रधान जीवनहेतु नाहीच. त्यांचें खरें कार्य फार व्यापक स्वरूपाचें व राष्ट्राच्या आजच्या क्षणाला अत्यंत मोलाचें असें आहे. ते मूलतः जनसेवक आहेत; त्यांची साहित्यसेवा आनुषंगिक आहे. महात्माजींचीं अमोल जीवनतत्त्वे, त्याचप्रमाणें बहुजनसमाजाचीं सुखदुःखे त्या समाजाला सांगण्यासाठीं त्यांनीं साहित्य हें माध्यम वापरलें आहे.

गुरुजींच्या मते जें जीवनांत जागृति आणतें तें वाङ्मय, जें जीवनांत ज्ञानाचा प्रकाश आणतें तें वाङ्मय; जें जीवन समृद्ध करतें तें वाङ्मय; जें जीवनांत उत्कर्षाचा मार्ग दाखवितें तें वाङ्मय; जें जीवनांत मुक्तीचा मार्ग दाखवितें तें वाङ्मय. समाजांत माता व गुरु ह्यांच्यानंतर समाजाचें मन घडविण्याचा वारसा वाङ्मयाचा आहे. आजच्या परतंत्र हिंदुस्थानला जर स्वातंत्र्याची स्फूर्ति देणारें वाङ्मय निर्माण होणार नसेल, आत्म्याची तळमळ वाढवून मुक्तीचा मार्ग जर वाङ्मय दाखवीत नसेल, गरीब व्याकुळलेली जनता दृष्टीआड करून संपत्तीनें उभारलेले इमले दाखविण्यांत जर वाङ्मय चूर असेल, तर असल्या वाङ्मयाची आजच्या क्षणाला, बुद्धीचें मुख्य खाद्य म्हणून, जरूर नाही. मग तें अक्षरवाङ्मय कां असेना. केवळ क्षणभर रुचिवैचित्र्य होईल तें. जीवन समृद्ध करण्याचा वाङ्मयाचा हेतु गुरुजींनीं आपल्या वाङ्मयांत आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. असें त्यांचें वाङ्मय वाचणारा प्रत्येकजण अभिमानानें म्हणेल, यांत शंका नाही.

टीकेच्या बाबतींत ते स्वतः म्हणतात कीं, टीका करण्याबद्दल माझी मुळींच हरकत नाही; उलट टीका करणें हा टीकाकारांचा अधिकार आहे. सार्वजनिक आयुष्यांत पडणाऱ्या माणसाला गेंडा व्हावें लागतें. स्तुतीचा उन्माद नाही, निंदाचा खेद नाही. 'माझे कार्य मला पटलें, मी तें करित राहिलों. तुम्ही त्यावर काय मत देतां ह्याबद्दल मी बेफिकीर राहीन.' अशी वृत्ति कलावंतांची, समाजसेवकांची असावी. तरीहि कुत्सित, वैयक्तिक टीका व आरोप कोणाच्याहि मनास कष्ट देतील. टीकेंत कुत्सितपणा नसावा. टीकेंत सडेतोडपणा अवश्य हवा; पण हा सडेतोडपणा तोल झुकून कुत्सितपणाकडे जाऊं लागला, तर त्यास कोणी टीका न म्हणतां टिंगल म्हणतील, निंदा म्हणतील. टीका मारक नसून मार्गदर्शक असावी, असें त्यांचें म्हणणें आहे.

साहित्याच्या बाबतींत साने गुरुजी देश, धर्म, भाषा इत्यादि भेद मानीत नाहीत. जें जें म्हणून उत्कृष्ट साहित्य आहे, तें तें साऱ्या जगताचें आहे—मग तें कोणत्याहि देशांतलें असो, कोणत्याहि धर्मपंथाचें असो वा कोणत्याहि भाषेंतील असो. वाङ्मय भेदातीत आहे. या मतानुसार त्यांनीं त्यांच्या मते

उत्कृष्ट असें परदेशी वाङ्मय आपल्या मायबोलींत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. तामीळ, तेलगु, फ्रेंच, ब्रिटिश, चिनी लेखकांचें सुद्धां वाङ्मय त्यांनीं बहुजनसमाजासाठीं व बहुजनसमाजाला उमजेल अशा तऱ्हेनें मायबोलींत आणलें आहे. ह्याबद्दल मराठी वाचक त्यांचे खासच ऋणी रहातील. असो. गुरुजींचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचा झाला तर तो असा सांगतां येईल.

“ साहित्य शब्दाचा अर्थ जीवनाशीं एकरूपता. आपले अनुभव दुसऱ्याला सांगावे, आपलीं सुखदुःखें दुसऱ्याबरोबर अनुभवावीं, या सामाजिक वृत्तींतच वाङ्मयनिर्मितीचा उगम आहे. कोणत्याहि कालांतील मनुष्याच्या सर्वोत्तम गुणांचीं आख्यानें म्हणजेच वाङ्मय. जीवन आणि वाङ्मय यांची फारकत होऊंच शकत नाहीं. जीवन वाङ्मयासाठीं मुकेलें आहे.

हृदयांत प्रसन्नता उत्पन्न करण्याचा गुण वाङ्मयांत असला पाहिजे. वाङ्मय म्हणजे मनाचा आहार. खाण्यापिण्याच्या आहाराचें आपण नियंत्रण करतो. सात्त्विक आहार घेण्याचा प्रचार करतो. आपणांस शारीरिक स्वास्थ्य हवें असतें, त्याप्रमाणें मानसिक सामर्थ्य वाढविण्यासही आपणांस मानसिक आहाराची म्हणजेच वाङ्मयाची काळजी घेतली पाहिजे. समाजाचें मानसिक बल वाढविणारें वाङ्मय जीवनोपयोगी असतें. जगाला आनंद देणारें, जगाची पुरोगामी पुनर्घटना करण्याची दिशा दाखविणारें लिखाण म्हणजे वाङ्मय. वैयक्तिक हित व सामाजिक हित यांचा संबंध कलावंतानें जोडला पाहिजे.

समोवार पसरलेल्या अन्यायाचा प्रतिकार हें वाङ्मयाचें कार्य. जीवनाचा कोणत्याहि प्रकारचा दुबळेपणा नष्ट होईल अशा प्रकारचें लिखाण लिहिलें गेलें पाहिजे. जीवनाशीं एकरूप होऊन लिहिलेलें जें वाङ्मय तें भावनांनीं भरलेलें व प्रत्यक्ष अनुभवानें थबथबलेलें असतें. “वाङ्मयाला मीं वाहून घेतलें, याचा अर्थच मला कळत नाहीं; जीवनाला मीं वाहून घेतलें याचा अर्थ मला समजतो. जीवनाला वाहून घ्या. त्यांतून वाङ्मय निर्माण होईल. जीवनाच्या उपासनेंतून ज्ञानप्राप्तीची व दुःख दूर करण्याची शक्ति गांधींच्या वाङ्मयांत आहे.”

“ आजचें वाङ्मय हें लोकवाङ्मय नव्हे. खऱ्या वाङ्मयाचा उगम प्रक्षोभांतूनच होतो. साने गुरुजींचें वाङ्मय हें अशा प्रकारचें आहे. ” अशा आशयाचे श्री. काकासाहेब गाडगीळ ह्यांनी काढलेले प्रशस्तिपर उद्गार साने गुरुजींचें वाङ्मय वाचल्यावर यथार्थ वाटू लागतात व त्यांत तिळमात्र अतिशयोक्ति नाही अशी खात्री पटते. /

शैक्षणिक

उत्कृष्ट शिक्षण हें उत्कृष्ट समाजाचें दिग्दर्शक होय. हल्लींची शिक्षणपद्धति सदोष आहे व ती आहे तशीच राहिल, तर आपल्या राष्ट्राला प्रगतीची फारशी आशा नाही. ह्याबाबत सर्वांचें एकमत आहे व म्हणून प्रत्येक विचारवंत त्या पद्धतींत सुधारणा सुचवीत आहे. गुरुजींनी शिक्षक म्हणून कांहीं वर्षे काम केले आहे; म्हणून त्यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन पाहणें विशेष महत्त्वाचें आहे. पुष्कळांना त्यांच्या शिक्षणविषयक दृष्टिकोनांत प्रतिगामीपणा दिसून येईल. अजूनहि शिक्षणाच्या बाबतींत आश्रमपद्धति आली, तर गुरुजींना फार आवडेल. निसर्गाच्या विशाल वातावरणांत मुलें शिक्षण घेतील तर तें जास्त योग्य होईल. ‘ छडी लागे छम्छम्, विद्या येई घम्घम्. ’ हें त्यांना मुळींच कबूल नाही. उलट अशी शिक्षा केल्यानें मुलें मड व हट्टी बनतात असें त्यांना वाटतें. ‘ विश्राम ’ ह्या लघुकथासंग्रहांतील ‘ शशी ’ ह्या गोष्टींत त्यांनीं हें स्पष्टपणें प्रतिपादिलें आहे. मुलांच्या मनाचें नाजूक रोपटें चार भितींत पूर्णतया कसें विकास पावेल ? शिक्षक हा एक माळी आहे. त्याच्या बागेंत त्यानें हीं फुलें किती हळुवारपणें, प्रेमळपणें व सावधानतेनें फुलवावयास हवीत ! फुलांना कीड लागूं नये, त्यांना सुगंध यावा, ह्याची माळ्यानें अतिशय काळजी घ्यावयास हवी, कारण त्या फुलांना जगतांत जो सुगंध पसरावयाचा असतो, तो ह्या माळ्याच्या सावधानतेवर अवलंबून असतो. निसर्गाच्या संगतींत हें कर्तव्य उत्कृष्टपणें पार पाडतां येईल असा गुरुजींना विश्वास वाटतो. कै. गुरुवर्य टागोर ह्यांची ‘ शांतिनिकेतन ’ ही संस्था अशा तऱ्हेनें शिक्षण देणारी आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यांत येथें कलांचें शिक्षण देण्यांत येतें, म्हणूनच ह्या संस्थेबद्दल गुरुजींना अतिशय प्रेम वाटतें. चार भितींत घेतलेल्या शिक्षणानें आम्ही संकुचित वृत्तीचे होतो; कुऱ्यामांजरांना

भितो. निसर्गाच्या सहवासांत मन विशाल होतें. हिंस्र पशूंवरहि प्रेम करण्या-
इतकें तें निर्भय होतें, असें गुरुजींचें मत आहे.

बालवयांतील पाठांतरावरहि त्यांचा विश्वास आहे. लहानपणीं रामरक्षा, सुंदर सुभाषितें व श्लोक पाठ असावेत असें त्यांना वाटतें. बालवय हें पाठांतराचें वय असून मोठेंपण हें विवेचनाचें वय आहे. सध्यांच्या शाळा, महाशाळा ह्यांच्याबद्दल त्यांच्या मनांत असमाधान असून, त्या शाळा म्हणजे थडगीं आहेत असें ते स्पष्टपणें म्हणतात. जीवन पेटविण्याचें सामर्थ्य हल्लींच्या शिक्षणांत नाही. ज्या वृत्तींचा नाश व्हावा म्हणून शाळेंत शिक्षण दिलें जावें, बरोबर त्याच वृत्ति शाळांतून पोसल्या जातात. ज्या पवित्र मंदिरांत पाऊल टाकल्यावर गरीब श्रीमंत हे भेद विसरले जावेत, भूतदया, शालीनता हे गुण शिकवले जावेत, त्या पवित्र मंदिरांत शिक्षकांकडूनच प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीनें हा गरीब, तो श्रीमंत अशा तऱ्हेची जाणीव करून देण्यांत येते; द्वेष प्रदीप्त केला जातो. वास्तविक जेथें आत्मविश्वास जागृत व्हावा, तेथेंच उरलासुरला मूळचा आत्मविश्वास दडपला जातो. जेथें ज्ञानाची भूक लागावी, तेथें ती मारली जाते. हें शिकावें, तें शिकावें असें जेथें वाटावयास हवें, तेथें आहे तेंच शिकण्याचे मुलांना कष्ट वाटतात. हल्लींच्या विद्यापीठांबद्दलची आपली नापसंती गुरुजींनीं अतिशय जहाल शब्दांत व्यक्त केली आहे. विद्यापीठांसंबंधीं ते म्हणतात, “ मुलांच्या जीवनांना भरडणारा हा प्रचंड कारखाना आहे. निःसत्व व निरानंद करणारे हें राक्षसी यंत्र आहे. हीं विद्यापीठें शरीराकडे लक्ष देत नाहीत, हृदयाची त्यांना जाणीव नाही. तीं आत्म्याला मानीत नाहीत. डोक्याचा विकास करावयाचा हें त्यांचें ध्येय असतें; परंतु डोक्याचा विकास होण्याएवजीं डोक्यांचीं खोकीं होत आहेत. ह्या शिक्षणसंस्था नाहीत. हीं थडगीं आहेत. मदीं मदींच निर्माण करणार ! जीवनानें जीवन पटेल ! मढ्यानें मढें तयार होईल !”

ह्या शिक्षणसंस्थांत ज्ञानाची धग नाही, ध्येयवादाची ऊब नाही, स्वाभि-
मानाचा किरण नाही, सहानुभूतीचा बिंदु नाही, मानसशास्त्राचें खरें दर्शन
नाहीं, आसमंतांतल्या जगाचें भान नाही, उत्साह नाही, तेज नाही, प्रयोग

नाहीं, प्रेम नाही, ओलावा नाही, आस्था नाही, उत्कटता नाही, कांहीं नाही ! कांहीं नाही ! या संस्थांतून एकच दिसेल. सरकारची व श्रीमंतांची हांजी हांजी करून पैसे मिळवावयाचे व दगडांवर दगड रचून टोलेजंग इमारती उभारावयाच्या. या टोलेजंग दगडांखालीं हजारों मुलांचीं मनं दडपलीं जातात. हजारों मुलांचे समुचित उत्साह, त्यांच्या आशा-आकांक्षा, त्यांच्या प्रतिभा, त्यांच्या स्फूर्ति, सारें सारें उध्वस्त केलें जातें. मुलांचा स्वाभिमान संस्थांना सहन होत नाही.”

मुलांचीं मनं हा महत्त्वाचा भाग आहे. पुढच्या आयुष्याची बांधणी, भावी पिढीची तयारी या शिक्षणावर होत असते. ह्या दृष्टीने शिक्षणाची किती मोठी किंमत आहे हे शिक्षणसंस्थांनीं विसरतां कामा नये. विद्यादान हा व्यापार नाही, विद्यापीठ हा बाजार नाही. शाळा ही राष्ट्रतेजाची जननी आहे. येथे जें रुजवाल तें राष्ट्रांत उगवेल. उत्कृष्ट आणि अतिशय उदात्त अशा कामाचा हा केलेला चुथडा गुरुजींना उघड्या डोळ्यांनीं पाहवत नाही. राष्ट्राची ही झालेली पद्धतशीर अवनति त्यांच्या भावनाप्रधान मनाला लागते, टोंचते.

जो इतिहासाची सनावलि मुलांपुढें न ठेवतां ऐतिहासिक तेजस्वी पुरुषांचा किती मुलांपुढें ठेवतो, तो उत्कृष्ट शिक्षक. काव्यांतील उच्च व उदात्त वातावरण, उच्च व उदात्त भावना मुलांच्या मनावर ठसवील तो उत्कृष्ट शिक्षक-विद्यार्थ्यांच्या मानेवर अभ्यासासाठीं खडा न ठेवतां, जो त्यांना ज्ञानाची खरी गोडी लावतो, तो खरा उत्कृष्ट शिक्षक. स्वतःच्या व इतरांच्या झालेल्या चुका आपल्यापुढील विद्यार्थ्यांना टाळावयास जो शिकवील तोच खरा शिक्षक. भूतकाळांतील उज्वलतेची भविष्यकाळाच्या आशेशीं सांगड घालतांना वर्तमानकालीन जीवनावद्दल विद्यार्थ्यांना जागृत ठेवतो, तो खरा उत्कृष्ट शिक्षक. एका पणतीनें हजारों पणत्या लावून पुष्कळ प्रकाश पाडावा, तसें एका चांगल्या शिक्षकानें एक उत्कृष्ट पिढी निर्माण होईल.

निसर्गविषयक

रा. साने गुरुजींच्या ललितलेखनांत वाचकांना कांहीं निसर्गवर्णनें आढळून येतील. मधून मधून निरर्थक निसर्गवर्णनें नसल्यास कोणतीहि कादंबरी

पूर्ण होऊं शकत नाहीं अशी कल्पना मनांत बाळगून गुरुजींनीं वर्णनें केलेलीं नाहींत. माझे मित्र श्री. नांदेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे श्री. फडके ह्यांनीं केलेल्या लोणावळा स्टेशनाच्या वर्णनाप्रमाणें गुरुजींनीं केलेलें कोणतेंहि वर्णन अमर ठरणार नाहीं. कथेच्या ओघास बांध घालणारीं व लांबलचक अशीं तीं वर्णनें असतील; परंतु त्यांत मनोरमता असते यांत शंका नाहीं. त्यांच्या निसर्गवर्णनांत कांहीं विशेष आपणांस सूक्ष्म अभ्यासानें आढळून येतील. अशीं वर्णनें आलीं कीं वाचकांस पानें उलटण्याची गर्दी होत नाहीं. त्या त्या कथानकांत त्या त्या वर्णनानें 'वस्तु'च्या दृष्टीनें विशेष कांहीं साधेलच असें नाहीं. बऱ्याच वेळां तर तीं वर्णनें स्वतंत्र वर्णनात्मक निबंध म्हणूनही सुंदर ठरतील; पण कथावाचनाच्या घाईत वाचक हीं वर्णनें सोडून देत नाहीं. हीं वर्णनें वाचल्यास असें दिसून येईल कीं, गुरुजींना निसर्ग म्हणजे एक हृदयाच्या समाधानाची जागा वाटते. गंगेच्या पाण्याच्या शीतल स्पर्शानें त्यांच्या मनास शांति मिळते. नदींत त्यांना परमेश्वराची दया दिसते, आईची मूर्ति दिसते. नदीच्या खळखळाटांत त्यांना अमर आशागीत ऐकूं येते. निसर्ग हाच मनुष्याचा शिक्षक असावा असेंही त्यांना कधीं कधीं वाटतें. समुद्राचें गंभीर स्वरूप त्यांना गंभीरतेची शिकवण देतें. संतापलेली 'पद्मा' त्यांना तेजधर्म शिकविते. स्वतः ऊन सोसून जगाला सांवली देणारे वृक्ष त्यांना स्वार्थत्याग शिकवितात. नदी त्यांना ध्येयाचा पाठलाग करण्याचें शिकविते, स्वच्छतेचे धडे देते, निसर्गापासून ते भेदाची अनिष्टता व कार्याची चिकाटी शिकतात. 'सूर्य कधीं म्हणतो का कीं, मी गरिबांना प्रकाश देणार नाहीं म्हणून ? नदी कधीं म्हणते मी गरीबांना जीवन नाहीं देणार ? निसर्ग भेदाभेद करीत नाहीं, कधीं कर्तव्य सोडीत नाहीं. सूर्य कंटाळून लवकर मावळत नाहीं, नदी कंटाळून वाहण्याचें सोडीत नाहीं. अशा रीतीनें निसर्गांत सर्वत्र मानुषत्व दृष्टोत्पत्तीस पडतें. कोणत्याहि मानवी सद्गुणांचा धडा या निसर्गाचार्याकडे ध्यावा असेंच जणू गुरुजी समजतात.

महत्त्वाची गोष्ट ती ही कीं, निसर्गांत त्यांना परमेश्वराचें अस्तित्व दिसतें. आंग्लकवि वर्डस्वर्थ ह्यांस निसर्गांत देवाचें अस्तित्व जाणवे, 'गुरुजींचेंहि तसेंच आहे. निळ्या सागराला पाहून चैतन्यांना कृष्ण दिसूं लागतो. गुरुजी-

सुद्धां प्रत्येक वेळीं या निसर्गातील परमेश्वराचें भक्तिभावानें दर्शन घेतात. नदीला ते परमेश्वराची दया म्हणतात, पावसाला ते परमेश्वराचें प्रेम समजतात. एवढेंच नव्हे, तर निसर्ग ही एक परमेश्वराची मोठी देणगी आहे, असेंहि ते समजतात.

निसर्गाच्या सान्निध्यांत, आकाशाखालीं शिक्षण घेतल्यानें मन विशाल व प्रेममय होतें अशी गुरुजींची खात्री आहे. जुन्या काळचें आश्रमांतील शिक्षण त्यांना या गोष्टीमुळें फार आवडतें. निसर्ग म्हणजे त्यांना जीवनांत एक मोठा आधार वाटतो. निसर्गांत क्षणोक्षणीं त्यांना परमेश्वराचें अस्तित्व दिसतें आणि त्यामुळेंच निसर्ग हा एक स्फूर्तीचा, आशेचा व प्रीतीचा अखंड झरा आहे असें त्यांना वाटतें.

अखेर

इतका विशाल व प्रगतिशीर दृष्टिकोन त्यांच्या विशाल हृदयाची साक्ष देतो. ते साहित्यिक नसून थोर कळकळीचे कार्यकर्ते आहेत. साहित्य हें एक लोकजागृतीचें प्रभावी साधन आहे असें ते मानतात व त्या दृष्टीनें ते लिखाण करीत असतात. आपलीं सारीं तत्त्वे बहुजनसमाजाला सहज समजावीत इतक्या सुलभतेनें त्यांनीं तीं आपल्या साहित्यांतून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं व्हॉल्टेर, रुसो ह्यांनीं ज्या पद्धतीनें साहित्याच्या आधारेणें लोकजागृति केली, तीच पद्धत अवलंबण्याचा गुरुजींचा प्रयत्न आहे. स्वतःचें म्हणून जें ध्येय त्यांनीं ठरविलें, त्याला प्रेरक अशा ज्या गोष्टी त्यांनीं ठरविल्या, त्या त्यांनीं जगापुढें ठेविल्या. प्रत्येकाला पटेल तेवढें तरी निदान प्रत्येकानें ध्यावें असा त्यांचा आग्रह आहे. ते नुसतेच साहित्यिक असते, तर त्यांनीं आपलीं मते दुसऱ्याला पटवून देण्यासाठीं इतका आटापिटा केला नसता. परंतु जगानें त्यांच्या सांगण्यापैकीं पटेल तें आवश्यक उचलावें, अशी त्यांची आंतरिक तळमळ आहे.

श्री. साने गुरुजी व स्त्रीसृष्टि

: लेखिका :

कु. विमल घासकडंबी,
बी. ए., (ऑनर्स)

श्री. साने गुरुजी व स्त्रीसृष्टि

रात्रीं १० वाजण्याची वेळ. एक पत्र वाचीत होते. प्रथम डोळ्यांवर विश्वासच वसेना. मास्टर विनायकचें पत्र ? साने गुरुजींना ? स्त्रीगीतांमदल ? ही आश्चर्यश्रेणी माझे कुतूहल जागृत करीत होती. मी पत्र वाचूं लागलें.

“ गु. साने गुरुजी यांचे सेवेशीं सादर प्रणिपात.

आपली व माझी ओळख नाही ! माझे दुर्दैव कीं यापूर्वीं मी आपलें लिखाणही वाचूं शकलों नाहीं.—अगदीं अनपेक्षित मन्वंतरचा अंक हातीं आला. ‘ मायलेकरें ’ या लिखाणांतील रस चाखूं लागलों. वाचतां वाचतां अक्षरशः हृदय भरून आलें. मला नकळत डोळ्यांवाटे अश्रु वाहूं लागले. मला जो भेटे त्याला मी सांगितलें हें लिखाण वाच. पोथीपुराणें वाचून पापें-सुद्धां धुतलीं जातील असें आपण वाचतां. पण हें वाचतांना—या मंगल बालवेदांच्या पठनानें तीं धुतलीं जातात असा प्रत्यक्ष अनुभव येऊं लागतो—वात्सल्यानें हृदय भरून येतें. आसमंतात् मांगल्य दरवळून येतें. विद्वत्तेनें भरलेल्या पुस्तकांतून—ग्रंथांतून—जी कल्पना येत नाही, ती हिंदुधर्माच्या संपन्न हृदयाची कल्पना आपल्या या लेखांकांतून येत आहे. जिला आपण ‘ आपली संस्कृति—आपली संस्कृति ’ म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचायला हवें, ती ही. आपल्या संस्कृतीची ही संपदा विसरली जात आहे. आपण ही संपदा गोळा करून आम्हांला दाखवीत आहांत. आम्ही सदैव तुमचे ऋणी राहूं.

आपला नम्र

विनायक

हंस पिकचर्स, कोल्हापूर.”

विनायकांच्या पत्रांतील सत्यावहल किंचित् साशंक होतें. खरोखरच का ही ओव्यांची गांठोडी आपल्या संस्कृतीची संपदा आहे ? पुस्तक वाचायला सुरुवात केली. ओव्यांतील भाव आणि काव्य ह्यांची माझी थोडीशी तोंड-ओळख. मला ओंव्या आवडतात. म्हणून मी ओंव्यांच्या चालीवरच त्या ओंव्या म्हणावयास सुरुवात केली. ती रात्र मी केव्हांच विसरणार नाही. ओंव्या वाचीत होतें. डोळे पुशीत होतें. शेवटीं ओंव्या वाचतवना. इतके दिवस वाटे, एका बैठकीला जें पुस्तक खाली न ठेवतां वाचून टाकावेंसें वाटतें, तें उत्कृष्ट. पण हा अनुभव त्या रात्री प्रथमच आला, कीं एका ओंवी-वरून दुसऱ्या ओंवीकडे जायला अंतःकरण शांत व्हावयाची वाट पाहावी लागते. ओंव्या म्हणजे उत्कृष्ट भावगीतें—केवळ भावगीतें. विद्वान वर्गानें रचलेल्या काव्यांत फार साफसफाई. त्यांचें लिखाण म्हणजे बुद्धीच्या आर्गीत तावून सुलाखून घेतलेलें बावनकशी सोनें. पण हीं स्त्रीगीतें म्हणजे सोन्याची खाणच प्रत्यक्ष. हिच्यांतील धातु बुद्धीच्या अग्नीनें निर्मळ केला गेला नाही म्हणून सुवर्णाचें मोल का बदलेंल ? ह्या ओंव्यांतून वेळप्रसंगीं यमकानु-प्रासांची भानगड साधलेली नसेल; पण म्हणूनच कृत्रिमपणाचा स्पर्शही न झालेली ही स्त्रियांची शुद्ध भावगंगा आहे. कोणालाही कधीं 'स्त्री' उत्कृष्ट रंगवितां आली नसेल. या ओंव्यांच्या आदर्शांत तिचें खरेंखुरें प्रतिबिंब पडलें आहे. या मनोरम चित्रलेखनापुढें सृष्टीच्या महान् चित्रकारानेंही हात टेकावेत. ज्ञानेश्वरांच्या ओंव्यांप्रमाणें, "अमृतातेंही पैजा जिंके", अशी प्रौढी मिरवायला या ओंव्याहि समर्थ आहेत. कालिदासाची 'धन्यास्तदंगरजसा मलिनी भवन्ति' ही ओळ वाचतांच एक जर्मन भाषाशास्त्रज्ञ नाचला म्हण-तात. या ओंव्या वाचतांच तो वेडापिसा बनला असता. प्रसिद्ध जर्मन कवि गटे आपल्या पत्नीला म्हणाला होता कीं, 'ऐश्वर्यं यदिवाच्छसि प्रियसखे शाकुंतलं सेव्यताम् ।' त्यानें प्राकृतभाषेचा अभ्यास करून या स्त्रीगीतांचें वाचन केलें असतें तर 'ऐश्वर्यं यदिवाच्छसि प्रियसखे स्त्रीगीतिकाः सेव्यताम्.' असेंच तो खास म्हणाला असता. ओंव्या म्हणजे स्त्रियांचे वेद आणि गंमत अशी कीं वेदांप्रमाणेंच त्याही अलिखित आणि अक्षरशः अपौरुषेय आहेत व पाटां-तरानेंच त्या आजवर स्त्रीसमाजांत गाजलेल्या आहेत. मास्टर विनायकांनीं त्यांना दिलेले बालवेद हें नांव मला एकदम पसंत पडलें. महाकाव्यें, इतिहास

याप्रमाणेंच यांत सांस्कृतिक जीवनाचा इतिहास स्पष्टपणें दिसून येतो. असला हा आमचा अमोल रत्नांचा ठेवा आम्हांस गुरुजींनीं दिला ह्याबद्दल साहित्य त्यांचें ऋणी राहिल; पण आम्हीं त्यांचे आभार मानण्याचा औपचारिकपणा दाखविला, तर त्यांच्या हृदयाला यातना होतील. 'तुझे आहे तुजपार्शी, परितुं जागा चुकलासी' ह्यासारखी आमची आजपर्यंत स्थिति होती. आम्ही जणू आमचा सांठा शोधित फिरत होतो; पण म्हणतात ना 'कांखेंत कळसा नी गांवाला वळसा.' खरें भांडार आमच्याजवळ होतें आणि आम्ही जगभर मुशाफरी करित होतो, 'तिळा उघड !' म्हणतांच गुहा उघडावी तसें गुरुजींनीं स्त्रीजीवन हें पुस्तक लिहून आमच्यापुढें आमचेंच भाण्डार खुलें केलें आहे. तेथील रत्नप्रकाशांत आम्हांला आमची वाट सांपडली आहे. साऱ्या साहित्यिकांचें लक्ष लागावें अन् डोळे दिपावेत अशीं अमोल रत्नें आमच्याजवळ आहेत हें आम्हां वेड्या गवाळ्यांना भातां समजलें. गुरुजींच्या ह्या सत्कार्याची फेड कृतीनेंच जर आम्हांस करितां आली, तरच त्यांच्या श्रमांचें सार्थक होईल. आमचें कल्याण व्हावें ह्याबद्दल गुरुजींना केवढी कळकळ. स्त्रीहृदयाचा शोध घेण्याची अपार तळमळ. स्त्री वास्तविक कशी आहे ही गोष्ट वेगळी; पण ती देवी आहे अशी गुरुजींना आंतरिक खात्री. त्या त्यांच्या कल्पनेप्रमाणेंच त्यांनीं आपलीं स्त्रीपात्रें रंगविलीं आहेत, हें त्यांच्या इतर लिखाणांतून कोणासही दिसून येईल. स्वभावाचा पूर्ण आविष्कार कादंबरींतून होणें सुलभ असतें, म्हणून गुरुजींनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून रंगविलेल्या निवडक स्त्री-पात्रांचा अभ्यास जास्त उपयुक्त ठरेल. त्यांच्या स्त्रीपात्रांचा अभ्यास करणें म्हणजेच त्यांच्या स्त्रीविषयींच्या कल्पना अजमावणें होय.

'चित्रा अन् चारु' या छोट्या कादंबरींत रंगविलेली चित्रा म्हणजे एक मनोरम चित्रच. दिसायला सुंदर चित्रासारखी; स्वभावानें धीट पांखरासारखी. हृदयानें मऊ रेशमासारखी. तिचें इतकें अपार प्रेम चारुवर कीं त्याच्यासाठीं घरांत सासूचा छळ ती घट्ट मनानें सहन करी. पतीच्या दोनच गोड शब्दांनीं ती सारे कष्ट, सारें दुःख विसरून जाई.

“सासूचा सासुरवास । सारा मनांत गिळीतें । कंथारीं हांसतें । चित्रा-
ताई । माझे सारें दुःख । मी ग मनांत ठेवीन । कंथाला पाहून । गोड

गोड मी हांसेन ॥ होवो माझे काहीं । मला नाही त्याची पर्वा । माझा कंथा ग रहावा आनंदांत ॥ ” अशीच जणू तिची निष्ठा. स्वतः कष्ट सोसून दुसऱ्याला हंसविणारी चित्रा. चारूसारख्या गोड मुलाला जन्म देणारी माता फार दिवस डंख धरू शकणार नाही ही तिची खात्री; म्हणून ती निर्भयपणे पतीबरोबर सासरीं आली. चारूच्या जीवनांत तर ती म्हणजे एक संगीत होते. चित्राची मैत्रीण फातमा प्रेमळ. धर्मभेदापेक्षां प्रेमळ हृदयावर दोन्ही मैत्रीणींचा अढळ विश्वास. फातमा ही मुसलमान स्त्री रंगविली असली, तरीही जगांत येथून तेथून स्त्रीहृदय तें सारें एक. ती हिंदु स्त्री दाखविली असती तरी त्यांतील कोणतेही रंग बदलावे लागले नसते; पण तिला मुसलमानी पेहेराव देऊन हेंच जणू गुरुजींना दाखवावयाचें आहे कीं धर्मभेद विसरून स्त्री फक्त स्त्रीचेंच हृदय जाणते.

‘यति कीं पति’ मधील मुक्ता म्हणजे खरोखरच मोतीं. विजयवर तिचें प्रेम असतें, पण मत्सरानें सूड घेणाऱ्या सुमुखवर सूड घेऊं पहाणाऱ्या विजयला पापापासून परावृत्त करण्याचें कर्तव्य मुक्ता विसरली नाही. पति यति होऊन आला, तरी किती शांत होती ती ! स्त्रियांचें प्रेम सौख्यलालसेसाठीं नसतें, असेंच जणू ती शिकविते. दुसरी प्रधानकन्या सुलोचना एक क्षणभरच विजयच्या आयुष्यांत आली, पण त्यांतही तिच्या स्त्रीत्वाची चमक दाखविण्यास गुरुजी विसरले नाहींत. दारू पिणारा, वेश्यांकडे जाणारा विजय उघड्या डोळ्यांनीं पाहण्यापेक्षां विजय मेला तरी पत्करलें असें तिला घाटतें. पुरुषांचा अधःपात म्हणजे जणू स्त्रीचें मरण. ‘गोड शेवट’ मधील इन्दू, कावेरी आणि इंदिरा हीं तीन्हीही स्त्रीपात्रें दुय्यम दर्जाचीं असलीं, तरी पतीच्या कर्तव्यक्षेत्रांत सुद्धां समरस होणाऱ्या स्त्रीहृदयांचे ते नमुने पाहून गहिवरून आल्याखेरीज राहत नाहीं. प्रीतीनें जगन्नाथाला जगविणारी, त्याच्या मुशाफरींत कष्ट सहन करूनही उत्साहानें भाग घेणारी करुणरम्य कावेरी, मित्रप्रेमासाठीं विरहावस्था सोसूनही मित्राला शोधायला जाण्याची परवानगी देणारी प्रेमळ इन्दु आणि अतिशय संकटांनीं नि दुःखांनीं त्रस्त झालेल्या जगन्नाथाला पुन्हां शान्तता देणारी क्षमाशील इंदिरा, हीं पात्रें मनावर अनावर परिणाम केल्याखेरीज राहत नाहींत. ‘आस्तिक’ कादंबरींतील स्त्री-पात्रें अतिशय रेंखीव व उत्कृष्ट रेखाटलेलीं आहेत. सुश्रुता म्हणजे एक वयोवृद्ध पण

पोळलेली स्त्री. 'ज्याचं जळतं त्यालाच कळतं' असं म्हणतात. सुश्रुतेच्या 'जीवनाची वेळ' या जातिभेदाच्या वणव्यापार्यांच सुकून वाळून गेलेली. नाग-जातीला दूर न लोटणाऱ्या किंवाहुना त्यांच्या कल्याणाकरितां झटणाऱ्या पतीची ती पत्नी आणि तशाच सहृदय पण शौर्यशाली पुत्राची ती आई. सारं जग जातिभेदाने जळत असतां वृद्ध असूनही पोळलेल्या जीवाच्या काळजीने ती अतिशय उदारमताची झालेली. स्वतःच्या नातीला सुद्धां नागपुत्राशीं विवाह करण्याची संमति देणारी अन् त्यांच्याच सुखांत गुंगून जाणारी सुश्रुता पाहिली, कीं वत्सलेचा हेवा वाटल्याखेरीज राहत नाहीं. निसर्गतः उदार असणारी स्त्रीच कोणत्याहि उदार तत्वांना उदारपणें कवटाळील असें का गुरुजींना म्हणावयाचें ? वत्सला म्हणजे तर प्रेमाच्या अद्वैताची संस्कृति प्रस्थापित करावयास निघालेली ललना आहे. पतीच्या खांद्याला खांदा भिडवून प्रेमाचें साम्राज्य पसरवीत फिरणारी वत्सला नागानंदाच्या मुरलीच्या सांथीनें जें जीवनसंगीत गाते, तें युगायुगांतून दुमदुमत राहिल यांत शंका नाहीं. मातृसुखाचें सुवर्ण हातांत असूनही ती तें आस्तिकऋषींच्या खजिन्यांत पोंचतें करतें व कर्तव्याची ज्योत ती जागती ठेवते. कृष्णी ही नागकन्या आपल्या नेमळ्या प्रियकरालाही निर्भय वनविते. कृष्णी व वत्सला या प्रीतीच्या भक्तिणी असल्या, तरी अतिशय तेजस्वी पण आहेत. प्रियकर वाघाशीं टक्कर घेत असतां वत्सला धीर खचून परमेश्वराचा धांवा करीत बसत नाहीं; तर त्याच्या बरोबरीनें ती शौर्यशाली वत्सला वाघिणीला धैर्यानें तोंड देते व आपल्या पराक्रमी पतीच्या शौर्याला साजेलसा पराक्रम करून विजयी होते. कृष्णी तर राजपुरुषांच्या जुलुमांना प्रतिकार करतांना जळतें कोळीत हातांत घेऊन सान्या जनसंमर्दाला तेजाची व त्यागाची शिकवण देते. प्रेम निर्भय असतें; प्रेम पराक्रमी असतें; प्रेम मरणाला भीत नाहीं; या तेजस्वी प्रीतीच्या ज्योति प्रत्येक स्त्रीहृदयांत प्रेमाची अन् तेजाची ज्योत प्रज्वलित केल्याखेरीज राहणार नाहीत. 'क्रांति' म्हणजे तर अमोल स्त्रीरत्नांची खाण. त्यांतील कोणतीही स्त्री म्हणजे तेज, त्याग व प्रेम यांचीच जणू घडवलेली मूर्ति. या क्रांतीमध्ये क्षणभर देखील सामील झालेल्या स्त्रीनें तो आपला क्षण अमर करून ठेवला आहे. पार्वतीची ती पतीच्या रक्ताचा सौभाग्यतिलक लावलेली, सतीचें वाप्य घेऊन

निघालेली मूर्ति महाराष्ट्रीयच काय, पण साऱ्या जगतीतलावरच्या स्त्रियांच्या हृदयांत क्रांतीचा ध्वज रोंवल्याखेरीज राहणार नाही. खरोखर प्रांताप्रांतांतून अशा पार्वती निर्माण झाल्याखेरीज क्रांति अगदीं अशक्य आहे. यःकश्चित् मजुराची बायको म्हणून आजवर जग पार्वतीकडे तुच्छतेनें पाहत असेल; पण अन्यायाविरुद्ध चवताळलेली ही नागीण, ही स्त्री काय करूं शकते याची जाचक जाणीव जगाला खासच करून देईल. अन्यायानें, अवमानानें चिडलेली ही रणरमणी वाचकांना भयचकित केल्याखेरीज राहणार नाही. तशीच ती शान्त गीता. मृत्यूच्या दारांतही शांततेनें चाललेलें तिचें गीतावाचन तिच्या नांवाला सार्थक करतें. शान्ता-मोहनचे प्राण स्वर्गारोहण करीत असतांना जणूं त्या क्षणाचें पावित्र्य गीता गात होती. जें गीतानें केलें, तीच गीतेची शिकवण. ती तिच्या रोमरोमांत जणूं भिनलेली होती. मृणालिनी म्हणजे उच्छृंखल, पण शुद्ध भावमय बंगाल. बंगाली भाषेचें कौतुक करतांना तिला साऱ्या बंगाली वैभवाची अन् साऱ्या बंगाली त्यागाची आठवण येते. बंगालपुढें तिला सारें जगत् तुच्छ वाटतें. बंगालविषयीं तिला जळजळीत अभिमान. स्वभावानें मात्र अगदीं लहान मुलासारखी. चटकन रुसेल; चटकन हंसेल. बंगालची छोटी आवृत्तिच ती. त्यानंतर क्रांतीचा एक 'गोडबोल्या नि गोड दिश्या' सेवक म्हणजे मीना. मुकुंदरावांच्या पुनर्जन्मांत खऱ्या मीनेचा जन्म झाला. त्यानंतर तिच्या सेवामय जीवनाला प्रारंभ झाला. मुकुंदरावांचा पुनर्जन्म आणि स्वतःचा व मुकुंदरावांचा मृत्यु हे तिच्या आयुष्यातील अमर क्षण. मुकुंदरावांच्या पुनर्जन्मामुळें ती आनंदमूर्ति बनली. त्यांच्या श्वासोच्छ्वासानें तिच्या हृदयांत पडसाद उमटत. मुकुंदराव दर क्षणाला जो रंग तिच्या जीवनांत भरतील, त्या रंगानें भोंवतालच्या प्रदेशांत रंग भरणें हें तिचें काम.

मीनेनें मुकुंदरावांची केलेली सेवा म्हणजे एक गुप्त दान होतें. इतकें त्यागमय प्रेम त्यांच्यासारख्या त्यागमूर्तीनाच साधणार. मीनेचा मृत्यु !... मृत्यु नव्हेच तो. तिनें आपल्या त्यागानें व सेवेनें मरणालाही जिंकलें; प्रत्यक्ष मरणाच्या क्षणाला, अपार संयमानें, तिनें आपल्या जीवनाचें सार्थक केलें. मायेची ओळख झाल्यानें प्रत्येकाला बंगालची माया लागल्याखेरीज राहत नाही. माया म्हणजे अतिगोड आणि अति समजूतदार मुलगी. प्रद्योतच्या

प्रेमाचा तिने कठोर शब्दांनी अन्हेर केला नाही. एवढेच काय, पण विवाह झाल्यावरही तिला प्रद्योतच्या आठवणीने रडू येई. प्रत्यक्ष पतीच्या प्राणांवर संकट आणणाऱ्या प्रद्योतवर ती रागावली नाही—एवढेच नाही, तर त्या विक्षिप्त मुलाला भगिनीप्रेमाने तिने न्हाऊं घातले. रामदास म्हणजे तर तिचा प्राणच. ती त्याला कधी लहान लेंकरासारखे जपत असे, तर कधी अतिशय परायणतेने त्याची सेवा करी. जनसेवेत कष्टणाऱ्या रामदासाचे पाय ती चुरीत असे. अतिशय लाघवी मुलगी तशीच अतिशय सुशील आणि चतुर पण. आनंदमोहन बाबूंकडे चतुराईने केलेल्या मागणीनेच तिच्यासारख्याच एका स्त्रीच्या—बाबूंच्या पत्नीच्या—आयुष्याचे कल्याण झाले. माया कधी कुणाला टचकन बोलत नसे. कधी कुणावर रागावत नसे; फार विचारी. फार शांत. शांता मात्र नांवाने शांति पण अशांतता तिच्या रक्तांत थैमान घाली. ती जरा उच्छृंखल. कामाची अन् सेवेची अपार हौस तिला; पण तिची सेवा म्हणजेच तिच्या हौशीचे काम. अत्यंत उल्हासाने ती कोणतीही गोष्ट करी. तेजस्वीही तशीच होती ती. मोहनच्या प्रेमासाठी तिने आईबापांचा त्याग केला. तिने खादी, साक्षरता वगैरे सर्व चांगल्या गोष्टींची शिवतर गांवाला गोडी लावली. पण—वेडी मोहमयी शांता—क्षणएक घसरली. मोहनचे तिच्यावरचे प्रेम नि मोहनने तिच्यासाठी केलेला त्याग ती स्वतःच विसरली. पण ही सारी चूक शांताची नव्हती; तिच्यातील 'अशांतीची' होती. जेव्हां पुन्हां तिच्या जीवनांत शांति आली, तेव्हां तिने 'क्रांतीला' जन्म दिला आणि मोहनला एक क्षणही दूर न ठेवतां, त्याच्यावरील अचल प्रीतीचा नंदादीप तेवत ठेवण्यासाठी, मोहनच्या मृत्यूच्या क्षणीच आपल्याही जीवनाची आहुति दिली. मोहनची ती स्फूर्ति. मोहनने जे जे केले त्याचे श्रेय सारे सारे शांतीला. माया अन् शांता !! अविस्मरणीय व्यक्ति !! माया म्हणजे जणू बंगालची शांत संध गंगा. शांति म्हणजे जीवनाची पर्वा न करतां हजारों फूट खोल निर्भयपणे उडी घेणारा महाराष्ट्राचा धवधवा. मायेत गंगेची गंभीरता, तर शांतामध्ये झऱ्यांचा नाचरेपणा, अवखळपणा. गंगेने शांतपणे जीवन देत पृथ्वी सुपीक करावी, तशी माया लीनपणे सेवा करीत प्रीतीची लागवड खेड्यापाड्यांतून करी. उंचावरून पडणाऱ्या धवधव्याप्रमाणे शांता ग्रामीण जीवनांत विद्युल्लतेचे तेज निर्माण करी. माया म्हणजे शीतलता, तर शांता

म्हणजे एक धगधगतें जीवन. शांतानें जमीन तापवावी, तर मायेनें जीवन ओतावें आणि पृथ्वीच्या पोटी 'शान्ति'मय 'क्रांतीचा' जन्म व्हावा. काय करूं ? कसें करूं ? या विचारांत जडपणें मग्न राहणाऱ्या तरुण पिढीला माया-शांता ह्यांची जोडी खासच अचूक मार्गदर्शन करील. या साऱ्या उत्कृष्ट स्त्रियांशीं गुरुजींचा परिचय असला, त्या स्त्रियांच्या आयुष्यांतील कांहीं क्षण त्यांनीं सत्यसृष्टींत पाहिले असतील तरी अगदीं पूर्ण जवळून जिचें जीवन गुरुजींनीं पाहिलें एवढेंच नव्हे, तर तिच्या जीवनांतून त्यांनीं आपल्या जीवनाचे अमोल क्षण वेंचले अशी स्त्री म्हणजे आई.

इतर स्त्रियांच्या चित्रणांत गुरुजींनीं क्वचित् अस्पष्ट रंग भरला असेल; क्वचित् नको तेथें त्यांच्याकडून भडक रंग भरला गेला असेल; क्वचित् रंगसंगति कलापूर्ण नसेल; पण एकच एक निर्दोष आणि संपूर्णतया वास्तव अशी एक चित्रकृति गुरुजींनीं निर्माण केली. ती म्हणजे आईची. गुरुजींनीं फक्त 'श्यामची आई' हें एकच पुस्तक जरी लिहिलें असतें, तरीही मराठी वाङ्मय सदैव त्यांचें ऋणी राहिलें असतें. त्यांत नायक-नायिकेचा गोड शृंगार नाही-छे छे ! त्यांत मुळीं अल्लड अन् तरुण नायिकेचा प्रवेशच नाही. 'श्यामची आई' हें पुस्तक म्हणजे शृंगाराचा रंगमहाल नाही-तें एक अति-पवित्र असें मंदिर आहे आणि भक्तानें परमेश्वरापुढें मोकळेपणानें आपले दोष बोलून दाखवून पश्चात्तापानें शुद्ध झालेल्या मनानें त्या दयाघन प्रभूची करुणा भाकावी तसा श्याम आईच्या मनोमन मूर्तीसमोर आपले गुणदोष उघडपणें सांगून जणूं शुद्ध होत आहे. 'श्यामची आई' म्हणजे कोंकणच्या खेडवळ अन् साध्याभोळ्या संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर रंगविलेलें एक मनोहर आणि अतिशय करुणरम्य चित्र आहे.

आईचा लाडका श्याम मायदेशाचा भक्त आणि मायभाषेचा सेवक झाला याचें सारें श्रेय श्यामच्या आईला आहे. स्त्री-हृदयाचा उत्कृष्ट नमुना कोणता असें जर मला कोणीं विचारलें, तर मी विचार न करतां उत्तर देईन कीं, 'श्यामची आई.' तिच्या स्वभावचित्रांतील रंग इतक्या सुस्पष्टपणें व इतक्या सहृदयतेनें भरले आहेत कीं तें चित्र जणूं बोलून उठत आहे आणि आमच्या सांस्कृतिक जीवनाचीं गोड गीतें गात आहेत असें वाटतें. कोणत्याही प्रसंगांतील श्यामची आई आठवा; ती तुमच्या हृदयाला हात घातल्या-

शिवाय राहणार नाही. कुटुंबाच्या कर्जापार्यां सारी धनदौलत खर्चून पति झोंपडींत आल्यानंतर त्याच्या मनाला कधीही बोचक जाणीव होऊं न देणारी; हातीं आंवळणीचे म्हणून आलेल्या पैशांचें 'इकडे चारचौघांत फिरायचें असतें' म्हणून आपल्या फाटक्या वस्त्राकडे डोळेझांक करून पती-साठी धोतराचें पान आणून ठेवणारी श्यामची आई आपल्या मनावर उदात्त परिणाम केल्याशिवाय कशी राहिल ? पण श्यामची आई अतिप्रेमळ असली, तरी ती क्वचित प्रसंगीं वज्रादपि कठोर आहे. आपल्या प्रेमाच्या खुंट्याला बांधून ठेवून सुद्धां ती श्यामचा विकास खुंटू देत नाही. तिचा श्याम भिन्ना होतां कामा नये. तिचा श्याम दुबळा होता कामां नये. तिचा श्याम दुर्गुणी होतां कामा नये. श्याम पोहावयास जाण्यास भ्याला तर ती त्याला मारील; धाकदपटशा दाखवील. श्याम चोरी करील तर तिच्या जिवाचा संताप होईल; श्यामला शिकावयाची हौस असली तर पित्याला मदत न करतां नि त्याच्या मदतीची अपेक्षा न करतां त्यानें स्वश्रमानें विद्यार्जन करावें या गोष्टीला तिची मंजूरी असते. मुलांना प्रेमानें पंखाखालीं क्षणभर घेतलें तरी त्यांनीं आतां घरट्याबाहेर पडावें; पंखांची हालचाल करावी; स्वतःच्या पंखांच्या बळावर गगनाला गवसणी घालण्याची दुर्दम्य आशा मनांत बाळगावी अशी तिला भारी हौस. तिचा श्याम कुठल्याही कामांत लाजला नाही. श्रम करण्याची लाज नसावी अशी तिची त्याला शिकवण; पण श्यामनें केलेल्या श्रमाचें चीज ती आपल्या प्रेमानें करी. श्याम सद्गुणी व्हावा म्हणून कोण तिची धडपड ! श्यामनें रामरक्षा लिहून काढावी, सुंदर अक्षरांत लिहावी, पाठ करावी म्हणून तिनें हरतन्हेनें प्रयत्न केले. तिचा श्याम केवळ तिचा पुत्र म्हणून नि तो वाढवावयाचा अशा रीतीनें वाढत नव्हता. ती त्याला स्वतःच्या कल्पनेनुसार सद्गुणी व्हावा म्हणून प्रयत्नपूर्वक वाढवीत होती. श्याम म्हणजे जणू गुलावाचें रोपटें. तें काय अंगणांतलें झाड होतें कीं तें नुसता वारा पिऊन ऊन खात वाढेल ? तें एक बागेंतलें गुलावाचें रोपटें. त्याला गुणांचीं फुलें यावयाला हवीं होती; सद्गुणांचा गंध पसरावयाचा होता, त्याच्यावर का मग कुशल माळ्याची देखरेख नको होती ? श्यामच्या आईनें हेंच काम केलें. ती स्वतःही अत्यंत कष्ट घेणारी होती. दुसऱ्यासाठीं सुद्धां ती फार झटे. शेजारची वेणू सासरीं जावयाची तर अंगांत ताप अस-

तांनाही वड्या करून देण्यास तत्परतेने तिच्याकडे गेली. तिचें स्वतःचें जीवन बोलून चालून कष्टमयच आणि मुलांनाही तिनें कष्ट करावयास शिकविलें. दळतांना सुद्धां श्याम तिला जात्याला हात लावूं लागत असे. तिनें आपल्या प्रेमळ मार्गदर्शनानें श्यामच्या जीवनाचा विकास केला. जिजा-माईनीं शिवाजीला स्वातंत्र्याचा संस्थापक घडविलें. मातेची ही शक्ति आहे. श्यामच्या सेवामय आयुष्याचें, पश्चात्तापशुद्ध चित्ताचें सारें रहस्य श्यामच्या आईच्या कष्टमय व सद्गुणी जीवनांत आहे. श्यामची आई जितकी 'वज्रा-दपि कठोर' होती, तितकीच प्रसंगविशेषीं 'कुसुमादपि मृदु' होती. घरच्या मनीला दूध घातलें कीं नाहीं याची काळजी तिला तिच्या मृत्युशय्येवरही लागली होती. घरच्या मोलकरणीचीही ती अत्यंत आपुलकीनें चौकशी करी. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना, कुऱ्यामांजरांनाही ती प्रेम देई. अवमानित आयुष्यांतही करारीपणें जगणारी, दुसऱ्यांची सेवा तत्परतेनें करणारी, सर्वांना प्रेम देणारी आणि विशेषतः स्वतःच्या मुलांच्या आयुष्याच्या नौका उत्तम खलाशाप्रमाणें सन्मार्गाकडे वळविणारी श्यामची आई कुठल्याही सहृदय माणसाच्या मनांतून जाणार नाहीं. तिनें श्यामला केलेला उपदेश—तिचे ते शब्द—'श्याम, कष्टाला लाजूं नकोस, मोठ्यांना डावलूं नकोस, साऱ्यांना प्रेम दे, शीलाला जप.'—असल्या तऱ्हेचा तिचा तो उपदेश जगांतील कोणत्याही कोपऱ्यांतल्या कोणत्याही काळच्या कोणत्याही मुलानें कोरून ठेवावा असाच आहे. श्यामची आई म्हणजे गुरुजींच्या वाङ्मय वैजयंतीमधील कौस्तुभरत्न आहे. पुस्तकांतील कोंकणी संस्कृतीचें तर तें मनोहर चित्र आहेच, पण त्याच्या पार्श्वभूमीवर रंगविलेलें श्यामच्या आईचें चित्र अतिशयच करुणरम्य आहे यांत तिळमात्र संदेह नाहीं. गुरुजींच्या साहित्यांतील स्त्रियांचा मेळावा हा असा आहे. त्यांच्या स्त्रीपात्र-चित्रणांत दोष नाहींच असें छाती-ठोकपणें सांगतां येणार नाहीं; पण एक गोष्ट खासच कीं, त्यांच्या सहृदयतेची त्यांत इतकी मोहिनी आहे कीं, दोष लक्ष्यांत आले तरी खुपत नाहींत. दुसरा या दोषांचा विशेष हा आहे कीं, जें जें म्हणून व्यंग त्यांत आहे, तें तें सारें त्यांच्या अतिसद्गुणी, अतिभावनामय, अतिविशाल अशा हृदयामुळें निर्माण झालेलें आहे व या चित्रणदोषामुळेंच गुरुजी सर्वांना अधिक आवडतात.

त्यांच्या स्त्रीपात्र चित्रणांतील पहिला-ठळकपणें पहिला-दोष म्हणजे स्त्री ही शृंगाराची स्वामिनी असूनही गुरुजींनीं रंगविलेल्या स्त्रीपात्रांनीं केलेला शृंगार वास्तव वाटत नाही. हल्लींच्या तरुणींच्या शृंगाराची त्यांत ओझरती पण छाया नाही. त्यांचीं स्त्रीपात्रें एकाद्या कॅलेंडरवरच्या चित्राप्रमाणें पतीचे पाय चुरीत बसतात. प्रियकराकडे एकही तिरका कटाक्ष टाकीत नाहींत— विचारा प्रियकर ! गुरुजींच्या नायिका एकदांही लाडांत येऊन आपल्या प्रियकरास Darling डार्लिंग म्हणत नाहींत. काय हा इंग्रजी शिकणाऱ्या तरुणींच्या शिक्षणाचा अपमान !! हे आचरट चाळे सोडले, तरी खरोखरच आधुनिक शृंगार गुरुजींच्या साहित्यांतून नाही हें खास. त्यांच्या शृंगारावर संस्कृत काव्यांतील शृंगाराची जबर छाप असलेली आढळून येते. पतीला प्राणनाथ म्हणणें; पतीशीं बोलतांना रसपूर्ण व सहजतेचा आभास निर्माण करणारी पण खरोखरीच कृत्रिम व क्वचित अलंकारिक भाषा बोलणें हे प्रकार संस्कृत वाङ्मयांत आढळतात. वास्तव शृंगार निर्माण न करण्याचें नि तसेंच संस्कृत वळणावर शृंगार रंगविण्याचें आणखी एक कारण आहे आणि तें म्हणजे या महान् साधुपुरुषानें शृंगार फक्त वाचलेला आहे आणि तोही संस्कृत भाषेंतूनच. अश्लीलपणा वजा जातां वाचलेला; त्यांनीं आधुनिक अशी एकच गोड गोष्ट शृंगाराचे बाबतींत उचललेली आहे आणि ती म्हणजे प्रेमभरांत पतीला नांवानें हांक मारून 'अरे तुरे' करणें. त्यांची चित्रा त्यांच्या चारूला 'अरे चारू' म्हणते व मुक्ता तिच्या विजयाला 'अरे विजय' म्हणून हांक मारिते. दुसऱ्या कोणत्याही इतर बाबतींत गुरुजींच्या कथावाङ्मयांतील शृंगार वाचकांना न आवडला तरी हल्लींच्या मुलीला ही गोष्ट एकदम पसंत पडेल. ही गुरुजींच्या वाङ्मयांतील शृंगाराची सर्वसाधारण रूपरेषा आहे एवढेंच मला सांगावयाचें आहे. त्यांच्या वाङ्मयांत कांहीं निवडक शृंगाराचे प्रसंग कोणाच्याही लक्ष्यांत—चांगलेच लक्ष्यांत राहावे असे आहेत. त्यांच्या साहित्यांत शृंगार हा कांहीं प्रधान रस नाही. आणि तो नाही म्हणूनच त्यांचें साहित्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे असें मला वाटतें.

दुसरा दोष त्यांच्या सेवातत्त्वावरील अढळ श्रद्धेंतून निर्माण झाला आहे. सेवा हा त्यांचा सर्वांत परमधर्म. याच सेवातत्त्वाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनीं अनेक सेवातत्पर सुंदर पात्रें चितारलीं आहेत; परंतु असें

करतांना त्या सेवातत्त्वावरील श्रद्धेच्या भरांत आपण वास्तवतेला थोडासा धक्का पोंचविला आहे याचें त्यांना भानही राहिलेलें दिसत नाही. कांहींही झालें तरी हिंदु स्त्री एक गोष्ट कदापि सुद्धां करणार नाही आणि ती म्हणजे परपुरुषाची अनावश्यक शरीरसेवा. एकाद्या अनोळखी माणसाची देखील ऐन संकटप्रसंगीं वाटेल ती सेवा हिंदु स्त्री करील. पण ती पतीच्या देखरेखीखालीं सेवा करतांना पडणारे कष्ट ती हिशेबांत सुद्धां धरणार नाही. त्या वेळीं तिच्या हृदयांत अन्य विचार येणार नाहीत. आजारी माणसाची शुश्रूषा एवढेंच तिला समजतें. त्या वेळीं ती फक्त आई असते. पण विशेष आवश्यकता नसतांना परपुरुषाची सेवा ती कधींही करणार नाही; परन्तु सेवातत्त्वावरील श्रद्धेनें गुरुजींनीं 'पुनर्जन्म' या कादंबरींत आनंदीला परपुरुषाचे 'पाय चेपूं का ?' असें विचारावयास लाविलें आहे. यदाकदाचित् गोविंदरावांनीं 'नको वैनी' म्हटलें नसतें, तर तिनें त्यांचे पाय खासच चेपले असते. आनंदीबाई इतकी भोळी कीं, गोविंदरावांचा वाईट हेतु तिच्या लक्ष्यांत पण येत नाही. गुरुजींना त्यांच्या विशाल हृदयामुळें त्यांत वावगें वाटत नसेल; पण तें अवास्तव आहे हें खास. खेळून दमलेल्या पांखराच्या चोंचींत माता दाणापाणी घालील, कष्ट करून दमून भागून आलेल्या पतीच्या पायाला ती दूधतूप चोळील, परंतु परपुरुषाचे पाय चुरण्याची कल्पना तिच्या मनांत उद्भवणारही नाही; मग ती प्रत्यक्षांत येणेंच अशक्य ! परंतु याचा अर्थ असा नव्हे कीं, गुरुजींना ही अवास्तवता माहित नव्हती; फक्त ती त्यांच्या लक्ष्यांत आली नाही किंवा ती जाणून बुजून त्यांनीं पत्करली.

आणखी एक वैशिष्ट्य त्यांच्या लिखाणांत मला आढळून येतें. तें हें कीं त्यांच्या कादंबरीतील प्रधान स्त्रीपात्रें तरुणांवर प्रथम-भेटींतच प्रेम करूं लागतात. 'यति कीं पति' मधील मुक्ता विजयाला फेटा बांधून देऊं का असें एकदम विचारते. 'क्रांतीतील' माया प्रथमभेटींतच 'मायेला जिंकून घेणारे रामदास' असा त्याच्यापाशीं उल्लेख करते. 'आस्तिक' मध्ये वत्सलाही आपलें जीवन पहिल्या भेटींतच नागानंदाच्या स्वाधीन करते. प्रथमभेटीतील हृदय प्रेमाचे दाखलेच आहेत ते. प्रीतीचा विकास कसा झाला, तें त्यांनीं रंगविलें नाही. याला माझ्या मतें दोन कारणें आहेत. एक तर संस्कृतच्या व इंग्लिशच्या वाचनाचा त्यांच्या मनावर खोल परिणाम झालेला आहे. इंग्रजी

लिखाणांत अन् इंग्रजी समाजांत तर या रोजच्याच गोष्टी आहेत. संस्कृतांतही हरिणावरचें लक्ष उडून हरिणाक्षीच्या सौंदर्यांत गुंग होणारा दुष्यंत आहे. बकुलमाला गुंफतांना मालतीच्या सौंदर्यावर मोहित होणारा माधवही आहे. त्यामुळे सहजच विशाल मनाच्या गुरुजींच्या मनांत प्रथम भेटांतील प्रेमावद्दल अनुकूलता असावी. दुसरें असें कीं, दोन जीवांची प्रीति हा त्यांच्या कादंबरीचा अगर कुठल्याही लिखाणाचा मुख्य विषयच नव्हे मुळीं. त्यामुळे गुरुजी या प्रीतीच्या उत्पत्तिस्थितीचा इतिहास कलापूर्ण कुंचलीनें रंगविण्याच्या फारसे भानगडींत पडत नाहींत. अशी प्रीति ही एक नेहमींची न टाळतां येण्याजोगी गोष्ट असून सारें प्रेम विस्तृत कसें करतां येईल, विश्वबंधुता कशी स्थापन करतां येईल, हें त्यांच्या दृष्टीनें जास्त महत्त्वाचें आहे. म्हणूनच गुरुजींच्या कादंबऱ्यांतील दोन प्रेमी जीव स्वतः जितका गोड शृंगार करतात, तितक्याच अगर अधिक गोडीनें व जिव्हाळ्यानें सत्कार्याविषयी बोलतात. बऱ्याच कालावधीनंतर परस्परास भेटले, तरी कर्तव्यावर बोलतील; पुढील विधायक कार्यक्रम आंखतील. कांहीं गमती देशभक्त नि देशसेविका तरी देशविषय सोडून प्रेमाचीं भाषणें बोलतील; पण गुरुजींच्या कादंबऱ्यांत प्रेमी जोडपें अति कळकळीनें स्वदेशावर बोलून शृंगार करतें. केवळ देशहिताची गुरुजींच्या ठायीं असलेली अपार कळकळ त्यांच्या असल्या शृंगारांत गोडी आणते; नाहीं तर कै. वा. म. जोशी ह्यांच्या 'रागिणी' मधील भय्यासाहेबांसारखीं हीं पात्रें अरसिक व कंटाळवाणीं ठरलीं असतीं; आणखी एक गोड विशेष त्या शृंगारांत आहे. आणि तो त्यांनीं संस्कृत वाङ्मयावरून उचलला असावा. तो म्हणजे त्यांचीं पात्रें निसर्गाच्या सान्निध्यांत शृंगार करतात. फुलांच्या माला करून प्रियकरणी प्रियकरांच्या गळ्यांत घालतील, 'संध्याकाळचें सोने' वेंचतां वेचतां त्या प्रियकरांबरोबर बेभान होऊन नाचतील; बागेतील झोक्यांवर प्रियकरांबरोबर झोके काढतील. किती रम्य आहेत प्रसंग हे ! तें असो. प्रथमभेटांत उत्पन्न होणाऱ्या प्रेमावर त्यांचा विश्वास असल्यानें त्यांच्या कादंबऱ्यांतून ते तसल्या तऱ्हेचे प्रसंग चितारीत असोत, वा अन्य कारणानें ते असें करीत असोत; त्यांतही त्यांचा विशेष हा आहे कीं, प्रीतीसारख्या गोड, नाजुक अन् पवित्र गोष्टींचा उच्चार साधारणतः जो तरुणांकडून व्हावयास

पाहिजे-किंवा होत असतो-तो कार्यभाग गुरुजींच्या साहित्यांत तरुणींनी उचललेला आहे. शांता मोहनने अश्रु पुसले नाहीत म्हणून तक्रार करते, कृष्णी अचानकपणे कार्तिकाच्या गळ्यांत माळा घालते, चित्रा चारुबरोबर गुलगुल गोष्टी करते. हे असे कां ? त्याचें मात्र नेमकें कारण सांगतां येणें अशक्य आहे. याचें स्पष्टीकरण गुरुजी स्वतःच कदाचित करूं शकतील.

नंतर आणखी एक दोष म्हणजे गुरुजींनी आपलीं स्त्रीपात्रें स्वभावाच्या दृष्टीनें अधिकांशानें अतिशय निर्दोष व अव्यंग रेखाटलीं आहेत. त्यांचा विजय वडिलांवर रागावेल, भावाचा सूड घ्यावयास निघेल, पण मुक्ता चुकावयाची नाही. तीच त्याला प्रेमाची शिकवण देईल. त्यांचा सुमुख मत्सरानें विजयचा सूड घेईल; पण मंजुळा-असहाय लंगडी मंजुळा ऐन मध्यरात्रीं तुरुंगांत पडलेल्या भावाची मुक्तता करावयास धांवल. त्यांचा कार्तिक भित्रा, दुबळा असेल; पण कृष्णी राजपुरुषांशीं लढत घेण्याइतकी धैर्यवान असेल. कांहीं विशिष्ट गुणांचें रसायन म्हणजे स्त्री अशी गुरुजींची कल्पना दिसते. चित्राची सासू, राजापूरच्या भटापासून पतीला लांत्र ठेवणारी विश्रामची मालती किंवा रमाबाई अशीं निवडक व फारच थोडीं स्त्रीपात्रें त्यांनीं किंचित् पातळीखालीं असलेलीं दाखविलेलीं आहेत अन् तीं पात्रें सुद्धां गुरुजींच्या हृदयपालटाच्या तत्त्वानुसार फिरून चांगल्या मार्गावर आलेलीं आहेत. विशिष्ट गुणांच्या सांच्यामुळें त्यांच्या नायिकांचे चेहरेही एकाच सांच्याचे वाटतात. त्यांची प्रत्येक नायिका प्रेमळ असते; प्रत्येक नायिका अतिशय तेजस्वी असते नि प्रत्येक नायिका सेवेला व त्यागाला केव्हांही तत्पर असते. जणूं स्त्री या सद्गुण धातूंचीच बनविलेली आहे. सर्व स्त्रिया—छे, जगांतील एक-चतुर्थ्यांश स्त्रिया जरी-इतक्या सर्वगुणसंपन्न असत्या, तर जग स्वर्गमोलाचें झालें असतें. आदर्श चित्रित करण्याची दुर्दम्य हौस ह्याच्या मुळाशीं आहे. स्त्री कशी आहे हे गुरुजींनीं फारसें ओळखलें नसेल कदाचित् ; पण स्त्री कशी असावी हे मात्र त्यांनीं आपल्या गोड भाषाशैलीनें व चित्रणशैलीनें दाखविलें आहे.

नंतर त्यांच्या लिखाणांत एक-दोष म्हणूं का ?-दोष दिसून येतो. तो म्हणजे ते कोणत्याही स्त्रीपात्राच्या चेहऱ्याचें अगर हालचालीचें रेखीव, कलात्मक वर्णन करीत नाहीत. ते नदीवरच्या प्रत्येक तरंगाचें वर्णन करतील,

आकाशांतील प्रत्येक तान्याचें तेज वर्णितील, पण त्यांच्या लिखाणांत पात्रांच्या चेहऱ्याचें वर्णन फार क्वचित सांपडेल. प्रथमपरिचय करून देतांना थोडेंफार कांहीं सांगावयाचें तर सांगतील एकादीच्या रूपा-विषयीं. प्रा. फडके येथें लेखक असते, तर प्रियकराच्या शब्दानुसार प्रियेच्या हृदयांत भावनातरंग तिच्या गालांवरून हेलवत जाऊन डोळ्यांत नाचतांना दाखविला असता त्यांनीं. नायिकेच्या सरळ नासिकेचें, धनुष्याकृति भुवयांचें, कुंदकळ्यासारख्या दांतांचे आणि लांबसडक कुरळ केशकलापांतून अवखळपणें कपाळावर नाचणाऱ्या वटांचें—एवढेंच नव्हे, तर नायिकेच्या पाठमोऱ्या आकृतींतील रम्यपणाचें वर्णन प्रा. फडके अतिशय रसिकपणानें करतात; पण हा प्रकार गुरुजींच्या लिखाणांत दिसून येत नाही—येणार नाही. त्यांच्या नायिका पदराशीं चाळा करतात कीं नाही, खाली पाहून पायांच्या अंगठ्याच्या नखानें जमीन उकरतात कीं नाही, किंवा 'इश्श' असला गोड मुरका मारून वल्लभास मोहित करून घायाळ करतात कीं नाही याची यत्किंचितही कल्पना वाङ्मयावरून बांधतां येत नाही. त्यांच्या नायिका नुसतें गोड गोड बोलतात. जास्तीत जास्त म्हणजे एखादा तरुण नायिकेला पाणी फेंकून मारील; उलट ती त्याला कमळाच्या देंठानें मारील अन् हें सुद्धां गुरुजी नाही सांगणार. तिला अगर त्याला स्वतःलाच त्या त्या प्रसंगांचीं वर्णनें करावयास लावतील. हजार गोष्टींचें वर्णन त्यांच्या साहित्यांत असेल. महापुरांत वाहून येणाऱ्या पाळण्याचें, त्याच पुरांत तांडवनृत्य करणाऱ्या सापाचें, महाराष्ट्राचें, बंगालचें, वाटेल त्याचें वर्णन ते करतील. पण एखाद्या व्यक्तीच्या चेहऱ्याकडे आणि हालचालीकडे त्यांचें लक्षच नसतें मुळीं; किंवा 'तुम्ही जें बघावयाला शिकलांत तें नाही मी आतां सांगत. तुम्हांला जें बघतां येत नाही, तें मी बघावयास शिकवितों; चला !' असेंच जणूं त्यांना म्हणावयाचें आहे. 'तुम्ही स्त्रीचा प्रत्येक कटाक्ष झेलला असेल, आतां जरा सरितेकडे कटाक्ष टाका. तुम्ही स्त्रियांच्या पदक्षेपांतील मनोरमता अनुभवली असेल, आतां या रमणीय मातृभूमीकडे पाहा.' असेंच जणूं त्यांना सुचवावयाचें आहे. गुरुजींच्या स्त्रीपात्रचित्रणांत वास्तवतेच्या दृष्टीनें बरेचसे दोष आहेत खरे; परंतु गुरुजींचें वैशिष्ट्यच हें कीं, त्या दोषांचा तुम्हांला पत्ताही लागूं नये. ऊंसाचा रस इतका अमृत-मधुरच आहे, कीं

‘ यांत आलें नाहीं, लिंबूं नाहीं ’ अशी तक्रार करावयाचें तुमच्या ध्यानांत सुद्धां येऊं नये. गुरुजींचा भावनौघच इतका वेगवान आहे, कीं आपण त्याच्यांत वाहून गेलों-अगदीं फुलासारखे वाहत गेलों-याचा आपल्याला लवकर थांगपत्ताही लागूं नये.

अशा रीतीनें गुरुजींच्या साहित्यसंसारांतील स्त्रियांचा मेळावा पहिला तर आपल्याला हिंदु-सांस्कृतिक जीवनाचा गोड चित्रपट पाहावयास सांपडतो. स्त्रीच्या घरकुलांतील तिच्या माणसांशीं तिची वागणूक त्यांनीं अगदीं स्पष्टपणें रेखाटली आहे. कन्या म्हणून ती आपल्या आईवडिलांची, आजोबांची नि सर्व वडिलधाऱ्यांची सेवा करण्यांत तत्पर असते. ‘ माया ’चे रमेशबाबूंच्या सुखदुःखांत लक्ष फार. ‘ मुक्ता ’ तर आजोबांच्या बरोबर चित्रकलाप्रदर्शन पाहण्यासाठीं मुशाफरी करावयास तयार असते. देशकल्याणासारखें एक उज्ज्वल ध्येयच फक्त तिच्या प्रेमाआड आलें, तर ती पित्याला विरोध करील. मग ती पित्याच्या आश्रयाची देखिल पर्वा करणार नाहीं. ‘ शान्ता ’-सारखी तेजस्वीपणानें घर सोडून जाईल. भगिनी म्हणून सुद्धां ती एक आदर्श स्त्री आहे. विजयची संसारांत पडण्याची फार इच्छा असतांना व घरांतील माणसें त्याला यति करावयाच्या फंदांत असतांना विजयच्या पाठीशीं मंजुळा उभी असते. मंजुळा-एक पंगू स्त्री; पण तिचें आपल्या भावावर फार प्रेम. त्याच्या सुखाची तिला फार काळजी. तो तुरुंगांत असतांना त्यालाही पंगु पण प्रेमळ मंजुळा भर रात्रीं सहाय्य करण्यास निघते. माया तर पतीच्या जीवावर उलटणाऱ्या परंतु पश्चात्तापानें शुद्ध होऊन बंधु म्हणून आलेल्या प्रद्योतच्या सुटकेची न्यायमूर्तीकडे विनवणी करते. शान्ता रामदासच्या पावलांवर पाऊल टाकून देशसेवेचें व्रत घेते. गुरुजींनीं रंगविलेली बहीण ही अशी आहे. स्त्रीचें पत्नी म्हणून रेखाटलेलें चित्र फार कलापूर्ण आहे. ‘ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । ’ अशा रघुवंशांतील इंदुमतीप्रमाणें ती रंगविलेली आहे. ती आपल्या पतीचें प्रधानपद पत्करते. श्यामच्या आईसारखा प्रधान प्रत्येक गृहराज्यांत असला, तर त्या घरांत रामराज्य नांदतें असें म्हणावें लागेल. स्त्री ही जगाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत पतींशी प्रीतीची मैत्रीण असणारच. तेव्हां गुरुजींसारख्या प्रेम-भक्तांच्या साहित्यांत ती त्याही दृष्टीनें सरस वठल्यास आश्चर्य तें काय ?

त्याचप्रमाणें 'ललिते कलाविधौ' त्या पतीच्या प्रियशिष्या आहेतच. रामदासच्या दिलरुब्याच्या तारा 'हलक्या हातानें घट्ट पिळणारी' माया आणि बांसरी आळवीत फिरणाऱ्या नागानंदाच्या बांसरीच्या सुरावर प्रेमगीत गात फिरणारी वत्सला ह्या ललितकलांब्रावत पतीच्या प्रियशिष्याच होत. परंतु इंदुमतीपेक्षां आणखी एक जास्त विशेष आहे त्यांच्यांत. तो म्हणजे त्या केवळ रंगमहालांतील मैत्रिणी नव्हत, अगर राजदरबारांतील प्रधानच नव्हत, तर रणक्षेत्रावरही त्या खांद्याला खांदा देऊन लढणाऱ्या वीरांगना आहेत. रजपूत रमणी आहेत. मुकुंदरावांच्या तत्त्वांकरितां आत्मबलिदान करणाऱ्या आनंदमूर्ति मीना त्यांत आहेत. त्यांच्याजवळ रसिकपणा आहे, मुत्सद्दीपणा आहे, अन् धैर्य, पराक्रम हींसुद्धां आहेत. अद्वितीय तेजाळ रत्नें आहेत तीं.

हें सारें जरी खरें असलें, तरी माता म्हणून रंगविलेली स्त्री कलापूर्ण पात्रनित्रणाच्या दृष्टीनें अनुपमेय आहे. मुलाचें शिक्षण योग्य तऱ्हेनें व्हावें, संपूर्ण शिक्षणानें आपल्या बाळाचें पुढील आयुष्य सुखांत जावें, म्हणून पोटाला चिमटा घेऊन आणि बाळाचें कल्याण व्हावें अशी दिवसाचे चोवीस तास परमेश्वराची प्रार्थना करीत बसणारी बाळाची आई पाहून मनांत कळवळा उत्पन्न होतो. बाळाच्या आठवणीनें तिचा प्रत्येक घांस तिच्या घशांत अडकतो. बाळ काय जेवीत असेल, त्याचे हाल होत असतील का, ह्याची तिला सदैव चिंता. विशेषतः वैध्यव्यदर्शेंत मुलाची मोलकरीण म्हणून राहणाऱ्या त्या वेड्या प्रेमळ आईचें हृदय आपल्या मनावर जबर परिणाम केल्याशिवाय खासच राहत नाही.

बाळाची आई बाळाला शिकवण देतांना जें चुकतें तें ती सेवेनें व निष्काम प्रेमानें जिकून घेते, पण श्यामची आई म्हणजे साऱ्या मातृहृदयाचा शिक्षक, 'माझ्या श्यामला कोणी नांवे ठेवूं नयेत. माझा श्याम कर्तृत्ववान निप-जावा.' एवढ्यासाठीं श्यामचें मन सुंदर व सुदृढ घडविण्यासाठीं तिनें इतके श्रम घेतलेले असतात कीं, श्यामच काय, पण कोणीच तिला विसरूं शकत नाही आणि या तिच्या कल्याणकारक स्मृति श्यामच्या जीवनांत तर इतक्या खोल रुजलेल्या असतात, कीं त्यासाठींच तिच्या-त्याच्या मायेच्या प्रत्येक क्षणाची स्मृति तो इतरांना सांगून मातेची थोरवी गात गात आपल्या

मातेच्या समाधीची अश्रूंनी पूजा करून तिच्यावर स्मृतिसुमने वाहत असतो.

शेवटीं त्यांच्या वाङ्मयीन स्त्रीसृष्टीत असा संचार केल्यानंतर तिच्या विधात्याच्या स्त्री-विषयक कांहीं निवडक कल्पना सांगतां येतील. ह्या सृष्टीतील स्त्रिया भांडखोर नाहींत; बंडखोर आहेत. पतीबरोबर त्या लटका झगडा करणार नाहींत फारशा; इतरांशीं त्यांचा फारसा मतभेद होणार नाहीं; पण बहुजनसमाजावर होणाऱ्या अन्यायानें चिडून बंड पुकारणाऱ्या त्या तेजस्वी स्त्रिया आहेत. भांडखोरपणा हा रिकामटेकड्यांचा (?) गुण; तो गुरुजींच्या ध्येयप्रवण उद्योगी स्त्रियांच्या ठिकाणीं कसला असणार ? पण बंडखोरपणा हा तेजस्विनींचा गुण त्यांच्यांत मूळचाच आहे. तसेंच बायका म्हणजे सद्गुणांची खाण हा त्यांचा फार विश्वास आणि स्त्री ही जगाची मांता असल्यानें तिच्या सामर्थ्याबद्दल त्यांना फार खात्री आहे. कोठल्याही गोष्टीला चांगलें वळण लावणें स्त्रियांच्या हातीं आहे असें त्यांना वाटतें. तुम्हांला कोणती सुधारणा पाहिजे ? जातिभेद नष्ट व्हावेत असें वाटतें ? भांडवलशाही नष्ट व्हावी ? येऊं देत तर मग सारे शान्ती-मोहन एकत्र. करूं देत विवाह. एका विवाहानें दोन्ही समाज जवळ येतील. लग्नाचा खरा अर्थ जाणतील ते. प्रांतिक भांडणें नष्ट व्हावीत, प्रांताप्रांतांत ऐक्य व्हावें, प्रेम नांदावें अशी का तुमची इच्छा आहे ? मग येऊं देत सारे माया-रामदास एकत्र. करूं देत विवाह. एका विवाहानें प्रांताप्रांतांत प्रेमाचें नातें जडेल. प्रांताप्रांतांत एकी निर्माण होईल. अशी गुरुजींची विवाहसंस्थेची मीमांसा आहे. कुमार्गावर असणाराला सुद्धां स्त्री सन्मार्गावर आणूं शकते असें त्यांना वाटतें. 'रामाच्या शेल्यांतील' नायिका आपल्या चारित्र्यानेंच ना गब्बूशेटला सन्मार्गावर आणते ? ती गडकऱ्यांच्या वसुंधरे-प्रमाणें चुकलेल्यांची उद्धारदेवता आहे. समाजांत स्त्रियांचें फार उच्च स्थान आहे; कारण जगतांतील सर्व पावित्र्याचा व प्रीतीचा उगम तिच्या ठायीं आहे असें गुरुजी समजतात. स्त्री जागृत झाली, तर ती कोणतें कर्तव्य आणि किती तत्परतेनें पार पाडील याची साक्ष गुरुजींचीं सारीं स्त्री-पात्रें देतील. त्यांच्या माया ऋणालिनी, हेमलता बंगालच्या दुष्काळांत दुर्गापूजेचा सण सोडून गरिबांची सेवा करतात, त्यांना कपडे पुरवितात. त्यांची शान्ता

सान्या शिवतर गांवाला साक्षर आणि ज्ञानपिपासु करते. त्यांची मीना खादी-प्रचार करते. त्यांच्या पार्वती व गीता किसानसमाजाचें रान पेटवितात. त्यांची वत्सला मुलाला आश्रमांत टाकून ऐक्याचे व प्रेमाचे धडे समाजाला देत फिरते. पण त्यांची जास्त श्रद्धा, जास्त भक्ति मातृहृदयावर आहे. शांता-सारख्या स्त्रिया जागृत झाल्यानंतर त्यांच्याच पोटीं क्रांतीचा जन्म होईल ह्यावर त्यांचा अपार विश्वास आहे. त्याचप्रमाणें शांत व सहनशील अशा स्त्रियांच्या पोटीं आलेली क्रांति चिरकाल टिकणारी असेल ही तर त्यांची दृढ श्रद्धा. स्त्री ही क्रांतीची माता ! म्हणून हें मातेचें कर्तव्य गुरुजींना अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचें वाटतें. ' जिचे हातीं पाळण्याची दोरी । ती जगातें उद्धारी ।' असें त्यांना खरोखर वाटतें. त्यांच्या दृष्टीनें स्त्री म्हणजे एक निष्पाप कन्या, निगर्वा भगिनी, प्रेमळ पत्नी व त्यागमयी माता आहे.

स्त्रीस्वरूपाविषयींच्या गुरुजींच्या या कल्पना त्यांच्या ' भारतीय संस्कृति'-मध्ये त्यांच्याच शब्दांत आपणांस गुंफलेल्या आढळून येतील. " भारतीय स्त्रिया म्हणजे त्यागमूर्ति. भारतीय स्त्रिया म्हणजे तपस्या, मूकसेवा; भारतीय स्त्रिया म्हणजे अलोट श्रद्धा व अमर आशावाद. निसर्ग ज्याप्रमाणें गाजावाजा न करितां काम करीत असतो व फुलें फुलवीत असतो, त्याप्रमाणें भारतीय स्त्रिया कुटुंबांत सतत कष्ट करून, निमूटपणें श्रम करून आनंद निर्माण करीत असतात. प्रत्येक कुटुंबांत तुम्ही पाहा. पहांटेपासून रात्रीं अकरा वाजेपर्यंत रात्रणारी ती कष्टाळू मूर्ति तुम्हाला दिसेल. क्षणाची विश्रांति नाही. फारसा आराम नाही. भारतीय संस्कृतींत स्त्रीचें जीवन म्हणजे पेटलेलें होमकुंड आहे.स्त्री म्हणजे मूर्त कर्मयोग. ती सर्वस्व पतीला अर्पण करते. सर्वस्वानें त्याची पूजा करते.....ती सर्वांची प्रेममयी दासी आहे. सारे स्त्री-जीवनाच्या अंगणांत खेळत असतात. तिच्या अंतरंगाच्या अन्तर्गृहांत कोणीही जात नाही. स्त्रीहृदय हें सदैव मुकेंच आहे. स्त्रिया मुक्या असतात. त्यांचीं हृदये फार गूढ व गंभीर असतात. हृदयाला ज्याची तहान आहे तें प्रेम असो, कीं बाहेरची भाजी असो, स्त्री त्याची मागणी करणार नाही. जें आणून द्याल तें ती घेईल. स्वतःचे अश्रु, स्वतःचें दुःख ती कोणास दाखविणार नाही. किती अल्पसंतोषी भारतीय सती ! परंतु हा अल्पसंतोषही त्यांना मिळत नसतो...

घर म्हणजे आधार, घर म्हणजे आशा, घर म्हणजे प्रेम, घर म्हणजे आत्मीयता ! हें घर माझ्या पतीसाठी, माझ्या मुलासाठी मी प्रेमानें भरून ठेवीन. पतीला पत्नी म्हणते, घरांत कांहीं करा; परंतु जगांत नीट वागा. आणा सारी घाण घरांत, ती घाण काढायला मी समर्थ आहे. ओरडा माझ्यावर, रागवा माझ्यावर. तुमचा कामक्रोध होऊं दे शांत. पशुत्व माझ्या ठायीं होमाः तुमचें पशुत्व होमण्याची मी पवित्र वेदी आहे. बाहेर जाल तें माणूस होऊन जा. पशुपति होऊन जा, शिव होऊन जा. सत्स्वरूपी पतीला शिवशंकर करणारी स्त्री ही शक्ति आहे. पत्नी पतीला माणसाळविते, शांत करते, स्थिर करते, आळा घालते, संयम घालते, मर्यादा घालते, ...स्त्रियांचें प्रेम खोल असतें; परंतु लांबरुंद नसतें. त्यांच्या दृष्टीची मर्यादा फारच संकुचित असते. कुटुंबापलीकडे त्यांचें फारसें लक्ष नसतें... भारतीय स्त्रिया ध्येयें पाळणाऱ्या आहेत. समाजांत जीं जीं नवीन ध्येयें उत्पन्न होतील, तीं तीं स्त्रियांपर्यंत गेलीं पाहिजेत, तरच तीं अमर होतील. (नेमक्या ह्याच उद्देशानें त्यांनीं आपल्या स्त्रीसृष्टींत अशाच तऱ्हेच्या स्त्रिया निर्मिल्या आहेत.) स्त्रिया कदाचित् ध्येयें निर्माण करणार नाहीत; परंतु निर्माण झालीं कीं त्यांना मरूंदी देणार नाहीत.....माता या दृष्टीनेच भारतीय स्त्रियांचा अपार महिमा. कारण ईश्वराचें जें हें सांभाळण्याचें मुख्य कर्म, सर्वांवर पांघरूण घालण्याचें कर्म, तें या जगांत माता करीत असते.विठ्ठल म्हणजे आई, भारत म्हणजे आई, गाय म्हणजे आई ! भारतवर्षांत सर्वत्र मातेचा महिमा आहे. आईला आधीं वंदन. कोणताहि मंगलविधि असो; आधीं आईचा आशीर्वाद. तिला नमस्कार..... भारतीय स्त्रियांच्या पावित्र्याची, संयमाची, वैराग्याची धन्य आहे ! भारतांत आज शेंकडों वर्षे ओतलेले हें वैराग्य व्यर्थ का जाईल ? भारतीयांच्या उज्ज्वल भवितव्यास त्यापासून स्वतः नाही का मिळणार ? भारतीय सतानो ! तुमचा दिव्य महिमा वर्णाव्यास मला शक्ति नाही ! तुमचीं चित्रें माझ्या अंतश्चक्षूं-समोर मी आणतो व तुमचे पाय भक्तीच्या अश्रुजलानें धुतो. दुसरें मी क्षुद्र पामर काय करणार ? ”

गुरुजींची स्त्रियांसंबंधीची ही कळकळ पाहिली, स्त्रियांवरील हा अढळ विश्वास पाहिला, अन् त्यांनीं स्त्रियांना केलेले अमोल मार्गदर्शन पाहिलें, कीं

गुरुजीच भारतीय समाजाची माता आहे असें म्हणावेंसें वाटतें. माता याहून दुसरें काय करते ? चिमुकल्या तान्ह्याला घांस भरवावेत तसे गुरुजी आम्हांला ज्ञानाचे घांस भरवीत आहेत. चारदोन शितें खालीं सांडलीं म्हणून आई रागावत नाही; गुरुजींनीं सांगितलेल्या दोन चार गोष्टी स्मृतिपटलावरून धरंगळल्या, तरी गुरुजी शांत राहातील. औषध पाजावयाचें म्हणजे आई खडीसाखरेचा डबा पुढें घेऊन बसते, तसेंच कटु उपदेश करावयाचा झाला तरी आपल्या गोड बोलानीं त्याचा कटुपणा ते नाहीसा करून टाकतात. आपला मुलगा चांगला निपजावा, आपल्या मुलाचें कल्याण व्हावें ही आईची फार इच्छा; आपल्या देशाचें कल्याण व्हावें हा गुरुजींना ध्यास. मातेच्या हृदयाची तळमळ गुरुजींच्या मनांत स्पष्ट दिसते. 'ज्याचे पोटीं जनहितचिंता ! तोच उद्धरील सान्या जगता ॥' आणि म्हणूनच त्यांची त्यागमय व प्रेममय मूर्ति आठवली व त्यांना लागलेली देशकल्याणाची तळमळ पाहिली, कीं ऊर भरून येतो व मस्तक आपोआप नम्र होतें !

पूज्य साने गुरुजींच्या शब्दांत

[धुळें येथील शारदा मंदिरातर्फे झालेल्या सत्कार-समारंभप्रसंगी
पू. साने गुरुजींनी केलेल्या भाषणाचे संकलन.]

आत्मानवेदनपर :

“ माझ्या डोळ्यांसमोर साहित्य नसतें व साहित्यचर्चाहि नसतें. मी साहित्यिक नाही व माझा तसा अधिकारहि नाही. लिहित वसणें हा माझा धर्म नाही. माझे सर्व लेखन तुरुंगांत झालें आहे. काम करून थकलेल्यांना गंमत वाटावी, त्यांनीं आपलें आयुष्य निराळ्या वृत्तींत घालवावें, हीच माझे लिखाण करतांना माझी दृष्टि होती. मीं ‘ पत्रीं ’त लिहिल्याप्रमाणें

‘ हृदयांत सेवा, वदनांत सेवा ’

असा माझा वाङ्मयाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आहे.

अनुभवाशिवाय मीं कांहींहि लिहिलें नाही. ‘ पत्रीं ’तील ‘ आई तूं मज मार मार ’ ही कविता मीं ज्या दिवशीं लिहिली, त्या दिवशीं तुरुंगांतील एका मुलाला वेताच्या छड्यांनीं मारण्याची शिक्षा झाली होती. छड्या भिजवून तयार होत्या. तुरुंगांत मीं दळत असतांना ही कविता गुणगुणत होती. मी मनांत म्हणत होतो, “ आई, तूं अशीच आम्हांला मार, तुझा मार खाऊनच आम्ही स्वतंत्र होऊं. ” अशा रीतीनें, मीं जें अनुभविलें तेंच लिहिलें. लाहोरच्या काँग्रेसमध्ये स्वातंत्र्याचा ठराव पास झाला हें ऐकून मी अंमळनेरला नाचत नाचत कविता लिहिली.

‘ भारत प्यारा, स्वतंत्र झाला-जय बोला जय बोला हो ’

मी एकदां आचार्य भागवतांना म्हणालों होतो कीं, ‘ मी एक परार्थीक

महात्माजींचा, त्याच्याहून एक परार्धांश विवेकानंदांचा, व त्याच्याहून एक परार्धांश रवींद्रांचा आहे. रवींद्रनाथ मानवी जीवनाशीं एकरूप होत असत. डॉ. अली या गृहस्थानें त्यांच्याविषयीं म्हटलें आहे. “ Ravindra talked poetry, sat poetry, stood poetry.” रवींद्र म्हणजे चालतें बोलतें काव्य होतें. पण हेच रवींद्रनाथ एकदां वादळ आलें असतां धुळींत बसले. त्यांनीं आपल्या रेशमी पोशाखाचा विचार केला नाहीं. अशा रीतीनें विश्वाच्या संगीताशीं एकरूप होणारें, गरिबाकडे पोचणारें, त्यांच्या सुखदुःखांना वाचा फोडणारें रवींद्रनाथांचें जीवन व काव्य होतें. समाजांतील राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विषमता दूर करणारें साहित्य मला स्वतःला हवें आहे. याच माझ्या विचारसरणीचा माझ्या लेखनावरहि परिणाम झालेला आहे.

जीवन व कला

मीही जीवनाचा उपासक आहे. जीवन समृद्ध व्हावें, शेंकडों तरुणांचीं अंतःकरणें आनंदानें उचंबळून यावीं, राष्ट्र हंसावें व सामर्थ्यसंपन्न व्हावें, असें मलाहि वाटतें. कला काय आहे हें मला समजत नाहीं. मी इतकेंच रवींद्रांपासून शिकलों कीं, कला कलातीताकडे नेणारी असावी. टागोरांनीं सूर्यास्तावेळचे आकाशांतील निरनिराळे रंग पाहिले, कीं त्यांना मावळणारें जीवन आठवतें. अशा रीतीनें त्यांची कला कलेच्या पलीकडे जाते. म्हणून मी कलाकारांना विचारतो, “ तुमची कला कोठें जात आहे ?” वास्तविक कलेनें जीवनाचें मंदिर दाखवावें. पण आहे कोठें त्या मंदिरांत सौंदर्य ? म्हणून, कलाकारांनो, सौंदर्योपासनेपूर्वीं सौंदर्य निर्माण करा. श्री. विनोबाजींना एका प्रख्यात चित्रकारानें एक चित्र दाखविलें. तें चित्र त्यांना बिलकुल आवडलें नाहीं. तेव्हां तो चित्रकार म्हणाला, ‘ तुम्ही गांधींचे भक्त असेच अरसिक असतां. ’ श्री. विनोबाजी म्हणाले, “ माझी चित्रकला पाहतोस का ? ” चित्रकाराला वाटलें यांची कोठें तरी चित्रशाळा असेल; म्हणून तो त्यांच्याबरोबर गेला. श्री. विनोबाजींनीं त्याला हरिजनांच्या वसतींत नेलें. तेथें त्याला काय दिसलें ? सर्वत्र घाण, रोडकीं मुलें, निःसत्व प्रजा. विनोबाजी म्हणाले, “ या माझ्या जिवंत

चित्रांच्या गालांवरचे रंग तू फुलव ; त्यांना थोडेंसें दूध दे, अन्न दे, म्हणजे मग बघ कशी टवटवी येईल ती ! या जिवंत चित्रापेक्षां तुझीं तीं निर्जाव चित्रें काय कामाचीं ?

सगळ्या कलांनीं जीवनाला प्रदक्षिणा घालाव्या. जीवन सूर्य आहे व कला ग्रह आहेत. एकदां एक चित्रकार मृत्युशय्येवर असतां त्याच्या शिष्यांनीं त्याला म्हटलें, “ गुरुजी, तुमची किती विकल दशा झाली आहे ! इतके दुःखांत तुम्ही कां बरें दिवस घालविलेत ? ” चित्रकारानें त्या पट्टशिष्याला त्यानें स्वतः रंगविलेलें हिरव्या गवताचें एक चित्र आपल्या पेटांतून आणावयास सांगितलें. त्या शिष्यानें तें चित्र आणल्यावर तो चित्रकार म्हणाला, “ बघ, हें माझे अमर जीवन ! ज्या हिरव्या गवताचें मीं चित्र काढलें आहे, तें हिरवें गवत तर केव्हांच सुकून गेलें असेल. त्या गवतावरील रंग केव्हांच मावळला असेल ! परंतु ते रंग मीं या चित्रांत अमर केले आहेत. ” अशा रीतीनें कलाकारांनीं अमर आनंद जिवंत ठेवला पाहिजे. कलाकारांनो, सौंदर्य पाहाल, तर सौंदर्य रेखा.

वाङ्मय व जीवन

कांहीं वाङ्मयसेवक म्हणतात, “ वाङ्मयानें जीवनांत आनंद द्यावा. सहा दिवस मजुरांनीं कात्राडकष्ट केल्यावर, सातव्या सुट्टीच्या दिवशीं त्यांना आनंद देणारें, त्यांची करमणूक करणारें वाङ्मय असावें. आठवड्यांतून एक दिवस तरी त्यांनीं हंसावें. ” मी सातव्या दिवशीं घटकाभर त्यांनीं हंसावें या मताचा नाही. माझ्याजवळ अशी दुबळी महत्त्वाकांक्षा नाही. मजुरांनीं काय किंवा शेतकऱ्यांनीं काय सातही दिवस हसलें पाहिजे. अशा आनंदासाठीं बलिदान सुद्धां केलें पाहिजे. त्यांना आनंदित करण्यासाठीं, त्यांना हंसविण्यासाठीं आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय विषमता घालविली पाहिजे.

महात्माजी व रवींद्रनाथ टागोर यांचा १९२० सालीं परदेशी कपड्यांच्या होळ्यांबाबत वाद झाला. टागोर महात्माजींना म्हणाले, “महात्माजी, तुम्ही हे कपडे जाळून नवभारताला द्वेष शिकवीत आहां; हा कळेचा विध्वंस आहे. नवभारताच्या चंडोलाला निळ्या निळ्या उंच आकाशांत उड्डाण

करावयाला शिकवा.” महात्माजींनी उत्तर दिलें, “चंडोलांनीं निळ्या आकाशांत उड्डाण करावें, हें मला मान्य; पण भुकेकंगाल चंडोल कसा उडेल? पोटांत त्याच्या एकदोन घांस जाऊं द्या.” १९२५ सालीं मी गोखल्यांचें चरित्र लिहिलें व तें माझे प्रताप हायस्कूलांतील सहाध्यापक गोखले गुरुजींना दाखविलें. मला वाटलें, माझ्या या पहिल्याच पुस्तकाचें तें कौतुक करतील. पण ते म्हणाले, “दोन दिवस चहा होईल या पुस्तकावर.” मला अत्यंत वाईट वाटलें. मला त्यांनीं पुन्हां बोलावून सांगितलें, “हल्लीं पुष्कळ पुस्तकें निघत आहेत; पण त्यांतील एकहि मला आवडत नाही. पुस्तकें प्रेमाबद्दल; पण जीवनांत कोठें आहे प्रेम? जिकडे तिकडे द्वेष व विषमता!” गोखले गुरुजींना विद्यार्थी जेव्हां एखादा आदर्श निबंध लिहून देण्याविषयीं सांगत, तेव्हां ते म्हणत, “हें छात्रालय झाडून पुसून स्वच्छ करा. तें स्वच्छ केलेलें छात्रालय म्हणजे माझा निबंध.” ही जीवनाकडे बघावयाची दृष्टि गोखले गुरुजींनीं मला दिली. मी माझ्या लेखनापूर्वी जीवनांत कितपत आनंद आहे, हें बघतों.

रत्नागिरी साहित्यसंमेलनाहून साहित्यिक परतले तेव्हां ते साहित्यापेक्षां रत्नागिरीच्या कलमी आंब्यांची आठवण घेऊन परतले! पण एका तरी साहित्यिकानें तेथला शेतकरी पाहिला का? आपले साधुसंत फिरत असत, म्हणून त्यांच्या वाड्मयांत त्या वेळचीं सामाजिक प्रतिबिंबें दिसतात. कोणचाहि लेखक हा त्या काळचा प्रतिनिधि असतो व समाजाचा नेताहि असतो. मी तुरुंगांत असतांना एका हरिजन कैद्यानें मला त्याच्या पत्नीचें एक पत्र दाखविलें. त्यांत त्या स्त्रीचा मुलगा तिला मारतो अशी तक्रार होती. त्या हरिजन कैद्यानें माझ्याकडून त्या मुलाला उपदेशपर पत्र लिहून घेतलें. मी मनांत विचार केला, “माझ्या ‘श्यामच्या आई’ मधला श्याम त्याच्या आईवर प्रेम करतो व हा मुलगा आपल्या आईवर कां धांवून जातो? थंडीचे दिवस असतील, त्या मुलाला पुरेसें पांघरूण नसेल, आई त्याला सकाळीं कामावर जायला उठवीत असेल, मुलगा अर्थात् उठायला नाखूप असेल व म्हणून दोघांमध्ये भांडणें होत असतील. अर्थात् यांत आईचा व मुलाचा अशा दोघांचाहि दोष नाही. दारिद्र्यांत आनंद वाटूं शकत नाही म्हणून मी स्वतःला म्हणतों, “श्याम, तूं आर्थिक विषमता दूर करावयाला

ऊठ. ” सामाजिक रचना बदलण्यासाठी, जीवन तेजस्वी करण्यासाठी सर्व वाङ्मय व कला आहेत. ठाणें जिल्ह्यांतील दुःखाकडे कोणा साहित्यिकानें पाहिलें आहे काय ? तिथल्या जातींचीं नांवां तरी काय आहेत ? दुबळी, पातळी, वारली. — म्हणजे सर्व मेलेले ! कोण बघतो आहे या वारल्यांच्या दुःखाकडे ? ठाण्याला चिक्कूच्या चांगल्या बागा आहेत हें सर्व लोकांना चांगलें माहित आहे, पण चिक्कूच्या बागा फुलविणारे हे लोक काय खातात ? त्यांच्या झोंपड्यांतून मला गवतांचे ढीग दिसले ! एका झोंपडींत एका वारली जातीच्या स्त्रीला मी विचारलें, “ हें गवत कशासाठी ? ” ती म्हणाली, “ हें गवत आम्हीं शिजवून खातो. ” मी विचारलें, “ तुम्हांला कांहीं तांदूळ, कण्या, वगैरे मिळत नाही काय ? ” तिनें उत्तर दिलें, “ तांदूळ, कण्या वगैरे सर्व तुम्हां लोकांकरतां ” हे शब्द मला झोंबले. कोणी पाला, कोणी कंद खातात व आपण कलेची चर्चा करतो. साहित्यिकांनो, कलाकारांनो, तुमची शक्ति अन्याय दूर करण्याकरतां उभी करा ! साती दिवस पोटभर खायला कसें मिळेल याची विवंचना करणारें वाङ्मय हवें आहे.

माझ्या व राष्ट्रीय वाङ्मयावरील आक्षेप

माझ्या व इतर राष्ट्रीय वाङ्मयावर अलीकडे अनेक लोक आक्षेप घेत आहेत. मी काठें त्यांना उत्तरें देत बसूं ? माझ्याजवळ तशी टीकात्मक दृष्टिहि पण नाही; कोणी म्हणतात, “ माझ्या लेखनांत पाल्हाळ असतो. ” पण तो अर्थहीन असतो का हें तुम्ही-वाचकांनीं ठरवावें. महाभारतांत सावित्री व यम यांचा संवाद दिला आहे. त्यांतील प्रत्येक वाक्याच्या आरंभीं ‘ न कामये ’ ‘ न कामये ’ असे शब्द आहेत. ही पुनरुक्ति का अर्थशून्य आहे ? ते शब्द म्हणजे हृदयांतून निघणारे बाण आहेत ! समुद्राच्या कांठीं बसणाऱ्या एखाद्या अरसिकानें त्याच्या लाटांकडे पाहून म्हटलें, “ सागरा, काय रे तुझा पाल्हाळ हा ! ” तर अशा अरसिकाच्या बुद्धीची कीवच करावी लागेल. माझे लिखाण समाजासाठीं आहे. पडितांना सूत्रें कळतात, परंतु सामान्य माणसाला समजून देण्याकरतां पुन्हां पुन्हां तेंच तेंच सांगावें लागतें. मी जें लिहिलें तें एका विशिष्ट तंद्रींत ! तीन चार दिवसांत What is art ? या पुस्तकाचें भाषांतर पूर्ण केलें. त्या तीन चार दिवसांत त्या पुस्तकाचा मला इतका ध्यास

लागला होता, कीं जेवण सुद्धां नको वाटे. टीकाकारांनीं माझ्या ग्रंथांवर टीका करावी; त्यांचा तो हक्क आहे. प्रमाण व संयम जीवन कलामय करण्याकरतां आवश्यक आहेत, म्हणून मी म्हणतो कीं, “ टीकाकारांनो, तुमची प्रमाणबद्धता, तुमचा संयम, तुमची शक्ति सर्व एकत्र करा व हें निजलेलें राष्ट्र उभें करा.”

एका साहित्यिकानें म्हटलें कीं, “ काँग्रेसच्या लेखकांनीं कला प्रचारकी केली आहे. हे लोक हरिजनांच्या गोष्टी लिहितात. काय लिहितात, “तर एक हरिजन मुलगा पाणी भरावयास गेला होता. तेथें एक ब्राह्मण मुलगा होता. त्यानें त्याच्या घागरीवर दगड फेंकला व त्याची घागर फुटली. झाली भाकड-कथा !” मी म्हणतो, “अरे साहित्यिका, तुझ्याजवळ कला आहे ना ? मग तुझ्या त्या कलेनें कर कीं या दलितांचें जीवन संपन्न ! काँग्रेस मंत्रिमंडळानें राष्ट्रीय पद्यावलीवरील बंदी उठविली यांवर साहित्यिकांचें म्हणणें असें होतें कीं, हें भिकार काव्य कशाला उजेडांत आणलें ? हीं काव्ये म्हणजे वाङ्मयाचा अपमान आहे.” या पद्यावलींतील सामर्थ्य या साहित्यिकांना कळलें नाहीं. सारें साम्राज्य त्या पद्यांनीं हालविलें आहे.

भाई लोक म्हणतात, “ सानेगुरुजी भावनावश आहेत. ” अरे, पण भावना का तुच्छ आहे ? महात्माजी म्हणतात, “ Imotion is condensed thought ” भावना विचारांचा गाभा आहे. पेटलेल्या विचारांचें तें पुंजीभूत असें स्वरूप आहे. त्या पद्यावलींनीं जसें राष्ट्र उभें केलें तसें कोणत्या साहित्यसम्राटानें केलें ? अरे साहित्यिका, तुझ्या विचारांच्या मार्गे भावना लाव व पेटव सारें राष्ट्र !

कोणी म्हणतात, “ सान्यांनीं नेमळट धर्म सांगितला आहे.” मला रूढीचा नेमळट धर्म नको आहे. स्वराज्यांत धर्म राहिल, पण तो शनिमहात्म्याचा नाहीं. शनिमहात्म्याचा धर्म अपूर्व असेल, पण महान् विश्वाशीं एकरूप होणारा शास्त्रीय धर्म स्वराज्यांत राहिल. महात्माजींना धार्मिक विषमता नको आहे. कोण साहित्यिक येतो आहे ती दूर करायला ? सर्व भेद शिकवितस्त.

कांहीं साहित्यिक म्हणतात, “ माझ्या ‘स्त्रीजीवनांत’ रडगाणी आहेत.”

स्त्रीवाङ्मय हें पृथ्वीमोलाचें वाङ्मय आहे. कालिदास जिवंत झाला तर हें वाङ्मय वाचून नाचेल ! खान्देशांतील खेडेगांवांत स्त्रिया पहांटे ओव्या म्हणत असतात, “ गायीचे कान, जसें नागिलीचें पान ” कोणत्या महाकवीला ही महान् उपमा सुचेल ?

माझ्या एका कादंबरींत मी लिहिल्याप्रमाणें माझें लेखन चिमणीची किलविल आहे. चिमणीच्या किलविलीला कोणी संगीताचे नियम लावीत नाहीत. तुकाराम महाराज म्हणतात, “ विषय तो त्यांचा । झाला नारायण. ” पण माझा विषय स्वातंत्र्य आहे. त्याच्यासाठी मी एकटाच माझा दिवा घेऊन जाणार. लोक आक्षेप घेवोत, दगड फेकोत, “ तूं तो राम स्मर, जग लढवा दे-!”

साहित्यिकांना विनंति

महाराष्ट्रांतील साहित्यिकांना माझी विनंती कीं, महाराष्ट्रांत निरनिराळे विचार-प्रवाह सुरू झाले आहेत. शास्त्रें वाढलीं आहेत; पण हें सारें वाचील कोण ? शेंकडा नव्वद लोक निरक्षर आहेत; तेव्हां त्यांना साक्षर करा. खान्देशांतील साहित्यिकांनीं भिल्लांचीं गाणीं गोळा करावीं. इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणाले त्याप्रमाणें फकीर व्हावें. राजवाड्यांना अलीकडचें सर्व लिखाण अलगुजासारखें वाटत होते. त्यांना रणवाद्ये हवीं होती. पण येतो आहे कोण रणवाद्यें वाजवायला ? समर्थभक्त शं. श्री. देव जळगांव साहित्यसंमेलनांत म्हणाले होते, “ तापीच्या दोन्ही तीरांना सारा इतिहास भरला आहे. ” कोण करतो आहे तो इतिहास गोळा ? धुळ्याजवळ नावरानावरी म्हणून एक खेडेगांव आहे. त्या खेडेगांवच्या बाहेर दोन डोंगर व मध्यें एक झाड आहे. या दोन डोंगरांची व झाडाची एक लोककथा आहे. शेतकरी दुपारच्या न्याहारीची वाट पाहत बसले होते. दुरून एक स्त्री येत असतांना त्यांनीं पाहिली. दोघांनाही वाटलें कीं आपली बायको आहे. दोघेहि भांडूं लागले. ती स्त्री जवळ आली. ती बहीण होती. भाऊ शेतावर आल्यावर ती सासरहून माहेरीं आली होती. ती आपल्या बहिनीला म्हणाली, “ तूं रोजरोज न्याहारी घेऊन जातेस. आज मीच दादाला न्याहारी नेऊन देणार; म्हणून ती आली होती. परंतु इकडे दोघांनींही तिला आपली पत्नी मानली होती.

ज्याची ती बहीण होती त्यानें लगेच या पापाबद्दल एका कोयत्यानें आपला गळा कापून घेतला. दुसऱ्यानेंही तसेंच केले. बहिणीनेंही आतां जिवंत कशाकरतां राहावयाचें म्हणून देहत्याग केला. त्या दोन शेतकऱ्यांचे ते दोन डोंगर झाले व बहिणीचें रूपांतर झाडांत झालें. किती भव्य आणि दिव्य कल्पना ! किती उदात्त ही संस्कृति ! अशा डोंगरांचे व झाडांचे इतिहास गोळा केले पाहिजेत. अशा लोककथा नष्ट होत चालल्या आहेत. त्या टिकविल्या पाहिजेत.

साहित्यिकांनो, मुक्तेश्वर म्हणाले त्याप्रमाणें 'एकेक अक्षराची भीक' मागून महाराष्ट्र साहित्यमंदिर उभें करा. शास्त्रीय वाङ्मयाची सुद्धां जरूर आहे. रवींद्रांना सुद्धां वीणा बाजूला ठेवून 'विश्वग्रंथ' लिहावा लागला. तुम्ही महान् धर्म निर्माण करा. आर्थिक विषमता दूर करा. आर्थिक विषमतेत न्यायही कलुषित होतो. इंग्लंडमधील मोलकरीणसुद्धां सामाजिक प्रतिष्ठेसाठीं झगडते. आपल्याकडील मापाडी, शेतकरी यांना अशीच प्रतिष्ठेची जाणीव झाली पाहिजे. मी दुसरें काय सांगणार ? ”

—साने गुरुजी, १८-११-४५.

[भाषण ता. ७-८-४५;

संकलन-श्री. न. वा. शिंदोरे, एम्. ए., बी. टी.]

समालोचन

: लेखक :

डॉ. ना. के. महाजन

समालोचन

साने गुरुजींच्या रंजक वाङ्मयास मराठी साहित्यांत स्वतंत्र स्थान दिलें पाहिजे. रूढ ललितकृतींहून त्यांचें रंजक वाङ्मय निराळ्या स्वरूपाचें आहे. 'ललित कृति' ह्या शब्दोच्चारान्नरोवर जें चित्र आपल्या अंतर्दुर्मीं प्रकट होतें, त्यापेक्षां त्यांच्या वाङ्मयाचें चित्र अगदींच नवीन आहे. त्या सांच्यांत त्यांचें वाङ्मय सामावूंच शकत नाहीं.

१९३० सालीं महात्मा गांधींच्या निःशस्त्र प्रतिकार व सत्याग्रहाच्या रणामुळें सर्व भारताचें वातावरण प्रक्षुब्ध झालें होतें. 'नमक्का कायदा तोड दिया' च्या गगनभेदी रणगर्जनेमुळें असंख्य व्यक्तींच्या निष्क्रिय जीवनांत प्रचंड उलथापालथ घडून आली होती. गुलामगिरींतच सौख्य मानणाऱ्या लोकांना स्वातंत्र्याची थोडी तरी जाणीव झाली होती. हजारों तरुण-तरुणी तळहातांवर आपलीं शिरें घेऊन देशाकरतां प्राणार्पण करावयास पुढें आले. लाठी, गोळीबारासारख्या क्रूर साधनांनीं युक्त असलेली साम्राज्यशाही चौफेर थैमान घालीत :होतो. आणि अशा परिस्थितींतहि 'आझाद भारता' च्या घोषणा वातावरणात सारख्या निनादत होत्या. परंतु हजारों कुटुंबांच्या जीवनांत घुमलेला ह्या जगड्व्याळ क्रांतीचा जयघोष मराठी साहित्यमंदिरांत घुमला नाहीं. फार काय, पण त्याचा "छोटासा विवाद सुद्धां मराठी सारस्वतांत ध्वनिप्रतिध्वनित झाला नाहीं. प्रण्याच्या नाजूक

कूजनामुळें वेफाम झालेले मराठी साहित्याचे जादुगार दिवाभीतांप्रमाणें कुठें तरी दडून बसले होते. तेच ते 'बाहुल्यांचें' जग निर्माण करण्यांत त्यांची प्रतिभा तितक्याच उमेदीने गुंगली होती आणि त्याच नाजुक प्रणय-कूजनांत ते आमलाग्र गडून गेले होते.

तो काल रिझविणाऱ्या साहित्याचा होता. 'कलेकरतां कला' या वादाचे गंभीर पडसाद मराठी सारस्वतांत घुमू लागले होते. परंतु या वादाला अजून अटीतटीचें स्वरूप प्राप्त झालें नव्हतें, हेंही तितकेंच खरें. त्यावेळची परिस्थिति मात्र इतकी नाजुक झाली होती, कीं केव्हां ठिगगी पडेल आणि वादाच्या प्रचंड ज्वाला उठतील याचा नियम नव्हता. १९३० ते १९४० ह्या एका दशखंडांत ह्या वादानें एकाएकीं प्रथितयश साहित्यिकांचें जीवन व्यापून टाकलें व कांहीं काल उलटसुलट विचारांचे वारे वाहू लागले आणि हां हां म्हणतां सारें आकाश धुळीनें व्यापिलें गेलें.

ज्या क्रांतीचे नादनिनाद भारतांत घुमत होते, त्याचा कसलाच परिणाम आमच्या मराठी साहित्यावर झाला नव्हता. 'पुनः प्रत्ययाचा आनंद' देणारें आमचें वाङ्मय स्वच्छंदतेचा, स्वातंत्र्याचा, विजिगीषुतेचा आनंद घ्यावयास मात्र असमर्थ होतें. वाचकवर्ग नाविन्यासाठीं, खऱ्या सामाजिक चित्रांच्या दर्शनासाठीं हपापलेला होता. १९३० च्या स्वातंत्र्ययुद्धामुळें निर्भय बनलेला, साम्राज्यशाहीच्या क्रौर्यामुळें चिडून गेलेला आणि स्वातंत्र्याकरतां वाटेल तो त्याग करावयास तयार झालेला तरुण 'त्या' पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळावा म्हणून वाङ्मयाकडे धांवल्यास त्याची निराशाच होई. 'अज्ञादभारता' चें रम्य चित्र त्यानें मनाशीं रेखाडून ठेविलें होतें. त्याचेंच प्रतिबिंब वाङ्मयदर्पणांत पाहावयास तो आतुरला होता. परंतु 'नवनवीन जाणीवांचें' स्तोम माजविणाऱ्या साहित्यधुरीणांकडून त्याची अपेक्षापूर्ति न झाल्यामुळें तो व त्याच्याबरोबर बहुसंख्य वाचकवर्ग असंतुष्टच राहिला होता.

कालाचा महिमाच असा आहे, कीं कोणत्या तरी क्रांतीची लाट एकदम उफाळून येते व मग सर्व व्यवस्थेंत आमूलाग्र फेरबदल होतात. सामाजिक क्रांतीच्या वेळीं केवळ सामाजिक मूल्येच बदलतात असें नसून वाङ्मयीन मूल्येहि बदलतात; जुन्या जाणीवा पूर्णपणें रसातळाला जाऊन नव्या जाणीवा

उत्पन्न होतात आणि मग ह्या नव्या जाणीवांचा पुरस्कार करणारें वाङ्मय-समाजाच्या हृदयाशीं जाऊन भिडतें.

केवळ कलेकरतां लिहिलेल्या वाङ्मयाला त्यांतील अवास्तव चित्रणामुळे समाज उबून गेला. त्याला मध्यमवर्गीय चटकदार, काल्पनिक जीवन चित्रणाएवजीं बहुजन समाजाचीं सुखदुःखें चित्रणारें वाङ्मय हवेंहवेंसैं वाटूं लागलें. आपल्या स्वतःच्या जीवनाचें चित्र ज्या वाङ्मयांत दिसेल तें वाङ्मय त्याला पाहिजे होतें. भारताच्या पारतंत्र्याचें, बहुजनसमाजाच्या दलितावस्थेचें व सामाजिक व आर्थिक विषमतेचें निराकरण करणारें तेजस्वी वाङ्मय त्याला हवें होतें. वाङ्मय कलानुवर्ति असावें का जीवनानुवर्ति असावें हा वाद बहुजनसमाजापुढें नव्हताच मुळीं. परतंत्र देशांत, साम्राज्य-शाहीच्या जोखडांत आमूलाग्र शंखलाबद्ध असलेल्या देशांत एकच वाद प्रभावी होऊं शकतो व तो म्हणजे ' स्वातंत्र्यप्राप्ति.' अशा देशांत कलेचें एकच प्रधान कार्य असतें व तें म्हणजे केवळ आनंद देणें नसून, जीवनाचें नुसतें वास्तवदर्शनहि नसून दास्यविमोचनार्थ, उज्ज्वल, त्यागी, रणझुंझार सैन्य तयार करणें हें होय. या तत्त्वाचा प्रचार करणें हाच परतंत्र देशांत कलेचा प्रमुख हेतु ठरूं शकतो. व ह्या तत्त्वाचे मराठी वाङ्मयांतील प्रचारक प्रणेते म्हणून साने गुरुजींचें नांव घेतां येईल. आपल्या 'कला म्हणजे काय ?' ह्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत साने गुरुजींनीं हेच विचार विस्तारानें मांडले आहेत.

एके ठिकाणीं ते म्हणतात: " महाराष्ट्रांतील कलावानांनो ! हा महाराष्ट्र, मुमुर्षु व मरणोन्मुख महाराष्ट्र, जरा येऊन डोळेभर पहा तरी. पहा त्याच्या जखमा, पहा त्याच्या वेदना, पहा त्याचे कष्ट, पहा त्याचे हाल, पहा त्याचें अज्ञान, पहा त्याच्या रुढी, पहा त्याची उपासमार, पहा त्याची पदोपदीं मानखंडना...हें विराट दुःख, ही अपार आपत्ति, याच्या दर्शनानें नाहीं का तुमचे डोळे भरून येत ? नाहीं का तुमचें हृदय विरघळत ? या अपार दुःखाला वाचा फोडावी असें नाहीं का तुम्हांला वाटत ? "

सान्यांच्या ह्या भावनांचें स्वरूप लक्षांत घेतलें, म्हणजे 'कलेचें अंतिम कार्य' काय असावें याचा उलगाडा होतो. त्यांच्या मतें कलावंतानें आपली सृजनशक्ति

बहुजनसमाजाला जागृत करण्याकरतांच खर्च केली पाहिजे असें आहे. कला ही बहुजनसमाजांतून उत्पन्न झाली पाहिजे आणि तिचा अधिकाधिक उपयोग बहुसंख्य जनतेलाच झाला पाहिजे. म्हणूनच बहुजनसंख्येच्या ज्या समस्या असतील, त्यांचें यथामति प्रकटीकरण आणि मार्गदर्शन हेंच कलावंतांचें अंतिम कार्य राहिल. आजच्या बहुजनसमाजाला भेडसावणारे प्रश्न म्हणजे गुलामगिरी, दारिद्र्य आणि सामाजिक व आर्थिक विषमता. म्हणून देशप्रेमानें स्फुरलेलीं रणगीतें रचणें हें कवीचें अंतिम कार्य होय. ज्या काव्या-मुळें गुलामगिरीबद्दल चीड येऊन स्वातंत्र्याची लालसा उत्पन्न होईल असेंच काव्य कलावंतानें निर्मिलें पाहिजे. जी स्थिति काव्याची तीच इतर सृजन-शक्तींची. त्या त्या वेळचे सामाजिक प्रश्न म्हणजेच कलावंतांचे जिवंत विषय व त्यांनीं त्यावर रचिलेलें वाङ्मय म्हणजेच बहुजनसमाजाचें वाङ्मय. आपले विचार, आपलें सुखदुःख ज्या वाङ्मयांत पूर्णपणें चितारलेलें त्याला दिसेल तेंच त्याचें वाङ्मय. जनता तें वाङ्मय मोठ्या आवडीनें वाचील, पूजील-तें वाङ्मय थोर.

बहुजनसमाजाला कार्योद्युक्त करणें हेंच सान्यांचें अंतिम ध्येय होय. त्यांची कलाहि तेंच जाणते. कला ही जीवनानुवर्ति व्हावयाची असेल तर तिनें सामान्यांतील सामान्य माणसांच्या जीवनाच्या सुखदुःखाला वाचा फोडिली पाहिजे. स्वतः साने यांनींही हेंच केलें आहे. अत्यंत सामान्य माणसांच्याच भावनांचें चित्र त्यांच्या कलेनें रेखाटलें आहे. ते म्हणतात:-
 “ बहुजनसमाज ! केवढा अनंत व अपार कलेला विषय ! किती विविध अन् किती रसमय ! ” जेव्हां जेव्हां भारताचें दास्यत्व, दरिद्री नारायणाचें दीनवाणें जीवन, समाजांतील आर्थिक व सामाजिक विषमता ह्या गोष्टी त्यांच्या भावना प्रक्षुब्ध करण्यास कारणीभूत झाल्या तेव्हां तेव्हां त्यांनीं आपली लेखणी उचलली आहे. सामाजिक दुःखाचें निराकरण करणें, आर्थिक व राजकीय दुःख वेशीवर टांगणें, हेंच त्यांच्या लेखणीचें मोठें कार्य होय.

साने गुरुजींचा जगाकडे पाहावयाचा दृष्टिकोन कलावंताचा नसून उपदेशकाचा आहे. त्यांनीं लेखन केलें तें कलाविलासाकरितां नसून आपल्या ध्येयपूर्तीकरतां. हा प्रिय भारत देश सर्व धर्मांच्या व संस्कृतीच्या मानवांस एकत्र प्रेमानें नांदवून दाखवील अशी सान्यांना थोर आशा आहे.

त्यांच्या लहान जीवनांत हें स्वप्न ते रात्रंदिन खेळवीत असतात. ही महान् कल्पना हाच त्यांचा आनंद. अशा हिंदुस्थानचें मनोहर व मनोरम चित्र त्यांच्या डोळ्यांसमोर सारखें नाचत असतें. एखाद्या महान् तत्वाला उराशीं बाळगून त्यांच्या पूर्तीकरतां आपल्या लेखनगुणांच्रा त्यांनीं उपयोग करून घेतला, आहे हेंच म्हणणें जास्त रास्त होईल. ज्या ध्येयाचीं महान् स्वप्नें रात्रंदिवस त्यांच्या नेत्रासमोर नाचत होतीं, तीं स्वप्नें, तीं ध्येयें वाचकांच्या मनावर विंबविण्याकरतां यांनीं ही सारी ध्येयसृष्टि निर्माण केली आहे. आणि म्हणूनच मी म्हणतो कीं, साने हे कलावंत नसून उपदेशक होत.

ललितलेखक जेव्हां उपदेशकाच्या भूमिकेवरून जगाकडे बघत असतो तेव्हां आपण कोणी तरी उच्च आहोंत अशा अहंपणाची भावना त्याला बाधते. सुदैवानें साने गुरुजी ह्या अहंकारानें भारले गेलेले नाहींत हा त्यांचा मोठा गुण आहे. परंतु आपलें अवतारकार्य उपदेशकाचें आहे असें जेव्हां सामान्यपणें लेखक समजतो, तेव्हां त्याचें लिखाण नेहमींच सरस उतरेल अशी कोणतीच खात्री देतां येत नाहीं. उपदेशाकरतां हातांत लेखणी घेणें निराळें आणि ललित कृतींतूनच आपला ध्येयवाद मोठ्या रम्यतेनें सूचित करणें हें निराळें. पहिल्या भूमिकेच्या आहारीं जाऊन प्रसूत झालेलें लिखाण हें निव्वळ हरदासी थाटाचें होतें, तर दुसऱ्या भूमिकेवरून लिहिलें गेलेलें लिखाण ललितरम्य व म्हणून आनंदवर्धक ठरतें. सदासर्वदा लोकांना उपदेश करणाऱ्या लेखकाची किंमत क्षणभंगुर ठरते. अशा लेखकांच्या लिखाणांत चिरस्थायित्व असूं शकत नाहीं, येत नाहीं. परंतु कोणतीहि सहेतुक कलाकृति रम्य असेल तरच ती चिरंजीव ठरूं शकते.

आपल्या अलौकिक प्रतिभेच्या जोरावर सुंदर प्रतिसृष्टि निर्माण करणें हें कलावंताचें काम. ह्या फुललेल्या सृष्टींतून जें पाहिजे असेल तें त्यानें खुशाल हुडकून काढावें व तें आत्मसात् करून आपल्या लालित्याला शोभा आणावी. खरा वास्तववादी कलाकार आपल्या कुंचल्याच्या मनोरम कौशल्यानें जें दिसतें त्या जगाचें चित्र रेखाटतो, तर ध्येयवादी कलाकार आपल्या एका विशिष्ट ध्येयाभोंवतीं नवीन सृष्टि निर्माण करतो व त्यांमधून आपल्या ललित-वस्तूची गुंफण करून त्यांतून सुंदर तत्त्व विशद करतो.

सानेगुरुजी हे दुसऱ्या प्रकारांतील होत. नवभारताच्या निर्मितीच्या स्वप्नांतून त्यांचा ध्येयवाद स्फुरला आहे. ते म्हणतात, “प्रत्यक्ष सृष्टींत अतृप्त राहिलेल्या शेंकडों हृदयांच्या भुका शांत करण्याचा हा एक मार्ग (लेखनाचा) होता. माझ्यासारख्या दुबळ्या वृत्तीच्या माणसाच्या मनांत खूप खळबळ असते, मनांत मनोहर स्वप्ने असतात; मनांत आशा, आकांक्षा, उच्च ध्येयें असतात; परंतु त्यांना कृतींत आणण्याचें धैर्य नसतें. मग दऊत, लेखणी, कागद घेऊन कल्पनांचे घडे कागदावर नाचविणें एवढाच पुरुषार्थ वाटतो व तोच मी तुरुंगांत करीत बसेन—”सान्यांची ध्येयनिष्ठा इतकी उज्ज्वल आणि जाज्वल्य आहे की त्या एकुलत्या एक विषयाव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याच विषयांत त्यांना स्वारस्य वाटत नाही. ध्येयाच्या उज्ज्वल दीप्तीमुळेच बहुशः कलेकडे त्यांचें दुर्लक्ष झालें. कला आणि ध्येयवाद यांचें बेमालूम संमीलन त्यांना साधलें नाही हें नमूद करावयास खेद वाटतो. उत्कृष्ट कलाकृतींत सूचित केलेला ध्येयवाद आणि फक्त ध्येयाकरतांच ललितवाङ्मय प्रसवणारे साने गुरुजी यांत महदंतर आहे. आणि तसें महदंतर पडलें नसतें तरच तें अयुक्तिक दिसलें असतें.

या भूमिकेवरून बघितलें तर साने हे आधीं ध्येयवादी आहेत व नंतर कलावंत आहेत हें म्हणणें स्पष्ट होतें. आधीं ते हिंदमातेचे निष्ठावंत सेवक ठरतात आणि मग कवि ठरतात. प्रथम ते दलितांच्या दुःखानें विकल झालेले महात्मे आहेत आणि मग ते कादंबरीकार आहेत. यामुळेच त्यांच्या ललितकृतींमोवतीं एक प्रकारचें ओजस्वी वातावरण निर्माण झालें आहे. पवित्र वातावरणांत उस्फूर्त झालेल्या कोणत्याहि अपत्याबद्दल अपरिमित कौतुक वाटणें अपरिहार्य आहे. ज्याच्या चर्येवर पावित्र्याचें तेज सारखें विलसत असतें, अशा विदेही साधूबद्दल आपल्या अंतःकरणांत उदात्त भावना आपोआप आविर्भूत होतात. साने गुरुजींचें वाङ्मय वाचल्यावर आपल्या मनाची नेमकी हीच स्थिति होते. त्यांच्या वाङ्मयांत वास्तवता व ध्येय यांचें बेमालूम संमीलन आहे. ते जीवनानुवर्ति असल्यामुळे जीवनाचें बरेवाईट चित्र त्यांत स्पष्ट प्रतिबिंबित झालेलें दिसतें. केवळ वास्तवतेचें चित्र रंगवून समाजाला अधिक भेडसावणें योग्य नसून त्याच-

बरोबर कांहीं तरी ध्येयदर्शन देणें योग्य ठरतें. आणि सान्यांचें असामान्यत्व यांतच आहे. भारताचें दास्यविमोचन, भीषण सत्याग्रहाचें मनोज्ञ चित्रण, हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न, दलितांची अन्नान्न दशा वगैरे आधुनिक प्रमेयांची विदारक चित्रें मराठी वाङ्मयांत जागोजाग सांपडतात, नाहीं असें नाहीं. परंतु हीं प्रमेये कशीं सोडवितां येतील किंवा तीं कशीं हाताळतां येतील याबद्दलची सांगोपांग चर्चा कुठल्याच मराठी रंजक वाङ्मयांत आढळून येत नाहीं. तें कार्य सान्यांनीं केले आहे.

आधुनिक प्रथितयश लेखकांपैकीं श्री. फडके, श्री. माडखोलकर व श्री. खांडेकर यांच्या सुंदर कलाकृतींत भारताच्या दास्याचें त्याचप्रमाणें दलितांच्या दुःखाचें विस्तृत चित्रण आलेलें आहे. श्री. फडक्यांचा गजाभाऊ, त्याचप्रमाणें निरंजन किंवा श्रीनिवास हीं पात्रें काय, किंवा राजकारणाचें एकमेव ध्येय सतत उराशीं बाळगून प्रगत होत गेलेलीं श्री. माडखोलकरांचीं मुक्तात्मा, चंदनवाडीमधील पात्रें काय, किंवा दलितांच्या दुःखामुळे हेलवून गेल्यामुळे त्यांच्याबद्दल सहानुभूति आणि कळकळ बाळगणारीं श्री. खांडेकरांचीं पात्रें काय, हीं सर्व वस्तुस्थितिनिदर्शकच आहेत. ह्या पुरोगामी लेखकांच्या वाङ्मयांत भारताच्या दास्यविमोचनाच्या झुंजीचें हृदयाला हेलवून सोडणारें भीषण चित्र असलें, तरी तें त्याकरितां प्रदीप्त करणारें नाहीं. उलट जरी सान्यांच्या कथा किंवा कादंबऱ्या एकाच सांच्यांतल्या असल्या आणि कांहीं विशिष्ट अशा तत्त्वांभोंवतीं त्यांचीं पात्रें भ्रमण करीत असलीं, तरी त्यांत भारताच्या ध्येयवादित्वाचें, त्यागाचें उज्ज्वल चित्र पाहून भारताच्या भविष्यकालाबद्दल संदेह राहत नाहीं. तें प्रदीप्त करणारें आहे. भावनांचा प्रक्षोभ करून त्यांचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा याचा मार्ग त्यांत निःसंदेह सांगितलेला आहे. आज ना उद्यां सान्यांचें विराट स्वरूप सत्यसृष्टींत आल्याशिवाय राहिल काय? त्यांच्या नायक, नायिका म्हणजे त्यांच्या अंतःकरणांतील ध्येयें होत. त्यांचीं ध्येयें नायक-नायिकांच्या रूपानें चालतात, बोलतात, कृति करतात. स्वामी (घडपडणारीं मुलें), मनोहर (पुनर्जन्म), दयाराम भारती (गोड शेवट), रामदास (क्रांति) हीं पात्रें म्हणजे नवभारताचे मानकरी होत,

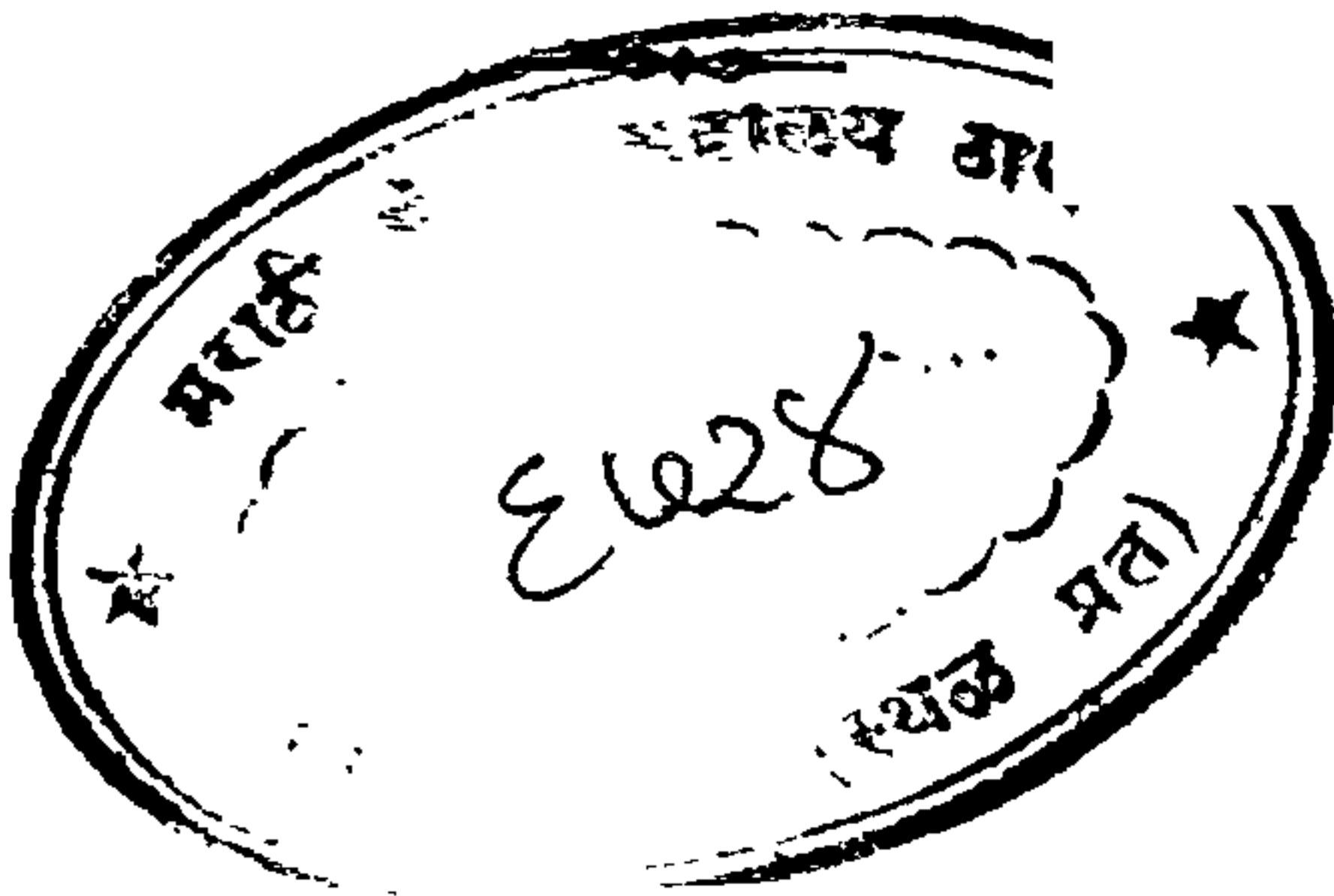
नव्हे ते सान्यांच्या स्वप्नाळु ध्येयाचे पूर्णावतार होत. आरले मानसपुत्र अगर आपल्या मानसकन्या त्यांनी ज्या भूमिकेवरून रेखाटल्या, ती भूमिकाच मुळांतली प्रचारकाची आहे. ज्या ध्येयानें सान्यांच्या हृदयाला वेड लागलें आहे, त्याच ध्येयानें त्यांचीं पात्रें वेडीं झालेलीं आहेत. “ मनुष्य एखाद्या ध्येयानें वेडा झाला म्हणजे तो निराळा होतो. त्या ध्येयाच्या प्रकाशांत त्याचे सर्व व्यवहार सुरू होतात. त्याच्या जीवनांत हेतुमयता येते. त्याच्या सर्व आचार, विचारोच्चारांत एक प्रकारची सूत्रमयता येते. त्या ध्येय-सूर्याभोंवतीं सान्या अंतर्ब्राह्म क्रिया प्रदक्षिणा घालूं लागतात. ” (गोड शेवट पान १६२) ही जी स्थिति सान्यांनीं रेखाटली आहे, तीच स्थिति खुद्द लेखकाची आहे. ज्या ध्येयसूर्याभोंवतीं त्यांची अंतर्ब्राह्म क्रिया प्रदक्षिणा घालते, त्या ध्येयामुळें जी हेतुमयता त्याच्या जीवनांत आली, तीच सुसूत्रता त्यांच्या नायकांत उत्क्रांत होत गेली. ‘ धडपडणाऱ्या मुलांतील ’ स्वामीचें प्रगत स्वरूप म्हणजेच ‘ क्रांतींतील ’ दयाराम; आणि दयारामचें परिणत-स्वरूप म्हणजेच ‘ गोड शेवट ’ मधील दयाराम भारती म्हणजे स्वामी. दयाराम व दयाराम भारती हीं एकमेकांचीं पूरक रूपें होत. ‘ स्वामी ’ च्या चित्रणानें सुरू झालेली नवभारताची विराट् कल्पना ‘ क्रांतींतील ’ दयारामच्या रूपानें मूर्त होत गेली आणि तिची अखेरी दयाराम भारतींत झाली. ‘ धडपडणाऱ्या मुलांनीं सुरू केलेलें परंतु अपुरें राहिलेलें कार्य क्रांतिकारक रामदासनें पुरें केलें. म्हणजे ‘ क्रांति ’ हें ‘ धडपडणाऱ्या मुलांच्या ’ अमूर्त आकांक्षांचें मूर्त स्वरूप होय. धडपडणाऱ्या मुलांनीं ज्या कल्पना उराशीं बाळगल्या आणि ज्याच्या साध्याकरितां नुकतीच सुरवात केली, त्या सान्या कल्पना वास्तवसृष्टींत आणण्याचें कार्य सारे क्रांतिकारक रामदास, शांता, दयाराम, मुकुंदराव यांनीं केलें. धडपडणारीं मुलें (१९३७), क्रांति (१९४०) व गोड शेवट (१९४३) हे त्या कादंबऱ्यांचे लेखनकाल लक्षांत घेतले म्हणजे १९३७ सालीं नवभारताचें जें सानेगुरुजींना चित्रण करावयाचें होतें तें १९४३ त पुष्कळसें पुरें झालें असें दिसतें. सुरवातीस नवभारताच्या वस्त्राचे आडवे धागे काय ते तयार होते ते १९४० व १९४३ त अधिक स्पष्ट झाले.

वक्तृत्व

साने गुरुजींच्या वक्तृत्वाबद्दल सांगावयाचें म्हणजे तो त्यांच्या व्यक्ति-त्वाचा एक प्रमुख भाग आहे. त्यांनीं वक्तृत्वकलेवर कधींच मेहनत घेतलेली नाही. असामान्य वक्ता व्हावयाची मेहनत घेतलेली नाही. असामान्य वक्ता व्हावयाची महत्त्वाकांक्षाहि त्यांनीं कधीं बाळगली नसावी. मात्र शिक्षक असतांना त्यांच्या या गुणाचा विकास होत गेला व त्यांची एक विशिष्ट शैली बनली गेली.

१९३० सालीं सारीं बंधनें तटातट तोडून ते राजकारणांत शिरले. तेव्हां-पासून त्यांच्या वक्तृत्वाला बहर आला. सारखीं भाषणें करून त्यांच्या वाणींत एक प्रकारचा ओज आला आहे. परंतु त्याचबरोबर ओघाओघानें त्यांची भावनोत्कटताहि मधून मधून डोकावते. ते प्रामुख्यानें भावनाजीवि असल्या-कारणानें त्यांचें भाषण संपूर्णतः भावनामय असतें. स्वतः अतिशय बुद्धिमान व कल्पक असल्यामुळें ते गुण त्यांच्या भाषणांत प्रकर्षानें न दिसतां भावनाच अधिक दिसते. याच कारणामुळें ते सामान्य जनसमूहाचे वक्ते झाले आहेत. भावना चेतविणें एवढेंच कार्य त्यांची वाणी करीत असल्यामुळें गर्दीला त्यांचें वक्तृत्व पटतें व आवडतें. परंतु बुद्धिजीवी माणसांना त्यांत कस वाटणार नाही. आत्यंतिक तळमळ हा त्यांच्या वक्तृत्वाचा आणखी एक विशेष आहे. जीं मते स्वतःला पटलीं किंवा जीं तत्त्वे अनुकरणीय वाटलीं तींच मते वा तत्त्वे ते प्रतिपादतात. ते आपल्या व्याख्यानाला सुरवात करतात ती अत्यंत संथपणें व हळू आवाजांत, त्यांच्या ह्या विनयशीलतेनें ते श्रोत्यांचीं मनें चटकन् आपल्याकडे वळवून घेतात, त्यांच्यांत आपुलकीची भावना निर्माण करतात, आणि आपल्यांतलाच व आपल्यासारखाच एक मनुष्य आपलीं सुखदुःखें सांगणार म्हणून श्रोत्यांना व्याख्यानाची अधिक उत्कंठा लागते. अशा तऱ्हेनें निर्माण झालेली आपुलकीची भावना त्यांच्या सहजरम्य वाणीमुळें सारखी प्रगत होत जाते. कसलाहि नाटकी आविर्भाव त्यांच्या भाषणांत नसतो. त्यांची भाषा जितकी साधी, सुटसुटीत तितकीच उपमा अलंकारांच्या खटाटोपापासून पूर्ण अलीप्त असते. शब्दांचो चमत्कृति करण्याच्या भानगडींत ते पडत नाहींत. त्यांचप्रमाणें पांडित्यप्रदर्शनाचाहि

त्यांच्या भाषणांत अभाव असतो. अगदीं आंतरिक कळकळीनें ते बोलतात. त्यांच्या मुखावाटे बाहेर पडणारी भाषा म्हणजे त्यांचा प्राण होय असें वाटते. हां हां म्हणतां तिची पकड श्रोतृवृंदावर बसते व सुरवातीला हळुं हळुं वाट काढणारी त्यांची भाषा पुढेंपुढें तुफान वेगानें श्रोतृवृंदांना काबीज करते. त्या त्या भावनांचें स्पष्ट चिन्ह त्यांच्या चर्येवर उमटते. व तदनुरूप हातांचें चलनवलन सुरू होतें. त्यांची प्रबल वाग्गंगा वेगानें वाहूं लागली म्हणजे श्रोतृवृंद तासचे तास निःशब्द बसून प्रचंड भावनांची खळबळ अनुभवूं लागतो. मायदेशाच्या दास्य-विमोचनाचा प्रश्न उपस्थित झाला म्हणजे त्यांच्या भाषणाला एक प्रकारची धार येते. दलितांचें दैन्य-विमोचन तर त्यांचा जिव्हाळ्याचा विषय. त्यांच्या दुःखाचें चित्र रंगवितांना श्रोत्यांच्या डोळ्यांतून टिपें गळलीं नाहींत तरच नवल. १९४२ च्या चळवळीनंतर त्यांच्या भाषणाला एक प्रकारची प्रखरता आली आहे व ती ध्येय-पूर्ति होईपर्यंत तशीच राहिल हें निश्चित.

REFBK-0006724

साने गुरुजींचें वाङ्मय

कादंबऱ्या

तीन मुलें	
श्यामची आई (७ वी आवृत्ति)	
श्याम (४ थी ,,)	
श्याम खंड २ रा (२ री आवृत्ति)	
धडपडणारीं मुलें (दुसरी आवृत्ति)	
क्रांति	” ”
पुनर्जन्म	” ”
आस्तिक	” ”
सती	” ”
गोड शेवट	” ”
रामाचा शेला	
संध्या	

कथा संग्रह

विश्राम (तिसरी आवृत्ति)	
त्रिवेणी	
गोड गोष्टी भाग १ (२ री आवृत्ति)	
” ” २ ” ”	
फुलांचा प्रयोग	” ”
मनुबाबा	” ”
दुःखी	” ”
गोड गोष्टी भाग ६	
बेबी सरोजा	
करुणादेवी	
यति कीं पति	
चित्रा आणि चारु	
सोन्या मारुति (२ री आवृत्ति)	
सोन-सांखळी	
जीवनप्रकाश	

कथा संग्रह

अमोल गोष्टी
प्रबंध
राष्ट्रधर्म
भारतीय संस्कृति (३ री आवृत्ति)
खेड्यांत जाऊन काय कराल ?
स्वदेशी समाज (२ री आवृत्ति)
कला व इतर निबंध
संस्कृतीचें भवितव्य
कला म्हणजे काय ?
गीताहृदय (२ री आवृत्ति)
गोड निबंध भाग १, २, ३
ना खंत ना खेद

चरित्रें

नामदार गोखले
ईश्वरचंद्र विद्यासागर
गौतम बुद्ध
इतिहासाचार्य राजवाडे
बेंजामिन फ्रँकलिन
शिशिरकुमार घोष
रवींद्रनाथ टागोर

नाटकें

अस्पृश्योद्धार
निळा पक्षी
तें आपलें घर (२ री आवृत्ति)

काव्य

पत्री (२ री आवृत्ति)
स्त्रीजीवन भाग १ व २

